

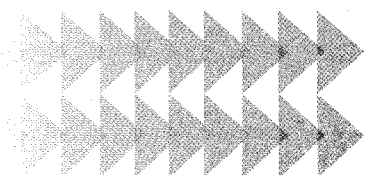
9801(424)
1132

Дариси

З СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРІЄПИСАННЯ:
СУБДИСЦИПЛІНАРНІ
НАПРЯМИ

Олександр Удод
Ярослава Верменич
Ольга Ковалевська
Олексій Ясь

Олександр Удод
Ярослава Верменич
Ольга Ковалевська
Олексій Ясь

Нариси

З СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРІЄПИСАННЯ:
СУБДИСЦИПЛІНАРНІ
НАПРЯМИ

НБ ПНУС

813189

КИЇВ 2018

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПРАВНИХ НАУК

УДК 930.1(477)(091)
Н28

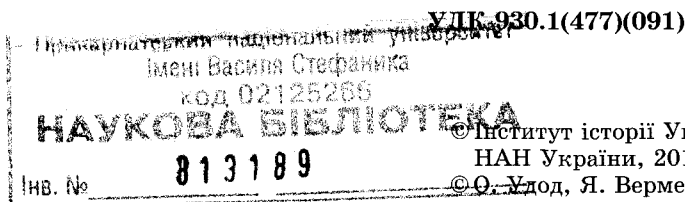
*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 12 від 20 грудня 2018 р.)*

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями : колект. монографія / Удод Олександр, Верменич Ярослава, Ковалевська Ольга, Ясь Олексій ; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра ; за загал. ред. В. Смоля ; НАН України ; Ін-т історії України. — Київ : Генеза, 2018. — 288 с.

ISBN 978-966-110-952-9

Розглядається становлення, конституювання й інституціоналізація субдисциплінарних напрямів у розрізі інтердисциплінарних трансферів і міждисциплінарних впливів. Висвітлюються субдисциплінарні перетворення та конфігурації інтелектуальної історії, регіональної історії та візуальних студій. Аналізується багатомітна взаємодія історичної науки з медійною та публічною сферами сучасного суспільства як потенційними площинами субдисциплінарних метаморфоз. Подаються огляди історії субдисциплін, зокрема провідних тенденцій, концептуальних пропозицій, міждисциплінарних сполучень й інтердисциплінарних обмінів, основних пізнавальних ситуацій, дослідницьких практик і стратегій учених-фундаторів напрямів та ін.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією українського історієписання.

© Інститут історії України
НАН України, 2018
© О. Удод, Я. Верменич,
О. Ковалевська, О. Ясь, тексти, 2018
© упорядкування, покажчики
С. Блащук, Н. Пазюра, 2018
© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2018

ISBN 978-966-110-952-9

СУБДИСЦИПЛІНАРНА ІСТОРІЯ ЯК ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ФОРМАТ КОНСТРУЮВАННЯ ТА ПРЕДСТАВЛЕННЯ ІСТОРІЇ ІСТОРІЄПИСАННЯ (Вступні уваги)

У давній притчі про людину, котра раптово впала у стан летаргічного сну, переповідається, що прокинувшись вона не змогла пізнати навколишньої місцевості. Відтак її пробудження причинилося до захопливого, багатоактного й драматичного пізнавального дійства – усвідомлення, осягнення, урешті-решт, «перевідкриття» нового-старого світу...

На межі ХХ–ХХІ ст. класичний сюжет старої притчі в багатоманітних варіаціях, версіях і проєкціях розгорнувся на обширах пострадянської соціогуманітаристики, котра поступово та болісно прокидалася зі стану тривалого забуття, нав'язаного ідеологічною іноктринацією. Падіння радянського тоталітаризму відчинило двері до зовсім інших академічних світів, зокрема згенерувало потужні інтердисциплінарні трансфери та міждисциплінарні мутації.

Отож ще донедавна усталені і, здавалося б, тривкі кордони дисциплінарного знання стали швидко руйнуватися чи розчинятися. Натомість протягом кількох десятиліть звичний рельєф соціогуманітарного, зокрема історичного знання зазнав таких грандіозних тектонічних зсувів, розломів і підйомів, що спричинив неабияку розгубленість навіть поміж багатьох представників тієї чи іншої фахової корпорації.

Одним із найяскравіших виявів кардинального перекроювання ландшафту знання стали субдисциплінарні напрями, котрі протягом останніх десятиліть ХХ ст. множилися з надзвичайною швидкістю. Ба більше, субдисциплінарність суттєво підважила й трансформувала дисциплінарний поділ світу науки. Відтак традиційні проблеми міждисциплінарних стиків, прикордонних і суміжних галузей соціогуманітарного знання доволі швидко поступилися місцем усепроникній експансії субдисциплінарних напрямів.

Вочевидь, питання про те, як відбувається конституювання й інституціоналізація субдисципліни / субдисциплінарного напрямку / галузі / сфери, генерує не якийсь типовий набір пояснень, а множинну та багатолику палітру відповідей. Тим паче, коли взяти до уваги специфічні соціо- та етнокультурні підоснови кожного з академічних світів, що спричиняє вибірккову і навіть калейдоскопічну рецепцію пізнавальних взірців, дослідницьких стратегій та концептуальних пропозицій.

Субдисциплінарні трансформації породили й полярне ставлення до епістемологічних новацій і дослідницьких практик. Частина дослідників, особливо молодшого покоління «із головою» поринула у новий захопливий світ, який генерує практично безмежні пізнавальні можливості та пропонує дивовижні за рівнем креативності інструментальні засоби й наукові стратегії.

Натомість інші вчені висловлюють низку суттєвих методологічних пересторог, пізнавальних застережень й обмежувальних ціннісних настанов щодо субдисциплінарних метаморфоз. Дехто навіть обстоює думку про зростаюче засилля вестернізованої інтелектуальної моди, котра вщент руйнує сцієнтистські та ра-

ціонально-логічні засади соціогуманітарного знання, зокрема нівелює межу між ілюзорним і реальним.

Отже, субдисциплінарність тією чи іншою мірою побутує практично в усіх сферах і предметних областях дисциплінарного знання. Відтак на сьогодні вже практично неможливо конструювати та репрезентувати історію науки, наукового пізнання і думки поза інтердисциплінарними, міждисциплінарними та субдисциплінарними вимірами. Це повною мірою стосується історії історіографії, а в ширшому сенсі й історії історієписання, на теренах яких субдисциплінарність представлена вже десятками різноманітних напрямів або їх конфігурацій.

Ба більше, масштаб окреслених трансформацій де-факто витворив усі підстави для формування та висунення новітніх пропозицій із конструювання та представлення історії історієписання, передусім зорієнтованих на осягнення феномену субдисциплінарності.

Зазначені міркування й було покладено до дослідницької програми зі студіювання історії субдисциплінарних напрямів. Провідна ідея цього пілотного проекту полягає в тому, щоби подивитися на історію історієписання не у світлі генералізованої інтерналістської палітри історії науки та соціогуманітарного знання, а так би мовити зсередини, з перспективи творення, конституювання та інституціоналізації субдисципліни в різних академічних світах. Такий підхід зумовив й експериментальний формат даної колективної монографії у вигляді низки нарисів з історії субдисциплінарних напрямів.

Цей формат передбачає висвітлення передісторії субдисципліни, історії її інституціоналізації, огляд провідних тенденцій, концептуальних пропозицій, міждисциплінарних впливів й інтердисциплінарних трансферів, основних пізнавальних ситуацій, дослідницьких практик і стратегій учених-фундаторів, проблемно-тематичного діапазону студій, а також означення місця напрямку та його статусу / статусів в історії історієписання зокрема та соціогуманітаристики загалом.

З огляду на багатоманітну, строкату, а почасти й суперечливу субдисциплінарну історію автори нарисів свідомо відмовилися від типізації сюжетів і темпоральної синхронізації викладів. Авторський вибір напрямів або їх конфігурацій здебільшого було вмотивовано масштабністю, динамічністю та поширеністю субдисциплінарних перетворень, зокрема виключною увагою до способів їхнього перетікання на обшири українського історієписання протягом 2000-х рр.

Таким чином, до пілотного проекту було включено субдисциплінарні напрями та їх конфігурації з інтелектуальної історії, регіональної історії та візуальні студії. Крім того, спеціальний нарис присвячено взаєминам історії з медійними та публічними сферами сучасного суспільства, котрі анонсують назриваючі субдисциплінарні сполучення, зорієнтовані на зрощування чи мутацію інформаційних, пізнавальних і соціальних функцій історієписання.

Потенційним продовженням експериментального формату даного проекту може стати нова серія нарисів про субдисциплінарні трансформації сфер і предметних областей історієписання, котрі мають давню дисциплінарну історію, як-от економічна, соціальна, політична та культурна минувшина. Гадаємо, що пропоновані нариси дозволять розробити й окреслити інші площини для конструювання та представлення історії українського історієписання у багатоманітних контекстах і ракурсах світових та загальноєвропейських трендів сучасного соціогуманітарного знання.

Олексій ЯСЬ

Інтелектуальна історія

Ідея субдисциплінарності як концепт продукує множинність, версійність, полівимірність і, водночас, мозаїчність смислів, пов'язаних із різними академічними світами. Тим паче коли йдеться про багатоманітні інтердисциплінарні трансфери, котрі відігравали та відіграють важливу роль у конституюванні тієї чи іншої субдисципліни на теренах національної соціогуманітаристики.

Загалом субдисциплінарність постала як вислів модерністського синкретизму, міждисциплінарного обміну й тотального інструменталізму ХХ ст., зокрема як вияв нових концептуальних пропозицій, пізнавальних зразків і супутніх дослідницьких стратегій. Адже субдисциплінарність відображає актуалізовану палітру інституціоналізації науки, зокрема суспільних і гуманістичних дисциплін. У світлі сучасних темпоритмів, які нав'язують просторову глобальність, своєрідну часову модальність та масову постмодерністську стилізацію культурного й наукового буття, недавній синкретизм чимдалі більше трансформується у строкаті, динамічні, багатопарові конфігурації соціогуманітарного знання.

З одного боку, ці метаморфози відображають метадисциплінарні перетворення, передусім інтердисциплінарні зрощування, міждисциплінарні запозичення, масштабні гносеологічні мутації, когнітивні проекції й міграції. З другого боку, самотність академічних світів із розмаїтими науковими традиціями, неповторними соціокультурними середовищами, специфічним перебігом пізнавальних ситуацій неодмінно генерує унікальність контекстуальної палітри для кожної фахової сфери / галузі, котра позиціонується / репрезентується дослідниками як субдисципліна.

Таким чином, субдисциплінарний напрям на обширах національної соціогуманітаристики, як правило, набуває особливих і навіть ексклюзивних прикмет. Власне, саме оригінальна контекстуальність й обраний під неї інструментарій спричиняють певний спосіб конституювання субдисципліни, передусім її входження й утвердження в тому чи іншому академічному світі.

З такої перспективи інтелектуальна історія як субдисциплінарний напрям в українській науці, який постав внаслідок розмаїтої взаємодії західного академічного світу з пострадянським культурним простором, безперечно відображає вестернізовані пізнавальні тренди. Утім канали / способи запозичення чи перетікання інтелектуальної історії на пострадянський культурний простір були доволі розмаїтими й вирізнялися неоднаковою інтенсивністю. До того ж кожен з академічних світів має власні соціокультурні обриси, неповторний дисциплінарний ландшафт, розмаїту наукову спадщину, котра по-своєму актуалізована й задіяна у культурному просторі.

Конституювання інтелектуальної історії у пострадянських академічних світах розгорталося з різною часовою тривалістю, охоплювало відмінні предметні області, фахові площини, а також спиралося на варіативність обраних епістемологічних взірців і власні традиції студіювання історії історіографії та способів її репрезентації.

Отож питання про конструювання предтеч субдисципліни у розрізі українського історієписання генерує як пошук відповідних аналогій, так і означення можливих предметних контекстів.

1. 1. Предтечі історії ідей в українській і російській історіографії другої половини XIX ст. Від ідеалістично-романтичної «палітри суб'єктивності» до позитивістської «скриньки думок»

Рецепція ідей як своєрідних культурних і пізнавальних маркерів або універсальних мірил вартості в історії науки простежується ще на полі класичного чи традиційного історієписання XIX ст. Більше того, початки такого сприйняття споглядаємо в наукових і культурних практиках навіть доакадемічної історіографії. Проте тільки впродовж XIX ст., метафорично прозваного «віком історії» і «століттям націй», дослідницькі устремління намічають, а згодом окреслюють відповідні контексти предметного знання.

Парадигматичні взірці класичного історизму XIX ст. спиралися на пізньопросвітницькі, романтичні та позитивістські засади, котрі здебільшого визначали той або інший формат рецепції ідей у річищі природно-правового мислення, ідеалістичного повороту інтелектуалів-романтиків чи натуралістичної програми пізнання, властивої для «першого» позитивізму. Кожна з цих парадигм соціогуманітарного знання формувала як власний горизонт концептуальних пропозицій й інструментальних новацій, так і вибірково варіативність рецепції, котра набувала різноманітних рис, форм й ознак.

Скажімо, один із засновників позитивізму Огюст Конт висунув нову програму секуляризації знання, котра розділила теологію, метафізику та науку й виділила кожному із цих «станів знання» окрему культурно-історичну добу. Таке масштабування культурної історії людства за версією О. Конта нині сприймають як суцільну деконструкцію інтелектуальної історії, що склалася на середину XIX ст. Завдяки цій концептуалізації народилися історична соціологія та культ раціонального, логічного, об'єктивного й емпіричного знання¹.

Натомість інший фундатор «першого» позитивізму Герберт Спенсер, якого вважають адептом соціал-органіцизму, уподібнював суспільство до «соціального

¹Бачинин В. А. Социология интеллектуальной истории: конструкция и деконструкция Огюста Конта // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2010. Вып. 30. С. 277–279.

тіла», схожого за будовою та функціями на живий організм. Відтак пізнавальні інтенції Г. Спенсера стали тим культурним підсонням, на якому рясно розквітли численні расово-антропологічні та соціально-еволюційні теорії другої половини XIX ст., що спиралися на натуралістичну підоснову.

Первісні візії істориків, які тою чи іншою мірою пропонували розглядати історіографію як «історію думок», «історію поглядів», «історію пізнання» або навіть «історію свідомості» («історію самосвідомості») на полі історичної науки, здебільшого тяжіли до окреслених парадигм соціогуманітарного знання XIX ст. Загалом вони постали на зорі конституювання історіографії як дисципліни історичної науки, себто репрезентували пізнавальні взірці пізньопросвітницького раціоналізму, старого романтизму та «першого» позитивізму.

Становлення історіографії як дисципліни відбилося у численних метаморфозах її самоназви протягом XIX – на початку XX ст. Приміром, на теренах імперії Романових, зокрема підросійської України, вживалося близько двадцяти назв, які тою чи іншою мірою співвідносилися з терміном «історіографія», як-от «історія науки», «історія історії», «історія історичної науки», «історія історіографії», «історія науки російської історії», «історія російської історії», «історія російської історичної літератури», «література російської історії», «література науки російської історії», «історія історичної літератури», «огляд літературних думок», «історичне дієписання», «історія російського самопізнання», «історія російської самосвідомості», «течії історичної думки», «розробка російської історії», «історія роботи російської думки з російської історії», «історична критика», «критична історія» та ряд ін.¹

За великим рахунком, така версійність відображала зародковий стан дисциплінарного оформлення історичної науки, зокрема початкові рефлексивні спроби осягнути історієписання, його науковий статус і культурне призначення. Багатоманітність і строкатість пізнавальних запитів неминуче продукувала багатство окреслених ракурсів або означених контекстів у розрізі історіографії.

Один із таких контекстів був пов'язаний із виокремленням «історії думок» або «історії поглядів» як особливої предметної області. Звісно, така націленість на «історію думок» не була пріоритетною, позаяк дослідники здебільшого трактували термін «історіографія» у більш широких контекстах, які продукували генералізовані та цілісні, принаймні сумативні, збірні смисли. Передусім, історіографію сприймали як історію науки («історію історії») у найширшому розумінні або, навпаки, у доволі вузькому утилітарному сенсі як практичний огляд або виклад історії розробки чи студіювання якоїсь теми / проблеми / предмета / явища / процесу і т. п.

Побутували і проміжні тлумачення, котрі уподібнювали призначення історіографії до знаних джерелознавчих процедур, наприклад екстраполювали принципи й засади критики джерел до оглядів наукової літератури тощо. Відтак поставали вступні нариси з «історії критики» чи «критичної історії» наукових праць і супутніх, або дотичних до провідної дослідницької проблематики студій. Але навіть такі утилітарні функції історіографії волею-неволею в якийсь момент нав'язували «критику думок», «виклад поглядів», аналіз і зіставлення різних візій, тобто

¹ Див. докладніше: *Попова Т. Н.* Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Ч. 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск зб. наук. пр. на пошану акад. В. А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч. 2: Історіографія. С. 420–423.

формували контексти вирізнення й порівняння. Саме у цьому руслі поступово намічалось виокремлення «історії думок», «історії поглядів», «історії переконань», «історії пізнання» тощо.

Приміром, П. Куліш як письменник і, заразом, приватний дослідник-історик намагався розрізнити «історію подій» та «історію думок». Причому він обстоював тезу, що «для історії подій найважливіше *достовірність* події. Для історії думок, від яких залежить сам хід та характер подій, важливим є не тільки фактичний бік явища, скільки *те, як це явище вплинуло на виникнення відомих переконань* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – О. Я.). Звідси багато з того, чого не можна спростувати розумово, робиться морально незаперечним, і впливає на суспільство сильніше, ніж достовірне»¹.

Вочевидь, пасаж П. Куліша репрезентує його як інтелектуала, котрий сприймав пізнавальні взірці різних парадигм – пізнього просвітництва, романтизму та позитивізму. З одного боку, він потрактував світ ідей у метафізичному розумінні, властивому для романтиків, себто як своєрідні «моральні сили», точніше етичні вартості. З другого боку, П. Куліш тлумачив ідеї як формуючі чинники, котрі об'єктивно впливають на суспільство.

Така амбівалентність у рецепції П. Куліша була породжена змаганням пізньоромантичних і позитивістських концептів, яке простежується у його текстах і практиках. Вірогідно, що саме це розмаїте стильове сполучення кінець-кінцем і спричинилося до його розумувань і рефлексій стосовно «історії думок», яка зіставлялася з більш широкими суспільними та культурними площинами минувшини.

Власний шлях щодо осягнення «історії думок» торував і М. Драгоманов. На відміну від П. Куліша він сприймав останні не у розрізі культурницьких зацікавлень, морально-етичних ідеалів і світоглядних настанов, а з перспективи політичних мотивів і громадських справ. Не випадково «Чудацькі думки про українську національну справу» репрезентували М. Драгоманова як політичного теоретика, котрий у своїх рефлексіях спирався на історичні та культурні засади, зокрема намагався будь-що-будь відшукати компаративні паралелі.

Ба більше, М. Драгоманов оперував у своїх текстах цілою низкою провідних понять-концептів, як-от *поступ, громадянство, космополітизм, соціалізм, лібералізм*, які подавалися як фронтальні ідеї доби. Звичайно, вони мали неоднорідну змістовну основу, продукували варіативні смисли й вирізнялися мінливістю контекстуального вжитку.

Таким чином, М. Драгоманов, як і П. Куліш, розрізняв «історію подій», явищ і процесів та «історію думки», причому навіть означував останню як «історію суспільних ідей»². Зазвичай у його текстах це розрізнення формулювалося інакше, ніж у працях П. Куліша – «громадські думки» та «громадські порядки»³.

Скажімо, у «Листах на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманов висловлював щирий жаль, що минувшина інституцій та ідей залишається невивченою в українській науці. Водночас він наголошував, що *виводити певні політичні чи соціальні думки з почуття національного*, з душі етнографічної, значить чудним

¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. М., 1877. Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. С. 97.

² Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции. Глава вторая. Геродот // Университетские известия. К., 1868. № 1. С. 1.

³ Його ж. Шевченко, українофіли і соціалізм// Його ж. Вибране / Упоряд. Р. С. Мішук; прим. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. К., 1991. С. 376.

способом перемішувати круги різних речей. *Політичні й соціальні думки [є] суть послідком (результатом. – О. Я.) певної науки, тобто проби (перевірки. – О. Я.) краєвої і інтернаціональної*¹.

Отож висвітленню «історії думок» як вияву людської свідомості М. Драгоманов віддав очевидну перевагу в осягненні поняття «поступ», яке розглядав як провідний концепт-інструмент позитивістського історієписання і, заразом, як універсальне мірило вартості культури другої половини ХІХ ст. *«Спроможність до поступу є властивість переважно людської думки, – відповідно вона буде діяти здебільшого і в сфері, яку породжує ця думка, у так званій внутрішній історії народу, і тут буде діяти безперервно в тому сенсі, в якому ми говоримо: закономірно пробуджуючи нові потреби та вишукуючи засоби задля їхнього задоволення», – стверджував автор*².

Сприйняття та розуміння поступу як ідеї, котре обстоював М. Драгоманов, безперечно, підважувало лінійно-прогресистське й абсолютне потрактування розвою суспільства. Тим більше, що позитивістські візії були переважно зорієнтовані на той чи інший суспільний ідеал, себто на досягнення якоїсь вищої стадії прогресивної еволюції у душі оптимістичного фаталізму – «позитивної», «гармонічної», «індустріальної» і т. п.³

Таким чином, і М. Драгоманов, і П. Куліш вигідно відрізнялися від низки їхніх сучасників тим, що трактували «історію думок» або «історію ідей» на широкій соціальній, політичній і культурній основі, а не пов'язували з домінуючими персональними метаморфозами того чи іншого інтелектуала.

Взирець такого вкрай однобічного підходу до історії історичної думки репрезентував російський історик і речник пізнього слов'янофілства М. Коялович. Останній гадав, що саме студіювання «різноманітних виявів суб'єктивізму» у розробці російської історії становить справжній зміст історії історичної науки⁴. Відтак він хоч і намагався представити історичні візії чи погляди російських і українських («малоросійських») учених на певному культурному ґрунті, проте тлумачив їх переважно на персональному рівні.

Урешті реалізація намірів, задекларованих М. Кояловичем у його студії «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям», нав'язувала наскрізну суб'єктивну однобічність, у межах якої «історія думок» подавалася як самотня «палітра суб'єктивності» Скажімо, «федеративна теорія» М. Костомарова тлумачилася автором не як своєрідна проекція ідей європейського романтизму на російське культурне поле, а як банальне змішування «пера історика» й «пера белетриста» у контексті химерних устремлінь окремої особистості⁵.

Більше того, культурні й інтелектуальні трансформації П. Куліша від козакофілства до русофілства й полонофілства М. Коялович не міг пояснити на

¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. К., 1970. Т. 1. С. 440.

² *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. К., 1869. Ч. 1. С. 325 (прим. 1).

³ Iggers G. The Idea of Progress: A Critical Reassessment // The American Historical Review. 1965. Vol. 71, no. 1. P. 4–5.

⁴ Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Минск, 1997. С. 34–35.

⁵ Там же. С. 502–503.

основі «суб'єктивізму». Тому він безапеляційно та безпідставно стверджував, що публікація «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882) продемонструвала психічний розлад і навіть божевілья П. Куліша¹.

Таким чином, перші спроби вписати ідеї й концепти у більш широкі культурні, духовні чи суспільні контексти історичної науки хибували на надмірну спрощеність і показову однобічність. Доволі часто вони походили з царини старого романтизму чи «першого» позитивізму, хоч поставали й у конфігураціях різних стильових сполучень.

Упродовж останніх десятиліть XIX ст. історики, учені-гуманітарії, публіцисти і навіть звичайні дописувачі дедалі частіше апелюють до «історичної думки» (*рос.* «исторической мысли») як до гаданого, абстрактного канону, свого роду універсальних «анналів» і навіть незримої та бездонної позитивістської «скарбниці» досвіду з обсягу минувшини. За позитивістськими уявленнями, така невичерпна «скриня» досвіду повсякчас нагромаджувала й вбирала в себе ідеї. Цей процес начебто відображав кількісні й якісні досягнення тодішнього суспільства, зумовлені постійним і сталим еволюційним розвоєм.

Здебільшого такі розумування побутували у вигляді абстрактних риторичних звернень і символічних співвіднесень, як-от «цікава для історичної думки картина»², або міркувань про призначення «мисленнєвої праці історика»³ чи характеристики практик окремого вченого. Наприклад, лекції мовознавця, фольклориста й етнографа О. Потебні називали викладами з «історії думки та історії людської культури»⁴. Причому студії О. Потебні з історії мови розглядалися у річці загальної «*еволюції людської думки*»⁵.

Більшість таких означень і міркувань відображала позитивістські аксіологічні настанови й ідеали науковості, за якими історичну думку прагнули включити / вмонтувати у загальне еволюційне річище суспільства та культури. Вочевидь, неповторні сегменти минувшини, як-от історія думки, культурні та духовні явища, інтелектуальне буття, складно вписувалися, ба навіть випадали з таких канонів репрезентації, порівняно з фактографічною канвою, вибудованою в соціальній або економічній площині світу історії. Недаремно соціолог К. Мангайм висловив слушну думку про «позитивістську сліпоту» щодо «живого життя культури»⁶. Ця заувага повною мірою відображала обмеженість і крайню однобічність позитивістського сприйняття «історії думок», «історії поглядів» чи «історії пізнання».

¹Коллович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. 1882. 5 июня (№ 23). С. 6.

²Шимонов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии (Материалы к вопросу о старозаимочном землевладении) // Киевская старина. 1882. № 11. С. 196.

³И. М. [Мальшевский И.] Рец. на кн.: Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории Русского права. Издание 2-е с дополнениями. К., 1888. XXVI, 542 с. // Там же. 1888. № 4. С. 11.

⁴Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография (посвящается памяти А. А. Потебни) // Там же. 1892. № 1. С. 10.

⁵Овсяннико-Куликовский Д. А. А. Потебня как языковед-мыслитель // Там же. 1893. № 7. С. 46.

⁶Мангейм К. Социология культуры: Избранное. М.; СПб., 2000. С. 272.

Класичним взірцем цієї концептуалізації на культурному просторі імперії Романових була відома, проте незавершена праця російського історика П. Мілюкова про провідні течії російської історичної думки¹.

Утім згадана історіографічна студія вже представляла вимоги «критичного» чи модернізованого позитивізму, котрий на зламі XIX–XX ст. істотно видозмінювався під тиском новітніх культурних викликів, духовних експериментів і пізнавальних новацій. Зокрема, її автор приділяв чималу увагу культурним і духовним передумовам і чинникам, які впливали на становлення історичної науки. Не випадково М. Грушевський слушно відзначав, що, викладаючи «історію історіографічного розвитку», П. Мілюков приділив занадто багато уваги «російському духовому життю»².

Таким чином, спроби швидкої та широкої концептуалізації минувшини, котрі спиралися на позитивістські засади, часто-густо хибували на схематизм, надмірну однорідність і спрощеність представлення. Приміром, історик-неогегельянець Р. Дж. Коллінгвуд уважав, що позитивістське історієписання вирізнялося сполученням «безпрецедентної майстерності у вирішенні маломасштабних проблем із безпрецедентною безпорадністю у розв'язанні проблем великого масштабу»³. Цю позитивістську «недолугість» повною мірою простежуємо й у царині «історії ідей».

Так чи інакше, але за часів позитивістського історієписання предметні області з «історії думок», «історії критики», «історії пізнання» або «історії поглядів», попри рефлексії, тлумачення й спостереження низки українських і російських інтелектуалів другої половини XIX ст., залишалися синкретично неподільними з історією історіографії. Вони містили потенційний зародок «історії ідей», яка так і лишалася як славнозвісна «річ у собі» у позитивістській «скриньці», котра адсорбувала думки, погляди та візії як складові еволюційної палітри чи поступового розвитку навколишнього світу.

1. 2. Ідеї-інструменти на зорі становлення некласичної соціогуманітаристики. Неокантіанська проєкція О. Лаппо-Данилевського та неоромантична концептуалізація В. Липинського

Цю пізнавальну ситуацію кардинально змінив неокантіанський поворот, який став одним із первісних рушіїв, що згенерував творення нової, модерністської, точніше некласичної соціогуманітаристики. У певному розумінні неокантіанство було однією з варіацій розмаїтого «бунту» ідеалістично налаштованих інтелектуалів супроти повсюдного засилля натуралістично-позитивістських основ, накинутих соціогуманітарному знанню впродовж другої половини XIX ст.

Неокантіанство впровадило славнозвісний поділ на науки про природу та науки про культуру / дух, який перевернув звичні уявлення про засади знання й пізнавальний процес у соціогуманітарній сфері. Один із найважливіших вислідів цієї версії трансцендентального ідеалізму асоціюють із думкою про внутрішній зв'язок між об'єктами чи предметами, котрий постає не з емпіричного спостереження, а апіорно конструюється у свідомості завдяки поняттям, що формують той або інший зміст знання.

¹ Мілюков П. Главные течения русской исторической мысли. М., 1897. Т. 1. XI, 306 с.

² Грушевський М. Рец. на кн.: Мілюков П. Главные течения русской исторической мысли. М., 1897. XI, 306 с. // ЗНТШ. Львів, 1898. Т. 25. С. 32.

³ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. М., 1980. С. 127.

Іншим виявом такої реакції стала феноменологія, котра нав'язувала осягнення ідеальної внутрішньої структури об'єкта чи явища як вищого вияву безпосередньої даності навколишнього суспільного чи культурного світу. На думку Б. Крупницького, «феноменалізм проповідував вічні правди, шукав суттєвого, працював методикою універсальної totoжності, оглядав доби як цілість»¹.

Передусім, неокантіанський поділ наук іманентно висував питання про статус наук про культуру / дух і відповідно транслявався до «історії думок» або історії ідей. Скажімо, за візією В. Дільтея минувшину можна і варто розглядати як історію світоглядів, які навіть витворюють певну ідеальну цілісність – дух епохи².

Водночас неокантіанство спричинило веберіанську реакцію на виклики, кинуті неокантіанцями, котра суттєво збагатила дослідницький інструментарій історика та загалом гуманітарія. Ця реакція згенерувала своєрідну концептуальну пропозицію щодо осягнення співбуття колективного й індивідуального на теренах минувшини з перспективи конструювання дослідницьких «утопій» – «ідеальних типів» за версією М. Вебера.

Урешті неокантіанство не тільки суттєво розхитало, а й підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістські засади, які досі вважалися надійним прихистком істориків від новітніх методологічних потрясінь. Дуже гостро постало питання про «культурну вартість» історичних фактів³, що кидало ще один виклик класичному розумінню історизму, виплеканому впродовж усього ХІХ ст.

Історики та вчені-гуманітарії сприймали неокантіанські пропозиції доволі своєрідно, вибірково й суперечливо. Дехто гадав, що новації В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта та інших неокантіанців спричинилися до нового філософського обгрупування історизму⁴. Натомість інші звертали увагу на ту акцентовану пов'язаність пізнання зі свідомістю дослідника, котра проголошувалася у візіях неокантіанців. Тим паче, що неокантіанський поворот уводив поняття культурної чи етичної цінності до царини Клію. Відтак ще донедавна панівні ідеї природничої каузальності та детермінізму у сфері історії піддавалися поважному сумніву, позаяк розгорталася масштабна ерозія усталених позитивістських образів минувшини.

Визнання ролі культурної вартості чи етичної цінності у світі історії та можливості апріорно конструювати поняття поза безпосереднім фактографічним / емпіричним досвідом породжувало неминучу інструменталізацію дослідницьких практик. У цьому світлі пізнавальний акт розглядався як мінливий калейдоскоп життєвих контекстів, соціокультурних передумов і ціннісних настанов. Більше того, визнавалася фундаментальна значущість особи вченого / інтелектуала, свідомість якого співвідносилася з навколишнім соціальним і культурним світом із його багатоманітною, множинною і вкрай суперечливою взаємодією.

Такі настанови продукували інші вимоги до висвітлення та репрезентації «історії думок», «історії поглядів», «історії пізнання» чи «історії критики», за якими

¹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. Мюнхен, 1955. С. 199.

² Дільтей В. Сущность философии. М., 2001. С. 78–89.

³ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ. Львів, 1900. Т. 37. С. 1–2.

⁴ Орнатская Л. А., Лузина Т. И. Историзм и история идей // Философский век. Альманах. СПб., 2001. [Вып.] 17, ч. 1: Материалы международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27–30 сентября 2001 г.). С. 191–194.

прагнули розрізнити і віднайти як культурні цінності та етичності цінності, так й епохальні переломлення провідних тенденцій, явищ, процесів, представлених у вигляді певних ідей і концептів. Відтак неокантіанський поворот висунув інші запити до «історії поглядів» й «історії критики», передусім щодо фронтальних ідей та їхньої ролі в історії історичної / суспільної думки й історії культури. Відтоді ідеї сприймалися не у світлі ідеально-романтичної «палітри суб'єктивності» чи абстрактної та невичерпної позитивістської «скриньки думок», де вони були штучно «розкладені» за стадіями чи фазами еволюційного розвитку, а як продукти культурного, духовного та суспільного середовища і, заразом, результати індивідуальної та колективної творчості.

Одним із найвідоміших інтелектуалів, зі спадщиною якого у сучасних студіях пов'язують, точніше, конструюють початки оформлення «історії ідей» на російському культурному ґрунті, був історик Олександр Лаппо-Данилевський (1863–1919)¹.

Зазвичай методологічні пропозиції О. Лаппо-Данилевського репрезентують у рідчипці неокантіанства. Проте нині їх здебільшого сприймають у загальній феноменологічній перспективі з огляду на відомі погляди російського вченого про єдність світу та знання про нього, котрі дисонують із філософськими візіями славнозвісних представників Баденської школи². Наприклад, теза О. Лаппо-Данилевського про «чужу одухотвореність» становить наріжну вісь його епістемологічних новацій, які сучасні дослідники щораз частіше тлумачать у коекзистенційному дусі³.

На роль «батька» або принаймні одного з фундаторів російської «історії ідей» О. Лаппо-Данилевського висувують завдяки як його студії про історію політичних ідей у Росії XVIII ст., виданій 1990 р. і перевиданій 2005 р.⁴, так і низці інших текстів з історії історіографії та методології історії.

З одного боку, акцентується увага не тільки на лексиці й термінології О. Лаппо-Данилевського, котрий доволі широко вживав означення «історія ідей», «історія культури», «історія суспільної думки» та ін., а і на його розумінні ідей як виразів культури загалом та певної інтелектуальної діяльності зокрема⁵. З другого боку, дехто з сучасних учених обстоює тезу, що О. Лаппо-Данилевський на початку XX ст. конструював альтернативну концепцію інтелектуальної історії, порівняно зі згаданою вище контівською версією позитивізму⁶.

¹ Див., наприклад: Корзун В. П. А. С. Лаппо-Данилевский: первые опыты интеллектуальной истории в российской гуманитаристике // Клио. 2013. № 12. С. 77–82; Булыгина Т. А. А. С. Лаппо-Данилевский об истории идей и интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2014. Вып. 46. С. 54–62; Корзун В. П. А. С. Лаппо-Данилевский: К вопросу о генезисе интеллектуальной истории // Мир историка. Историкографический сборник. Омск, 2014. Вып. 9. С. 17–40.

² Медушевская О. М. Феноменология культуры: концепция А. С. Лаппо-Данилевского в гуманитарном познании новейшего времени // Исторические записки. М., 1999. Вып. 2 (120): Памяти акад. И. Д. Ковальченка. С. 132–134.

³ Румянцева М. Ф. Концепт «признание чужой одушевленности» в русской версии неокантіанства // Cogito: альманах истории идей. Ростов-на-Дону, 2007. Вып. 2. С. 35–54.

⁴ Лаппо-Данилевский А. С. История политических идей в России в XVIII веке в связи с общим ходом развития ее культуры и политики / Предисловие М. Ю. Сорокиной; подготовка текста М. Ю. Сорокиной при участии К. Ю. Лаппо-Данилевского. Köln; Weimar; Wien, 2005. 462 с.

⁵ Булыгина Т. А. Указ. соч. С. 55–56.

⁶ Корзун В. П. А. С. Лаппо-Данилевский: К вопросу о генезисе интеллектуальной истории. С. 19–21.

Загалом методологічні пошуки О. Лаппо-Данилевського кардинально змінили його ставлення до історії ідей, які сприймалися ним як базові конструкти соціогуманітарного знання. Згадаємо, приміром, пасаж О. Лаппо-Данилевського про наукові та культурні практики історика, котрі фактично кидають світло на його розуміння інтелектуальної праці і призначення ідей у цьому процесі.

«Історик повинен, наприклад, відтворювати у собі стан чужої свідомості, іноді дуже віддалений від звичних йому станів, і пов'язувати між собою ідеї, котрі сприймаються його сучасниками як чужі; він має володіти багатим і пристрасним темпераментом для того, щоби приглядатися до різноманітних виявів людського життя, яскраво переживати те, що його цікавить, глибоко занурюватися в чужі інтереси, робити їх своїми і т. п.; він повинен бути також здатним уявити собі і більш або менш сміливу гіпотезу, придатну для пояснення фактів або для побудови з них цілих груп або серій і т. п. Без такої творчості історик, звичайно, не зведе якого-небудь великого історичного цілого, а наявність в історика його власної індивідуальної творчості є факт, який не можна випродукувати ніяким історичним методом», – наголошував О. Лаппо-Данилевський¹.

Власне, з перспективи індивідуальної творчості та її провідних ідей О. Лаппо-Данилевський висвітлював й оцінював дослідницькі практики й наукову спадщину відомих науковців. Приміром, він обстоював думку, що *«в особі Антоновича, антрополог сполучався з археологом і етнограф з істориком»*².

Зауважимо, що О. Лаппо-Данилевський був не єдиним російським інтелектуалом, тексти та практики якого тлумачать у світлі неокантіанства. Наприклад, у межах неокантіанської парадигми, зокрема у руслі впливів Марбурзької школи, насамперед логічного конструювання понять, тлумачать візію російського філософа й літературознавця М. Бахтіна³.

Зрештою, неокантіанство стало не тільки одним із наріжних орієнтирів у царині багатоманітних методологічних пошуків початку ХХ ст.⁴, а й тим підсонням, на якому розквітли перші паростки й експерименти у царині «історії ідей» на обширах російської соціогуманітаристики.

Натомість на теренах українського історієписання неокантіанські новації сприймалися і засвоювалися вельми епізодично та вкрай вибірково. Скажімо, М. Грушевський негативно оцінював неокантіанські ідеї, передусім тезу про апріорність знання, а також доволі скептично сприймав післявоєнну феноменологію⁵.

¹ Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: Пособие к лекциям, читаным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году: [2 вып.]. СПб., 1910. [Вып. 1], ч. 1: Теория исторического знания. С. 7.

² Его же. В. Б. Антонович. 1834–1908. Некролог (Читан в заседании историко-филологического отделения 12 марта 1908 года академиком Лаппо-Данилевским) // Известия Императорской АН: Сер. VI. СПб., 1908. Т. 2, № 6. С. 467.

³ Брандист К. Необходимость интеллектуальной истории / Пер. с англ. Н. Мовниной // Новое литературное обозрение. 2006. № 79. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/79/bra4.html>

⁴ Сипицын О. В. Неокантянская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... д. и. н.: 07.00.09 / Казанский государственный университет. Казань, 2000. С. 25, 29–31.

⁵ Грушевський М. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Uebersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien und Leipzig: W. Braumüller, 1921. XII, 352 s.; La mentalité primitive par L. Lévy-Bruhl (Bibliothique de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). Paris: F. Alcan, 1922. III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaft-

Ба більше, поміж українських істориків початку ХХ ст. складно віднайти незаперечних adeptів або принаймні палких прихильників неокантіанства. Зазвичай неокантіанство було лише одним із стилевих напрямів, який пропонував певні пізнавальні зразки та дослідницькі стратегії. Тому українські вчені здебільшого сприймали неокантіанство як одну з багатьох можливостей для концептуального синтезу чи інструментальних експериментів.

М. Туган-Барановський, який був більше економістом, аніж істориком, намагався синтезувати марксизм із неокантіанством, за рахунок свосередної «інтервенції» етичних настанов і цінностей на поле матеріалістичної доцільності. Та його найбільше цікавили можливості оновлення чи переформатування марксизму задля кращого пояснення метаморфоз тодішнього світу праці та капіталу, аніж інструментальні трансформації соціогуманітарного знання, зокрема на обширах «історії думок» чи «історії візій і поглядів».

«Етичний мотив (кантіанство), з погляду Туган-Барановського, був керувачим у житті, і в ім'я його й на ньому мали миритись різні інтереси», – відзначав М. Слабченко¹. Приміром, М. Туган-Барановський обстоював тезу, що наукове пізнання має бути незалежним від класових інтересів, оскільки вони не можуть пояснити «справжню сутність моралі, релігії, мистецтва й науки»².

Подібні спостереження повною мірою стосуються й концептуальних пошуків правника та філософа Б. Кістяківського, котрий від поміркованого марксизму еволюціонував до трансцендентального ідеалізму, зокрема прагнув сполучити неокантіанську філософію з позитивістськими методами студіювання соціального світу³. Тим більше, що Б. Кістяківський був наближений як до російської, так і до німецької академічної спільноти.

Якщо взяти до уваги те, що він зазнав помітних впливів свого приятеля – німецького соціолога Г. Зіммеля⁴, котрий на той час переживав етап розшуків трансцендентальних форм у вивченні суспільства поза природною каузальністю, то загальна спрямованість інтелектуальних метаморфоз Б. Кістяківського видається вповні очевидною. Не випадково М. Шаповал називав його «типовим інтелігентом-неокантіанцем і членом рус[ької] партії “конституційних демократів”»⁵. Відтак Б. Кістяківський був схильний сприймати «історію думок» здебільшого у світлі німецької традиції, себто як той чи інший творчий вияв із царини історії духу.

Мабуть, серед українських істориків початку ХХ ст. неокантіанські впливи найпослідовніше простежуються у працях українського вченого-архівіста В. Веретенникова. З низкою застережень цього науковця можемо розглядати як учня російського історика О. Лаппо-Данилевського (за студентських часів)⁶, відомого своїми оригінальними методологічними зацікавленнями та пізнавальними устремліннями.

ten. I Jhrg. 1921. Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. 1924. Heft 1–2) // Україна. 1924. № 4. С. 152.

¹ Слабченко М. С. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. [Одеса], 1927. Т. 2. С. 220.

² Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. М., 1918. С. 100, 105.

³ Стельмах С. П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. К., 1997. С. 136–137.

⁴ Депенчук Л. Богдан Кістяківський. К., 1995. С. 52–57.

⁵ Шаповал М. Українська соціологія. Прага, 1927. С. 6.

⁶ Веретенников В. И. Памяти дорогого учителя // Русский исторический журнал. 1920. Кн. 6. С. 204–205.

Утім В. Веретенников більше цікавився інструментальними проблемами у розрізі проблем джерелознавства, архівної справи і навіть історії мистецтва, зокрема верифікацією фактів і конструктивних проєкцій на їх основі¹, чи розмірковував щодо співвідношення необхідності та випадковості в історії² тощо. Натомість проблеми «історії думки» чи циркуляції ідей у світлі неокантіанських новацій залишалися на маргінесах наукових інтересів В. Веретенникова.

Зрештою, дослідницькі практики більшості українських істориків перших десятиліть ХХ ст. розгорталися не шляхом сполучення різних версій соціологізації знання з неокантіанством або феноменологією, а за рахунок уведення ірраціональних, інтуїтивних компонентів неоромантизму до концептуальних пропозицій і інструментальних проб.

Ця засадна відмінність українського історієписання, порівняно з російським, значною мірою визначала стильову палітру історичного письма та горизонти концептуалізації, котрі тою чи іншою мірою тяжіли до неоромантизму. Відтак первісні проєкції й спроби у царині історії ідей розгорнулися в українській історіографії саме під знаком неоромантизму, вбраного у національно-державницькі шати.

Зазвичай неоромантизм розглядають як модерністську реакцію на позитивізм та натуралізм наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Утім ці строкати відголоски на потужні соціокультурні трансформації світу відображали загальні культурні та інтелектуальні перетворення, котрі М. Грушевський назвав поворотом до ідеалізму і символіки³.

Отож неоромантизм був вислідом тих естетичних настроїв, футуристичних очікувань, витонченої чуттєвості та інтелектуальних реакцій у душі апології ефемерності буття, котрі пов'язують із культурною епохою, відомою в західноєвропейських країнах як *Fin de Siucle* (фр. кінець століття), а у російській варіації – Срібний вік (1890–1920).

Загалом неоромантизм як стильовий напрям народився в умовах гострої кризи сцієнтизму та розповсюдження духовного нігілізму. Цей час доволі часто пов'язують із метафоричною формулою «загибелі богів». Недаремно тодішню пізнавальну ситуацію часом означають як зяюче провалля між почуваннями й розумом⁴.

Із такої мінливої, майже калейдоскопічної зміни контекстів висвітлення неоромантизм постав як самотутня, багатоліка інтелектуальна опозиція, духовний, інколи містичний бунт супроти тотальності космополітичного проєкту Модерну на зламі ХІХ–ХХ ст. і, водночас, як його неодмінна складова. За висловом Б. Крупницького, саме у цей час споглядаємо блукання еліти в «емоціональних *лябіринтах модернізму*»⁵.

¹ Веретенников В. І. К построению понятия об историческом факте // Наука на Украине. Орган научного комитета Укрглавпрофобра. Харьков, 1922. № 2: (апрель). С. 37–46.

² Его же. Два этюда по технике исторического исследования. I. Еще о понятии случайности в технике исторического исследования; II. К понятию о стиле в технике исторического изучения искусства // Наукові записки. Праці Науково-дослідчої кафедри історії європейської культури. Харків, 1929. Вип. 3: Присвячується почесному голові кафедри акад. В. П. Бузескулу. С. 339–358.

³ Грушевський М. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. К.; [Wien], 1920. Ч. 2. С. 207.

⁴ Бельй А. Символизм как миропонимание / Сост., вступ. ст. и прим. Л. А. Сугай. М., 1994. С. 244.

⁵ Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід. 1946. № 1. С. 13.

Модерністська ревізія нав'язувала перегляд того засадного розуміння класичного історизму, котре вважалося його непорушною основою, ба навіть міцним «ядром»¹. Ідеться про співвідношення / субординацію / співбуття / взаємодію індивідуального та колективного, ідеї й факту, об'єкта і суб'єкта, матеріального й ідеального у конструюванні та репрезентації минувшини. Відтак на часі постають проблеми реконцептуалізації, кардинального переформатування історичного знання, які задаються й актуалізуються модерністськими викликами, що привнесли із собою соціологізм та неокантіанство.

Цю пізнавальну ситуацію означають як кризу класичного історизму початку ХХ ст.,² хоч іноді її локалізують навіть першою половиною ХХ ст., себто продовжують до завершення Другої світової війни³. Так чи інакше, ця ситуація продукувала гостру дилему тодішньої соціогуманітаристики: як не позбутися переваг раціоналізму й аналітизму і, разом, збагатити та розширити дослідницькі стратегії за рахунок ірраціональних, психологічних та інтуїтивних компонентів. Адже введення таких складових на історичну авансцену неминуче повертало децицію, а часом і досить вагому частку метафізичного сенсу у модерністські репрезентації світу історії, передусім на ниві діянь масових і персональних героїв.

Такі настанови кардинально змінювали призначення ідей, які дедалі більше розглядалися не тільки як інструменти пізнання, культурного самовираження й духовного осягнення, а й як нові засоби соціальної комунікації, організації та мобілізації різних спільнот. Відтак модерністські перетворення нав'язували активне й динамічне призначення ідей на теренах минувшини, сучасності й майбуття. Одним із багатоманітних виявів модерністських перетворень і став неоромантизм.

На відміну від російської чи німецької версії неокантіанства неоромантизм був іншим способом осягнення соціокультурних трансформацій й інтелектуальних метаморфоз на зламі століть⁴. Адже саме неоромантичні проєкції та концептуалізації витворили / сконструювали харизматичного героя («велику людину»), котрий виступав на історичній авансцені перехідних часів чи кризових епох як репрезентант, або, навпаки, генератор ідеї-ідеалу, рупор колективних устремлень і почувань, що відображають скороминушість соціального, національного та нескінченність духовного й культурного буття.

Виключні здібності, геніальність чи провіденціальний дар «великої людини» полягали в її месіанському призначенні – осягнути і подолати суперечності між колективними, груповими мріями та похмурою, сірою дійсністю. Та найголовніше те, що цей харизматичний дар «великої людини» передбачав генерування ідей як суспільних ідеалів, національних символів, світоглядних дороговказів, які мають осятати героїчну, трагічну чи жертвенну дію.

«Ідея проводу, ідея вождя, ідея поета як майстра, ідея форми і формальної якості стають основними ідеями часу. Супроти аморфності народництва –

¹ Мейнке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В. А. Брун-Цехового. М., 2004. С. 6.

² Iggers G. The German Conception of History. Middletown, 1968. P. 125–127; Могильницький Б. Г. История исторической мысли ХХ века: Курс лекций. Томск, 2001. Вып. 1: Кризис историзма. С. 50–53; Стельмах С. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму ХІХ – початок ХХ століття / Відп. ред. А. Слюсаренко. К., 2005. С. 269–270.

³ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Наук. ред. М. Г. Крикун. Львів, 2007. С. 32.

⁴ Луков В. А. Французский неоромантизм: Монография. М., 2009. С. 4–5.

антинародництво реабілітує державу й державні форми. Примус форми» – так характеризував устремління неоромантиків-державників В. Петров¹.

Отож харизматичний герой був зорієнтований не на пошук абсолютних цінностей або релятивних мірил вартостей, властивих для прихильників або адептів неокантіанства, а на своєрідну «матеріалізацію» політичної, соціальної чи національної ідеї-мрії, ідеї-образу, ідеї-символу, ідеї-міфу (ідеї-легенди) у відповідно спроектованій будові чи ідеальній конструкції держави, «довершеного» суспільства, релігійного культу, витонченої культури чи високої цивілізації і т. п.

Ба більше, неоромантизм істотно змінив загальну палітру у рецепції ідей на терезах історії. Якщо неокантіанство спонукало сприймати ідеї як своєрідні вияви духу часу / епохи, то неоромантизм генерував активне, динамічне ставлення до світу ідей як потужних і гнучких інструментів мобілізації мас, прищеплення їм волюнтаристських й оптимістичних устремлінь, культу героїзму як жертвовної дії й акту самозречення задля переборення настроїв декадансу на зламі XIX–XX ст. або негативних почувань міжвоєнних 1920–1930-х рр.

Водночас неоромантизм відігравав своє специфічне призначення як додатковий, а в чомусь альтернативний спосіб культурного та суспільного перекроювання проекту Модерну, зокрема своєрідної ревізії культурної спадщини XIX ст. Певна річ, таке переформатування розгорталося у річищі модерністського синкретизму, динамічної, суперечливої фрагментарності, мозаїчності світу культури, політичної доцільності й ідеологічної заангажованості першої третини XX ст.

У широкому сенсі неоромантизм відображав масштабну кризу ідеалів класичного раціоналізму XIX ст., яка нав'язувала важливі зміни у культурній рецепції ідей. Адже одне з ключових означень-маркерів суспільних і гуманітарних наук початку XX ст. – поняття «життя» як вислід філософії віталізму сприймалося як первісна дійсність – цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історично-антропологічній варіаціях, який передуює поділу світу на реальне та ідеальне.

Врешті, творчі експерименти неоромантиків продукували відродження етично-моральних цінностей, як-от віра, воля, гідність, жертва, ідея, ідеал, мораль, обов'язок, посвята, правда, свідомість, сила, слава, честь, та експресивного, піднесеного культу почуттів як ірраціональної мотиваційної основи. Вони виступали як своєрідні, взаємодоповнювальні мірила вартості цієї версії історієписання, котра різко контрастувала з космополітичним світом початку XX ст. з його утилітарними стандартами.

Таким чином, саме суспільний і культурний простір «життя» й став майданчиком для неоромантичних проєкцій у студіях українських істориків, в яких ідеям було відведено поважну роль новітніх інструментів для актуалізації старих викликів і проблем історичної минувшини та їхньої синхронізації з тодішньою сучасністю.

Одним із найяскравіших представників неоромантизму в українській історіографії 1920-х рр. був історик і політичний мислитель В'ячеслав Липинський (1882–1931), який висунув концепцію «класократичної монархії». Його дослідницькі практики та тексти продемонстрували масштабну трансформацію, котра сталася у рецепції ідей та історичних, культурних, соціальних і політичних теренів їхньої циркуляції.

¹Петров В. Антинародництво (З циклу: Засади історії) // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. В. Брюховецький. К., 2013. Т. 2. С. 963–964.

Зауважимо, що вже довоєнні тексти В. Липинського досить яскраво ілюструють авторське розуміння ролі та значення ідей в історичному бутті та науковій концептуалізації. «В життя недержавних націй боротьба ідей відіграє величезну роль. З ідей вони черпають силу до свого національного відродження тоді, коли народ, здавалося, вже вмер. Ідея се потім одинока їхня зброя, бо звичайно, не фізичною силою розпоряджують отсі горстки піонерів нового життя відродженого по довгим сні неволі народу», – наголошував В. Липинський¹.

Більше того, ідея жертвності й представлення особистості як речника відповідного ідеалу проступає у замітці В. Липинського, присвяченій пам'яті В. Доманицького. «Мірилом його праці і його заслуг – найвища людська жертва: життя – котре поклав покійний на вітар Ідей», – стверджував автор².

Та найвиразніше й найяскравіше інтенції В. Липинського передвоєнної доби простежуються у польськомовній монографії «Станіслав Михайло Кричевський», опублікованій В. Липинським у збірці 1912 р.³ У проспекті чотиритомного видання «Історичних студій та монографій» 1920 р. В. Липинський планував умістити її український варіант у другому томі під назвою «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького». Ці наміри 1980 р. реалізував Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського.

У цій монографії автор повертається до героїзації історії, передусім використовує ідеї-ідеали як базові конструктори свого історичного нарративу. Відтак в авторському викладі споглядаємо побутування як персональних (С.-М. Кричевський, Б. Хмельницький та ін.), так і колективних (українська шляхта) героїв у добу Хмельниччини. Причому історик не тільки диференціює суспільні ролі різних прошарків шляхти, а й наголошує на специфічності їхнього призначення, зокрема покозаченої шляхти. Автор афористично називає цих шляхтичів «жертвеними героями»⁴ або «жертвеними борцями»⁵.

Ба більше, жертвенне призначення, освячене кров'ю та актом героїчної дії, спричиняється до народження великої ідеї – вільного національного життя, Вільної України⁶. Недаремно провідний персональний герой монографії – С.-М. Кричевський складає «своє життя і свою славу на вітарі цієї ідеї»⁷.

Зрештою, монографія нав'язує компаративні паралелі між шляхтичами різних часів – особою В. Липинського та головним персональним героєм його студії. Це порівняння представлено у вигляді самотульної спроби авторського самопізнання, своєрідної самопроекції особи щодо життєвого та духовного призначення.

¹ *Правобережець В. [Липинський В.] Кілька уваг з приводу книжки д. Васілевського «Україна і справа українська» // Літературно-науковий вістник. 1912. № 9. С. 334.*

² *Липинський В. Пам'яті Василя Доманицького // Рада. 1910. № 203 (7/20 верес.). С. 1.*

³ *Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego; pod red. W. Lipińskiego. Kijów, 1912. S. 145–513.*

⁴ *Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас. Філадельфія, 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. С. 121.*

⁵ Там само. С. 429.

⁶ Там само. С. 121.

⁷ Там само. С. 425, 427.

Таке зіставлення виказує не тільки одну із засадних рис неоромантизму, але й свідчить про рефлексованість символічного ряду, представленого в монографії. Останній складається зі священних топосів («одвічних символів» за визначенням В. Липинського) Давньої Русі – Свята Софія, Золоті Ворота¹, «жертвених героїв» – покозаченої шляхти та її провідників (С.-М. Кричевський, Б. Хмельницький), символічних, іноді ритуальних актів дії (охрещення в «грецьку віру», доблесні звершення на ратному полі, загибель київського полковника) і великої ідеї – незалежної України, яка пов'язує в одне синкретичне ціле минуле, сучасне та майбуття.

Та повною мірою неоромантична концептуалізація В. Липинського репрезентована в його славнозвісних «Листах до братів-хліборобів» (1920–1926) – політичному та соціологічно-філософському трактаті з численними історичними екскурсами, котрий вирізняється мінливістю жанрових і стильових проєкцій. За великим рахунком, цю студію було присвячено як пошукам ідеального державного ладу у світі історії, так і обґрунтуванню доцільності персоніфікації національної ідеї². Ба більше, ідеї (ідея-образ, ідея-ідеал, ідея-слово, ідея-теорія, ідея-міф) стали наріжними елементами політичної інструменталізації та наукової концептуалізації у тексті В. Липинського.

Авторські рецепти споглядаємо вже у красномовних, афористичних заголовках перших листів третьої частини «Листів до братів-хліборобів»: «Роля письменника-публіциста в процесі національної творчості» (Лист 1), «Слово – слуга стихійного хотіння. Сотворити хотіння словом – неможливо» (Лист 2), «Перше творче завдання слова: усвідомлювати і формулювати несвідоме стихійне хотіння» (Лист 3), «Еволюція сотворених словом образів-ідей в залежності од сили стихійного хотіння, з якого ці образи-ідеї повстали» (Лист 4), «Раціоналізація методів боротьби за ідеї і раціоналізація самих ідей» (Лист 5), «Друге творче завдання слова: дати національні, на обсервації (спостереженні. – О. Я.) та історичнім досвіді оперті, методи для здійснення ірраціонального стихійного хотіння» (Лист 6) та ін.

Отож ідея («слово» «теорія», «образ») у репрезентації В. Липинського перетворюються на ірраціональний вираз «несвідомого хотіння» та «сили», хоч і керуються розумом, тобто вповні раціональною нормою людського мислення. «Всяка соціальна теорія мусить бути зразу продуктом індивідуальної творчості. Але мірилом її сили і вартости являється не її “оригінальність”, “об’єктивність”, “науковість”, “логічність” – а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла», – підкреслював В. Липинський³.

Цей пасаж навіть нав'язує порівняння авторського розуміння ролі індивідуальної творчості зі схожими думками О. Лаппо-Данилевського, котрий намагався перевести інструментальний потенціал з обсягу історії ідей у пізнавальне та культурне річище. Натомість В. Липинський розглядав історію ідей як спосіб політичної та соціальної інструменталізації. Більше того, він тримався думки, що уникнути «мертвої теоретичності» або «пустопорожньої літературності» можливо лише тоді, коли відбувається усвідомлення й засвоєння «стихійних ірраціональних хотінь». Причому останні варто закарбувати а ідеї-слові та сформулювати в ідеї-теорії, кінець-кінцем представити у вигляді яскравих ідей-образів!

¹ Липинський В. Твори... Т. 2. С. 331.

² Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. Київ; Філадельфія, 1995. Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. С. 88.

³ Там само. С. 117.

Зрештою В. Липинський обстоював тезу, що саме ідеї у вигляді певної «теорії», «образу» чи «слова» спричиняються до творення відповідної політичної, культурної, соціальної практики. «Коли прийде час діла, на теорію буде запізно. А різні теорії дадуть тоді різні практики і знищать, розсадять наше діло», – наголошував В. Липинський у листі О. Назарука від 16 січня 1925 р.¹

У такому контексті ідеї виступають у концепції В. Липинського як творчий, активний чинник, як індивідуальний акт дії письменника чи публіциста у загальному руслі «стихійних прагнень» нації, котрий невіддільний від його особистості. Більше того, ідея («теорія») є способом організації колективної «волі» (нації, соціальної спільноти, релігійної громади і т. п.).

Відзначимо, що наведені рефлексії та саморефлексії В. Липинського викликають певні асоціації з «мовною програмою» старого / традиційного романтизму. Тим паче, що саме романтики ХІХ ст. (М. Максимович, М. Костомаров та ін.) розглядали та тлумачили «слово» (мову) як неодмінну складову духу народу / нації, його культурного й етногенетичного коду, зокрема як відображення первісних народних прагнень і устремлінь.

Та, на відміну від візії інтелектуалів-романтиків, де ідеї («слово», «мова», «мораль», «думка») подавалися як архетипічні вияви розмаїтого, тривалого буття колективного / масового героя – народу / нації, у концепціях неоромантиків, передусім В. Липинського, вони повністю позбувалися аморфної неподільності. Натомість у неоромантичних проєкціях ідеї здобували адресне призначення, політичну та пізнавальну інструментальність, урешті-решт продукували конкретні символічні смисли – жертвну дію, героїзацію, культ героїв, колективну й персональну волю, національну, соціальну, державну творчість тощо.

Одним із таких інструментів у творчості В. Липинського є ідея-міф, зокрема «перейславська легенда». На його думку, Переяславську угоду 1654 р. доцільно розглядати у подвійному сенсі: 1) як спосіб легальної емансипації від Польської Корони; 2) як захід, що мав підважити легітимізм монархічно налаштованих верств українського суспільства стосовно Речі Посполитої.

Проте визначальним, за візією В. Липинського, є утилітарне застосування Переяславської легенди як формуючого чинника суспільної свідомості. Москва сприймала цю ідею-міф (ідею-легенду) як засіб легітимації анексії українських земель. Натомість для української аристократії, стверджував автор, Переяславський міф став порятунком від «положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій»², який запобіг остаточній денационалізації державницької свідомості.

Більше того, «перейславська легенда» у концептуалізації В. Липинського є демонстрацією того, як ідея-міф не тільки трансформує наші уявлення про минувшину, а й перетворює саму дійсність. «Легенда – не брехня. *Легенда – це сильне хотіння, що бере образ укоханої минувшини для творення будучини*», – відзначав В. Липинський³.

Зауважимо, що історичний міф перших десятиліть ХХ ст. був одним з найяскравіших виразів модерністського культурного синкретизму, зокрема чільним

¹ Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М. Дядюк; наук. ред. Я. Федорук. Львів, 2004. С. 77.

² Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. Філадельфія, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. С. 25.

³ Його ж. Хам і Яфет. З приводу роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів, 1928. С. 6.

атрибутом та інструментом неоромантичного мислення. Тим паче, що ідея-міф генерує масове, колективне переживання, котре виступає як спосіб пояснення дійсності, передусім продукує відповідні ідеї-образи.

Показовою є полеміка між В. Липинським¹ і С. Томахівським² наприкінці 1920-х рр., яка спалахнула навколо того, як представляти «ідеї, героїв та політику» у публіцистиці та історичних студіях. Ця дискусія продемонструвала не тільки дальшу інструменталізацію ідей в українській суспільно-політичній та історичній думці міжвоєнної доби, а й суттєве розширення контекстів їхнього вжитку в політичних візіях і концептуальних пропозиціях.

Таким чином, адепти неоромантизму, хоч і керувалися іншими мотивами й устремліннями, порівняно з прибічниками неокантіанства чи феноменології, проте все ж таки «вирвали» історію ідей із «бездонної» позитивістської «скриньки думок». Вони запропонували інші варіанти інструменталізації ідей, оскільки часто-густо прирівнювали та синхронізували історичні, культурні та соціальні терени їхнього побутування з актуальними політичними контекстами й національними потребами. Звісно, такі інструментальні спроби вирізнялися політичною заангажованістю, проте потенційно намічали перспективи для подальшого субдисциплінарного вирізнення історії ідей.

Та на заваді цим метаморфозам стали катастрофічні соціокультурні трансформації в СРСР, які призвели до утвердження тоталітарного режиму. Вони гвалтовно обірвали перші досліди в царині історії ідей у межах «червоної імперії», зокрема радянської України. Натомість поза її межами студії з історії ідей в еміграційній / діаспорній історіографії гальмувалися «травматичною спадщиною», котра посіла поважне місце після поразки Української революції 1917–1921 рр.

1. 3. Дослідницька стратегія А. Лавджоя: ідеї-одиноці, методологічний холізм і міждисциплінарність. Народження історії ідей та її розмаїта реценція

Родоначалником або засновником інтелектуальної історії, котра первісно конституювалася як історія ідей (інколи її називають історіографією ідей), вважають американського філософа й історика науки німецького походження Артура Лавджоя (1873–1962).

В історії американської філософії він посів місце одного з найвідоміших критиків прагматизму і, водночас, провідних речників антиідеалістичного руху³. Звичай його наукові практики та тексти розглядають у світлі філософії критичного реалізму⁴. Крім того, А. Лавджоя сприймають як прихильника темпоралізації історії, котрий акцентував увагу на історичному характері домінуючих уявлень⁵.

¹ Липинський В. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців. Лист до редакції «Діла» // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. К.; Філадельфія, 2003. Т. 1: Архів. Листування (А–Ж). С. 443–451.

² Томахівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського (з додатками). Львів, 1929. 132 с.

³ Хюбшер А. Мыслители нашего времени (62 портрета) / Пер. с нем. И. А. Саца; под общ. ред. А. Ф. Лосева. М., 1994. С. 278–279.

⁴ Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: Учебное пособие для студентов / Под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. М., 2002. С. 13.

⁵ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтею Г.-Г. Гадамера / Пер. з нім. В. Шведа; заг. ред., вступ. ст. і ком. С. Стельмаха. К., 2006. С. 353.

Його концепція постала протягом другої половини 1930-х рр. на ґрунті переосмислення й нової ревізії історії філософії, котру він намагався досягнути з зовсім інших ракурсів і перспектив.

Передусім А. Лавджой обстоював тезу, що поняття «історія ідей» є більш вузьким і специфічним, аніж історія філософії, хоч визнавав його піскуватість і розпливчастість. Більше того, він гадав, що історія філософії як дисципліна оперує дуже високими рівнями загальності й абстрактності. Тому смисли багатьох ідей вислизують або навіть зникають із поля зору дослідників на обширах історії філософії та інших дисциплін, які порушують цю проблематику в межах своїх студій.

Зазначена аберация спонукала А. Лавджоя замислитися щодо інших способів організації матеріалу з обсягу історії ідей, порівняно з тими, котрі вживалися у студіях з історії філософії, історії етнографії, фольклору, порівняльної літератури, мовознавства тощо. Відтак він намагався змінити ракурси та масштаби висвітлення філософських візій і доктрин, зокрема пропонував відшукувати базові чи елементарні ідеї, котрі називав ідеями-одиницями.

«Існує, як я припускаю, безліч "ідей-одиниць" – це типи категорій, думки з окремих аспектів людського досвіду, приховані або очевидні припущення, священні доктрини і фрази, філософські теорії або гіпотези, узагальнення чи методологічні згоди у різних науках. Ідеї-одиниці мають тривалу історію і виявляють себе в творах авторів, що працюють в різних галузях людської історії – інтелектуальної й емоційної», – зазначав А. Лавджой у своїй знаменитій статті 1938 р.¹

Така диференціація матеріалу нав'язувала аналітичні процедури, котрі автор обережно порівнював із дослідженнями в органічній хімії². За його візією, новизна у рецепції ідей залежить від того, до якої фахової сфери чи області вони прикладаються / застосовуються.

Водночас А. Лавджой був одним із перших інтелектуалів, який зосередився на полісемантизмі вживаних слів-дефініцій, що слугують для передачі циркулюючих ідей. Більше того, він прагнув якомога точніше відтворити ті чи інші смисли, котрі продукувалися у світі ідей. Отож історичність і полісемантизм стали базовими авторськими настановами щодо висвітлення, конструювання та представлення історії ідей.

Окрім того, А. Лавджой тримався думки, що великі філософські течії чи доктрини, котрі об'єднує суфікс *-ізм*, як-от ідеалізм, романтизм, раціоналізм, трансценденталізм, прагматизм й інші, асоціюються з украй розмитими означеннями і часто-густо репрезентують не цілісні, а комплексні чи сумативні смисли. Причому автор наголошував, що, як правило, вони вживаються не для позначення якогось єдиного вчення, а здебільшого застосовуються стосовно кількох різних і навіть конфліктних між собою доктрин³. Відтак він гадав, що історію філософії доцільно репрезентувати не у вигляді доктрин і візій, а як трансформацію ідей, передусім зміну їхніх смислів і обшпирів, на яких вони циркулюють.

Скажімо, романтизм А. Лавджой розглядав як ідею тотальної диверсифікації, під якою переховуються різноманітні напрями та течії, завдяки «безмірному помноженню жанрів і стилів»⁴. Відтак навіть сама думка про те, що можна віднайти

¹ Лавджой А. Историография идей / Пер. с англ. С. В. Хлудневой // История философии. 2005. № 12. С. 164–165.

² Его же. Великая цепь бытия: История идеи / Пер. с англ. В. Софронов-Антони. М., 2001. С. 9.

³ Там же. С. 11–12.

⁴ Там же. С. 301–302.

якесь загальноприйнятне й адекватне означення романтизму, видавалася авторові абсурдною.

На думку А. Лавджоя, оперування такими універсальними поняттями-інструментами спричиняло неабияку плуганину в історії філософії та інших дисциплінарних сферах, оскільки істотно спрощувалася чи затушовувалася доволі складна, колоритна та суперечлива палітра побутування ідей. Натомість він виокремлював ті чинники, котрі привернули його увагу до «циклічної» чи «динамічної єдності» в історії ідей. Цей своєрідний факторний аналіз доволі добре представляє авторський спосіб мислення, позаяк кидає світло на ті спонукальні чинники та мотиваційні рушії, котрі спричинилися до народження й висунення його концептуальної пропозиції.

Насамперед, А. Лавджой згадує про несвідомі, укорінені ментальні звички, котрі побутують в імпліцитному чи не зовсім експліцитному вигляді, що претендують на роль загальноновизнаних, майже аксіоматичних істин. У широкому сенсі йдеться про ідеї, котрі постали як вислід культурних, інтелектуальних і духовних уявлень тієї чи іншої епохи.

Наприклад, ідея неосяжної складності універсуму за часів просвітницького раціоналізму, або суцільного сум'яття духу, властивого для інтелектуалів-романтиків. Ці ідеї в тому чи іншому вигляді побутували в текстах більшості інтелектуалів просвітницької чи романтичної культурної доби. Відтак вони з успіхом «мандрували» як очевидні, неписані положення чи настанови-приписи, котрі поділяла й сприймала більшість освічених сучасників.

Поважне місце А. Лавджой відводить «ендемичним перевагам», які він розглядав як своєрідні діалектичні мотиви, котрі майже неловимі для стороннього ока, проте справляють чималий вплив на будь-який об'єкт рефлексії. Натомість походження ще однієї групи факторів автор ототожнює з тією чи іншою філософською модою. На його думку, ці чинники сполучає «метафізичний пафос»¹.

Заразом А. Лавджой концентрував увагу на філософській семантиці, котра дозволяла виокремити засадничі фактори для великих періодів в історії думки. Приміром він стверджував, що означення «природа» лише в естетичному лексиконі XVII–XVIII ст. продукує понад 40 різноманітних смислів². Критикуючи візії прибічників прагматизму, А. Лавджой вирізняв 13 історичних форм прагматизму³.

Таким чином, історія ідей у візії А. Лавджоя постає як своєрідний історичний синтез. Цей синтез конструюється на основі аналізу понять і висловлювань, завдяки якому потрібно віднайти, точніше осягнути, ту чи іншу дію комбінації факторів або ідей-одиниць в історії думки.

Здебільшого А. Лавджой наголошував на аналітичній спрямованості його дослідницької стратегії, котра мала пояснити, як постають і поширюються нові інтелектуальні віяння. Проте він звертав увагу на метаморфози ідей, зокрема ті способи й канали, завдяки яким вони трансформуються та набувають незвичайної популярності в культурі та суспільстві.

Утім А. Лавджой на полі історії ідей виступав не тільки як прихильник аналітичних процедур, а й намагався транслювати концепти та настанови еволюціонізму

¹Лавджой А. Великая цель бытия... С. 12–18.

²Хлуднева С. В. Об очерке Артура Лавджоя «Историография идей» // История философии. 2005. № 12. С. 156.

³Хьюшер А. Указ. соч. С. 278.

до цієї фахової сфери¹. Загалом він розглядав свою концепцію як обґрунтування самобутнього типу філософсько-історичного дослідження, зокрема його особливих завдань і методів².

Врешті-решт, А. Лавджой застерігав від ряду крайнощів і небезпек, які чають на дослідника, котрий розробляє історію ідей. Зокрема, він згадував про спокусу спрощених узагальнень або односторонніх інтерпретацій, коли окремі ідеї філософської доктрини помилково репрезентуються й оцінюються як цілісні й системні візії тощо. Крім того, американський учений звертав увагу на змішування та взаємодію ідей, які суттєво ускладнюють дослідницькі рефлексії, тлумачення, порівняння, узагальнення тощо.

Зауважимо, що А. Лавджой являв собою тип ученого, котрий працював здебільшого з фактографічним матеріалом, на підставі якого обґрунтував і висунув власну дослідницьку стратегію. Відтак він доволі скептично ставився до методологічних і теоретичних розшуків, особливо швидких й умоглядних екстраполяцій науковців-візіонерів. Натомість А. Лавджой як філософ та історик науки навіть аналізуючи концептуальні побудови прагнув апробувати й оцінити їх у розрізі конкретного матеріалу.

Насамперед американський філософ наголошував на тому, що студії з історії ідей охоплюють предметні області, як мінімум, 12 дисциплін: 1) історія філософії; 2) історія науки; 3) фольклор і деякі розділи етнографії; 4) окремі розділи історії мови, зокрема семантика; 5) історія релігійних вірувань і теологічних доктрин; 6) історія літератури; 7) «порівняльне літературознавство»; 8) історія інших гуманітарних наук, які не стосуються літератури; 9) історія економіки й економічних теорій; 10) історія освіти; 11) політична та соціальна історія; 12) історичний розділ соціології³. Причому він стверджував, що цей перелік не є вичерпним.

Таке розмаїття предметних областей і дисциплінарних площин неодмінно продукувало міждисциплінарні інтенції. Загалом А. Лавджой формулював свої спостереження та міркування доволі обережно, позаяк визнавав самостійність наукових студій у кожній із дисциплінарних сфер. Але він доволі скептично оцінював наявний діапазон дослідницьких стратегій.

«Звичайно, розділення загальної сфери інтелектуальної історії було неминучим і вельми корисним кроком. Спеціалізація, а разом із нею розвиток і вдосконалення власних методів дослідження, поза сумнівом, складають необхідні умови прогресу у всіх галузях знання, і не меншою мірою – в історичних дисциплінах. Проте подібне розділення – в тій мірі, в якій ці дисципліни співвідносяться з історіографією ідей, – є штучним прийомом, хоч, за великим рахунком, недовільним. Інакше кажучи, межі вказаних областей не відповідають реальним межам історичних явищ, що вивчаються», – підкреслював учений⁴.

Концептуальна пропозиція А. Лавджоя спиралася на численні спостереження, зроблені у процесі підготовки багатьох студій, зокрема на чималий обсяг опрацьованого матеріалу. За його візією, в історії думки у тому чи іншому вигляді простежується спільна система загальних уявлень та ідей, які свідчать про спадкоємність й історичність мисленнєвого процесу. Власне, звідси походить ключова вимога цієї дослідницької стратегії – виявляти найпростіші, елементарні ідеї й аналізувати їх

¹ Хлуднева С. В. Указ. соч. С. 153.

² Лавджой А. Великая цепь бытия... С. 25–26.

³ Его же. Историография идей. С. 158–159.

⁴ Там же. С. 159–160.

побутування в різних фахових і дисциплінарних сферах – філософії, психології, літературі, мистецтві, суспільно-політичній і науковій думці.

«Ідеї – це той же товар, який призначений для міжнародної торгівлі. Виникнення студій із літератури різних народів у галузі порівняльного літературознавства – яскравий приклад визнання такого розуміння ідей, що зростає. Проте вивчення того, що відбувається з ідеями, коли вони перетинають національні або мовні бар'єри, становить лише малу частку загального процесу, про який йде мова, навіть в окремому випадку історії літератури», – наголошував А. Лавджой¹.

Ця дослідницька стратегія нав'язувала міждисциплінарне спрямування для нової субдисципліни – історії ідей, а також вимагала впровадження «динамічної єдності» її методологічних засад. За великим рахунком, А. Лавджой виступав прихильником нежорсткого, проте все ж таки методологічного холізму, котрий мав сполучити відмінні фахові та дисциплінарні площини як свого роду частини «єдиної території», на якій народжуються, трансформуються, циркулюють, перехрещуються, взаємодіють і змагаються ідеї. Часом цю авторську тезу трактують як об'єднання гуманітаріїв із різних дисциплінарних світів у вигляді сполучення «м'яких» методологічних пропозицій².

«Не буде великим перебільшенням сказати, що сьогодні історія історіографії досягла рівня, на якому як ніколи раніше актуально відкривати тісні і загальні зв'язки між дисциплінами або, висловлюючись метафорично, робити активне перехресне запилення. Дуже помилково гадати, що фаза детальної спеціалізації в цих дослідженнях є вже у минулому (хоч деякі із дисциплін, як я підозрюю, переживають етап, “коли унаслідок тривалого вживання звичайних методів культивування знижується родючість”). Проте не є помилковою теза, що спеціалізація насправді “перейшла” (як категорія гегелівської логіки) у власну опозицію і зараз підстила черга історичного синтезу – встановлення зв'язків і знаходження точок дотику», – підкреслював А. Лавджой³.

Таке авторське позиціонування демонструє тодішні інтегративні можливості та міждисциплінарні перспективи конституювання субдисциплінарного напрямку у царині історії ідей. Учений гадав, що міждисциплінарний підхід варто вибудовувати саме на ґрунті історичного синтезу, що дозволить виробити спільну дослідницьку стратегію.

Рівночасно А. Лавджой застерігав від крайніх виявів методологічного холізму та надмірної генералізації, пов'язаних з історією ідей. На його думку, «розділи єдиної області, так чи інакше пов'язані із вивченням ролі ідей в історії, існують; неможливо і небажано відмовлятися від них на користь якої б там не було розпливчатої “універсальної історії”». З другого боку, безперечно, що охочий детально розібратися в історичному матеріалі повинен брати до уваги джерела з інших, часто декількох сфер історії»⁴.

Велику роль у утвердженні історії ідей як субдисципліни відіграло те поважне місце, котре посідав А. Лавджой у світі американської науки. Адже він був Президентом Американської філософської асоціації (1916–1917), Американської асоціації університетських професорів (1919) тощо. Вже 1922 р. А. Лавджой організував

¹Лавджой А. Историография идей. С. 160.

²Предисловие // Философский век. Альманах. СПб., 2001. [Вып.] 17, ч. 1: Материалы Международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27–30 сентября 2001 г.). С. 12.

³Лавджой А. Историография идей. С. 163.

⁴Там же.

Клуб історії ідей, що виказує його давнє зацікавлення цією проблематикою¹. У 1940 р. він став засновником «Journal of the History of Ideas», з якого розпочалася повноцінна та масштабна інституціоналізація інтелектуальної історії.

Вплив А. Лавджоя на становлення історії ідей як початкової фази інтелектуальної історії був настільки колосальним і масштабним, що дехто з дослідників навіть обстоював думку про своєрідну парадигму соціогуманітарного знання, пов'язану з його іменем. Звісно, із плином часу місце А. Лавджоя в історії західної соціогуманітаристики оцінюється більш виважено та критично.

Скажімо, доволі скептично сприймається його теза про ідеї-одиниці², зокрема висловлюється думка, що в такий спосіб ідея виривається чи вихоплюється з історичного контексту³. Досить неоднозначно трактуються й оцінюються методологічні вподобання та вимоги А. Лавджоя, котрі чимдалі частіше сприймаються у світлі сучасних візій і концепцій з обсягу інтелектуальної історії. Побувають застереження щодо його еволюційних настанов, які розглядаються як непослідовні чи умоглядні. Приміром, Д. Келлі навіть обстоює думку про загальну еkleктичність методології А. Лавджоя⁴. Натомість інші дослідники остерігають від спрощеного сприйняття дослідницької програми А. Лавджоя⁵.

Утім попри ці зауваги й перестороги, і до сьогодні відзначають чималий і розмаїтий вплив ідей американського філософа й історика науки на процеси наукової концептуалізації, висунення й формулювання дослідницьких стратегій. Приміром, згадують про впливи А. Лавджоя на концепцію вірусів-меме англійського біолога Р. Докінза⁶. Тим паче, що як А. Лавджой, так і Р. Докінз апелює до ідей і концептів еволюціонізму, зокрема дарвінізму⁷.

У сучасній українській історіографії споглядаємо багатоманітну рецепцію спадщини А. Лавджоя. Передусім, її сприймають як «академічну історію ідей» (І. Колесник)⁸, або як первісну версію «інтелектуальної історії» у розрізі «біографії ідей» чи «історії історичної науки» (Л. Зашкільняк)⁹, а також як спробу ввести та застосувати «логіко-філософські стандарти» на ниві історієписання (О. Горенко)¹⁰. Ці думки й оцінки загалом корелюються з тлумаченнями західних науковців.

¹ Хлуднева С. В. Указ. соч. С. 152.

² Tribe K. Intellectual History as Begriffsgeschichte // A Companion to Intellectual History / Eds. R. Whatmore, B. W. Young. Malden, 2016. P. 63.

³ Бёдекер Х. Э. Размышления о методе истории понятий // История понятий, история дискурса, история менталитета: Сборник статей / Под ред. Х. Э. Бёдекера; пер. с нем. М., 2010. С. 37.

⁴ Шутова О. М. «Новые»: историзм, историография, интеллектуальная история // Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI веков. Минск, 2007. С. 119.

⁵ Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже веков // Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М., 2011. С. 329–330.

⁶ Хлуднева С. В. Указ. соч. С. 157.

⁷ Докинз Р. Эгоистичный ген / Пер. с англ. Н. О. Фомина. М., 1993. С. 22–29.

⁸ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. К., 2013. С. 7.

⁹ Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2005. Вип. 1. С. 33.

¹⁰ Горенко О. М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історієписання. К., 2011. С. 85.

Однак, незважаючи на розмаїті застереження та критичні оцінки в сучасній науці, однозначно визнається роль А. Лавджоя як фундатора історії ідей у західній соціогуманітаристиці. Не випадково його монографія «Великий ланцюг буття: Історія ідей» (1936), котра з'явилася в російськомовному перекладі 2001 р., здобула статус класичної праці в царині інтелектуальної історії¹. Скажімо, Т. Кун відзначав, що його уявлення про те, якою має бути історія наукових ідей, здебільшого формувалося в річищі вищезазваної книги².

Врешті, історія ідей за версією А. Лавджоя згенерувала потужне зацікавлення до історії різних типів знання, зокрема їхнього походження, теренів циркуляції, застосування, трансформації тощо. Більше того, історія ідей спонукала вчених щораз частіше висувати засадниче питання: в який спосіб здобуто те чи інше знання?

1. 4. Криза історії ідей та конституювання інтелектуальної історії в різних академічних світах

Окрім концепції А. Лавджоя, на теренах англomовного академічного світу побутували й інші традиції конституювання інтелектуальної історії. Наприклад, інколи становлення та поширення інтелектуальної історії в західній соціогуманітаристиці пов'язують з іменем Перрі Міллера (1905–1963) та студіями з «нової історії» у полі ранньомодерної американської історії. Зокрема, роботу П. Міллера «Нове англійське мислення» (1939) навіть розглядають як першу працю з інтелектуальної історії у північноамериканській соціогуманітаристиці³.

П. Міллер, хоч і був філологом за фахом, але уславився як історик, здебільшого завдяки студіям з історії ранньої пуританської ідеології, котрі проторували шлях на поле, власне, інтелектуальної історії. Водночас П. Міллер виступав як дослідник з атеїстичним світоглядом, зокрема прагнув оцінити візії та погляди пуритан у руслі раціоналізму.

Передусім, його цікавило, як релігійні догмати співіснували з соціальною реальністю у світлі еволюційних трансформацій. Зокрема, П. Міллер категорично відкидав відомі культурні та суспільні стереотипи, в яких пуритани репрезентувалися як фанатики-ортодокси. Натомість він намагався пов'язати ідеї пуританських візій із конкретними культурними, політичними, соціальними передумовами й обставинами.

Скажімо, рефлексії П. Міллера щодо осягнення Божого задуму пуританськими авторами XVII ст. згенерували його зацікавлення як ментальними настановами, так і тими способами, завдяки яким відбувалося засвоєння, адаптація й модифікація провідних ідей, зокрема поняття «договору» між Богом і людиною.

Загалом впливи П. Міллера як провідного фахівця з історії пуритан на американську історіографію були тривкими й розмаїтими⁴. Висловлюють думку, що саме у його працях було вперше введено до наукового обігу поняття «інтелектуальна історія»⁵.

¹ *Репіна Л.* Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2005. Вип. 1. С. 90; *Ее же.* Інтелектуальна історія на рубеже веков. С. 327.

² *Кун Т.* Структура научних революцій / Пер с англ.; сост. В. Ю. Кузнецов. М., 2003. С. 14.

³ *Cuttica C.* Intellectual History in the Modern University // A Companion to Intellectual History / Eds. R. Whatmore, B. W. Young. Malden, 2016. P. 36.

⁴ *Цветков И. А.* Американские историки. СПб., 2008. С. 118–120, 144.

⁵ *Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки.* С. 13.

По Другій світовій війні історія ідей суттєво розширює предметні області, зокрема до її сфери входить проблематика з обсягу соціальної, політичної, економічної та культурної історії. Утім від 1960-х рр. традиційна історія ідей за версією А. Лавджоя, котру чимдалі частіше називають «неісторичною» чи «еволюційною», втрачає популярність, а згодом зазнає масштабної кризи з огляду на поширення інших парадигматичних взірців на обширах соціогуманітаристики.

Передусім, ідеться про ідеї та концепти антропологічного повороту, котрі визрівали ще на початку ХХ ст., але повною мірою розгорнулися по Другій світовій війні. Наприклад, антропологічні інтенції й зацікавлення Е. Дюркгайма та його учнів у межах Паризької соціологічної школи, котрі студіювали первісну культуру й структуру маленьких, екзотичних, часто-густо відсталих від тодішньої сучасності суспільств, дедалі більше спонукали до масштабного переосмислення практик, власне, істориків, що особливо виявилось на початку 1960-х рр.¹

Зрештою, антропологічний поворот був чимось більшим, аніж масштабна трансформація соціогуманітарного знання, позаяк ішлося про суцільне аксіологічне переформатування самої системи координат буття західного, передусім європейського, світу. Цей поворот репрезентував становлення нової європейської людини на основі цінностей післявоєнного світу, котрі формувалися під знаком олюднення, гуманізації життя, думки, суспільства і відповідних культурних і соціальних практик.

За метафоричним означенням антропологічного повороту в царині історієписання переховувалася низка багатоманітних, динамічних, колоритних дослідницьких практик і стратегій західних інтелектуалів, які зруйнували чи суттєво модифікували старі проекти національних гранд-нарративів. Адже багатство масштабів, контекстів і ракурсів представлення історії, передусім, строкатість та мінливість культурного, соціального, національного, локально-регіонального й багатьох інших шарів сконструйованої минувшини, підважили одну з найважливіших функцій великих текстів – легітимізацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик.

Отож від 1960-х рр. розпочинається «фаза спадку», котра у 1970-х рр. перетворюється у кризу первісних або традиційних версій історії ідей / інтелектуальної історії². Ця криза зумовлювалася різними чинниками, обставинами й впливами.

Насамперед, далось взнаки інтерналістське спрямування інтелектуальної історії, зокрема її культурне реноме як сфери чи середовища діяльності високочолих інтелектуалів, яке вона здобула майже одразу після свого первісного конституювання. На тлі культурних настроїв післявоєнного чи нового гуманізму, котрі супроводжувалися перенесенням дослідницьких інтенцій на пересічну людину, середовище та різноманітні структури її історичного життя, ореол елітаризму й апріорна налаштованість на висвітлення переважно історії великих, знакових ідей тяжіли над студіями з інтелектуальної історії. Сучасні дослідники метафорично означають цей стан як «внутрішньодисциплінарну ізоляцію» історії ідей / інтелектуальної історії³.

Водночас ученим у царині інтелектуальної історії закидали показну індиферентність до соціальних спільнот і відповідних зрізів суспільного життя. До того

¹ *Burrow J. A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. New York, 2008. P. 462–463.*

² *Cuttica C. Op. cit. P. 37.*

³ *Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже веков. С. 330.*

ж на тлі устремлень до місцевої, локальної та регіональної історії, а також із поширенням мікроісторичних масштабів і сюжетів, які набули неабиякої популярності протягом 1960–1970-х рр., історія ідей / інтелектуальна історія видавалася занадто старомодною, принаймні «несучасною».

На заваді успішній експансії історії ідей у вигляді первісних версій А. Лавджоя, П. Міллера та їх adeptів, прихильників, послідовників до інших, неангломовних академічних світів стали термінологічні, мовні, культурні бар'єри, опір національних пізнавальних традицій, вимог й епістемологічних взірців. У широкому сенсі інтелектуальна історія була примушена змагатися з альтернативними, принаймні конкуруючими напрямками, котрі пропонували інші способи, формати та стратегії осягнення історії ідей, часто-густо в більш широких контекстах і відмінних масштабах.

Побутували і термінологічні складнощі, позаяк історія ідей розробляла та вивчала не тільки їх змістовні сегменти, а й багатоманітні, суперечливі, сумативні і динамічні або, навпаки, індивідуалізуючі смисли. Останні сформувалися у процесі тривалої циркуляції означень, термінів, дефініцій, що потребувало гнучких, пластичних мовних засобів для їх точної й адекватної передачі. Відтак інтердисциплінарні запозичення з обсягу американської чи англомовної інтелектуальної історії сприймалися доволі складно, як мінімум, із очевидним скепсисом, оскільки повсякчас зіставлялися зі звичними стратегіями та поняттями.

За влучним висловом Роже Шарт'є, «сформулювати ті проблеми, котрі висуває перед нами інтелектуальна історія, – напевно, найскладніша річ у світі. Передусім, через термінологію. У жодній іншій області історії не уживаються терміни, такі специфічні для кожної нації і такі, котрі важко піддаються акліматизації в іншій країні, чи йде мова просто про переклад іншою мовою, чи про перенесення в інший інтелектуальний контекст»¹.

Отож у культурному просторі низки європейських країн терміни «історія ідей» та «інтелектуальна історія» не прижилися. Цей стан речей особливо контрастує на тлі термінологічних означень політичної, економічної, соціальної історії в різних академічних світах, котрі достатньо вільно корелюються та продукують подібні смисли, а також мають прийнятні порівняльні площини.

Скажімо, у Франції історія ментальностей, котру сконструювали та репрезентували у своїх студіях кілька поколінь науковців із школи «Анналів», фактично заступила собою предметну область і дисциплінарну сферу, на яку потенційно могла претендувати інтелектуальна історія по Другій світовій війні. Тим паче, що у французькій традиції побутувала низка застережень щодо уподібнення чи безпосереднього порівняння взірців людського мислення, котрі належали до різних історичних епох.

Приміром, варто згадати про вихідний концепт Л. Леві-Брюля, пов'язаний із поняттям «колективні предствалення», що виникло на теренах Паризької соціологічної школи. Адже специфіку первісного способу мислення Л. Леві-Брюль убачав у колективних уявленнях, які відіграли засадничу, ба навіть визначальну роль у житті первісної людини. Так постала його знаменита концепція про імператив-

¹ Шарт'є Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: Двойная переоценка? / Пер. с англ. Н. Мовниной // Новое литературное обозрение. 2004. № 66. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2-pr.html>

ність і суперечливість колективних уявлень за доби примітивного суспільства, котрі він охрестив «прелогічним мисленням».

На думку Л. Леві-Брюля, прикметною рисою «прелогічного мислення» є ігнорування суперечностей, які повсякчас проступають у давній міфології¹. Відтак первісна людина оперує не поняттями як смисловими одиницями, а колективними уявленнями! Натомість сучасна людина, за візією Л. Леві-Брюля, послуговується інтелектуальним чи пізнавальним типом мислення, котре вирізняється передусім логічністю, раціональністю та каузальністю.

Зауважимо, що М. Грушевський називав студію Л. Леві-Брюля про примітивне мислення, видану 1922 р., «епохальною книгою» на теренах європейської соціо-гуманітаристики². Та й у працях доньки М. Грушевського — Катерини термін «прелогічне мислення» вживається як один із найважливіших інструментів для студювання примітивного суспільства³.

Зрештою, французька інтелектуальна традиція ставила в центр мислення людину та колектив / спільноту, на теренах якого розгорталися соціальні дії, культурні явища, ментальні реакції й метаморфози свідомості. Недаремно у студіях Л. Февра йдеться про систему мислення відомих діячів, інтелектуалів, а то й пересічних осіб, зокрема про властивий для них спосіб сприйняття історичного часу, в який вони мешкали. Доволі часто у працях Л. Февра акцентується увага на осмисленні впливів соціального середовища на ті чи інші ідеї, або, як формулював сам історик, на поміщенні форм мислення у певний соціальний ландшафт⁴.

Загалом Л. Февр розглядав історію як синтезуючу науку про людину, попри мінливість структур її свідомості. «Історія – наука про людину, про минуле людства, а не про речі чи явища. *Та і чи існують ідеї незалежно від людей, які їх сповідають? Адже ідеї – це всього лише одна з складових частин того розумового багажу, що складається із вражень, спогадів, читань і бесід, який носить із собою кожний із нас. Чи можна відділити ідеї від їх творців, які повсякчасно сповідають до них найбільшу пошану, безупинно їх перетворюють? Ні. Існує тільки одна історія – історія Людини, і це історія в найширшому значенні слова*», – стверджував історик⁵.

Цей пасаж доволі добре ілюструє ті настанови, котрі висувала перша генерація істориків зі школи «Анналів» до історії ідей. У метафоричному розумінні, історична людина поміщалася в центр структур різної часової тривалості, а її культурні настанови та психологічні, духовні трансформації, ментальні реакції, світоглядні колізії, врешті-решт зрушення й перетворення свідомості були визначальними для висвітлення та представлення історії ідей. Не випадково один

¹ *Леві-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. Первобытная мифология. Мифический мир австралийцев и папуасов / Пер. с фр. Б. Шаревской; предисл. В. К. Никольского. М., 1937. С. 258–259.

² *Грушевський М.* Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... С. 149.

³ *Грушевська К.* З примітивної культури. Розвідки і доповіді / З передм. акад. Мих. Грушевського. [К.] 1924. С. 77–78; *Її ж.* Рец. на ст.: Levy-Bruhl L. La numération chez les Bergdama. Africa. Journal of the international Institut of African languages and cultures. London. Vol. 2, no. 2. С. 164–173 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. 1929 / За ред. К. Грушевської. [К.], 1929. Вид. 2. С. 124–125.

⁴ *Шартъє Р.* Указ. соч.

⁵ *Февр Л.* Суд совести истории и историка // *Февр Л.* Бои за историю / Отв. ред. А. Я. Гуревич. М., 1991. С. 19.

із розділів класичної праці «Феодальне суспільство» М. Блока має промовисту назву – «Як тоді відчували й думали»¹.

У німецькому історієписанні певною, проте не вповні адекватною, аналогією терміна «інтелектуальна історія» було поняття-означення – *Geistesgeschichte* (нім. історія духу чи духовна історія)². Зазвичай його широке введення до наукового та культурного обігу приписують В. Дільтею, хоч це означення побутувало в німецькій думці й раніше.

Так чи інакше, проте саме історія духу посіла домінуючі позиції ще задовго до конституювання американської інтелектуальної історії, зокрема нав'язала сприйняття ідей у річищі німецької культурно-історичної традиції з виключною увагою до політичних і культурних смислів. Не випадково ще німецький філософ і історик Ернст Трьольч наголошував, що найбільше впливи В. Дільтея виявилися в царині «історії духу», взаємопов'язаного з політичною історією³. Тим більше, що «історія духу» в тому чи іншому вигляді апелювала до ідей німецької цілісності на ниві політичної історії.

Вочевидь, відмінні дослідницькі стратегії, пізнавальні взірці та перспективи з обсягу американської інтелектуальної історії, французької «історії ментальностей» та німецької «історії духу» спричинилися навіть до компаративних запитів щодо можливих форматів і перспектив репрезентації історії ідей⁴. Більше того, навіть сучасні дослідники вказують на неабиякий вплив національних традицій і середовищ, зокрема у французькій і німецькій версіях, котрі зумовили конституювання особливого академічного ландшафту інтелектуальної історії⁵.

Зрештою, апогей кризи інтелектуальної історії у 1960-ті рр. виявив не тільки її вразливі місця, а й неабиякий творчий потенціал, який переховувався у природі її міждисциплінарного походження. Адже міждисциплінарна основа інтелектуальної історії згенерувала розмаїті стратегії її переосмислення та реконфігурації.

Ба більше, саме міждисциплінарність дозволила кардинально розширити та реконституювати предметні області інтелектуальної історії за рахунок акцентування на соціальних контекстах циркуляції ідей і думок. Відтак історія ідей здобула міцне соціокультурне підґрунтя, завдяки якому вже йшлося про соціальну історію ідей⁶. Недаремно один із піонерів лінгвістичного повороту Гейден Вайт обстоював думку, що інтелектуальна історія має неодмінно зважати на соціальну дійсність⁷.

Оновлення й переформатування інтелектуальної історії відбувалося не в якомусь одному річищі, а було поліваріантним. Важливу роль у цьому процесі відіграло сполучення інтерналізму й екстерналізму, котрі побутували у вигляді найрізноманітніших дослідницьких стратегій і наукових конфігурацій. Водночас студії з інтелектуальної історії поступово позбувалися ореолу виключності й елі-

¹ Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. К., 2002. С. 88–103.

² Шартье Р. Указ. соч.

³ Трьельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. М., 1994. С. 415.

⁴ Schulin E. German 'Geistesgeschichte', American 'Intellectual History' and French 'Historie des Mentalités' since 1900. A Comparison // History of European Ideas. 1981. Vol. 1, no. 3. P. 195–214.

⁵ Collini S. The Identity of Intellectual History // A Companion to Intellectual History / Eds. R. Whatmore, B. W. Young. Malden, 2016. P. 10.

⁶ Репина Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи. С. 92.

⁷ White H. The Tasks of Intellectual History // The Monist. 1969. Vol. 53, no. 4. P. 606–630.

тарності, зокрема вийшли за межі студіювання історії великих ідей. Натомість дедалі більше в дослідженнях з інтелектуальної історії порушувалися проблеми походження, трансформації ідей, думок та уявлень, котрі циркулювали у певних темпоральних зрізах і пропонували динамічну, ба навіть калейдоскопічну палітру суспільного, культурного, духовного життя.

Передусім, ідеться про виклики й новації, продуковані антропологічним поворотом (або антропологічними поворотами!), який актуалізував наукові інтенції щодо інших ракурсів минувшини, зокрема «історії низу»¹. Відтак до історії ідей чимдалі більше адресують запити стосовно циркуляції ідей не лише в культурній атмосфері рафінованих інтелектуалів або політичних діячів, а й у відмінних середовищах різноманітних спільнот.

Прикметною рисою інтелектуальної історії стала комбінація мікро- та макро-контекстів, яка дозволила розробляти традиційні сюжети та проблеми в міждисциплінарному полі. Наприклад, саме завдяки такому сполученню й постав своерідний формат біографічного письма – інтелектуальна біографія.

Протягом 1960–1970-х рр. традиційні культурні терени циркуляції ідей, як їх означували у межах первісних візій, суттєво урізноманітнюються й диференціюються. Ця трансформація інтелектуальної історії постала в річищі загальної орієнтації на представлення історичного контексту, котрий масштабується відповідно до потреб й інструментарію дослідження. Передусім, контекстуальність як вихідна настанова щодо інтелектуальної історії поширилася в царині студій, які охоплювали предметні області з історії науки та історії політичної думки². Не випадково А. Мегілл напівіронічно називає контекст улюбленим словом істориків³, що повною мірою стосується й інтелектуальних істориків.

Зразом інтелектуальна історія відходила від «нормативних» обмежень перших концепцій з історії ідей, зокрема зверталася чимдалі частіше до соціальних контекстів їхнього побутування, що відкрило нові канали запозичення як фактографічного матеріалу, так і дослідницьких стратегій і пізнавальних взірців. Більше того, протягом 1970-х рр. постав потужний трансфер між інтелектуальною та соціальною історією. Не випадково перетворення на ниві інтелектуальної історії розгорталися на тлі тріумфу соціальної історії, котра справляла дедалі більший вплив на історію ідей⁴.

Поважну роль у цьому процесі, особливо на теренах північноамериканської соціогуманітаристики, відіграли дослідницькі практики одного з зачинателів лінгвістичного повороту Гейдена Вайта (1928–2018). Вважають, що саме ідеї лінгвістичного повороту вдихнули нове життя чи спричинилися до масштабного переформатування інтелектуальної історії⁵.

Г. Вайт пропонував розглядати візії та погляди інтелектуалів у світлі певних комбінацій трьох дослідницьких стратегій / модусів: аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм), ідеологічного підтексту (анархізм, кон-

¹ *Рубинштейн Е. Б.* Роберт Дарнтон: «интеллектуальная история снизу» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 1999. Вып. 1. С. 266–278.

² *Collini S.* Op. cit. P. 9.

³ *Мегилл А.* Пять вопросов по интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2012. Вып. 38. С. 60.

⁴ *Reingold N.* New Directions in American Intellectual History / Eds. J. Higham, P. K. Conkin. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1979. XIX + 245 p. // *Isis*. 1982. Vol. 73, no. 1. P. 112.

⁵ *Репина Л. П.* Интеллектуальная история на рубеже веков. С. 332–333.

серватизм, радикалізм, лібералізм) та побудови сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира)¹, хоч і на досить обмеженому фактографічному матеріалі.

На його думку, конкретне сполучення зазначених модусів і становить історіографічний стиль певного історика або філософа історії². Причому автор пов'язував чотири типи стратегій пояснення з чотирма основними тропами (метафора, метонімія, синекдоха, іронія) поетичної чи фігуративної мови³.

Урешті, Г. Вайт пропонував розглядати історичний твір як «*вербальний артефакт* у формі наративних прозаїчних дискурсів»⁴. Ця пропозиція вводила на поле інтелектуальної історії дискурсивні практики та наративні стратегії, котрі ще більше диференціювали, урізноманітнювали, врешті-решт сегментували великі предметні області.

За влучною заувагою його опонента Г. Іггерса, новації Г. Вайта мінімізували різницю між історичним знанням, спекулятивною філософією історії та художньою літературою⁵. Більше того, Ф. Анкерсміт висловлював думку, що в концепції Г. Вайта епістемологію взагалі заступає філософія мови⁶.

Отож концепцію Г. Вайта та інші «лінгвістичні» візії історієписання дедалі частіше трактують у сенсі пошуку відповідності між певним фрагментом минувшини й тією частиною мови, яка найкраще її представляє⁷. Та, попри полярні підходи істориків щодо цієї концепції, на сьогодні навіть найзавзятіші опоненти Г. Вайта тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту та вважають за можливе обговорювати питання, принаймні щодо ступеня часткової автономії мови наукового дискурсу⁸.

Концептуальна пропозиція Г. Вайта не тільки згенерувала виключну увагу до «мовних протоколів» і «вербальних артефактів» у просторі інтелектуальної історії, а й запропонувала зовсім іншу палітру контекстів для студіювання ідей, концептів, думок, уявлень, поглядів, візій і т. п.

Ще одним ученим, який ініціював трансформацію американської інтелектуальної історії, зокрема спричинився до формування «нового стилю» на її обширах, був історик Домінік ЛеКапра⁹. Із його ім'ям пов'язують спроби інституціонального визначення «кордонів інтелектуальної» історії¹⁰.

¹ Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитонова. Екатеринбург, 2002. С. 49–50.

² Там же. С. 18.

³ Там же. С. 52.

⁴ Уайт Х. Ответ Иггерсу / Пер. с англ. И. В. Дубровского, М. Ю. Парамоновой // Одиссей. Человек в истории. 2001. Русская культура как исследовательская проблема. М., 2001. С. 155.

⁵ Иггерс Г. Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта / Пер. с англ. И. В. Дубровского // Одиссей. Человек в истории. 2001. С. 143.

⁶ Анкерсмит Ф. История и тропология: Взлет и падение метафоры / Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломеец и др. М., 2003. С. 163.

⁷ Кукарцева М. А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные причины // Вопросы философии. 2006. № 4. С. 50.

⁸ Гренье Ж.-И. Размышления о «критическом повороте» // Одиссей. Человек в истории. 2005. М., 2005. С. 147.

⁹ Cuttica С. Op. cit. P. 37.

¹⁰ Николаи Ф. В. «Негативное возвышенное» vs «проработка прошлого» в интеллектуальной истории Д. ЛеКапра // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского: Сер.: Социальные науки. 2011. № 3. С. 124–128.

Сучасні дослідники відзначають, що Д. ЛеКапра нині посідає критичну позицію щодо новацій і пропозицій лінгвістичного повороту, хоч тривалий час позиціював та сприймався як один із його представників. Однак у низці праць він пропонував виразно розрізняти стратегії лінгвістичного формалізму, літературного критицизму й історичної інтерпретації.

Насамперед, Д. ЛеКапра обстоював необхідність виразної демаркації простору інтелектуальної історії від території історії культурної та історії соціальної. Причому тезу про важливість інституціоналізації як наукових шкіл, так і ідей Д. ЛеКапра запозичив, осмислив і реактуалізував на основі студювання творчої спадщини французького соціолога Е. Дюркгайма¹.

Однією із засадничих ідей Д. ЛеКапри є думка про те, що інтелектуальну історію слід розглядати як спосіб «транзитивного діалогу з минувиною»². Такий підхід продукує динамічність представлення інструментальних метаморфоз і інституціональних кордонів у царині інтелектуальної історії, котрі якоюсь мірою синхронізуються з кардинальними метаморфозами соціогуманітарного знання. Не випадково його студії аналізуються у світлі переосмислення актуальних інституціональних меж на «території історика»³.

Суттєві перетворення на полі інтелектуальної історії 1960–1970-х рр. спричинило поширення концептів і понять з історії, філософії науки та наукознавства. Насамперед, ідеться про концептуальну пропозицію фізика і, заразом, історика й філософа науки Томаса Куна (1922–1996), котрий запропонував новий спосіб конструювання й репрезентації історії як постійної зміни парадигм «нормальної» та «революційної» науки⁴. З його пропозицією пов'язують масштабну постпозитивістську переорієнтацію в історії та філософії науки.

Концепція Т. Куна спиралася на стадіальний поділ історії науки, котрий виокремлював стадії допарадигматичної, нормальної чи парадигматичної та позапарадигматичної науки / наукової революції. У певному сенсі це була спроба переосмислити, систематизувати та пояснити конфлікти й кризи в історії науки, зокрема проаналізувати як способи їх розгортання, так і загальні наслідки та генеральні тенденції.

На думку Т. Куна, допарадигматична наука вирізняється сполученням альтернативних гіпотез і конкуруючих наукових спільнот. Зі здобуттям певною теорією провідних або домінуючих позицій у науці розпочинається формування парадигматичних взірців як оптимального способу розв'язання проблеми.

За візією Т. Куна, парадигма постає, точніше формується як сукупність знань, методів і цінностей, які поділяються членами певної наукової спільноти / співтовариства. У широкому розумінні йдеться про становлення своєрідного світобачення, властивого для спільноти / співтовариства. Утім поступово в межах парадигматичного знання дедалі частіше трапляються аномальні лакуни та випадки, які підважують статус теорії і спричиняють наукову кризу, котра призводить до стану допарадигматичної або, навпаки, позапарадигматичної науки.

¹ Николаи Ф. В., Кобылин И. И. Интеллектуальная история Д. ЛаКапры: контекст и метод // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2011. Вып. 34. С. 31–35.

² Там же. С. 43.

³ Кукарцева М. А. Край возможного, или Размышления о новой книге Д. ЛаКапры // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2011. Вып. 34. С. 45–47.

⁴ Clark J. F. M. Intellectual History and the History of Science // A Companion to Intellectual History / Eds. R. Whatmore, B. W. Young. Malden, 2016. P. 164–165.

Так чи інакше, проте кунівська парадигма кардинально змінила уявлення про способи, засади та терени побутування ідей, які відтоді пов'язувалися з науковою спільнотою та способами її світобачення. Тож пропозиція Т. Куна суттєво розширила діапазон контекстів, особливо макроконтекстів, в які вводилися певні ідеї, уявлення, думки, погляди, візії. Відтак світ ідей дедалі частіше розглядався чи конструювався у ціннісно-нормативному сенсі.

Загалом кунівська парадигма виявилася терміном із рухливою варіативністю сенсів і великим інструментальним потенціалом, який гнучко застосовувався на інтердисциплінарному рівні, зокрема у трансфері різних академічних світів. Більше того, концепція Т. Куна здобула чималу популярність навіть у радянському культурному просторі протягом 1970–1980-х рр., зокрема циркулювала разом із відомими візіями І. Лакатоша, С. Тулміна, П. Фейєрабенда й ін.

Урешті-решт, із кризи 1960–1970-х рр. інтелектуальна історія вийшла суттєво оновленою й переформатованою в інституціональному плані, що виявилось у становленні низки неформальних осередків – наукових шкіл на теренах британського, німецького, французького та інших академічних світів.

Одним із таких неформальних осередків стала «Кембриджська школа інтелектуальної історії» чи «Кембриджська школа історії понять». Ці означення є не само-назвами, а конвенціональними термінами, позаяк низка адептів і дехто з фундаторів зазначеної школи сприймають їх зі скепсисом або зовсім не поділяють.

Засновниками «Кембриджської школи» вважаються історики філософії Джон Покок, Квентін Скіннер і Джон Данн. Методологічні засади «Кембриджської школи» постали у процесі вивчення й осмислення політичної філософії як серії різних дискусій у ранньомодерний час в Італії, Великій Британії, Голландії та США.

Предметна область наукових зацікавлень найстаршого з фундаторів «Кембриджської школи» Дж. Покока здебільшого локалізується історією політичної філософії, проте запозичує дослідницькі стратегії з теології, політичної історії, історіографії, філології та мовознавства. У межах цих площин він сформулював і висунув міждисциплінарну дослідницьку програму, котру репрезентував як студювання «історії політичних мов», ідіом або дискурсів. Зазвичай наголошують на множинності його методологічних засобів, які включають лінгвістичні, парадигматичні й інші пізнавальні проєкції¹.

Здебільшого Дж. Покок намагався виявити «соціо професійні ідіоми» в західній політичній культурі XV–XVIII ст., котрі спричинилися до формування відповідних риторичних норм у публічних практиках. Така дослідницька стратегія була зорієнтована на висвітлення й аналіз симетричної чи асиметричної природи політичних дискусій, в яких кожен із учасників (автор / читач / слухач) міг запропонувати іншу інтерпретацію конкретного терміна, тобто із читача чи слухача перетворитися в автора.

Запропонована дослідницька програма передбачала виокремлення й аналіз нових потрактувань традиції та оригінальних полемічних фігур, себто виявлення історичної унікальності Іншого. Відтак автономна мова, точніше вжиті ідіоми, виступала як практики «мовної гри» у світлі політичної боротьби, перебіг якої не санкціонувався безпосереднім авторитетом або насиллям².

¹Sheppard K. J. G. A. Pocock as an Intellectual Historian // Ibid. P. 113–114.

²Велижев М., Атнашев М. «Context is king»: Джон Покок – историк политических языков // Новое литературное обозрение. 2015. № 4. С. 22–24. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/323551355_Context_is_King_Dzon_Pokok_-_istorik_politiceskih_azykov

Більше того, Дж. Покок був націлений на відтворення й пояснення тої чи іншої дії, себто тієї роботи, котру автор виконував у процесі продукування цих текстів. Саме для аналізу певного авторського акту застосовувався відповідний лінгвістичний контекст¹.

Прикметною рисою Дж. Покока як ученого є те, що він являє собою надзвичайно цікавий приклад західних академічних трансферів. Адже його академічна кар'єра розгорталася у трьох різних частинах світу, хоч і сполучених англійською культурною традицією, – Новій Зеландії, Великій Британії та США.

На відміну від Дж. Покока, К. Скіннер виступає і як історик політичної філософії, і як філософ мови та мовних дискурсів. Його вважають фундатором концепції «мовного поля»² чи «мовних актів». Водночас із Дж. Пококом його сполучає «контекстуальний метод» вивчення політичних текстів, оскільки обидва вчені поділяють тезу, що «тексти, програми, докази існують і функціонують не самі по собі, а тільки у зв'язку із смисловими структурами»³.

Утім К. Скіннер має і власні методологічні вподобання. Передусім, він розглядає не окремі тенденції чи лінії політичної думки, а концентрує увагу на ситуативних контекстах, під час яких відбувалася непередбачувана взаємна дія різних «акторів», себто учасників політичного дійства. Відтак К. Скіннер обстоює думку про певний рівень свободи авторської волі, котра дозволяє змінювати опис того чи іншого явища на політичній авансцені. Тому метаморфози політичної мови трактуються ним як політична дія.

Таким чином, у дослідницькому фокусі представників «Кембриджської школи» опинилися авторські самовияви та саморефлексії, котрі вводилися до мовних і політичних контекстів, що дозволяло з'ясувати конкретні дії учасників або «гравців» у світлі певних дебатів.

Іншою важливою методологічною новацією «Кембриджської школи» є вимога поміщати «класичні тексти» відомих мислителів у більш широкі контексти другорядних авторів. Цей компаративний пласт текстів допомагає з'ясувати авторську оригінальність риторичної стратегії конкретного діяча у світлі неписаних «правил політичної гри», чинних у певний історичний час.

З одного боку, на праці Дж. Покока і К. Скіннера помітний вплив справила концепція парадигм і наукових революцій Т. Куна, котра істотно збагатила їх дослідницькі програми⁴. З другого боку, інструментарій К. Скіннера формувався в річищі пізньої філософії мови Л. Вітгенштайна й англо-американських лінгвістичних теорій Дж. Остіна й Дж. Сьорля⁵.

Вислідом наукових студій Дж. Покока і К. Скіннера стали великі наративи про «політичні мови»⁶, котрі аналізують, висвітлюють, інтерпретують і порівнюють риторичні та політичні практики протягом кількох століть, у т. ч. у розрізі трансатлантичної традиції. Нині методологічні засади, концептуальні пропозиції

¹ Sheppard K. Op. cit. P. 115.

² Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. С. 13.

³ Бёдекер Х. Э. Размышления о методе истории. С. 13.

⁴ Велижев М., Атнашев М. Указ. соч. С. 27, 30–34.

⁵ Бёдекер Х. Э. Размышления о методе истории. С. 12.

⁶ Див., наприклад: Скиннер К. История современной политической мысли / Пер. с англ. А. Олейникова; под научн. ред. В. В. Софронова: В 2-х т. М., 2018. Т. 1: Эпоха Ренессанса. 464 с.; Его же. История современной политической мысли / Пер. с англ. А. Яковлева; под научн. ред. В. В. Софронова: В 2-х т. М., 2018. Т. 2: Эпоха Реформации. 568 с.

та дослідницький інструментарій «Кембриджської школи інтелектуальної історії» привертають дедалі більшу увагу науковців на пострадянському просторі¹.

Власна версія інтелектуальної історії, більш відома як *Begriffsgeschichte* (нім. історія понять), сформувалася й на обширах німецької соціогуманітаристики. Її засновником вважають німецького історика Райнгарта Козеллека (1923–2006). Чільне місце у конституюванні цього напрямку посів багатотомний проект *Geschichtliche Grundbegriffe* (нім. фундаментальні історичні поняття), у процесі реалізації якого було опрацьовано бл. 130 базових термінів². Здебільшого йдеться про ключові політичні та соціальні поняття, аналіз яких дозволив висвітлити з іншої перспективи знакові процеси та явища німецької історії.

Водночас становлення *Begriffsgeschichte* пов'язують із дослідженнями німецької семантології у сфері соціальної історії, що виказує міждисциплінарний характер її походження³. Загалом конституювання німецької «історії понять» відбувалося завдяки суттєвій трансформації предметного поля, зокрема переносу пріоритетів від історії політичних ідей, яка домінувала до середини ХХ ст., до історії політичної семантики.

Помітну роль у цьому переформатуванні відігравав інтердисциплінарний трансфер ідей, концептів і дослідницьких стратегій, зокрема впливи «Кембриджської школи інтелектуальної історії», передусім студій Дж. Покока і К. Скіннера. Та на відміну від більш масштабних проектів англосовієтських колег німецькі дослідники зосередилися на соціально-політичному перевороті, котрий стався протягом «переломного часу» – 1750–1850 рр. Саме в межах цієї дослідницької програми постала концепція історичної темпоральності Р. Козеллека, представлена як напруга чи конфлікт між «простором досвіду» та «горизонтом очікувань»⁴.

Певні компаративні паралелі нав'язує й авторське розуміння історії понять у світлі студіювання німецької соціальної історії. «*Без спільних понять не існує суспільства, насамперед політичної єдності дій. І навпаки, наші поняття ґрунтуються на суспільно-політичних системах, котрі є значно комплекснішими за своїм характером і не можуть бути узагальнені у формі простих мовних сімей, визначених певними загальними поняттями.* “Суспільство” та його “поняття” перебувають у полі напруги, якою позначені й наукові історичні дисципліни, співвідносні з ними», – наголошував Р. Козеллек⁵.

На відміну від засновників «Кембриджської школи інтелектуальної історії», котрі акцентували увагу на ситуаційних, контекстуальних і лінгвістичних ракурсах висвітлення, Р. Козеллек і його колеги зосереджували свої устремління навколо загальних, об'єднувальних понять і генералізуючих смислів. Така дослідницька стратегія була здебільшого скерована на виявлення й осягнення тих структур, у межах яких формуються поняття, зокрема шляхом синхронічного та діахронічного аналізу⁶.

¹ Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории / Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. М., 2018. 632 с.

² Tribe K. Op. cit. P. 61–62.

³ Стельмах С. Исторична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. В. Швед; наук. ред. С. Стельмах. К., 2005. С. 7–14.

⁴ Там само. С. 11–12.

⁵ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. С. 114.

⁶ Там само. С. 130–131.

Побуває навіть думка, що саме акцентування уваги на контекстуальній репрезентації «політичних мов» або «соціо професійних ідіом» завадило зближенню «Кембриджської школи інтелектуальної історії» та німецької «історії понять», попри зусилля прихильників такого методологічного «альянсу»¹. Вочевидь, причини невдачі цього «союзу», принаймні почасти, були зумовлені відмінними пізнавальними орієнтаціями та різними питаннями, котрі висувалися до політичних, культурних і соціальних практик минувшини.

За висловом Р. Козеллека, «гіпотеза, яку ми застосовуємо у своїй енциклопедії *«Фундаментальні історичні поняття»*, полягає в такому: мова політичного та суспільного вжитку починаючи з XVIII століття – навіть попри наскрізне вживання одних і тих самих слів – зазнала настільки серйозних змін, що спричинила появу такого поняття, як *“новий час”*. Коефіцієнт змін і прискорень змінює старі семантичні поля, а отже, соціальний і політичний досвід. *Попереднє смислове наповнення вживаної ще й сьогодні топології слід піддати аналізу, застосовавши історичний метод, і перекласти на нашу мову. Такий підхід передбачає наявність теоретично обґрунтованої схеми співвідношень, бо подібний “переклад” має сенс лише за її наявності*. Я кажу тут про те, що ми в нашій робочій групі умовно називаємо *“переломний час”* (*“Sattelzeit”*), причому я не втомлююся наголошувати на евристичному характері цього поняття, в якому озвучено перехід від передуючого новому часу до звичного нам мовного вжитку»².

Натомість методологічні настанови «Кембриджської школи» намагалися мінімізувати вплив попередніх гіпотез на студювання різноманітних контекстів «політичних мов», оскільки дошукувалися тих чи інших виявів авторської дії, зафіксованих у мовних перетвореннях. Тим більше, що нині «Кембриджську школу» сприймають як один із варіантів «лінгвістичного повороту»³.

Цю різницю в дослідницьких стратегіях і пізнавальних взірцях доволі точно схарактеризував німецький історик Г. Е. Бедекер. На його думку, «студювання історії понять у такому розумінні претендує на реконструкцію, наскільки це можливо, комплексного різноманіття соціальної історії у досліджуваних поняттях, себто імпліцитно – на теоретичну функцію дороговказів історичній науці. *Історіографія історії понять виходить із того, що історична дійсність не може бути вивчена виключно на основі аналізу опрацьованих текстів. Для Р. Козеллека поряд із лінгвістичними контекстами існували й соціальні реалії, які, хоч і відповідали мовним реаліям, але не повністю впливали із них. Іншими словами: для Р. Козеллека історія не розчиняється в мовних символах*»⁴.

Урешті, сучасні дослідники відзначають, що проект «фундаментальних понять» є «дуже німецьким проектом», який ґрунтується переважно на місцевих академічних традиціях. Саме тому німецька «історія понять» вперто опирається асиміляціям англомовної наукової культури»⁵.

З плином часу інтелектуальна історія, хоч і у доволі своєрідному вигляді, прижилася й у французькій соціогуманітаристиці. Передусім така «акліматизація» стала можливою завдяки поширенню концептуальних пропозицій і пізнавальних

¹ Велижев М., Атнашев М. Указ. соч. С. 31; Tribe K. Op. cit. P. 63.

² Козеллек Р. Про необхідність теорії історичної науки // Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. С. 330–331.

³ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. С. 12.

⁴ Бедекер Х. Э. Размышления о методе истории. С. 7.

⁵ Tribe K. Op. cit. P. 70.

взірців з історії та філософії науки, соціології знання, політології й нової соціальної історії. Саме ці тренди спричинилися до концептуальних пропозицій, зорієнтованих на представлення історії інтелектуалів у розрізі соціальної історії ідей, яка перевела дослідницькі інтенції на акцентування ролі соціального контексту.

За ініціативою паризького історика Ж.-Ф. Сірінеллі 1985 р. постала міждисциплінарна група з вивчення історії інтелектуалів. Новий осередок поступово торував шлях від критики традиційної «історії ідей» за ігнорування соціального середовища їхнього побутування до висунення концепцій «політичної культури» та «публічної сфери», спрямованих на пояснення багатоманітної ролі інтелектуалів у конструюванні національної ідентичності¹.

Майже одночасно розгорнулася реабілітація чи оновлення французької політичної історії, до якої доволі упереджено ставилися засновники школи «Анналів» М. Блок і Л. Февр. Цей процес відбувався за рахунок міждисциплінарного трансферу із політологією. Причому одним із ініціаторів такої ревізії був вищезгаданий Ж.-Ф. Сірінеллі².

Утім, як і на німецькому ґрунті, конституювання інтелектуальної історії у французькій гуманістиці спиралося на власні академічні традиції й пізнавальні взірці. Передусім, на думку професора Ж.-Ф. Сірінеллі, розгорнувся своєрідний симбіоз, точніше «нерозривний зворотній зв'язок – культурної історії й інтелектуальної». Причому він гадав, що поняття «культурна історія» загалом покриває царину «інтелектуальної історії», проте водночас вітав спроби французьких істориків надати останній «автономного статусу»³.

Зрештою, французька версія інтелектуальної історії постала в академічному середовищі, в якому тривалий час домінували культурно-антропологічні пізнавальні взірці та дослідницькі стратегії, котрі формували власні вектори й конфігурації міждисциплінарного сполучення. Відтак ці прикмети доволі виразно простежуються у французьких студіях з інтелектуальної історії.

Таким чином, інтердисциплінарні трансфери та міждисциплінарні мутації, котрі розгорнулися на обширах ряду академічних світів, спричинилися до конституювання і становлення різноманітних версій інтелектуальної історії як субдисципліни.

1. 5. Перші українські проєкції та візії діаспорних істориків у царині інтелектуальної історії

Інтердисциплінарні впливи та міждисциплінарні сполучення, пов'язані з формуванням повоєнної інтелектуальної історії, поступово проникали й до академічного середовища української еміграційної / діаспорної історіографії. Щоправда, цей процес був украй сповільненим і нерівномірним із багатьох причин, обставин і передумов.

На початку 1950-х рр. із трансатлантичним переїздом більшої частини українців-вигнанців добігла свого кінця славнозвісна доба *Displaced Persons* або Ді-ІІІ

¹ Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже веков. С. 331–332.

² Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття: Навч. посібник. Львів, 2001. С. 55–56.

³ Канинская Г. Н. Историк об историческом знании и о себе. Интервью с директором центра истории института политических наук г. Парижа профессором Ж.-Ф. Сиринелли // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2010. Вып. 30. С. 297.

(англ. переміщені особи), відома ще за зною метафорою письменника Уласа Самчука як «планета Ді-Пі». Відтак протягом 1950–1960-х рр. українська академічна спільнота на еміграції переживала період первісної чи початкової інтеграції до мультинаціонального оточення, соціо- та етнокультурних умов північноамериканського суспільства.

Цей період завершився зі створенням українсько-американських та українсько-канадських інституцій. 1968 р. були закладені кафедри української мови, літератури та історії України, об'єднані 1973 р. в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Протягом 1975–1976 рр. конституювався Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні. Крім того, виникнули й фахово-професійні асоціації дослідників, зокрема Українське історичне товариство (1963)¹ та ін.

Водночас в українській зарубіжній історіографії з'явилася нова, здебільшого англомовна, точніше іншомовна генерація вчених, як наголошують сучасні науковці з огляду на входження її представників до різних академічних спільнот (франкомовної, німецькомовної, іспанськомовної і т. п.)². З одного боку, ця генерація зазнала не тільки впливів західної думки, а й почасті російського еміграційного історієписання, котре посідало поважні позиції в університетських центрах США³. З другого боку, українські вчені на еміграції чи в діаспорі були сильно сегментовані чи розсіяні у західному науковому світі або академічних світах низки країн.

Звісно, конституювання нових науково-дослідних інституцій, поява іншомовного покоління вчених українського походження та новітніх пізнавальних і світоглядних орієнтирів протягом 1970–1980-х рр. призвели до трансформації діаспорного історієписання. Діаспорна наука частково втрачала свій старий статус та набувала низки західних інтелектуальних й інституційних рис, але зі своєрідними українськими науковими зацікавленнями в межах мультикультурної академічної спільноти. Заразом вона репрезентувала культурні й інтелектуальні потреби мільйонних діаспорних громад українців у Сполучених Штатах та Канаді.

Проте трансформаційні процеси української науки в діаспорі впродовж 1970–1980-х рр. повною мірою так і не були завершені, позаяк політичне й ідеологічне протистояння на теренах біполярного світу перманентно підживлювало та актуалізувало травматичний досвід національно-визвольних змагань і Другої світової війни.

Отож українське зарубіжне історієписання волею-неволею виступало як ідеологічний та культурний контрагент до радянської історіографії в біполярній системі координат, що постала за часів «холодної війни». Становище «вічної» ідеологічної, культурної й інтелектуальної опозиції еміграційної / діаспорної історіографії до української радянської науки було одним із найважливіших чинників, який формував її парадигматичні взірці.

Природно, що за таких культурних передумов й ідеологічно вмотивованих обставин наукової праці пізнавальні взірці та концептуальні пропозиції з обсягу

¹ Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Наук. ред. М. Г. Щербак. Острог, 2010. С. 104–133.

² *Ї ж.* Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2006. Вип. 2, ч. 1. С. 265.

³ *Wynar L.* Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // *Ukrainian Quarterly*. 1974. Vol. 30, no. 1. P. 24–25.

післявоєнної інтелектуальної історії сприймалися вповільнено, нерівномірно й вибірково. Передусім, затребуваними виявилися англломовні версії та пізнавальні зразки інтелектуальної історії, позаяк провідні наукові діаспорні осередки були найтісніше пов'язані з північноамериканськими академічними світами.

Здебільшого перетікання ідей і концептів відбувалося не дуже помітно і, як правило, стосувалося персональних історій чи біографій відомих українських науковців або мислителів, які вчені з діаспори намагалися осмислити у нових контекстах. Приміром, 1958 р. правник Євген Пизюр (1917–1980), який студіював політичну філософію в Колумбійському університеті у Нью-Йорку, опублікував розвідку про концепцію академіка УАН Б. Кістяківського.

У цій статті, котра була прочитана як реферат на засіданні філософської секції Української вільної академії наук (УВАН) у США, автор намагався представити «інтелектуальний силует» Б. Кістяківського як цікавого гносеологічного критика під впливом провідних ідей неокантіанства, зокрема відомих німецьких мислителів. Причому Є. Пизюр репрезентував Б. Кістяківського як діяча, котрий змагався за соціальну трансформацію в Російській імперії на основі лібералізму й конституціоналізму. Водночас він обстоював тезу про своєрідність українства Б. Кістяківського, котре не встигло сформуватися повною мірою через його передчасну смерть¹.

Іншим українським ученим, який намагався прикласти дослідницький інструментарій і стратегії з інтелектуальної історії до студіювання української минувшини, був Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984). У 1951–1953 рр. він стажувався за програмою постдокторських студій у Колумбійському університеті², а пізніше став одним із фундаторів Канадського інституту українських студій в Едмонтоні.

Протягом 1958–1959 рр. він опублікував студію «Інтелектуальні початки нової України» в англломовній³ та україномовній версіях⁴. Заразом І. Лисяк-Рудницький запропонував нову періодизацію національного руху чи українського Відродження протягом «довгого» ХІХ ст. (від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни), вибудовану переважно у світлі настанов інтелектуальної та соціальної історії.

Задум цієї статті І. Лисяка-Рудницького визрів у процесі підготовки спеціалізованого гасла «Формування української нації» для «Енциклопедії українознавства», котру він готував на пропозицію В. Кубійовича. У листі від 17 липня 1951 р. до В. Кубійовича автор доволі точно окреслив вихідну дослідницьку програму для цього невеликого чи навіть локального проекту: «Щодо методологічного підходу, то я трактував би мою тему у стилі історії ідей (*“Ідеengeschichte”*)⁵. Себто зміни політичної історії та соціально-економічні перевертання були б узглядені

¹ Пизюр Є. Богдан Александрович Кістяковський (вступ до його політичної доктрини) // Українська літературна газета. Мюнхен, 1958. № 3: (березень). С. 2, 9.

² Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada / Ed. D. M. Shtohryn. Champaign, 1975. P. 280.

³ Rudnytsky L. I. The Intellectual Origins of Modern Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York, 1958. Vol. 6, no. 3/4. P. 1381–1405.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України: 1. Шляхетська доба (до 1840-х років); 2. Народницька доба (від 1840-их до 1880-их рр.); 3. Модерністична доба (від 1890-их рр. до Першої Світової Війни); 4. Погляд назад // Українська літературна газета. Мюнхен, 1959. № 2: (лютий). С. 1, 10; № 5: (травень). С. 1–2; № 6: (червень). С. 1–2.

⁵ Ideengeschichte (нім.).

(враховані. – О. Я.) тільки в тій мірі, як це необхідно для зрозуміння духового процесу: кристалізування національної свідомості в українському етнічному колективі. Натиск лежав би в аналізі збірних духових процесів, а не на індивідуальних характеристиках окремих діячів і авторів»¹.

Однак І. Лисяк-Рудницький затримав підготовку статті, котра чимдалі більше розросталася й набувала синтетичної будови та концептуального спрямування. Відтак йому не вдалося її подати до «Енциклопедії українознавства»². Натомість авторські рефлексії, зроблені у процесі роботи, відіграли поважну роль у формуванні І. Лисяка-Рудницького як історика.

Його концептуальна пропозиція ґрунтувалася на спробі оцінити становище й устремління громадських і політичних діячів українства за часів національного Відродження (свідомість, настрої, реакції, світоглядні настанови, суспільні вимоги) у світлі широких культурних, соціальних і політичних контекстів. У широкому розумінні автор намагався пояснити, як «працюють» або переломлюються конкретні дії та постаті на тлі провідних ідей епохи, точніше на інтелектуальному й культурному підмурку певної доби.

Трифазна періодизація І. Лисяка-Рудницького була незаперечною новацією в українській зарубіжній історіографії. Ця пропозиція переважно спиралася на соціальні контексти минуштини, котрі були покладені до темпоральної локалізації – «шляхетська, народницька та модерністична доба». Відзначимо, що зазначена періодизація дивовижним чином нагадує відому концепцію чеського історика і політичного теоретика М. Гроха про три стадії національних рухів у Східній і Центральній Європі³. Та найголовніше те, що конструкція І. Лисяка-Рудницького продукувала кардинальне переосмислення «довгого» ХІХ ст. в історії України.

Проблематику інтелектуальної історії І. Лисяк-Рудницький неодноразово порушував у своїх студіях. Скажімо, у передмові до праці Дж. Басараба про Переяславську угоду 1654 р.⁴ він розмірковує про значення історіографічних студій для інтелектуальної історії. На його думку, «історіографічні дослідження можуть приносити науці подвійну користь. По-перше, вони забезпечують проникливіше розуміння предмету, подаючи різні погляди попередніх дослідників. По-друге, вони роблять внесок в інтелектуальну історію, оскільки ілюструють еволюцію історичної думки й суспільних ідеологій»⁵.

Більше того, І. Лисяк-Рудницький неодноразово висловлювався супроти штучних обмежень у студіях з української інтелектуальної історії. Скажімо, він наголошував на необхідності вивчати не тільки біографії, а й творчу спадщину тих діячів українського походження, які навіть епізодично потрапляють на поле інтелектуальної історії. «У досліджах над інтелектуальною історією дореволюційної України не сміємо оминати тих учених українського походження, що працювали по російських

¹Цит. за: Коментарі // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. К., 1994. Т. 1. С. 506–507.*

²Там само. С. 507.

³*Хрох М. От национальных движений к полностью сформированнейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Пер. с англ. и нем. М., 2002. С. 121–145.*

⁴*Basarab J. Pereislav 1654: A Historiographical Study / An Introduction by I. L. Rudnytsky. Edmonton, 1982. 322 p.*

⁵*Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. С. 71.*

університетах, видавали свої твори по-російськи, яких через це звичайно вважають за росіян. Назв'їм бодай кількох з них: філософи Памфіл Юркевич і Володимир Левевич; економісти Микола Зібер, Микола Яснопольський і Михайло Туган-Барановський; соціологи Максим Ковалевський і Богдан Кістяковський; лінгвіст Олександр Потебня; літературознавець Дмитро Овсянко-Куликовський; військовий теоретик Михайло Драгомиров. Список можна б легко продовжити», – підкреслює автор¹.

Варто наголосити, що І. Лисяк-Рудницький обстоював свою позицію спираючись на зацікавлення й устремління у сфері інтелектуальної історії. «Виринає питання, яким правом наважуємося причисляти ці “світила російської науки” до української інтелектуальної традиції. Вивчаючи життєписи цих людей, знаходимо, що хоч вони вистерігалися явної ідентифікації з українським рухом, – що могло б мати катастрофальні наслідки для їхнього професійного життя, – вони підтримували контакти з національним рухом як його “таємні прихильники”. Коли б справа обмежувалася тільки цим, їхні зв'язки з українством могли б мати щонайбільше біографічний інтерес. Але важливіша тут обставина, що *структура мислення цих учених зраджує їх український ухил, хоч часто це проявлялося невловним способом, який на перший погляд малопомітний для стороннього спостерігача*», – стверджує історик². Ця авторська акцентуація щодо структур мислення учених є показовою, позаяк вона виказує його розуміння складності, строкатості та багатопаровості контекстуальної палітри інтелектуальної історії, особливо її соціальної та культурної площин.

Привертає увагу й семантика текстів І. Лисяка-Рудницького, в якій неодноразово віднаходимо рефлексії щодо інтелектуальної історії України в найрізноманітніших контекстах. Більше того, означення «інтелектуальний» у багатоманітних варіаціях («інтелектуальне життя», «інтелектуальна еліта», «інтелектуальна сфера», «інтелектуальний фермент», «інтелектуальна традиція», «інтелектуальна біографія», «інтелектуальна творчість», «інтелектуальна енергія», «інтелектуальний формат», «інтелектуальна культура», «інтелектуальна рафінованість», «інтелектуальна спадщина», «інтелектуальна свобода», «інтелектуальні контакти», «інтелектуальні течії», «інтелектуальна праця», «інтелектуальна вартість», «інтелектуальні труднощі», «інтелектуальна чесність» та ряд ін.) побутує в його текстах не десятки, а сотні разів! Наприклад, українських дисидентів радянської доби автор однозначно називає «інтелектуальною опозицією»³ чи «інтелектуальними бунтівниками»⁴.

Зрештою, тексти І. Лисяка-Рудницького дозволяють розглядати його як історика, котрий висував розмаїті питання до історії України з виразним інтелектуальним і культурним рефреном. Але водночас вони показують його як дослідника, котрий прагнув сформулювати цікаві пропозиції стосовно її студювання. Не випадково розвідки І. Лисяка-Рудницького перекладаються та перевідаються і до сьогодні⁵.

¹ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973. С. 30.

² Там само. С. 30–31.

³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. К., 1994. Т. 2. С. 31, 258, 388.

⁴ Там само. С. 483.

⁵ Див., наприклад: Лисяк-Рудницький І. Консерватизм и национализм в украинской интеллектуальной и политической истории // Вопросы национализма. 2014. № 20. С. 57–71.

Утім впливи інтелектуальної історії простежуються в текстах й інших істориків, зокрема у студіях видатного сходознавця й директора-засновника Українського наукового інституту Гарвардського університету Омеляна Прицака (1919–2006). Останній намагався прищепити й адаптувати західні пізнавальні взірці та стандарти до студіювання як історії України зокрема, так і української соціогуманістики загалом.

Із цієї перспективи О. Прицак неодноразово формулював свої запити до української минувшини у світлі інтелектуальної історії. Згадаємо, приміром, його доповіді «Вступ до української інтелектуальної історії XIX ст.» та «Українська інтелектуальна історія XIX і XX ст.», виголошені 10 квітня 1976 р.¹ та між 7 і 11 серпня 1978 р.² на форумах УВАН. Заразом ці теми обговорювалися й розроблялися на семінарах Українського наукового інституту Гарвардського університету³.

Вказані доповіді, як і вищезгадана студія І. Лисяка-Рудницького, пропонували конструювати, висвітлювати та репрезентувати національну минувшину, насамперед історію суспільно-політичної думки і громадсько-суспільних рухів, із інтелектуальної та культурної перспектив.

Таким чином, протягом 1970–1980-х рр. проблематика, пов'язана з інтелектуальною історією, поступово входить до наукових студій істориків й учених-гуманітаріїв на обширах української діаспори. Відтак термін «інтелектуальна історія» чимдалі частіше циркулює в текстах різних авторів. Скажімо, про інтелектуальну історію згадується в розвідках Я. Пеленського⁴, Ф. Сисина⁵ та ін., а також у низці рецензій і бібліографічних заміток.

Своєрідним імпульсом для українських студій у царині інтелектуальної історії стала публікація спеціального випуску «Гарвардських українознавчих студій», присвяченого політичним і соціальним ідеям В. Липинського. У зазначеному випуску були вміщені статті О. Прицака⁶ й Л.-Р. Біласа⁷, в яких ідеї цього українського мислителя репрезентувалися та висвітлювалися в контекстах інтелектуальної історії.

Ба більше, у розвідці О. Прицака була подана низка вступних зауваг, які кидають світло на авторське тлумачення інтелектуальної історії, зокрема її змістовну локалізацію. На його думку, *«під інтелектуальною історією тут розуміється вивчення кодифікованої та систематизованої секулярної думки, висловленої в контексті даного суспільства в формі філософських, етичних, економічних, політичних і соціологічних теорій, а також теорій літературних і мистецьких.*

¹ *Zamsha I. Chronicle // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York, 1973/1977. Vol. 13, no. 35/36. P. 343.*

² *Omelchenko Y., Bilinsky Y. Chronicle // Ibid. 1978/1980. Vol. 14, no. 37/38. P. 306.*

³ Див., наприклад: *Pritsak O. Prolegomena to Ukrainian intellectual history: The first period, 1805–1860s // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University. Cambridge, 1976. No. 6. P. 47–52.*

⁴ *Pelenski J. The Origins of the Official Muscovite Claims to the «Kievan Inheritance» // Harvard Ukrainian Studies. 1977. Vol. 1, no. 1. P. 31.*

⁵ *Sysyn F. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent Views on Seventeenth-Century Ukrainian Culture // Ibid. 1984. Vol. 8, no. 1/2. P. 167, 182.*

⁶ *Pritsak O. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Ibid. 1985. Vol. 9, no. 3/4. P. 245–262. Українську версію див.: Прицак О. Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. 1983. № 1/2. С. 198–210.*

⁷ *Bilas L. R. The Intellectual Development of V. Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. 9, no. 3/4. P. 263–286.*

Якщо так розуміти інтелектуальну історію, треба вважати, що діяльність церковників з Могилянської Академії (17–18 сторіч) і навіть містична творчість Сковороди належать до інтелектуальної передісторії, бо вони спиралися ще на передсекулярні принципи»¹.

Таке маркування інтелектуальної історії волею-неволею генерувало ідею темпоральності, котра пов'язувалася з досягненням певного ступеня наукової та суспільно-політичної думки і супутніх культурних уявлень, себто рівня зрілості чи рефлексованості. Більше того, за версією О. Прицака становлення інтелектуальної історії припадає на кінець ранньомодерної доби та початки, власне, модерної епохи. Заразом автор наголошував на контекстуальному акцентуванні, себто репрезентації ідей або інтелектуальних явищ у відповідних суспільних і культурних контекстах.

Зауважимо, що О. Прицак формулював свою думку у доволі категоричному вигляді. «Українська інтелектуальна історія як така починається в перших десятиліттях 19 сторіччя, коли дві західні інтелектуальні течії докотилися до Російської імперії – просвічення та романтизм. Хоч прийшли вони на Україну приблизно в той самий час, вони поширилися на різних частинах української території – просвічення – в Малоросії (колишній Гетьманщині), а романтизм – на Слобідській Україні. І до кожної з тих течій пристали різні верстви української шляхти: просвічення промовляло до переконання урядовців і військовиків, тоді як романтизм став справжньою релігією для студентів», – відзначав автор².

Зрештою, О. Прицак намагався сконструювати й окреслити традиції української суспільно-політичної думки у світлі інтелектуальної історії, передусім синхронізувавши їх із європейськими впливами пізнього просвітництва, романтизму та позитивізму. Приміром, він прагнув представити циркуляцію ідей державності від «Історії русів» до В. Липинського. На думку О. Прицака, саме цей історик і політичний мислитель після тривалого розриву увів поняття «примату української державності як передумови існування української нації» як «предмет інтелектуальної дискусії»³.

Ще одним українським ученим із старшого покоління науковців-емігрантів, який зазнав впливів інтелектуальної історії, був філософ, літературознавець й історик-славіст Дмитро Чижевський (1894–1977). Протягом 1922–1923 рр. він студював філософію й логіку в університетах Гейдельберга та Фрайбурга, зокрема здобув чудовий вишкіл у справді-таки зіркової плеяди тогочасних європейських мислителів, як-от Е. Гуссерль, Р. Кронер, Г. Ріккерт, М. Гайдеггер, К. Ясперс та ін.

Д. Чижевський сприймав інтелектуальну історію за посередництвом переважно німецьких наукових і культурних традицій, хоч мав доволі тривалі зносини з американським академічним світом. У 1949 р. він перебрався до США, зокрема викладав історію слов'янських літератур і проводив компаративні студії у Гарвардському університеті до 1956 р. Побутує думка, що саме він був прототипом знаного літературного персонажа Пніна – ексцентричного й дивакуватого професора-холерика, котрий не зміг адаптуватися до американського стилю життя, в однойменній повісті відомого російського письменника В. Набокова⁴.

¹ Прицак О. Місце Липинського... С. 198.

² Там само. С. 198.

³ Там само. С. 209.

⁴ Вінченз А. Дмитро Чижевський // Сучасність. 1988. № 7/8. С. 113.

За великим рахунком, Д. Чижевський сприймав історію ідей на перехресті кількох німецьких культурних і наукових традицій: *Geistesgeschichte* (нім. історія духу), *Kulturwissenschaften* (нім. гуманітарні науки) та *Weltanschauungsphilosophie* (нім. філософія світоглядів, ідеологічна філософія). Водночас він був ученим, який мав великі фахові зацікавлення як з історії філософії, так і з історії літератури та культури. Більше того, історія філософії й історія літератури розглядалися Д. Чижевським як своєрідні площини духовності слов'янських народів / націй¹. Відтак авторська рецепція історії ідей / інтелектуальної історії мала промовисто означений духовний і культурний рефрен.

Варто згадати й про студії Д. Чижевського з порівняльного літературознавства², котрі хоч-не-хоч мусили спричинити авторські зацікавлення дослідницькими практиками та стратегіями, що побутували в північноамериканському академічному світі. Такі наукові інтенції нав'язували компаративні запити до культурної та духовної історії, котрі поширилися і на історію ідей.

Отож, з одного боку, рефлексії й уваги Д. Чижевського в царині інтелектуальної історії мали відвертий інтерпретаційний ухил, оскільки сформувалися на полі німецької соціогуманітаристики. З другого боку, історія ідей в авторській репрезентації зазвичай окреслювала, щонайменше, кілька порівняльних перспектив, як у сенсі поширення певних культурних трансферів, так і в розрізі специфіки, особливостей тої чи іншої рецепції.

Врешті, Д. Чижевський як дослідник на полі інтелектуальної історії вирізнявся надзвичайно влучним і проникливим нюансуванням подробиць та деталей, а також своєрідним масштабуванням минувшини за стилями чи культурними епохами, котрі дозволяли досягнути більш масштабні процеси та явища.

Розмах ерудиції, неймовірна працездатність та оригінальні повороти мислення Д. Чижевського, котрий вільно володів багатьма європейськими мовами, вражали сучасників. Як згадували О. Прицак та І. Шевченко, кишені Д. Чижевського «завжди надималися від чистих карточок, на котрих примудрявся робити записи за будь-якої нагоди – навіть провадячи розмову з гостем»³.

Мабуть, саме в цій здатності Д. Чижевського до перманентного локального культурного рефлексування, передусім скерованого на розмаїті подробиці та пошуки духовних смислів, які в чомусь нагадують поміщення ідей до певного контексту на ниві американської інтелектуальної історії, слід дошукуватися первісних засад його дослідницької стратегії. Крім того, як учений Д. Чижевський вирізнявся чудовим розумінням, ба навіть інтуїтивним відчуттям німецьких академічних традицій. Скажімо він розглядав «інтелектуальну сферу», пов'язану із «системою німецького ідеалізму», як таку, що не можливо досягнути без почувань і волі⁴.

¹ Лісовий В. Європейська філософія та інтелектуальна культура у дослідженнях Дмитра Чижевського // *Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. К., 2005. Т. 3: Філософія життя у Людовіта Штура. Філософська славістика. С. VIII, XV.*

² Див., наприклад: *Чижевський Д. І. Порівняльна історія слов'янських літератур у двох книгах / Передм. М. Наєнка. К., 2005. 288 с.*

³ Прицак О., Шевченко І. Пам'яті Дмитра Чижевського (23 березня 1894 р. – 18 квітня 1977 р.) // *Філософська і соціологічна думка. 1990. № 10. С. 91.*

⁴ *Чижевський Д. Гегель у Росії / Пер. з російської Ю. Бадзя // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. К., 2005. Т. 4: Гегель у Росії. Гегель і французька революція. Гегель і Ніцше. С. 167.*

Водночас авторська рецепція інтелектуального світу здебільшого забарвлена у відповідний мисленнєвий або світоглядний колір із наголосом на емоційно-чуттєвих аспектах. Приміром, показовим є пасаж Д. Чижевського, в якому він розмірковує про філософську систему Г.-В. Гегеля, зокрема зазначає: «мислення для нього – тільки різновид досвіду, інтелектуальне споглядання, спрямоване на предмет, на істинне буття. Таке споглядання, інтуїція можливі лише тому, що людина і світ – тільки моменти абсолютної Ідеї, і, отже, людина може стикнутися з абсолютним буттям, мати його в свідомості. Звідси, звичайно, не випливає, що знання про Абсолютне доступне кожному і відразу. Воно досягається шляхом поступового заглиблення в сферу Абсолютного. Процес цього заглиблення і є діалектика. Раціоналістичне розуміння гегелівських “ідеї”, “поняття” і “мислення” треба відкинути. Логіка Гегеля – не “абстрактна” логіка, а онтологія. Природа для нього – втілена в просторі і часів»¹.

Ще яскравіше рефлексії Д. Чижевського простежуються у сфері історії літератури, особливо тоді, коли його устремління скеровані на те, щоб досягнути інтелектуальну сутність певних явищ або постатей, переходять на поле культури та духовності. Наприклад, аналізуючи природу російського інтелектуального життя, котре спричинилося до появи радикальних візій і настроїв і негативних реакцій на них у творчості Ф. Достоевського, насамперед на прикладі його літературних героїв, автор наголошує: «і в Ставрогіна ми відзначили його інтелектуальну силу за відсутності живого зв'язку з конкретністю (пор. III), і Йван – типовий інтелектуаліст. Але і Ставрогін, і Йван Карамазов можливі лише на ґрунті російського “просвітництва”, і Достоевським у зв'язок з ним і поставлені. Російське просвітництво ХІХ століття з його універсальним раціоналізмом, переконанням у здатності розуму осягти всю дійсність і навіть створити нову й кращу дійсність, було тим основним у російському житті, проти чого боровся Достоевський. Раціоналізація естетичної сфери – зведення краси до корисності (статті проти Добролюбова, «Бесы», I, 28, 420 та ін.), раціоналізація сфери етичної – раціональна аргументація замість безпосереднього почуття»².

Таким чином, Д. Чижевський осмислює російський нігілізм і антинігілістичну традицію російської літератури як явища інтелектуального життя, проте водночас розглядає, трактує й аналізує їх як культурні та духовні феномени. Не випадково цього українського славіста вважали одним із найбільших фахівців із *Russische Geistesgeschichte* (нім. російська духовна історія)³.

Ба більше, Д. Чижевський прагнув досягнути культурну й інтелектуальну сутність тієї чи іншої історичної доби. Відтак у його текстах побутує ціла низка розумувань щодо «духу часу», котрі продукували тезу про культурну й інтелектуальну єдність історичної епохи.

У розвідці 1948 р., присвяченій бароковому століттю в українській духовній історії, Д. Чижевський відзначає: «ХVІІ сторіччя – і не лише в історії України – не проста хронологічна рамка для певних повільних процесів розвитку та раптових

¹ Чижевський Д. Гегель у Росії. С. 302.

² Чижевський Д. До проблеми двійника у Достоевського // Чижевський Д. Філософські твори. Т. 3. С. 374.

³ Кравців Б. 80-річчя проф. Д. Чижевського // Сучасність. 1974. № 4. С. 39; Антонович М. Лист до редакції // Сучасність. 1988. № 12. С. 122–123. Див. також: Tschizewskij D. Russian Intellectual History / Translated J. C. Osborne; ed. M. P. Rice. Ann Arbor, 1978. 283 p.

катастрофічних подій. І ті, й ті вирости на певному ґрунті, в межах певного суцільного культурного стилю, і ті, і ті овіяні тим самим “духом часу”; окремі події та окремі діячі XVII сторіччя мають між собою більше спільного, аніж події чи представники майже всіх інших часів української політичної та культурної історії»¹.

Зауважимо, що ця ідея певною мірою перегукується зі спостереженнями І. Лисяка-Рудницького щодо «довгого» XIX ст., хоч і спирається на інші історичні ретроспекції та методологічні підстави.

Вочевидь, коло діаспорних істориків й учених-гуманітаріїв, які прагнули перевести концептуальні пропозиції та дослідницькі стратегії в царину інтелектуальної історії, було суттєво ширшим, аніж окреслене вище коло осіб. Почасти про це свідчать й інші спроби актуалізувати студії з історії ідей / інтелектуальної історії.

Скажімо, дослідницька програма, намічена О. Прицаком на початку 1980-х рр., хоч і з низкою суттєвих змін, була реалізована 1996 р. у вигляді англomовної антології текстів XVIII–XX ст. до інтелектуальної історії України.

До цієї антології ввійшло 42 тексти: витяги із творів Ф. Прокоповича, С. Дівовича, Г. Полетики, Г. Сковороди, «Історії русів», М. Гоголя, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Юркевича, М. Драгоманова, С. Качали, О. Потєбні, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, І. Франка, М. Міхновського, Б. Кістяківського, М. Грушевського, В. Липинського, В. Винниченка, Д. Донцова, М. Скрипника, М. Рудницької², О. Назарука, Петра Полтави (П. Федуна), Є. Маланюка, І. Дзюби, а також Конституція 1710 р. П. Орлика, Четвертий Універсал Української Центральної Ради (9/22 січня 1918 р.), маніфест ОУН (грудень 1940 р.), Декларація Всеукраїнської Національної Ради (22 квітня 1944 р.), витяги із партійних тез 1954 р. до 300-річчя «воз’єднання» України з Росією, програма народного руху за перебудову (9 вересня 1989 р.), маніфест української інтелігенції 1995 р., витяги з проекту конституції України, розробленого конституційною комісією³.

Відзначимо, що своєрідним орієнтиром для зазначеного проекту була англomовна антологія текстів із російської інтелектуальної історії⁴, про що згадують укладачі збірки 1996 р.⁵ Відтак антологія з української інтелектуальної історії позиціонувалася як збірка текстів, які добиралися відповідно до значущості тих ідей, які причинилися до дальшого перебігу історичних подій⁶. Водночас упорядники обстоювали думку, що осмислення історії ідей не лише згенерує переоцінку української минувшини, а й виявить нові смисли національної ідентичності⁷.

Утім незважаючи на різноманітні і доволі цікаві експерименти та рефлексії, на зламі 1980–1990-х рр. інтелектуальна історія України лише окреслилася як перспективна субдисциплінарна сфера і предметна область для майбутніх студій.

¹ Чижевський Д. Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України // Арка. 1948. № 3/4. С. 8–9.

² Мати українського історика Івана Лисяка-Рудницького.

³ Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Eds. R. Lindheim and G. S. N. Luckyj. Toronto; Buffalo; London, 1996. XI, 420 p.

⁴ Raeff M. Russian Intellectual History: An Anthology. With an introduction by I. Berlin. N. J., 1978. X, 404 p.

⁵ Lindheim R., Luckyj G. S. N. Preface // Towards an Intellectual History of Ukraine... P. XI.

⁶ Introduction // Ibid. P. 3.

⁷ Ibid. P. 50.

1. 6. Інтелектуальна історія на теренах глобалізму та за доби постмодернізму. На пострадянському просторі: українські проблеми та перспективи

Доба глобалізму стрімко і, водночас, якимось непомітно ввірвалася до 1990-х рр. на зламі радянської та пострадянської епох.

Із одного боку, вона нав'язала нечувану темпоральну синхронізацію людського буття, пов'язавши в єдиному глобальному просторі напрочуд строкаті й розмаїті спільноти. Відтак де-факто в єдиному темпоральному полі сполучилися зовсім різні пласти соціокультурного буття і суб'єктивного часу, котрі репрезентовані судом шаріату та міжнародних космічних місій, джихадом і генетичними дослідженнями, кастовим поділом і тотальним космополітизмом, первісними ритуалами аборигенів та цифровими практиками і віртуальними уявленнями користувачів усесвітньої мережі тощо.

Натомість, із іншого боку, глобалізм ще сильніше окреслив мозаїчність, фрагментарність, сегментованість, а найбільше кричущу нерівність буття планетарного світу загалом і конкретної людини зокрема. Тим паче, що ситуація постмодерну не тільки продукувала позірну єдність суб'єктивних темпоральних вимірів, а й запропонувала привабливі моделі калейдоскопічної, масованої стилізації життєвих сценаріїв, дослідницьких стратегій, пізнавальних взірців, ментальних настанов і світоглядних орієнтирів.

Таким чином, постмодерністське гасло – *можливо все* згенерувало як безмежну креативність мислення, так і небачену досі тотальність руйнівних устремлінь під знаком нестримної деконструкції чи інших новомодних культурних й інтелектуальних шаг, які повністю розчинили межу між реальним та ілюзорним.

Нові культурні віяння проступили й на ниві інтелектуальної історії. Приміром, за висловом канадського історика Алана Мегілла (вихідця із провінційного Саскачевану), саме космополітизм й універсальність інтелектуальної історії стали визначальними підставами для його фахового вибору, попри філософські й економічні зацікавлення¹. До того ж інтелектуальна історія останніх десятиліть продемонструвала численні взірці вдалої інтервенції до найрізноманітніших дисциплінарних сфер і предметних областей.

Отож сучасну інтелектуальну історію в англomовному світі репрезентують як наукову царину, пов'язану з історією успіху. Побутує навіть думка, що нині складно віднайти предмет, який не був би представлений у світлі інтелектуальної історії, як-от історія споживання, техніки, емоцій, почувань, ментальностей, думок, уявлень, вражень, політики, філософії, лінгвістики, мистецтва, літератури, моралі, етики, міжнародних відносин, економіки, математики, фізики, природознавства, бізнесу, менеджменту і навіть історії їжі, людоїдства, сексуальності та тіла².

Зауважимо, що навіть вибіркового переліку сучасних наукових часописів, який репрезентує студії з інтелектуальної історії, є очевидним свідченням цього успіху: «*Lychnos. An annual for history of ideas and science*» (від 1936), «*Journal of the History of Ideas*» (від 1940), «*Intellectual History Newsletter*» (1979–2002), «*History of European Ideas*» (від 1980), «*Slagmark – tidsskrift for idéhistorie*» (від 1983),

¹ Мегілл А. Пять вопросов по интеллектуальной истории. С. 54–56.

² Young B. Introduction // *A Companion to Intellectual History* / Eds. R. Whatmore, B. W. Young. Malden, 2016. P. 1–2.

«Intellectual History Review» (від 1996), «The European Legacy» (від 1996), «Redescriptions» (від 1997), «History of Intellectual Culture» (від 2001), «Partial Answers. Journal of Literature and the History of Ideas» (від 2003), «Modern Intellectual History» (від 2004), «Contributions» (від 2005), «Ideas in History» (від 2006), «Zeitschrift für Ideengeschichte» (від 2007), «Journal of Interdisciplinary History of Ideas» (від 2012) та ін.¹

Передусім, причини такого тріумфу вбачають у міждисциплінарній природі інтелектуальної історії, котра дозволила гнучко трансформуватися до потреб і вимог відмінних дисциплінарних сфер та предметних областей. Більше того, інтелектуальну історію сприймають як *«особливу область у межах історичної дисципліни»* і, заразом, як щось надто широке, практично безмежне, що дуже складно ідентифікувати та локалізувати². Відтак нині інтелектуальну історію навіть трактують як *«жанр, практикований у різних гуманітарних дисциплінах»* (А. Мегілл)³ або як *«спосіб (чи способи) цілісного розгляду минулого людства»* (Д. Келлі)⁴.

Кардинальні метаморфози споглядаємо й у новому субдисциплінарному маркуванні, котре остаточно заступило традиційну історію ідей та утвердилося наприкінці ХХ ст., – інтелектуальна історія. На думку Л. Репіної, така *«зміна пріоритетів у самоідентифікації з “історії ідей” на “інтелектуальну історію” позначила істотні зміни в предметі і методі, хоч одночасно вона сповістила про заявку на новий статус у системі історичних субдисциплін. Як і у випадку з іншими областями історичного знання (наприклад, такими, як “економічна історія” або “політична історія”), термін «інтелектуальна історія», звичайно, вказує не на особливу якість того, що виходить з-під пера вченого, який її розробляє (або вважає, що розробляє), а на те, що фокус дослідження спрямований на конкретний аспект або сферу людської діяльності»*⁵.

Ба більше, нині йдеться про максимальне розширення простору інтелектуальної історії, котрий визначається розмаїтими міждисциплінарними сполученнями. Причому конкуруючі парадигми соціогуманітарного знання доволі органічно вписуються в різноманітні міждисциплінарні конфігурації, котрі ще донедавна здавалися неможливими і навіть апіорі неможливими. Водночас побутують масштабні та різноманітні методологічні / епістемологічні новації, котрі подаються з підсиленою семантичною акцентуацією, зокрема з додатком транс-часового епітету – «нова» / «новий», як-от «нова історична наука», «нова соціальна історія», «нова культурна історія», «нова економічна історія», «нова біографічна історія», «нова родинна історія» і т. п.⁶

Саме в цьому річищі розгорнулося конституювання «нової інтелектуальної історії», котра зосередилася на студіюванні історичного нарративу та репрезентації /

¹ Bibliography of Intellectual History Methodologies / Compiled by M. Thorup (August 2013) [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q=Bibliography+of+Intellectual+History+Methodologies+%2F+Compiled+by+M.+Thorup&oq=Bibliography+of+Intellectual+History+Methodologies+%2F+Compiled+by+M.+Thorup&aqs=chrome..69i57.1352j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

² Мегілл А. Указ. соч. С. 72.

³ Там же. С. 69.

⁴ Репіна Л. П. Интеллектуальная история на рубеже веков. С. 340.

⁵ Там же. С. 326.

⁶ Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. Одесса, 2017. С. 14.

трансляції авторського тексту читацькій аудиторії. Зазвичай її становлення пов'язують із постструктуралістськими трансформаціями чи деструктуралістськими стратегіями, котрі асоціюються з ідеєю про відносну автономію текстів щодо соціальних і культурних контекстів їхнього вжитку¹.

У певному розумінні «нова інтелектуальна історія» постала як багатоманітна реакція на домінування від 1970-х рр. соціальних контекстів у студіях із інтелектуальної історії. Таким чином, відбувся перенос акцентів із аналізу вислідів творчості на висвітлення самого пізнавального процесу, зокрема розмаїтих середовищ, комунікацій, взаємодії тощо.

Ці субдисциплінарні метаморфози оцінюються по-різному. За виразом Г. Зверєвої, «текст автора репрезентує не кінцевий результат творчої діяльності, а відкритий, мінливий *простір культурного (вербального або невербального) повідомлення*. Цей простір виражений особливими культурними знаками, символами, образами й обумовлений сутнісними *властивостями культурного буття, автора тексту, читача* (курсив Г. Зверєвої. – О. Я.)»². Відтак продукується чи створюється культурна реальність як продукт інтерсуб'єктивної взаємодії автора, читача та всіх учасників інтелектуальної комунікації.

Незважаючи на доволі складну взаємодію й конкуренцію з більш традиційними версіями інтелектуальної історії, наприклад із соціально-інтелектуальною історією, спрямованою на вивчення соціокультурних передумов, організаційних підоснов і середовищ пізнавальної діяльності, філософськими варіаціями, зорієнтованими на циркуляцію й рецепцію ідей, думок, уявлень, «нова інтелектуальна історія» доволі швидко захопила різні предметні області та дисциплінарні сфери³.

Звичайно, «нова інтелектуальна історія» по-різному сприймалася й сприймається у різних академічних світах. На відміну від російського історієписання в західній соціогуманітаристиці чимдалі більше побутує думка, що постструктуралістські новації не змогли перевернути чи заперечити норми й стандарти історичного письма. Відтак епістемологічна напруга від деструктуралістських експериментів істотно спала, хоч вони ще лишаються для інтелектуальних істориків джерелом як тривоги, так і натхнення⁴.

Ще один конкуруючий проект, метафорично означений як «нова культурно-інтелектуальна історія», пов'язаний із інтегральним синтезом або симбіозом інтелектуальної та культурної минувшини. У широкому сенсі йдеться про низку концептуальних пропозицій у царині інтелектуальної та культурної історії, націлених на багатовимірне розкриття суб'єктивності як певної цілісності. Прикметною рисою цього багаторівневого синтезу є те, що його розглядають як вислід сполучення й осягнення всіх інтелектуальних процесів у різноманітних площинах культури⁵.

¹ Baring E. Intellectual History and Poststructuralism // A Companion to Intellectual History / Eds. R. Whatmore, B. W. Young. Malden, 2016. P. 48.

² Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. М., 1996. С. 13.

³ Ее же. Онтология новой интеллектуальной истории // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. 1996. № 3. С. 183–199; Ее же. Понятие новизны в «новой интеллектуальной истории» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2001. Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. С. 45–54; Ее же. Новая интеллектуальная история // Культурология. Энциклопедия: В 2 т. Сер.: «Summa culturologiae» / Гл. ред. С. Я. Левит. М., 2007. С. 54–57; та ін.

⁴ Baring E. Op. cit. P. 59.

⁵ Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже веков. С. 338–343.

На думку І. Колесник, «культурно-інтелектуальна історія має розмаїту „предметну територію“, або напрями (жанри)»¹. Крім того, вирізняють «дисциплінарну інтелектуальну історію», котра «поглинає історію таких самодостатніх сфер знання, як історія філософії, науки, літератури, мистецтва, природничих наук, політичної, естетичної думки, історії історичної науки, картини світу, наукового світогляду, релігійної свідомості та віровчень»².

Зрештою, інтелектуальна історія продемонструвала не тільки тенденції нестримної тотальності і майже безмежної експансії, а й специфічну сегментацію та акцентуацію на окремих предметних областях. Наприклад, ідеться про різноманітні версії інтелектуальних біографій³, конструкцій спільнот / співтовариств / колективів інтелектуалів, наукових асоціацій і товариств як своєрідних форм культурного й наукового буття, численних проєкцій схолярної ідентичності тощо.

Та, попри кардинальні розбіжності між різними концепціями /візіями / версіями / варіаціями / стратегіями інтелектуальної, «нової інтелектуальної історії» чи «нової культурно-інтелектуальної історії» на пострадянському просторі, їх незримо об'єднує спільний універсалістський тренд невпинного розширення.

Саме під гаслом максимальності, всеохопності, чи то пак «всеїдності», розпочалася інтердисциплінарна інтервенція інтелектуальної історії на пострадянських обширах. Наприклад, на теренах російського історієписання ідея тотальності інтелектуальної історії була представлена у вигляді тези про «студювання всіх видів творчої діяльності людини, включно з її умовами, формами та результатами»⁴. Ця ідея потрапила на плідючий ґрунт і дала потужне зростання.

Від 1998 р. під маркою Центру інтелектуальної історії Інституту загальної історії РАН, очолюваного Л. Репіною, видається альманах «Диалог со временем». 6 грудня 1999 р. була проведена конференція, присвячена сучасному стану інтелектуальної історії⁵, котра започаткувала систематичну розробку проблем інтелектуальної історії.

Протягом 2000-х рр. альманах «Диалог со временем» здобув реноме одного з найповажніших російських історичних журналів (на кінець 2018 р. видано 64 випуски). У листопаді 2001 р. було створено Російське товариство інтелектуальної історії, котре нині має дослідницькі осередки у 36 регіонах Російської Федерації⁶. Таким чином, протягом 2000-х рр. до студій у «жанрі» інтелектуальної історії тою чи іншою мірою долучилося чимало дослідників із відмінною фаховою спеціалізацією, науковими зацікавленнями та дисциплінарною належністю.

Утім проблеми інтелектуальної історії розробляються і в інших російських наукових осередках, зокрема на теренах «Нового літературного обозрення» – журналу історії та теорії літератури, котрий видається від 1992 р., і однойменного

¹ Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2005. Вип. 1. С. 41.

² Там само.

³ Нейман А. М. Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2002. Вып. 8: Персональная история и интеллектуальная биография. С. 11–31.

⁴ Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже веков. С. 334–335.

⁵ Зверева В. В. Интеллектуальная история сегодня // Новая и новейшая история. 2000. № 5. С. 249–251.

⁶ Российское общество интеллектуальной истории [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://roii.ru/about>

видавництва. Власне, фахова спеціалізація цього часопису нав'язала представлення інтелектуальної історії з перспективи історії літератури та літературознавства¹, а також згенерувала потужні зацікавлення концепціями і стратегіями «Кембриджської школи інтелектуальної історії».

Звісно, розширення російського простору інтелектуальної історії не було позбавлено і певних супутніх домішок, як-от відверто споживацьких настроїв або утилітарних устремлінь, пов'язаних із опануванням чергової пізнавальної «моди» чи банальними бажаннями перелити «старе вино» у «нові міхи» тощо.

Та найголовнішим є те, що студії з інтелектуальної історії спричинилися до суттєвого переформатування горизонту концептуальних пропозицій російської соціогуманітаристики в багатьох дисциплінарних сферах, як-от історія історіографії, історія суспільної думки, історія філософії, історія та філософія науки, історія літератури, історія культури, історія мовознавства та ін., яке метафорично нарекли новітньою «дослідницькою індустрією»².

Незважаючи на спільну пострадянську минувшину, конституювання новітньої української історіографії згенерувало власний горизонт проблем, передумов, обставин і викликів, які суттєво позначилися на рецепції інтелектуальної історії. На межі 1980–1990-х рр. швидкоплинна й гостра криза радянського образу минувшини висунула питання про «капітальний ремонт» або повний демонтаж офіційної історичної науки. Вислідом цих культурних і політичних процесів стала досить парадоксальна ситуація, котру можна означити як падіння «китайського муру» в культурній царині напередодні державно-політичної дезінтеграції СРСР.

Водночас творення державних інститутів на пострадянському просторі призвело до висунення розмаїтих соціо- та етнокультурних запитів, адресованих академічній спільноті, котрі швидко актуалізували та піднесли легітимаційну функцію історичної науки. Передусім, ідеться про освячення чи легітимацію України як держави / країни в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсі: витoki національно-державної атрибутики й символіки, походження народу / нації, межі історичної території, героїчні епохи, знакові, переломні події, провідники-засновники (батьки-фундатори) держави і т. п.

Домінуючий культурний вектор української історіографії 1990-х рр. було спрямовано на «перевідкриття» забороненої спадщини чи «репресованих праць», які інтенсивно перевидавалися та вводилися до наукового обігу. Зокрема, публікувалися як класичні праці з обсягу української історії (В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, В. Липинський, І. Крип'якевич, М. Костомаров, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, Д. Яворницький та ін.), так і перекладні студії зарубіжних українців (Г. Грабович, А. Жуковський, З.-Є. Когут, І. Лисяк-Рудницький, П. Магочий, О. Прицак, Ф. Сисин, О. Субтельний, Р. Шпорлюк та ін.).

¹ Див., наприклад: *Зенкин С.* Русская теория и интеллектуальная история – 2 (заметки о теории, 16) // Новое литературное обозрение. 2007. № 87. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/87/ze41.html>; *Его же.* Русская теория и интеллектуальная история – 3 (Заметки о теории, 25) // Новое литературное обозрение. 2011. № 111. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/111/ze38.html>

² *Дмитриев А. Н.* Контекст и метод: (Предварительные соображения об одной становящейся исследовательской индустрии) // Новое литературное обозрение. 2004. № 66. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/dmitri1-pr.html>

Саме на цій хвилі відбувається перше досить побіжне ознайомлення з концептами інтелектуальної історії за посередництвом діаспорних авторів. Приміром публікація праць, зокрема видання двотомника історичних студій І. Лисяка-Рудницького, спричинила ряд рефлексій і спроб переосмислити структуру та місце XIX ст. в історії України¹. Заразом поширилися пропозиції діаспорних дослідників (Л.-Р. Біласа, О. Прицака та ін.) щодо студіювання спадщини В. Липинського на полі інтелектуальної історії.

Таке ознайомлення здебільшого було спорадичним і ситуативним, оскільки хвиля перевидань нав'язала самобутню «романтизацію» української минувшини, зокрема нове захоплення її просторово-часовим колоритом. Отож магістральним референсом в українській історіографії 1990-х рр. стають проблеми та сюжети, пов'язані з поррахунками навколо старих державницьких і народницьких концепцій, а також візій про історичні, неісторичні чи «неповні» («некомплектні») нації. У певному вигляді ці дискусії актуалізували й транслиували концепції примордіалістів (традиціоналістів) і конструктивістів (модерністів) до української соціогуманітаристики.

Однак на межі 1990–2000-х рр. в українському історієписанні шириться критика легітимації чи «націоналізації» пострадянських візій історії України. Остання була тісно пов'язана з впливами західної думки, а також із відповідною політикою знання, як-от відкриття відділень міжнародних фондів, грантова підтримка, програми стажування й обміну науковців Fulbright, IREX, ACCELS, British Council й ін. У цьому річичі розгорнулося поширення антропологічних, цивілізаційних, мультикультурних та постмодерністських епістемологічних пропозицій і стратегій представлення минувшини.

Поважну, ба навіть ключову роль у поширенні ідей, концептів, стратегій і пізнавальних взірців з інтелектуальної історії відіграла ініціатива професора І. Колесник започаткувати методологічний семінар в Інституті історії України НАН України в січні 2006 р. У межах цього проекту було засновано альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (головний редактор академік В. Смолій, відповідальний редактор І. Колесник), який із того часу систематично публікує розвідки та матеріали з інтелектуальної історії.

Відтоді, за висловом І. Колесник, розпочалася «стадія самоідентифікації, самоусвідомлення» інтелектуальної історії в українській історіографії, котра адсорбувала як власні традиції вивчення історії думок та ідей, так і засвоювала інтердисциплінарні і міждисциплінарні новації. На її думку, українські традиції з історії ідей сягають часів «старокиївських книжників, церковних полемістів та літераторів XVI–XVII ст. до модерних професорів й вчених мужів Київського бароко, Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Лоського, Д. Чижевського, М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького»².

З огляду на ці орієнтири і традиції й було сформовано програму серії методологічних семінарів, скерованих на ознайомлення, представлення та осмислення провідних трендів, новацій і пропозицій сучасної соціогуманітаристики, передусім у царині інтелектуальної історії.

¹ Хміль І. С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького. К., 1993. 18 с.; Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Харківський історіографічний збірник. Харків, 1995. Вип. 1: Історія і теорія історичної науки та освіти. С. 23–32 та ін.

² Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції». С. 44.

Нині традиція проведення методологічних семінарів в Інституті історії України НАН України вже сягнула десятирічного терміну. Більше того, цей фаховий майданчик відіграє помітну роль в академічному житті. Тим паче, що до методологічного семінару залучається не тільки більш-менш усталене коло учасників із різних регіонів України, а й нові дослідники, зокрема молоді науковці. Відтак семінар став своєрідною лабораторією в Інституті історії України НАН України, в якій представлено практично всі генерації сучасних українських істориків.

Протягом 2006–2017 рр. було проведено дев'ять методологічних семінарів: перший – «Нова українська історіографія: образи, методи, напрями» (17 січня 2006 р.); другий – «Нова історіографічна культура та український гранд-нарратив» (24 квітня 2007 р.); третій – «Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств» (25 листопада 2008 р.); четвертий – «Історія науки як історія понять» (15 квітня 2010 р.); п'ятий – «Поворот до матеріального: нові горизонти історичної науки» (21 жовтня 2011 р.); шостий – «Ментальні мапи як інструментарій історика» (20 листопада 2012 р.); сьомий – «Проект людського “Я”: тіло, життя, історія» (20 травня 2014 р.); восьмий – «Історик та Влада: наукові школи, генерації, співтовариства» (8 жовтня 2015 р.); дев'ятий – «Глобальна історія, національні нарративи та професія історика з перспективи теорії й практики» (19 жовтня 2017 р.).

Більшість доповідей і повідомлень, виголошених на методологічних семінарах, опублікована в альманасі теорії та історії історичної науки «Ейдос», який видає Інститут історії України НАН України. Станом на грудень 2018 р. опубліковано 9 випусків альманаху, котрий здобув чималу популярність поміж українських істориків¹.

Розгорнулися й масштабні творчі експерименти на ниві українського історієписання, котрі тою чи іншою мірою були генеровані дослідницькими стратегіями та практиками з інтелектуальної історії. З-поміж них варто відзначити студію І. Колесник, присвячену салонно-гуртковому способу життя М. Гоголя, котрий висвітлюється на основі «мережевих мап» – численних і різноманітних зв'язків у культурному середовищі Санкт-Петербурга, Москви та України².

Ще в одній великій праці І. Колесник – «Українська історіографія: концептуальна історія» (К., 2013) подана авторська візія щодо конструювання та представлення понятійного тезаурусу сучасної української історіографії. Наріжною чи засадною ідеєю цієї студії є теза про репрезентацію інтелектуальних і комунікативних контекстів мови історика як специфічної й навіть унікальної «мовної особистості»³.

Зауважимо, що проективна пропозиція авторки обіймає 35 базових понять, які мають численні й розгалужені похідні означення. Вони структуровані за п'ятьма основними блоками: 1) історіографічні поняття («історіографічний факт», «історіографічна ситуація» та ін.); 2) наукознавчі терміни та дефініції з обсягу соціології

¹ Всі випуски альманаху «Ейдос» розміщено у вільному доступі на сайті Інституту історії України НАН України. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUU_all_rik&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=eidos

² Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Монографія / Наук. ред. В. Смолій. К., 2009. 596 с.

³ *Ті ж.* Українська історіографія: Концептуальна історія. С. 26–27.

та філософії науки («образ науки», «стереотип», «рефлексія»); 3) культурологічні категорії («ідентичність», «історична свідомість», «ментальність»); 4) постмодерністські концепти, як-от «наратив», «деконструкція», «дискурс», «інтертекстуальність» і т. п.; 5) загальні категорії соціогуманітаристики – «інтелектуальне співтовариство», «кар'єра», «культурна пам'ять», «ментальні мапи», «міждисциплінарність», «поворот» та ін.

Загалом ідеться про поняття з відмінним «родовим» походженням: від терміна «рефлексія», котрим інтенсивно послуговувався англійський філософ і політик XVII ст. Дж. Локк, до «дискурсу» – одного з найвідоміших конструктів постмодерністських дослідницьких стратегій, який зазвичай пов'язують зі славнозвісними постатями французького інтелектуала М. Фуко й російського філософа М. Бахтіна. До того ж частина термінів (історіографічних, наукознавчих, почасти культурологічних) досить інтенсивно циркулювала ще на обшарах радянської соціогуманітаристики 1950–1970-х рр. Натомість постмодерністські новації та загальні категорії гуманітарних і суспільних дисциплін увійшли до широкого наукового обігу здебільшого протягом 1990–2000-х рр.

Отож тезаурус, запропонований І. Колесник, хоч і видається доволі строкатим і сегментованим, принаймні на перший погляд, але подається як цілісна, хоч і неоднорідна, пропозиція, ба навіть як своєрідна палітра різноманітних способів представлення сучасного українського історієписання. У широкому сенсі такий підхід не тільки нав'язує певні інструментальні можливості, дослідницькі стратегії, а й продукує низку культурознавчих, онтологічних, аксіологічних смислів на ниві української інтелектуальної історії.

Помітно розширився й загальний діапазон студій в українській історіографії, в яких порушується різноманітна проблематика з інтелектуальної історії. Приміром, слід відзначити праці, присвячені «новій інтелектуальній історії»¹, проблемам соціальної комунікації², інтелектуальної біографії³ тощо.

Крім того, ширяться спроби представити життєві та персональні історії знаних учених, діячів, письменників у світлі інтелектуальної біографії, зокрема поміж херсонських істориків. Скажімо, під керівництвом професора В. Андрєєва було виконано та успішно захищено ряд дисертаційних студій у цьому жанрі. Деякі з них були опубліковані як монографії⁴.

¹ Колесников К. Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2005. Вип. 1. С. 46–60.

² Приходько Я. Текст як факт соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії) // Там само. С. 77–82.

³ Андрєєв В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 102–122; Його ж. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2011. Вип. 5. С. 333–341; Його ж. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. Дн., 2012. 476 с; Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2009. Вип. 4. С. 475–486; Кононенко В. П. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модернізаційною» риторикою (до 350-річчя Павла Полуботка) // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 39–59 та ін.

⁴ Див., наприклад: Капарулін Ю. Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.). Херсон, 2014. 236 с.; Михайленко Г. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Херсон, 2014. 312 с.

Вочевидь, сприйняття та засвоєння ідей і концептів інтелектуальної історії в сучасному українському історієписанні має свою палітру проблем і викликів. Передусім, варто взяти до уваги потужні культурні розриви, особливо на теренах ХХ ст., та їх непросте осмислення, завуальоване змагання традиційних і сучасних практик, багатоманітну, суперечливу рецепцію нових стратегій і концептуальних пропозицій як нав'язливих виявів чергової методологічної «моди» або, навпаки, у вигляді некритичного прозелітського захоплення, котре відводить їм роль універсальних пізнавальних «відмичок» на полі Клію тощо. Проте незаперечним здобутком інтелектуальної історії є те, що ряд проблем, приміром конструювання українського гранд-нарративу, сьогодні сприймаються зовсім інакше, ніж на початку 2000-х рр.

* * *

Сучасні перспективи інтелектуальної історії видаються неоднозначними, зокрема в західних академічних світах. Тим паче, коли згадати про її міждисциплінарну природу, інтердисциплінарні трансфери та багатоманітні субдисциплінарні розгалуження, як-от «нова інтелектуальна історія», «нова культурно-інтелектуальна історія» та ряд філософських, літературних, мовознавчих, культурологічних і наукознавчих концептуальних проєкцій.

З одного боку, вражаюча історія успіху, ба навіть нестримного тріумфу інтелектуальної історії як субдисципліни у вигляді розмаїтих конфігурацій протягом кількох останніх десятиліть справила потужний вплив на новітні тренди соціогуманітарного знання. Відтак нині інтелектуальна історія охопила настільки велику «територію» соціогуманітаристики, що здається майже неминучим її зворотний відкат або відступ, принаймні суттєва обмежувальна локалізація осередків на завойованому ландшафті.

Почасти про це свідчать метафоричні означення інтелектуальної історії як субдисципліни (універсального наукового жанру, способу осягнення культури та суспільства), що пов'язують її з відмінними ритмами циркуляції від нестримного розширення до раптового звуження своєї «території». Адже цей ритм репрезентують у контексті чергування розривів і спадкоємності¹, властивих для будь-якої дисциплінарної та субдисциплінарної історії.

З другого боку, хвиля постмодерністських експериментів, лінгвістичних і наративних концепцій згенерувала настільки тривку реакцію, що споглядаємо самотутнє та несподіване оновлення / переформатування / реконфігурацію багатьох традиційних пізнавальних взірців і дослідницьких стратегій. Не випадково чимдалі частіше йдеться про неосцієнтизм, неопрагматизм і низку інших трендів із приставкою *-нео*.

Більше того, вчені-гуманітарії, зокрема науковці, котрі позиціонують себе як інтелектуальні історики, дедалі більше обстоюють думку про методологічні крайнощі й епістемологічні ліміти, себто пропонують виразні пізнавальні обмеження щодо вживання наративних стратегій². Так чи інакше, проте постмодерністські

¹ *Ежштут С. А.* Пространство интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2001. Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. С. 20–21.

² *Megill A.* Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice / With contributions by S. Shepard and P. Honenberger. Chicago; London, 2007. P. 71–73.

часи з їх наскрізною та неписаною пізнавальною настановою-конвенцією «можливо все» добігають свого кінця.

Вочевидь, ці тенденції неминуче ініціюють великий перегляд пізнавальних перспектив і можливостей у царині інтелектуальної історії. Проте недавня минувшина інтелектуальної історії як субдисципліни свідчить, що вона має неабиякий міждисциплінарний потенціал для свого оновлення та переформатування, котрі можуть подивувати як її прихильників й адептів, так і скептиків і критиків.

Утім на пострадянських теренах, особливо в українському культурному просторі, перспективи інтелектуальної історії на сьогодні видаються розмаїтими й обнадійливими. Адже інтелектуальна історія пропонує дивовижне багатство субдисциплінарних конфігурацій, концепцій, дослідницьких стратегій і пізнавальних взірців. Надзвичайна сегментованість і строкатість української соціогуманітаристики потенційно є доволі плодючим підсонням для засвоєння, адаптації та переосмислення різноманітних версій інтелектуальної історії, котрим можуть перешкодити хіба що екстремальні соціокультурні трансформації і політичні метаморфози.

Насамкінець відзначимо, що наш огляд інтелектуальної історії як історії субдисципліни в жодному разі не претендує на повноту та репрезентативність, а тільки почасти висвітлює найважливіші тенденції і переломні віхи як в українському історієписанні, так і в інших академічних спільнотах.

Олександр УДОД

Історія в інформаційному суспільстві

2. 1. Трансформація соціальних функцій історичної науки на початку XXI ст.

Зміст історичного знання та, відповідно, створюваної в рамках цього знання картини минулого визначається прийнятими в даному суспільстві функціями історії, які формують мету конструювання минулого і правила такого конструювання, що є локальними критеріями «істинності» тієї чи іншої панорами історичної реальності. Ці два аспекти історичного знання тісно зв'язані між собою – відповідність прийнятим установкам (меті, функціям) є одним із їхніх критеріїв «правильності». У свою чергу створення «істинної» картини минулого завжди вважалось однією із найважливіших функцій історії. Більшість міркувань про функції історичного знання належить до тих сенсів терміна «історія» і, відповідно, до того часу, коли історія сприймалася у суспільствах як рід літератури або як суспільствознавство в цілому. У зв'язку з тим, що в XX ст. радикально змінюється характер історичного знання й історія відокремлюється від соціальних наук, логічно було б говорити і про неминучість новацій та трансформацій в «призначенні історії». Відповідно, як тільки історія перестала бути суспільствознавством, вона неминуче повинна була втратити частину свого прагматичного впливу, пов'язаного із завданнями, які вона розв'язувала протягом багатьох століть. За отримання дисциплінарного суверенітету історії довелося розплачуватися падінням суспільного престижу. Водночас відбулося підсилення, активізація інших функцій історичної науки, які стали відповідати новим суспільним запитам, а саме: потреби в знаннях про іншу, альтернативну реальність, яку історія теж традиційно задовольняла разом з релігією (починаючи з міфів) та мистецтвом. Завдання конструювання минулого з метою пояснення або вдосконалення сучасності у широкому сенсі як і раніше розв'язується в тім числі за допомогою історичного знання, але вже не в тій пропорції, як це було в XIX чи в попередніх століттях.

Довгий і досить яскравий список функцій історії, які вона стала переважно виконувати в ХХ ст., можна звести до чотирьох ключових понять: підтримка зразків (моралізація і накопичення соціального досвіду), легітимізація (задоволення потреби в самостверженні, мобілізаційна функція), ідентифікація (самопізнання, «націоналізація» історичного знання), відкриття Іншого (потреба в знанні про іншу реальність, «втеча від дійсності»). Такий підхід до групування функцій історії дає можливість концептуалізувати досить стару, класичну тему ролі історії на рівні сучасної соціальної теорії та осмислити, що відбувається з функціями історичного знання якраз на початку ХХІ ст.

Якщо брати історію в значенні історіографії, то хоч би до чого вона відносилася, якого предмета торкалася, вона в будь-якому випадку є розповіддю про минуле того предмета, який розглядається (об'єкт, подія, особистості, факти, предмет і т. д.), хай би яким віддаленим чи близьким за часом він був. Незалежно від кількості і якості джерел, на які спирається у своїй роботі історик, його дослідження минулого завжди постає як уявна модель цього минулого. До суб'єктивних, досить часто спеціально створених інтерпретаціями сучасників минулих подій він додає власну суб'єктивну, інколи досить упереджену оцінку. Якщо, наприклад, 100 істориків, спираючись на ті самі джерела, будуть писати історію якого-небудь того самого явища чи події, ми в підсумку отримаємо 100 різних моделей або варіантів цього минулого. Який із варіантів буде визнаний правильним і стане офіційно визнаною історією країни, держави чи окремих особистостей, придатною для вивчення в школах та інших навчальних закладах, залежить головним чином від політичної кон'юнктури. Ось чому найважчі часи для істориків настають у перехідні періоди розвитку тієї чи іншої країни, як це, наприклад, відбувається нині в Україні після двох Майданів – 2004–2005 та 2013–2014 рр.

Щодо історіографії та ступеня її впливу на людей, то Ф. Ніцше ще в 1874 р. ділив її на три види: монументальну, антикварну та критичну, які в основному продовжують існувати і в наші часи.

Найважливіша особливість нинішнього періоду – початку ХХІ ст. – полягає в підвищенні ролі сучасності при зверненні до історії, розповсюдженні поглядів на підпорядковане становище історії стосовно сьогоденних політичних і соціальних задач. У результаті дискусій на цю тему, в які було втягнуто значну частину професійних істориків у Європі та Америці, формується нове уявлення про значення терміна «історія». В історичній науці всі види професійного і непрофесійного звернення суспільства до власної історії прийнято відносити до сфери історичної свідомості. Для аналізу ситуації досить часто застосовують парадигму історичної культури, яка в останні роки розвивається істориками.

У ХХ та на початку ХХІ ст. очевидним стало дроблення історії за предметом дослідження: на додаток до політичної історії з'явилася історія культури, економіки, а пізніше до них додалися соціальна історія, історія ідей і багато інших напрямків, які вивчають різні аспекти минулого. Нагальною проблемою для істориків на сучасному етапі постало дослідження багатьох очевидно невичерпних субдисциплінарних напрямків історичної науки.

Трансформація функцій історичної науки, зміна її статусу на початку ХХІ ст. зумовлені також певним ступенем розвитку інформаційного суспільства, яке характеризується збільшенням ролі інформації і знань у житті суспільства, зростанням кількості людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями, створенням глобального інформаційного простору та ін.

В інформаційному суспільстві створення, розповсюдження, використання, узагальнення і маніпулювання інформацією становить значну частину економічної, політичної та культурної діяльності. Оскільки сучасні інформаційно-комунікативні технології працюють з інформацією в дискретній, цифровій формі, то часто для означення «інформаційного суспільства» використовують синонімічний термін «цифрове суспільство», звідси і новітній тип розповсюдження історичних знань прийнято називати «цифровою історією».

* * *

Зміна соціальних функцій історичної науки на початку ХХІ ст. привела до розширення її субдисциплінарних напрямків і способів популяризації історичного знання, вивчення нових сюжетів: медійних практик історика, публічної історії, діяльності істориків як публічних інтелектуалів. Окрім традиційних історіографічних образів учених-істориків важливо досліджувати також ті способи та форми творення образів істориків у сучасному інформаційному просторі (особливо у зв'язку з комеморативними практиками до ювілейних дат). Органічною складовою інформаційного простору, де активно функціонують історичні знання, є освітній інформаційний простір (освітня преса, методичні видання, дидактичні матеріали та ін.), де історія набуває статусу дидактичної. Повсюдне домінування ЗМІ як «четвертої влади» створює умови для інструменталізації історії, маніпулювання джерелами, фальсифікації та міфологізації історії.

2. 2. Історія в сучасному інформаційному просторі України

Проблема взаємодії історії як науки та колективної пам'яті і істориків як професійної спільноти із засобами масової інформації, їх присутності в сучасному медійному просторі України є похідною від більш загальної проблеми – взаємин історика і влади. Своєю чергою тема «історик і влада» належить до розряду вічних тем про творця і владу, або більш популярного і звичного словосполучення «поет і цар». У біографії будь-якого історика тема взаємин із владою є обов'язково присутньою при висвітленні його політичних поглядів, у характеристиці ступеня свободи його наукової творчості, у тому соціальному замовленні, яке влада пред'являє досліднику.

У радянську тоталітарну епоху (30–80-ті роки ХХ ст.), коли історична наука майже повністю була одержавлена, проблема взаємин із владою для істориків вирішувалася досить просто: прямий диктат, монополія державної ідеології, принцип партійності (комуністичної), марксистська методологія, скасування дискусій і, власне, плюралізму думок та творчості. Від почуття страху – зброї в руках влади – історик у радянську епоху ніколи не був вільний. Обов'язковість єдиної методології дослідження, шаблонний набір цитат у науковій роботі, сувора відповідність підходів, пояснень та оцінок висловлюванням «класиків марксизму-ленінізму» – все це нівелювало творчу особистість. Зрозуміло, що особистість яскрава, з великим талантом важче піддавалась такому нівелюванню і сірості. Але менш талановиті і кон'юнктурно заангажовані втрачали всяку індивідуальність. Історики поступово розчинялись у загальній масі «гомо советікус». Інша ситуація (за зовнішніми ознаками) складається в умовах ілюзорно демократичного українського суспільства початку ХХІ ст. Вплив влади на історика стає опосередкованим, багатоканальним, але залишається так само відвертим і неохоче завуальованим.

Замість соціального замовлення чітко проявляється державний (у залежності від швидкоплинного політичного режиму) інтерес майже в кожному історично-науковому проекті. Кон'юнктура видозмінюється, але незмінною залишається її сутність: історики і влада шукають модерні способи легітимізації державного режиму. В умовах всеохопливого інформаційного суспільства суспільна думка, а в її змісті й історична свідомість, потрапляє у пряму залежність від засобів масової інформації. Над істориками, окрім уже традиційних видів влади, постає могутня сила нової – «четвертої» влади, влади ЗМІ. Не випадково метафора «четверта влада», яка приписується англійському романістові Генрі Філдінгу (1707–1754), пов'язана з виходом на політичну арену нового класу – буржуазії, для якої газети, що теж з'явилися у XVIII ст., стали засобом реалізації економічних, політичних і культурних цілей. Розвиток ЗМІ йшов у ногу з поступом у соціальній і культурній організації. Мас-медіа стали одним із символів сучасного світу, активним каталізатором усіх громадських змін, без яких були б неможливими урбанізація, підйом життєвих стандартів і збільшення вільного часу, становлення сучасної бюрократії й інші глобальні соціокультурні процеси. Згодом засоби масових комунікацій стали чи не основним інструментом економічних і політичних взаємодій і конфліктів, необхідною передумовою становлення ліберальної економіки і конституційної демократії, так само, втім, як і бюрократичних економік, авторитарних і тоталітарних режимів. ЗМІ стали сучасним, випуканим методом впливу влади на суспільну свідомість, її творців та інтерпретаторів. Через мас-медіа історики попали в орбіту владних інтересів і стали виконувати волю їх власників. Свобода редакційної політики, заклики до її дотримання перетворилися для обох сторін – влади й істориків – у зручну ширму приховування справжніх інтересів і цілей.

Науковий інтерес до проблеми взаємодії історії (істориків) і мас-медіа останнім часом посилюється як у Західній Європі, США, так і в Україні у зв'язку зі становленням, розвитком і розповсюдженням публічної історії, формуванням експертного середовища для наукового супроводу трансформаційних суспільних змін за участі істориків, політологів, економістів та інших публічних інтелектуалів. Тема переміщується у площину управлінської діяльності, свідченням чого, зокрема, є запровадження для фахівців з державного управління спеціального навчального курсу «Історія у сучасному інформаційному просторі України» у Національній академії державного управління при Президентові України. «Цифрова історія» або Digital history як підхід до вивчення та репрезентації минулого, що ґрунтується на комп'ютерних інформаційних технологіях, інтернеті та спеціальному програмному забезпеченні, стала генеральною темою обговорення на XXII Міжнародному конгресі історичних наук у Китаї (м. Цзинань, серпень 2015 р.).

Науковий аналіз проблеми взаємодії історії та істориків і мас-медіа в сучасній Україні має чітко окреслені три аспекти: характерні особливості сучасного медійного простору (умови інформаційного забезпечення розвитку історичної науки), форми представлення історії (історичної пам'яті) в сучасному українському інформаційному просторі; трансформації функцій історика у публічній сфері під впливом так званої «цифрової революції» в інформаційній сфері.

* * *

«Медіація історії» передбачає з'ясування суті так званого «коннективного повороту» в сучасних історичних дослідженнях, пов'язаних з розвитком інформаційних і мас-медійних технологій, що привели до серйозних якісних змін як у науковій,

так і в дискурсивній стороні історичного знання. Завдяки цифровій революції, що забезпечила універсальність доступу в медійну сферу, мас-медіа, з одного боку, перетворились у всевітню «сцену» для демонстрації різноманітного досвіду, отриманого в результаті переживання конкретних історичних проблем, у простір для масового створення і переробки історичних смислів, значень і критеріїв інтерпретації, що перестали бути прерогативою «визнаних» і традиційних історичних інституцій. З іншого боку – безпосередньо самі медіа і медійні продукти стали частиною історичного дискурсу, взявши на себе роль «місць пам'яті» і точок оперття для створення, усвідомлення і підтримки історичної ідентичності.

Зрозуміти сучасне «тотальне медіа-середовище», яке характеризується, насамперед, інтеграцією різних способів комунікації, так само можливо на засадах міждисциплінарного підходу, використовуючи методи культурології, соціології, інформатики, історії, політології та суміжних з ними наук¹. Саме поняття інформаційного суспільства не має загальноприйнятої точної і всеохопної дефініції, адже кожна з вищеназваних наук робить акцент на одній із сторін цього масштабного явища, зважаючи на специфіку свого предметного поля. Інформаційне суспільство, вочевидь, це наступний ступінь розвитку людства, на якому домінуючим об'єктом у сферах виробництва та споживання стають інформаційна продукція та послуги. Ознаками його є: значні інформаційні ресурси; виробництво, зберігання та передача як аудіовізуальної продукції, так і ділової й розважальної інформації стає найважливішою частиною економіки; сформована інформаційна індустрія, яка включила в себе комп'ютерну і телекомунікаційну промисловість, розробників елементної бази та побутової електроніки, мультимедійну промисловість; громадяни мають технічні та правові можливості доступу до різноманітних джерел інформації. В інформаційному суспільстві новий імпульс і нові якості отримує вся система масової комунікації, а надто та частина соціальної інформації, яка входить до її складу та охоплює світоглядну, духовну, естетичну, публіцистичну, побутову інформацію тощо. Інформаційний простір (поле) якраз і означає те середовище, в якому і завдяки якому виробляється, існує, циркулює, обертається інформація. Це поняття – інформаційний простір – соціально-політичне і вбирає в себе як територіальний, космічний, технічний, економічний фактори, так і людський, оскільки суспільна інформація призначається для людини, людина її споживач, без людини вона втрачає свій сенс².

Український медіа-простір підпорядкований загальносвітовим тенденціям розвитку нової комунікативної системи (нових медіа), сутністю яких є союз інтерактивних комунікативних технологій і цифрових засобів трансляції, в яких головним посередником стає мережа Інтернет. Історія розвитку мас-медіа – це не лише історія технічних інновацій, адже їх становлення пов'язане і з грандіозними соціальними інноваціями. Американський соціолог М. Яновіц ще в 1968 р. у «Міжнародній енциклопедії соціальних наук» дав означення засобам масової комунікації, акцентувавши увагу на тому, що «масова комунікація охоплює інститути і техніку, за допомогою яких спеціалізовані групи використовують технологічні

¹ Наумова М. Ю. Розуміючи медіа // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. 2011. Вип. 2. С. 159–165.

² Карпенко В. Національний інформаційний простір: сучасний стан та проблеми // Інформаційна політика та безпека: Підручник. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/karp/bezpeka13.htm>

засоби (пресу, радіо, кіно і т. д.) для поширення символічного змісту на великі, гетерогенні і надзвичайно розсіяні аудиторії¹.

Етапи розвитку мас-медіа найтіснішим чином пов'язані зі змінами соціуму. Так, з часу виникнення перших газет у XVIII ст. і до 1980-х років основою для засобів масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення) були друковані й аналогові носії. Суттєвої трансформації ЗМІ зазнали з кінця 80-х років XX ст. під впливом стрімкого розвитку цифрових, мережевих, комп'ютерних, інформаційних, ігрових, мобільних технологій і комунікацій. Інтернет як віртуальний простір сприяв значному приростові знань, колосальному розширенню інформаційних меж і творенню нової інформаційної картини світу. Інтернет за своєю природою є багатобічним засобом масової комунікації, який вигідно відрізняється від традиційних ЗМІ та накладає свій відбиток на формування нового медіа-середовища. Ці переваги інтернету такі: 1) мультимедійність, тобто об'єднання візуальних, звукових, друкованих, відео та інших носіїв інформації; 2) економічність: ціна пересилки, наприклад, листа електронною поштою набагато нижча його пересилки за допомогою звичайної пошти; 3) персоналізація: забезпечення інформацією конкретного споживача (окремої особи, або групи людей – цільової аудиторії); 4) інтерактивність: Інтернет забезпечує діалог, так званий зворотний зв'язок, а не монолог, як це є у традиційних ЗМІ; 5) відсутність посередників: можливість прямого доступу до носія інформації, нівелювання впливу редакційної політики, цензурних обмежень; 6) можливість створення соціальних груп (професійних спільнот) для обміну інформацією, пошуку і використання першоджерел; 7) висока оперативність при створенні архівів (електронний документ та його архівація).

Нові явища в українському інформаційному просторі породжують певні тенденції щодо використання, зокрема, історичних знань масовим споживачем. Перша тенденція – це розширення інформаційного простору, що надає будь-якій людині величезні можливості для пізнання минулого. Не лише історики, а й люди інших професій – громадяни, які цікавляться минулим, – мають змогу отримати будь-яку інформацію, зокрема через численні пошукові системи в Інтернеті. Вузівський викладач чи шкільний учитель історії попадають під жорсткий пресинг студентів та учнів, які мають змогу безпосередньо на лекції чи уроці перевіряти через Інтернет навчальний матеріал, вишукувати інші версії чи трактування історичних подій. Відкривається багато відомостей, що тривалий час були недоступними не лише для пересічної людини, а й для більшості представників історичної науки. При цьому, природно, відбувається переосмислення подій минулого та виникають нові версії причин розвитку подій давнини, які суттєво відрізняються від академічних.

Друга тенденція – це прогистояння професійної академічної спільноти і широкого руху істориків-аматорів, які самотужки шукають відповіді на проблемні для історичної науки питання. Загальний рівень суспільної свідомості постійно зростає. Тому історична наука, зокрема історіографія, історична дидактика не мають права відставати від цього процесу. Якщо представники історичної науки результатами своєї праці перестають відповідати запитам суспільства, то за них починають працювати інші. Неодноразово в українському інформаційному просторі вибухали скандали, пов'язані з профанацією та міфотворчістю в царині історії. Радіо, телебачення, журнали, газети, інтернет-середовище сучасної України повніться різноманітними фантазіями при далеке минуле українців. Про фантастичні «концепції»

¹ Наумова М. Ю. Розуміючи медіа. С. 160.

професора в галузі політології В. М. Бебика («скіфо-трипільська цивілізація», «український еллінізм», «українське походження Христа», «татаро-монгольська українська держава» та ін.) ішлося у відомому відкритому листі журналу «Археологія» до мас-медіа¹. Автори листа вважають, що фантастичні оповіді В. М. Бебика – це «профанація науки, вони дискредитують не тільки державне радіо, але й усю країну. Висловлювання подібних дурниць на будь-якому суспільному рівні, а тим паче по національному радіо... викликає саркастичну посмішку у вітчизняних істориків. А за кордоном це може бути оцінено як свідчення недорозвиненості історичної свідомості, невігластва “диких” українців». Але при всій очевидності абсурдності бебиковських «теорій» з’являються й голоси на його підтримку². Це свідчить, очевидно, як про свободу думок, ідеологічний плюралізм, що є безсумнівно позитивною ознакою сучасного суспільного дискурсу в Україні, так і про значне засилля у ЗМІ псевдонаукового контенту. За словами І. М. Савельєвої та А. В. Полетаєва, ми сьогодні спостерігаємо «нашестя медійної історії»³. Збільшення частки медійного контенту в масовій історичній свідомості призводить до змін в її змісті та конфігурації. Шкільна історична освіта вже не в змозі дати і утримувати системність у викладі і розумінні історії. Медійна історична белетристика шматує цілісний образ історії на окремі, дискретні фрагменти. Академічна історична наука не може задовольнити обґрунтоване прагнення звичайної людини до пошуку «історичної правди». Пересічних громадян дратує відсутність у науковому світі погодженої версії історії, а наявність кількох точок зору чи оцінок історичних явищ і подій розглядається як нездатність науки знайти «істину». Справа в тому, що професійним історикам громадська думка відмовляє у праві на переосмислення історії. Тому методологічна проблема «переписування історії» в суспільній свідомості набуває суто політичного забарвлення – кон’юнктура, інструменталізація історії, легітимізація влади і т. д. Для публіки зовсім не очевидно, що існування різних інтерпретацій тих самих подій і явищ є не тільки властивістю історичного знання, але й одночасно свідченням його науковості.

До загальних тенденцій, які визначають сьогодні характерні особливості інформаційного простору, в Україні додаються специфічні, суто вітчизняні ознаки. Найбільше на взаємодію історії і істориків із ЗМІ впливає олігархізація медіапростору в Україні⁴. За підрахунками львівської дослідниці А. Палійчук, 80% засобів масової інформації в Україні є приватними, а їх власниками – різноманітні олігархічні утворення, які не зацікавлені в об’єктивному висвітленні процесів суспільно-політичного життя і подають упереджену й неправдиву інформацію. Під впливом олігархічних структур ЗМІ перетворюються з незалежної «четвертої влади» в інструмент для задоволення амбіцій олігархів. За висловом відомого публіциста Ю. Макарова, коли економіка «четвертої влади» поставлена з ніг на

¹ Відкритий лист журналу «Археологія» до мас-медіа // Археологія. 2012. № 3. С. 143–148.

² Чуб Л. Роздуми над «Відкритим листом журналу “Археологія” до мас-медіа». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.yatran.com.ua/articles/568.html>; *Ії ж.* Історична наука: бар’єри на шляху розвитку та шляхи їх подолання. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://politolog-ua.io.ua/s415119/chub_lyubov_istorichna_nauka_barri_na_shlyahu_rozvitku_ta_shlyahi_oh_podolannya

³ Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Теория исторического знания. СПб.: Алетейя; М.: ГУ-ВШЭ, 2008. С. 486.

⁴ Палійчук А. Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації в Україні // Теле- та радіожурналістика. 2013. Вип. 12. С. 358–363.

голову, суспільство позбавлене авторитетних підстав для прийняття щоденних рішень. Аудиторія ЗМІ не довіряє журналістам. Через брак довіри люди не готові платити за інформацію, а тому задовольняються її відсутністю або її сурогоматом, маніпуляцією, пропагандою¹. Негативні процеси, які відбувалися і за інерцією відбуваються й досі в інформаційному полі України, загрожують, – за оцінкою В. Карпенка, – її інформаційному суверенітету, а отже, безпеці держави й самому її існуванню².

Різко загострилась ситуація в українському інформаційному просторі у зв'язку з агресією Російської Федерації в Україну у 2014 р. Невід'ємною частиною «гібридної війни» стала інформаційна війна, а її першою жертвою – правда³. «Усі брешуть. Конфлікт в Україні і трансформація російських медіа» – такий красномовний заголовок має стаття журналіста CNN Дж. Догерті, в якій аналізуються методи інформаційної війни з боку РФ (дезінформація, напівправа, навішування ярликів) та засоби її ведення (електронні ЗМІ, цифрові комунікації, блоги та соціальні мережі)⁴. Не тільки апелювання до історії, а й відверті фальсифікації на історичні теми стали в центрі інформаційної війни. Російські ЗМІ та блогери часто використовують неіснуючу, наприклад, цитату Отто фон Бісмарка про те, що Захід нібито має намір «розчленувати» Росію: «Могутність Росії може бути підірвана тільки відділенням від неї України... необхідно не тільки відірвати, але й протиставляти Україну Росії, стравити дві частини єдиного народу та спостерігати, як брат буде вбивати брата»⁵. Німецький історик У. Моргенштерн (Фонд Бісмарка, м. Фрідріхсру (Шлезвіг-Гольштейн), ФРН) рішуче відкинув цю фальшивку, яка мала за мету не допустити утворення антиросійської коаліції в Європі.

* * *

Історія, історичні сюжети досить широко й інтенсивно представлені в сучасному українському медійному просторі. За твердженням фахівців, українські мас-медіа відіграли значну роль у творенні національного історичного наративу⁶. Важливим засобом медійного впливу на історичну свідомість аудиторії є відзначення святкових і пам'ятних дат, яке встановлює перелік та ієрархію важливості таких днів, а отже, й ідеологій, що їх ці дні узаконюють. Медійне відзначення свят і днів скорботи охоплює різноманітні практики: інтерв'ю, новинні сюжети, художні фільми, спеціальні логотипи, оздоблення студій та ін.

Переваги сучасних ЗМІ (цифрові технології, мультимедійність) значно розширюють функції колись традиційної історичної науки і історичних знань. Не тільки

¹ Макаров Ю. День журналіста // Український тиждень. 2011. № 19. С. 12–13.

² Карпенко В. Національний інформаційний простір...

³ Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник НАДУ: Інформаційні технології. 2015. № 1. С. 136–141.

⁴ Догерті Дж. Усі брешуть, або Як трансформувалися російські ЗМІ. [Електронний ресурс] Режим доступу:

⁴ http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/usi_breshut_abo_yak_transformuvali-sya_rosiyski_zmi/

⁵ Російські ЗМІ використовують неіснуючу цитату Бісмарка. [Електронний ресурс] Режим доступу:

⁵ http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/rosiyski_zmi_vikoristovuyut_neisnuuyuchu_tsitatu_bismarka/

⁶ Кулик В. М. Роль українських мас-медіа у творенні національного історичного наративу // Політологічні студії: Зб. наук. праць. 2010. Вип. 1. С. 208–222.

формування і підтримка національної ідентичності чи комеморативні практики, а й суттєвий вплив на становлення громадянського суспільства теж здійснює історія через ЗМІ. Публічна історія, доступність історичних знань, можливість усіх вільно висловлюватися на історичні теми є неодмінною ознакою власне інформаційного суспільства. Реаліті – історія, виробництво популярної історії стають центральними темами сучасних мас-медіа. «Інструменталізація історії в медіа» як навчальна дисципліна викладається в українських університетах з метою навчити студентів критично підходити до традиційних точок зору, оволодіти основними методами роботи з медіа-продукцією і сучасними репрезентаціями історичних подій у кіно та на телебаченні. На думку деяких істориків, спостерігається надмірність історії в медіа. Львівський історик В. Расевич під час форуму «Дискусії про історію в ЗМІ: на шкоду чи на користь?» (29–31 травня 2013 р., м. Львів)¹ зазначав: «...Симбіоз медіа та історії на сучасному етапі є шкідливим – це найпростіший спосіб мобілізації електорату – не треба нічого робити, а можна просто пишати. І політики замість того, щоб проводити реформи, за допомогою указів переписують історію. Це неможливо, адже ефект нетривалий, він обмежується каденцією політика»².

Медійний простір України має нерозвинену інфраструктуру: деякі сегменти зовсім випадають із загальної схеми, а тому знижують можливості популяризації історії. Україна переживає жахливу кризу книговидавництва: за період 2014–2017 рр. видано менше ніж 1 книгу в рік на одного українця, значно зменшився видрук шкільних підручників. Зменшилась кількість періодичних видань – газет і журналів. Спостерігається засилля дилетантизму в галузі історії в інформаційному просторі, низька видавнича культура, відсутність наукового рецензування і т. д.

Україну, вітчизняну історію майже не знають за кордоном. Очевидною є комунікативна ізоляваність України від решти світу. У 2011 р. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти (м. Київ) здійснив дослідження «Україна у підручниках та інформаційному просторі країн світу». Було узагальнено матеріали 67 українських посольств. Висновок невтішний: світ незнайомий з історією України. Лише в деяких підручниках історії країн-сусідів Україна згадується побіжно у контексті Київської Русі, Першої та Другої світових воєн та розпаду СРСР³.

* * *

Розширені можливості сучасного інформаційного простору України надають історикам шанс заявити про себе не тільки як про знавців минувшини, а й як про публічних інтелектуалів. Це фахівці, які мають якісну освіту і спроможні самостійно створювати цікавий культурний продукт. Істориків-інтелектуалів можна умовно поділити на «університетських» і «медіатизованих», тобто на непомітних і присутніх у ЗМІ. Академічні та університетські історики займаються розробкою специфічних і доволі вузькоспеціалізованих тем. Популярною спрощеною розробкою актуальних питань займаються публічні медіатизовані інтелектуали. Інструменти

¹Калачова Н. Історична дискусія у ЗМІ: будувати ідентичність чи просто писати правду? [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/06/3/125278/>

²«Надмірність історії в медіа шкідлива», – історик Василь Расевич. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://risu.org.ua/article_print.php?id=52482&name=community&lang=ua&

³Україна у підручниках та інформаційному просторі країн світу / Уклад. Б. М. Жебровський, О. А. Удод. К.: Монмолодьспорт, 2011. 88 с.

добре апробовані: колонки в ЗМІ, блоги, виступи в ток-шоу та на радіо, робота ведучим на каналі, а також написання та видання популярно написаних книг із (часто) доволі провокаційними заголовками (Андрій Портнов «Вправи з історією по-українськи», Ярослав Грицак «Життя, смерть та інші неприємності», «Куди рухається світ», Петро Толочко «Україна у вогні євроінтеграції»). Переважаючим жанром праць публічних істориків є історичні або філософські есе. Історики як публічні інтелектуали є своєрідними комунікаторами між світом «високих» ідей та світом масової культури, масової політики, масових медіа. Трибуною для них є умовний масовий простір. Але в українських реаліях, коли немає суспільного договору між інтелектуалами й політиками щодо етичних правил ведення дискусій, у засоби масової інформації, особливо на телебачення, переносяться найогидніші прийоми політичної боротьби – цензуризм, бійки, образи і т. д. А тому історики, що заслуговують на звання інтелектуала, в телевізійному просторі губляться. Вони часто говорять такою мовою, що не доходить ані до ведучого, ані до співрозмовника, ані до аудиторії. За словами А. Портнова, «телеєфір перетворює інтелектуала на клоуна»¹.

Водночас медіа мають можливості практично з будь-якого історика зробити впізнавану постать, надати трибуну для діяльності в ролі експертів з поточних подій, їхнього аналізу, виходячи із знання історичного досвіду та володіння методологією історичної науки.

Творче кредо історика-інтелектуала окреслив Ярослав Грицак у збірці своїх есеїв: «як історик я відчуваю себе щасливим, що живу в часи і в країні, коли й де вирішується майбутнє Європи і, правдоподібно, цілого світу, – і своїми текстами, у міру сил і можливостей, я можу бути причетним до цієї великої історії»².

2. 3. Проблема «подолання історії»

Поглиблюючи дослідження загальної проблеми побутування історії в сучасному інформаційному та освітньому просторі, ми обов'язково звертаємося до «класичної» теми «про користь і шкоду історії» (Ф. Ніцше) у житті людства, неминуче постаємо перед вічною проблемою – «розібратися із своїм минулим», «подолати історію». Останнім часом ми стаємо свідками розгляду цих питань як у фаховому середовищі, так і на рівні міждержавних відносин. У травні 2017 р. німецький бундестаг провів дебати на тему «Німецька історична відповідальність перед Україною», а 13 липня 2017 р. такі дебати було продовжено вже у стінах Верховної Ради України. Метою цих заходів було привернути увагу широкого загалу до пам'яті про минуле українсько-німецьких стосунків, особливо періоду Другої світової війни. Адже в німецькому суспільному дискурсі ця найболючіша частина спільної з Україною історії лишається в колективній свідомості німців переважно забутою. Тоді як історична відповідальність за злочини націонал-соціалізму перед Росією присутня в колективній свідомості німців, вона, внаслідок некритичного ототожнення народів колишнього СРСР із сучасною Росією, майже не спрямована на країни Центрально-Східної Європи, у т. ч. Україну. Знаковим з багатьох поглядів був виступ у бундестазі ФРН відомого американського історика Тімоті Снайдера, який почав свою промову, за його оцінкою, «з універсальної

¹ Андрій Портнов. Телеєфір перетворює інтелектуала на клоуна. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/andriy_portnov_teleefir_peretvoryue_intelektuala_na_klouna/

² Грицак Я. Куди рухається світ. К.: Грані-Т, 2015. С. 9.

точки зору». Цей загальний підхід якраз і означає глобальний погляд сучасного людства на своє минуле. Американці говорять: «Ми зрозуміли наше минуле, і тому в нашій країні все добре». Що криється за цією спрощеною формулою стосунків народу зі своєю історією? «Думаю, – говорив Т. Снайдер, – що маючи справу з нашим минулим, для всіх нас дуже важливо – незалежно від того, чи все йде добре, чи погано, чи ми американці, чи німці, чи росіяни – бути обережними щодо різних слабких аспектів нашого минулого; і понад усе важливо бути реалістами, бути чутливими до того, як наше невміння розібратися із нашим власним національним минулим може мати несподівано великі й безпосередні негативні наслідки для теперішнього і майбутнього»¹. Останні події у США чітко окреслили тенденції, які можна охарактеризувати як кризу демократії та верховенства права. Т. Снайдер прямо вказував на загрози конституційному ладу Сполучених Штатів Америки, пов'язані з тим, що президент безвідповідально ставиться до расових проблем, а генеральний прокурор є білим супремасистом. Отже, американці не все зрозуміли зі своєї історії, вони теж виявилися неспроможними дати собі раду з певними аспектами історії.

А що ж українці? Як наші порахунки з історією впливають на сучасний стан повсякденного і суспільно-політичного життя? Чи все в нас так добре, як в американців, чи ми зрозуміли свою історію?

20 березня 2017 р., у Всесвітній день щастя, ООН на основі соціологічних опитувань Інституту Геллана оприлюднила V Міжнародний рейтинг щастя. За останній рік рейтинг щастя України погіршився на 9 позицій і скотився до історичного мінімуму: 132 місце із 155 країн. Україна стала найгіршою – найбільш нещасливою країною у Європі². Серед об'єктивних показників рейтингу щастя – ВВП на одну особу, тривалість здорового життя, свобода вибору, добродійність, соціальна підтримка, довіра та ін. Є також кілька факторів, які, образно кажучи, закорінені в національну історію, – довіра владі та бізнесу, оптимістичні чи песимістичні погляди на майбутнє, свобода слова, толерантність міжетнічних стосунків, ставлення до народів-сусідів та ін. За оцінкою вітчизняних фахівців визначальним фактором «нещастя» українців є тяжкий спадок минулого, адже не випадково той же Т. Снайдер назвав територію України в ХХ ст. як «криваві землі» з усіма відомими трагічними наслідками: світові війни, голодомори, тоталітаризм, економічні кризи і т. д. Замість «подолання історії» в українському суспільстві ми, навпаки, спостерігаємо наочні прояви інструменталізації історії з політичною метою, повну «перемогу» презентизму в поглядах на минуле – сучасний український політикум за заповітом більшовицького історика М. М. Покровського міцно і надійно повернув сучасну політику на минуле.

Актуальність науково-історіографічного, історіософського дослідження і осмислення суспільного феномену «подолання історії» є в українських реаліях очевидною і нагальною. Про це останнім часом дедалі впевненіше заявляють історики, яких прийнято тепер називати публічними інтелектуалами. У 2014 р. Ярослав Грицак видав книгу – збірку есеїв – «26-й процент, або Як подолати історію»³. У 2015 р.

¹ Снайдер Т. Історична відповідальність Німеччини перед Україною. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/68036>

² Ярошук О. (Не)щаслива нація. Чи справді українці – найнещасніші у Європі. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/iaroshchuk/ne-shchasliva-natsija-chi-spravdi-ukrajintsi-najneshchasnishi-u-jevropi-1281916.html>

³ Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію. К.: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.

він же як член Нестеровської групи (неформального об'єднання інтелектуалів, експертів та громадських діячів, створеного в 2012 р. з метою розробки стратегічного бачення для України) виступив із відвертою заявою: «Ми 30 років боремося з минулим. І 30 років воно нас перемагає»¹. На його думку, на українців постійно тисне «травмуючий образ минулого», у суспільстві весь час відчувається «компенсаційний надлишок пам'яті».

Ще один львівський історик Мар'ян Мудрий заявляє, що «в Україні є ознаки отруєння історією»², відбулося накопичення історичних знань із сильною емоційною складовою, що пропонують спрощене, чорно-біле бачення минулого. Багато українців уперто шукають якусь «об'єктивну» історію, яку від них нібито приховують «вороги». Взаємини мешканців різних регіонів України спираються на низку стереотипів, які часто стають бар'єрами на шляху до порозуміння. Історія, релігія, мова, герої – це лише частина питань, щодо яких українцям не вдається порозумітися. Надто ж тоді, коли ці проблемні питання стають знаряддям політичної боротьби.

Історик Володимир Маслійчук заявляє, що «історії у нас справді забагато, часто вона є різною. Нерідко це історія особистих досвідів, яку намагаються нав'язати суспільству або прагнуть із неї щось прибрати. У зв'язку з цим уже найближчим часом ми спостерігатимемо дуже характерну рису – втому від історії. Буде зростати недовіра до істориків і людей, які наводитимуть історичні докази»³. І ця втома від історії вже стала очевидною і всеохопною. Наша зацикленість на історії почала дратувати європейську спільноту, особливо наших найближчих сусідів – Польщу, Угорщину, Румунію та ін.

У 2017 р. у досі благополучних у сенсі своїх стосунків із власною історією Сполучених Штатах Америки прокотилася хвиля трагічних подій, які шокували громадськість США. 12 серпня у м. Шарлотсвілль (штат Вірджинія) у результаті зіткнень з націоналістами (їх же називають білими супрематистами – прихильниками вищості) загинула тридцятидворічна жінка – Хізер Хаєр. Того дня в Шарлотсвіллі зібралися групи білих супрематистів, щоб перешкодити знесенню пам'ятника головнокомандувачу армії Конфедеративних Штатів Америки Роберту Едварду Лі (1807–1870), одному з основних героїв Півдня у Громадянській війні. Білі расисти розмахували прапорами Конфедеративних Штатів Америки, деякі з них також використовували нацистську символіку. У результаті зіткнень постраждали десятки людей, троє загинули. Події літа 2017 р. у США означали крах політики примирення, яка після Громадянської війни (1861–1865) була основним напрямком у підході до бачення минулого в Сполучених Штатах Америки. Палкою промовою на події в Шарлотсвіллі відгукнувся мер Нового Орлеана Мітч Ландрю. Він зазначив, що «у зміненому суспільстві американці вже не можуть ушановувати тих же героїв, яких ушановували в минулому, тому що для багатьох теперішніх жителів Нового Орлеану це принизливо... Є різниця між пам'ятанням історії і її

¹ Грицак Я. Ми 30 років боремося з минулим. І 30 років воно нас перемагає. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-grytsak-my-30-rokiv-boremosya-z-mynulym-i-30-rokiv-vono-nas-peremagaye-novoe-vremya/>

² Опока Ю. Історик Мар'ян Мудрий: «В Україні є ознаки отруєння історією». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/20/81518/>

³ Шебеліст С. «Ступінь довіри до історика зростатиме, і нічого доброго в цьому немає». Інтерв'ю з істориком Володимиром Маслійчуком. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zaxid.net/stupin_nedoviri_do_istorika_zrostatime_i_nichogo_dobrogo_v_tsomu_nemaye_n1419951

почитанням. Ми не повинні боятися правди про себе... Велика нація не приховує своєї історії. Вона дивиться, не відводячи погляду, на її хиби і виправляє їх... Дослівно піднімаючи конфедератів на п'єдестал у наших найвизначніших місцях, ми неточно цитуємо наше справжнє минуле, ображаємо наше теперішнє і виписуємо поганий рецепт для нашого майбутнього. Історію неможливо змінити. Її не можна перенести як статую. Що зроблено, те зроблено. Громадянська війна закінчилася і Конфедерація програла, і це нам вийшло на добре... Ми не стираємо історію; ми стаємо частиною історії міста, виправляючи той недобрий образ, який ці пам'ятники репрезентують, і створюємо краще, більш всеосяжне майбутнє для всіх наших дітей і для наступних поколінь»¹. Ця промова М. Ландрю стала справжнім маніфестом сучасного, цивілізованого ставлення суспільства до свого минулого.

Отже, у науковому і суспільному дискурсі вже накопичилося достатньо матеріалу для того, щоб вийти на узагальнення світового і європейського досвіду «подолання історії», зробити певні висновки для України, окреслити контури сучасної історичної політики української держави.

Що ж таке концепт «подолання історії», який його науковий і світоглядний зміст?

По-перше, більш коректно використовувати дефініцію «подолання історії», а не «подолання минулого», адже між розумінням «історії» і «минулого» є сутнісні відмінності. У німецькій мові теж у зв'язку з цим використовується два слова – *Geschichte* і *Vergangenheit*. Очевидно, що подолання історії (минулого) є визначальною основою історичної політики будь-якої держави чи політичної сили. Подолання історії – це в жодному разі не відмова від своєї історії, а, насамперед, наведення ладу у своєму минулому. За означенням *подолання історії* – це політика владних режимів нових демократичних держав щодо сприйняття їхніх держав-попередниць та їхньої власної історії. Є цілий синонімічний ряд, що характеризує суть цієї політики, – боротьба з минулим, порахунки з історією, протистояння минулому, демонтаж пам'яті та ін.

Питання про те, як держави повинні прощатися зі своїм важким минулим, є одним із найважливіших питань сучасності. Цю проблему доводилося вирішувати цілому ряду країн у різних частинах світу: Німеччині після розгрому Третього райху, Греції після падіння режиму «чорних полковників», Іспанії після смерті Франко, Чилі, Аргентині, Уругваю, Сальвадору, Ефіопії, Камбоджі і всім посткомуністичним державам Центральної і Східної Європи. Проблема «подолання історії» досліджується у великому масиві історіографії, створеної істориками, політологами, юристами, правозахисниками, які розглядають цю проблему, передусім, як складову частину процесу переходу від соціалізму, диктатури до стійкої демократії чи правосуддя перехідного періоду. Про закономірність виникнення і розв'язання проблеми «подолання історії» свідчить однотипність певних суспільних процесів, які відбуваються за схожим сценарієм у різних країнах. Тобто можна виокремити певні етапи подолання чи переосмислення історії. Як правило, вимоги перегляду минулого спочатку формувалися в середовищі опозиційних сил ще за існування попереднього режиму. У СРСР і УРСР це були відомі дискусії щодо історії в 1987–1989 рр., діяльність «Меморіалу», Народного руху за перебудову. Наступний етап – після повалення владного режиму – це відкриття

¹ Юрчук Ю., Нарвселіус Е. Про деконфедерацію у Сполучених Штатах Америки і про те, який це може мати стосунок до України. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/yurchuk-narvselius>

«історичної правди» (подолання «білих плям історії», відкриття архівів, видавничі проекти, шалений попит на історичну літературу). Далі декларується вимога покарати винних (судові процеси над катами, моральне засудження ідеологів тоталітаризму, знесення пам'ятників та ін.). Важливим етапом є «переписування історії» (написання нових підручників з історії, оновлення змісту історичної освіти, становлення національної історичної дидактики, створення і діяльність комісій істориків із «узгодження» спільної історії та ін.). Завершальний етап – це створення спеціальних органів у сфері історичної політики – комісій, трибуналів, інститутів (в українському випадку – Інститут національної пам'яті, утворений досить пізно з огляду на його функції і взаємодію із суспільством на переломному етапі – тільки 31 травня 2006 р.).

Тільки за період після Другої світової війни в європейській та світовій історії накопичено досить великий досвід «подолання історії», що дозволяє сформулювати різні типи (різні сценарії) ставлення до минулого. Перший тип – проведення широких політичних чисток із застосуванням насильства щодо колабораціоністів (Франція, Югославія, Албанія після Другої світової війни). Другий тип – подолання минулого з використанням правових методів, включаючи політичні чистки (денацифікація в Німеччині й Австрії після Другої світової війни, люстрація в Чехії, Польщі, Угорщині, Румунії, країнах Прибалтики після падіння комуністичних режимів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Третій тип – компенсація жертвам репресій, зокрема й громадянам інших країн (Німеччина і Австрія після Другої світової війни, які сплатили компенсацію жертвам Голокосту та оstarбайтерам; Російська Федерація, Україна та ін., де було прийнято закони про реабілітацію жертв політичних репресій у 1991 р.). Четвертий тип – забезпечення компромісу між судовими переслідуваннями і політичними санкціями (так було в Південно-Африканській Республіці після повалення режиму апартеїду). П'ятий тип – амністування і помилування осіб, відповідальних за злочини попереднього режиму (Німеччина в 1950-ті рр., Чилі в 1980–1990-ті рр.). Шостий етап – ігнорування і замовчування (так учинили в Іспанії після смерті диктатора Франко, певною мірою так зробили в Російській Федерації, Білорусі, Казахстані, Туркменістані після 1991 р.).

Різні типи «порахунків з минулим» можуть поєднуватися один з одним або змінювати один одного в різні історичні періоди. Так, в Іспанії після смерті Франко спочатку було прийнято консолідоване рішення всіх політичних сил на користь «забуття і прощення» («пакт про мовчання», або «пакт Монклоа» в 1977 р.), але потім стало зрозуміло, що це не допомогло залікувати рани громадянської війни і диктатури, і через те в іспанському суспільстві знову відновилися історичні дискусії, громадяни шукають відповіді на питання минулого.

У схожій з Україною ситуації в кінці 1980-х – на початку 1990-х років були країни колишнього комуністичного блоку – країни Центральної і Східної Європи. У 1993 р. у Чеській Республіці було прийнято «Акт про протизаконний характер комуністичного режиму», утворено спеціальне Бюро з документації і розслідування злочинів комунізму. У Польщі останнього комуністичного керівника Войцеха Ярузельського було віддано під слідство за наказ знищити протоколи засідань політбюро ПОРП та причетність до розстрілу робітничих демонстрацій у польських містах балтійського побережжя в 1970–1971 рр. Після об'єднання Німеччини прикордонників колишньої НДР, які охороняли кордон з ФРН та сумнозвісну Берлінську стіну, було засуджено за стрільбу по людях, які намагалися незаконно

перетнути державний кордон. Було засуджено до 6,5 року тюремного ув'язнення останнього соціалістичного лідера НДР Егона Кренца. В Угорщині було прийнято закон «Про злочини, здійснені під час революції 1956 року», який застосував до подій 1956 р. положення міжнародного кримінального права про воєнні злочини і злочини проти людства. Від 1997 р. тут діє також закон про люстрацію, утворено спеціальну люстраційну комісію, яка вивчає матеріали щодо співпраці колишніх високопосадовців з органами держбезпеки. У країнах Східної Європи, де ще й зараз відчувається значний вплив Російської Федерації, остаточний вибір ставлення до минулого ще не зроблено і підходи до нього постійно змінюються залежно від поточної політичної ситуації.

У країнах Балтії і Грузії, починаючи від здобуття незалежності, а фактично – ще раніше, проводиться послідовна політика критики радянського минулого. Монументи політичним діячам радянської епохи демонтовано або переміщено в непубличні місця, відкрито музеї, де радянський період розглядається як окупаційний.

У Російській Федерації у суспільному дискурсі спостерігається кілька чітких позицій щодо радянського минулого. Так само чітко простежується відмінність у ставленні до тоталітарного минулого офіційної влади і суспільства. Максимальну відкритість і дискусійність представляє товариство «Меморіал» та ряд інших правозахисних організацій, частина академічного співтовариства. У 2014 р. у Росії було утворено Вільне історичне товариство, яке вважає своєю основною ідеєю виступ проти використання спектру історичних знань з політичною метою. У суспільстві Російської Федерації окреслено також і релятивістську позицію, відповідно до якої події минулого можуть трактуватися довільно, а історія стає предметом найрізноманітніших фальсифікацій. Але домінуючою в Росії є інструментально-охоронна позиція, яка уособлюється найвищими керівними особами держави та проявляється в діяльності одіозних комісії з протидії спробам фальсифікацій історії на шкоду інтересам Росії, робочої групи з історичної пам'яті при президентові РФ, Воєнно-історичного товариства (В. Мединський) та ін. Закономірно, що в 2013 р. Фонд Карнегі відзначив, що результати десталінізації та спроби переосмислення історичного досвіду виявилися незначними.

Як «долає історію» українське суспільство? Які уроки і висновки можна зробити з цього? Перше, на чому сходяться майже всі фахівці, це констатація того факту, що Україна втратила унікальні шанси, які були реальними в 1991 р. Далася взнаки половинчата, непослідовна політика в галузі історичної пам'яті тогочасної влади (Л. Кравчук, О. Мороз, Л. Кучма, І. Плющ). Суспільство схвально сприйняло перші «закони пам'яті» (про реабілітацію жертв репресій, про голодомор як геноцид, про відкриття архівів та ін.). Відбулася декомунізація історичної науки. Під впливом істориків суспільство легко розсталось з концептом Велика Жовтнева соціалістична революція і календарними святковими датами 7–8 листопада. Знаменита книга Л. Кучми «Україна – не Росія» (2003 р.) стала по суті першою спробою розмежування як історичних наративів, так і сприйняття минулого в двох різних ментальностях. Характерно, що власне людські, приземлені міркування президента про історію переважно відповідали таким же думкам і оцінкам більшості українців, які вирости і сформувалися в Радянському Союзі. Це був своєрідний зріз історичної пам'яті того покоління українців, яке пережило розквіт і неминучий розпад СРСР. Але книга Л. Кучми неодноразово піддавалася критиці як у Росії, так і в Україні. Далася взнаки ментальна звичка піддавати обструкції людину, яка перестала щойно бути керівником № 1 у державі. Поза увагою залишалася головна авторська ідея: на по-

рядку денному стоїть завдання – створити «українця», безпека не повернутися до свого українства актуальна для мільйонів громадян України. Щоб українців знали і поважали в Європі, щоб на Заході знали українську історію і могли чітко бачити Україну, а не сприймали її в «тіні Росії», необхідно, щоб самі українці усвідомили себе українцями. Не випадково Л. Кучма цитує І. Дзюбу: «Європейські держави створювалися без нагляду ООН, ЮНЕСКО і навіть Європарламенту, створювалися мечем і вогнем»¹. Звернення президента до українців не було почуте українцями, фахові історики відмежувалися від книги як непрофесійної, автобіографічної, суб'єктивної. Не випадково відомий російський публіцист О. Горянін назвав казус із книгою «Україна – не Росія» непрочитаним посланням Леоніда Кучми².

Самовизначення в українському минулому вирішальною мірою залежить від цивілізаційного вибору країни. Україна в 1990-х роках, перебуваючи на позиціях пресловутої «багатовекторності», робила болісні кроки щодо цивілізаційного вибору – між Європою і Євразією. У 2016 р. Національним інститутом стратегічних досліджень було зроблено національну доповідь «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», в якій було зроблено висновок, що цивілізаційний вибір – це не вибір місця проживання у світі, а вибір парадигми і стратегії реалізації власного розвитку у світі, що може бути трактовано як реальна національна ідея³. Україні не пощастило в історії тричі: вона зазнала жахіть комунізму; дуже довго була в складі Російської імперії; майже всю свою історію перебувала в полоні східнохристиянської цивілізації.

Подолання історії, визначення чітких орієнтирів державної історичної політики ускладнювалося відсутністю державної гуманітарної стратегії. Кожен новий політичний режим відхрещувався від «попередників», починав з нуля. Втрачалася спадкоємність влади, а отже, і державна стратегія. Друга половина 1990-х – початок 2000-х років характеризувалися стихійністю і вибірковістю історичної політики української держави. У ній (політиці) дивним чином уживалися одночасно всі атрибутивні ознаки історичної політики – актуалізація історичного минулого, амнезія та амбівалентність.

Поворотними стали нові «декомунізаційні» закони 9 квітня 2015 р. Але замість консолідації суспільства вони призвели до поглиблення його розколу. «Закони пам'яті» виявилися запізними, готувалися кулуарно, без широкої суспільної дискусії і без участі експертного середовища. Усі їх піддано жорсткій критиці Венеціанською комісією. Триває розгляд ще 4 законів у Конституційному суді за поданням 46 народних депутатів Верховної Ради України. Українське суспільство було збурене лихоманкою перейменування (приклад з Кропивницьким, Дніпром, Горішніми Плавнями, Одесою та ін.). Головне, чого не забезпечили нові «закони пам'яті», – це створення нового історичного нарративу, нового змісту суспільного дискурсу. А тому і ставлення населення до декомунізації є показовим: 43% – проти, 43% – за. Влада пов'язує суспільну думку про радянський період в історії України як «пропащий час». Ігнорується досвід Німеччини, де навпаки ретельно вивчають історію Третього райху. Очевидно, що і нам необхідно глибоко досліджувати історію СРСР періоду 1917–1991 рр.

¹ Кучма Л. Д. Україна – не Росія. Москва: Время, 2003. С. 71. *

² Горянін Александр. Непрочитанное послание Леонида Кучмы. [Електронний ресурс] // Отечественные записки. 2007. № 34. Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2007/1/neverchitannoe-poslanie-leonida-kuchmy>

³ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегії дії: національна доповідь. К., 2016. С. 7.

Процес декомунізації в Україні позначається на зацікавленості суспільства темами, які було табуйовано в СРСР. Основним імперативом дискусії про історичну спадщину стають заклики до примирення з боку політиків. Саме пам'яті відводиться головна роль у примиренні. Візуальними об'єктами минулого, якого ми прагнемо позбутися, стали пам'ятники радянської доби. Громадяни і політики, які виступають за демонтаж пам'ятників, вважають, що, коли ми позбудемося пам'ятників, які нагадують про минуле, ми відмовимося від певного минулого і витіснимо його зі свого поля ідентифікації. Пам'ятники та минуле, яке вони представляють, фахівці називають «абджектами» (abject). Під «абджектами» слід розуміти об'єкт, який викликає у нас жах, тому що загрожує підривом системи всіх значень, зокрема нашого знання про себе. Це нагадування про власне минуле, яке хотілося б радше забути. Процес творення спадщини дуже непростий. У відкритому демократичному суспільстві він має відбуватися шляхом широкої суспільної дискусії, де саме питання про пам'ятники передається на рішення громади. Та насправді таких ідеальних умов досягти складно. Здебільшого пам'ятники будують за ініціативи певної групи, яка починає «говорити» за весь народ, адже врешті-решт культурна спадщина, до якої потім входять усі пам'ятники, стає надбанням нації. Пам'ятники комуністичним героям в Україні пропагувалися в конкретний час і конкретними лідерами, говорити про них як про всенародне надбання важко, адже процеси їх встановлення не проходили у відкритих суспільних дебатах. Подібна ситуація зараз відбувається і з пам'ятниками Бандері. Їх зводять певні групи, приватні ініціативи, але в публічному дискурсі ці пам'ятники представляють як бажання чи прагнення народу. Утім пам'ятники не є продуктом всенародного референдуму. Ми маємо справу з перемогою певних груп, які в цей час отримали верх над своїми опонентами («приватні групи колонізували громадський простір»). Коли громадськість бачить, як на її очах із блискавичною швидкістю змінюється «парад героїв», розраховувати на те, що навіть ці нові пам'ятники будуть вічні, не варто, бо зі зміною влади можуть змінитися і герої.

Подолання історії тісно пов'язане з проблемою покаяння і прощення. Для оздоровлення українського суспільства потрібна цілісна оцінка минулого, а також відмова від самосприйняття – «я – жертва». «У роботі репресивної машини були задіяні й українці – і це треба визнавати, – писав історик В. Склокін. – Голодомор був би неможливий без згоди, участі тисячі, десятків тисяч українців-лідерів на місцях. Ті, хто очолюють кампанію декомунізації, не хочуть бачити чорних плям української минувшини. Наприклад, ті злочини, які скоїли ОУН, УПА: участь у Голокості, етнічні чистки на Волині та сході Галичини»¹. Прийняти минуле, яке почасти компрометує власну державу, – справа непроста. Негнучкість історичної політики в Україні, що проявляється у сприйнятті більшовизму як плоду «російської окупації», героїзації суперечливих історичних особистостей, невизнання своєї провини і відповідальності, може стати в якийсь момент небезпекою для самої ж України. Лакмусовим папірцем, що продемонстрував реакцію суспільства в Україні на проблему примирення і покаяння, став виступ Президента Ізраїлю Реувена Рівліна в українському парламенті (27 вересня 2017 р.). Він заявив про «причетність українців, особливо бійців ультраправої Організації українських націоналістів (ОУН), до масових убивств і переслідування євреїв під час Другої

¹ Подолання минулого в Україні: уроки двох Німеччин. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28185316.html>

світової війни». Р. Рівлін нагадав, що на території України в ті роки було вбито півтора мільйона євреїв. Серед пособників цих злочинів було багато українців. Серед них особливо виділялися бійці ОУН, які знущалися над євреями, убивали їх і в багатьох випадках видавали німцям. Він назвав також 2,5 тис. праведників народів світу українського походження «нечисленними іскрами, які яскраво горіли в період темних сутінків людства». Аде при цьому відзначив, що більшість у ті роки мовчала. Р. Рівлін закликав українців припинити героїзацію ОУН¹. Реакція українських політиків на виступ Р. Рівліна продемонструвала неподоланність історії в Україні. Віце-спікер Верховної Ради І. Геращенко, керівник ОУН, заступник голови Держкомтелерадіо Б. Червак критично відгукнулися на висловлювання ізраїльського президента, назвали це «плюванням в душу українців». Б. Червак навіть звернувся до єврейської общини в Україні з проханням переконати Рівліна не розголошувати пропагандистські штампи російського телебачення.

Європейські політики й інтелектуали вказують Україні на її помилки в подоланні минулого. «Якщо Україна бачить своє майбутнє демократичним, а люди усвідомлюють, що незалежно від віросповідання, політичних переконань необхідно дотримуватися законів, конституції країни, то доведеться примиритися з тим, що у людей може бути різне бачення минулого і майбутнього країни, – писав Р. Ешпельман. – Я б побажав українцям бути терплячими та великодушними, але заради власної гордості чи віри у власну непогрішність не приховувати минуле»².

Більшу роль, ніж дотепер, на нашу думку, у процесі подолання історії мають відіграти фахівці – професійні історики. Політики не мають права говорити від імені науково-історичного середовища. Слово Українського інституту національної пам'яті – це мова політиків, а не істориків. Професійним історикам необхідно активно долати «синдром публічної німоти» та активно виходити на суспільну арену, перетворюватися на публічних інтелектуалів. Широке розповсюдження публічної історії – це ознака громадянського суспільства. На долю істориків випало головне завдання – творення нового, сучасного контенту, модернового змісту історичної освіти на засадах логічних, чітко продуманих дій: від гранд-наративів до концепції історичної освіти, підготовка нових стандартів та навчальних програм і творення на їхній основі нового покоління підручників з історії. Прийшов час і в Україні, як у більшості європейських країнах, ввести так званий інтегрований курс історії, з єдиним предметом – українська історія в контексті світової і європейської історії.

Україна має сильну родову травму насильства. Українці травмовані своєю історією. Подолати свою історію, впоратися зі своєю родовою травмою – ось найбільший виклик, який стоїть перед нами.

2. 4. Статус історичних джерел в інструменталізованій історії

Інструменталізація історії, тобто її використання з політичною метою, критика історичних джерел, використання та інтерпретація історичних джерел – усі ці

¹Преодоление прошлого: как на Украине отреагировали на слова Ривлина в Раде. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.dw.com/ru/преодоление-прошлого-как-на-украине-отреагировали-на-слова-ривлина-в-раде/a-35916228>

²Німецький урок подолання тоталітарного минулого для українців. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/німецький-урок-подолання-тоталітарного-минулого-для-українців/a-18466187>

питання є класичними для історіографії. Постійне звернення до них зумовлене швидкозмінною суспільною обстановкою і, відповідно, історіографічною ситуацією. А тому є науковий сенс і дослідницький інтерес періодично звертатися до їхнього аналізу. При метафоричному звучанні таких означень, як «нове бачення», «сучасний погляд на проблему», «сучасна інтерпретація джерел» тощо, вони все-таки мають сутнісне науково-історичне навантаження.

Інструменталізація історії й історична політика як наукові терміни в історіографії утвердилися одночасно з їхньою легітимізацією в суспільно-політичному житті.

Очевидно, що історична політика як інструментальне використання з політичною метою – явище давнє. Але активне використання терміна «історична політика» збіглося в часі з якісними змінами умов життя суспільства. Технологічні вдосконалення у сфері передачі, зберігання й поширення інформації, розвиток наук про людину і про її психічну природу, тотальність проникнення мас-медіа в усі сфери людського життя створили передумови для безпрецедентного за масштабами маніпулювання колективною свідомістю. Розвиток засобів комунікації, формування інформаційного простору різко підвищили мобілізаційні можливості історичної політики.

Найвиразнішою рисою історичної політики, за висновком Г. В. Касьянова, є ідеологічна і політична інструменталізація як історії (тобто впорядкованої версії знань і уявлень про минуле), так і пам'яті, утилітарне використання історії і пам'яті у внутрішній політиці, юридичних та законодавчих практиках, суспільних конфліктах, зовнішній політиці¹.

Перш ніж охарактеризувати статус історичних джерел в інструменталізованій історії, необхідно визначитися щодо експлікації основних понять, які зараз масово використовуються в історіографії та дотичні до нашої теми. Інструменталізація історії, окрім змістового наповнення, розуміється як процес, явище, а інструменталізована історія – це, в даному контексті, означає наслідок, результат, характеристику стану історичної науки і освіти. Рідше використовується термін «інтелектуальна історія», яку можна розуміти як зміст, сукупність прийомів, за допомогою яких влада впливає на історичну свідомість. Інструментальна історія – це політизоване історієписання. Її синонімом може бути «афірмативна історіографія», означення якої запропонував американський історик Алан Мегілл: «орієнтована на пам'ять історіографія є особливим випадком більш загального різновиду історіографії, яку можна назвати афірмативною, тобто стверджувальною, бо її головна мета полягає в тому, щоб затвердити і звеличити певну традицію або групу, чий історію і досвід вона вивчає... Орієнтована на пам'ять афірмативна історіографія – це версія “буденного” або “вulgарного” розуміння історії... Афірмативна історіографія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди переймаються в сучасності... Вона не тільки некритична щодо обраних спогадів і традицій, але фактично має тенденцію до їхньої міфологізації»².

Використовуються в історіографії й похідні від «інструменталізації історії» поняття. Так, наприклад, В. Яремчук пише про панування «інструменталістського етносу» в глобальній культурі: «серйозність політичних ставок в українській історії...провокують її утилітарне прочитання»³.

¹ Касьянов Г. В. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Laugus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. С. 27.

² Мегілл А. Историческая эпистемология. Москва: «Канон+», РООН «Реабилитация», 2007. С. 98–99.

³ Яремчук В. «Політизована історія»: різні виміри одного поняття // Історик і Влада: Колективна монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 164–165.

Окрім висловлення зауважень щодо експлікації понять, пов'язаних з «інструменталізацією історії», варто брати до уваги, що вони, як правило, мають певні негативні конотації, особливо негативні сенси пов'язуються з поняттями «історична політика», «політика пам'яті». Це пояснюється тим, що ці явища однозначно орієнтовані на констатацію «спотворення» уявлень про минувшину, її міфологізацію, використання в інтересах актуальної політичної кон'юнктури і т. п.¹

Виходячи з означеного розуміння понять, що використовуються під час дослідження проблеми долі історичних джерел в інструменталізованій історії, вважається за необхідне з'ясувати механізми маніпулятивних технологій щодо історичних джерел, їхнього використання з політичною метою, запропонувати можливі способи виявлення, оприлюднення та розвінчання фальсифікації історичних джерел в інформаційному та освітньому просторі, дати рекомендації науковцям та освітянам щодо розмежування історичної політики, історичної пам'яті та історичної науки й освіти з метою підтримання високого реноме академічної науки. У наукових полях ці проблеми давно з'ясовані: «історична політика спеціалізується на створенні та відтворенні симуляторів, створює гіперреальність (Жан Бодріяк), яка не тільки заміщує реальність, але й здатна активно впливати на неї. Політика пам'яті в цьому випадку є вузьким терміном, що охоплює принципи, пов'язані переважно з формуванням колективної / історичної пам'яті, і не передбачає інтервенції до сфери професійного історієписання та дидактичної історії»². Ще категоричніше подібна позиція прозвучала з вуст відомої польської дослідниці Терези Хинчевської-Геннель на міжнародній конференції у Києві 16 вересня 2018 р. до 360-річчя Гадяцького договору: «Там, де починається історична політика, закінчується історична наука»³. Ще більшої актуальності вказані проблеми набувають у зв'язку з активізацією діяльності Українського інституту національної пам'яті після ухвалення 9 квітня 2015 р. чотирьох меморативних законів Верховною Радою України та рядом фактів адміністративного тиску на історичну науку і освіту, обмеження академічної свободи. Подив, наприклад, викликає методичний лист Міністерства освіти і науки України (центрального органу виконавчої влади у сфері науки!) щодо викладання історії в 2018/2019 навчальному році, в якому фіксується прямий тиск влади на науку, робляться спроби впровадити так звану «офіційну історію»: «Закон України від 28 листопада 2006 р. зафіксував хронологічні рамки Голодомору в Україні, тому вони не підлягають ревізії. Вони набули сталості в історіографії»⁴. Будь-які факти, події, явища, оцінки, інтерпретації в професійній історіографії мають піддаватися невинній ревізії і перегляду на основі нарощування нових знань. Якщо історики доведуть, науково аргументують інші підходи до, наприклад, хронологічних рамок Голодомору, тоді Верховна Рада змушена буде реагувати і вносити відповідні зміни до законодавства. Вкотре треба нагадувати один із основних принципів, на якому

¹ Масненко В. Проблема інструменталізації історії України в контексті політики пам'яті. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://mnemonika.org.ua/2018/07/04/proceedings2018/>

² Касьянов Г. В. Past continuous... С. 27.

³ Міжнародна наукова конференція з нагоди 360-ї річниці підписання Гадяцького договору. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <https://kijow.msz.gov.pl/resource/d3140e14-84ba-4e22-bd35-90f803642b22:JCR>

⁴ Методичні рекомендації щодо викладання історії у 2018/2019 навчальному році (лист МОН № 1/9-415 від 03. 07. 2018 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua>

базується сучасна історична наука (за П. Нора): «Історія не є об'єктом юрисдикції. У вільній державі ні парламент, ні інший, юридичний авторитет не мають права визначати, що є в історії правдою» (з декларації французьких істориків, газета «Ліберасьон», 13 грудня 2005 р.).

* * *

Будь-який історик погоджується з тезою, сформованою ще позитивістами, про те, що опора на джерела – це головна риса історичної науки. Під історичними джерелами ми розуміємо ті документи, відомості з мови і суспільних інститутів, а також матеріальні залишки, речі і навіть природу, в яку втручалася людина (наприклад, парки, водосховища і т. д.), – тобто все те, на чому є відбиток людської діяльності, дослідження чого може допомогти відновити дії і думки людей, форми суспільної взаємодії та іншу соціальну реальність минулих епох. Джерелами вони стають лише в момент звернення до них істориків з метою отримати інформацію про минуле. Не актуалізований увагою історика-дослідника документ, предмет, об'єкт природи не перетворюється на історичне джерело.

Щоб зрозуміти різницю в ставленні до джерела історичної науки та історичної політики, треба нагадати, що те, що ми називаємо фальсифікацією документів, було частим явищем у Середні віки і зовсім не засуджувалось. Уся культура була вибудована на повазі до авторитету, і якщо авторитету приписувалося щось, ним не сказане, але безумовно благодатне, то підстав піддавати це сумнівам не було. Таким чином, головним критерієм істинності документа було те благо, яке цей документ забезпечував. Протягом кількох століть історики виробляли більш точні способи визначення істинності документа, його авторства, датування, щоб виключити використання фальшивок у своїй роботі.

Минуле, історія – проблемне поняття, але тексти джерел є реальними, їх можна взяти до рук, перечитати, перевірити логіку попередників. Питання, сформульовані істориками, адресуються саме цим історичним джерелам. У сучасній гуманітарній науці дедалі частіше використовують слово «тексти» для позначення того самого поняття, але історики віддають перевагу терміну «історичне джерело». Школа «Анналів» довела, що джерелом для історика може стати будь-який об'єкт, що несе на собі сліди людського впливу. Постмодерністи звели роботу істориків до перетворення одних текстів на інші. І в цій ситуації питання про істинність того чи іншого тексту відійшло на другий план. Набагато більшого значення і більшої уваги почали надавати проблемі, яку роль текст відіграє в культурі і суспільстві. У ХХІ ст. прогнозуються й інші, більш радикальні підходи до трактування історичних джерел та методики їхнього використання. Римський клуб закликає науковців переглянути філософію дослідницької діяльності. Наївний реалізм і матеріалізм, на думку Е. Вайцзеккера і А. Війкмана, неспроможні в філософському плані і просто невірні в науковому. Взаємодія дослідника з його об'єктом – базова складова акту пізнання. Необхідно досягти згоди між релігійними і науковими пошуками. Відкинувши релігію, нинішнє покоління обірвало зв'язок з мудрістю, накопиченою людством з моменту виникнення нашого виду 150 тис. років тому¹.

¹ «Come on! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети». Доповідь Римського клубу. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://matrix-info.com/2018/01/11/come-on-yak-kapitalizm-korotkozorist-i-urbanizatsiya-rujnyuyut-planetu/>

Але найбільшим викликом, на нашу думку, для професійної історіографії та історичної освіти є інструменталізація історії. Нині ми спостерігаємо ситуацію, коли професійна практика істориків вступила в протиріччя з інструментальним підходом до джерел, який набув значного поширення в суспільстві і почав експансію з інформаційного простору в освітній та науковий. Якщо за минулим не визнається самостійної цінності і минуле повинне працювати на сьогоднішній день, то джерела не важливі. Показовим із цього погляду є конфлікт, який розгорівся в 2015–2016 рр. у Російській Федерації між директором Державного архіву РФ Сергієм Мироненком, який оприлюднив документальні свідчення щодо фальшивості «подвигу 28 панфіловців» у битві під Москвою 1941 р., та міністром культури РФ Володимиром Мединським, який всіляко захищав «правильний» міф від його перевірки історичними джерелами. Позиція міністра, до того ж доктора історичних наук (як і політичних також), занадто красномовна, щоб не утриматися від цитування такого його словесного пасажу: «Будь-яка історична подія, що завершилася, стає міфом – позитивним чи негативним. Це так само можна віднести і до історичних особистостей. Наші керівники держархівів повинні вести свої дослідження, але життя таке, що люди оперують не архівними довідниками, а міфами. Довідки можуть ці міфи або зміцнити, або зруйнувати, перевернути з ніг на голову. Але суспільна масова свідомість завжди оперує міфами, у тім числі і щодо історії, через те ставитися до цього необхідно з трепетом, бережливо, передбачливо»¹.

Історія конфлікту Мединського з Мироненком – це не тільки глибоко російська проблема протистояння двох високих чиновників. Йдеться про ставлення до історичних джерел в XXI ст.! Ця справа демонструє, що політики, державні діячі висловлюють свої претензії на право не тільки контролювати історію, але й заперечувати право істориків на експертні розмірковування про історію, зрівнюючи професійне знання, що засноване на історичних джерелах, із «масовою свідомістю», що заснована на міфах. Конфлікт архівіста з міністром можна було б віднести до розряду курйозів, якби він не вкладався у логіку розвитку історичної свідомості сучасного суспільства (і не тільки російського), що призвела до всеохопного домінування презентизму. Інструменталізація джерел мала продовження і в історичній освіті. Міністр освіти Російської Федерації (теж доктор історичних наук) Ольга Васильєва виступила за збереження подібних «панфіловському» міфів у історичній освіті. Джерела не важливі, коли мовиться про політичні інтереси. Дидактична історія, як правило, стає заручницею державної історичної політики. Засилля праворадикальної ідеології в сучасному українському політикумі призводить до подібних казусів і у вітчизняному освітньому просторі. У згадуваних уже методичних рекомендаціях українського Міністерства освіти і науки знаходимо цікаві пасажі щодо 100-річчя Української академії наук. Анонімні автори міністерського документа ... стверджують, що «сама установа (УАН) стала можливою завдяки багаторічній діяльності видатного історика Михайла Грушевського». Ні слова про Володимира Вернадського чи Миколу Василенка. А все тому, що перший президент УАН В. Вернадський свого часу за своїми поглядами (російський кадет) ніяк не вписується у світоглядні стереотипи сучасного українського владного політикуму. Так само у міністерських «рекомендаціях» мовиться про 1918 рік як «час постанови перших національних вищих навчальних закладів на Наддніпрянщині: Україн-

¹ *Мединский В.* Памятники культурного наследия – стратегический приоритет России // Известия. 2016. 22 ноября.

ського державного університету в Києві і Кам'янці, а також історико-філологічного факультету майбутнього Полтавського українського університету». І ні слова про Катеринославський університет, який так само було засновано у жовтні 1918 р. за указом гетьмана П. Скоропадського, що є сьогодні Дніпровським національним університетом імені Олеся Гончара.

* * *

Професійна спільнота українських істориків (як академічних, так й університетських) має консолідовано протистояти інструменталізації історії, стверджувати важливість фахового використання історичних джерел. Необхідно подолати живучий стереотип, який досить часто побутує у публічному просторі. Мовиться про пресловуту фразу, яка використовується у політичних дебатах: «як засвідчують численні архівні джерела». Подібна бездоказовість свідчить не про поверхове ставлення до джерел, а взагалі про будь-яку роботу з історичними (архівними) джерелами. Професійний історик буде підтверджувати свої висновки не «численними архівними джерелами», а конкретними архівними збірками, фондами, справами, публікаціями документів, авторами, що вивчали конкретні архівні справи, та монографіями, статтями, що опубліковані за результатами архівних пошуків.

Важливим є розвивати і прищеплювати як в академічному, так і в освітньому середовищі наукову культуру при здійсненні археографічних публікацій. Під час публікації архівних документів якраз найбільше зустрічається архівних ляпів, пов'язаних з політизацією тих чи інших сторінок нашого минулого. «Здавалося би, що може бути більш нейтральним, ніж збірник документів?» – порушує питання дослідник Стас Сергієнко, аналізуючи сучасну історичну політику в Україні та оцінюючи деякі археографічні публікації на предмет дотримання правил оприлюднення документів. «У книзі “Чекістське досьє окупованої України”, – продовжує С. Сергієнко, – в анотації говориться: “у збірнику представлено більше 3000 документів із 13-го фонду, так званих «Паспортів України»... Московські окупанти не були впевнені, що їм вдасться втримати вільнолюбивих українців у складі СРСР, тому лише у 1944 р., після закінчення Другої світової війни за вказівкою з центру розпочато паспортизацію України. Окупант прагнув знати все про окуповану ним Україну, оскільки боротьба українців у великих масштабах велась як у довоєнний період, так і у післявоєнні роки»¹. Тобто маємо яскравий приклад того, як наперед ідеологічно задані конструкції, на кшталт «совецької окупації» України, нівелюють будь-які опубліковані документи: навіть історію з паспортизацією населення підігнано під схему «окупаційного режиму» та «колоніального статусу» України в складі СРСР. С. Сергієнко пов'язує археографічну активність в Україні із реалізацією історичної політики, яка йде в річищі «відбілення» (під гаслом розвінчування міфів), проте інколи досить не вдало. Так, нещодавно у зв'язку з 110-ю річницею з дня народження Романа Шухевича Український інститут національної пам'яті опублікував декілька некритичних статей, а СБУ – низку документів, що мали спростувати «радянський міф» про його співпрацю з нацистами. Утім, у цих документах прямо йдеться про зворотне. У зміщеному протоколі допиту дружини Р. Шухевича прямо зазначено про його прибуття до Львова «в чині німецького капітана», про отримання нею «продуктів харчування на себе і дітей,

¹ Сергієнко Стас. Історична політика в Україні. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <https://commons.com.ua/ru/istorichna-politika-v-ukrayini/>

як сім'я військовослужбовця німецької армії», про те, що «після уходу Шухевича із німецької армії, постачання продуктами харчування мене позбавили»¹. Подібна археографічна недбалість серйозно підриває довір'я до джерел, створює підґрунтя для маніпулювання архівними даними.

Важливим підходом у організації пошукової архівної діяльності є фахова підготовка істориків з питань едитійної роботи. Працюючи з джерелами, історик у жодному разі не повинен залишатися пасивним спостерігачем. Він повинен шукати необхідні відомості в найнесподіваніших місцях, здавалося б, не пов'язаних з предметом дослідження. Щоб оцінити весь спектр можливостей використання конкретних джерел, потрібні винахідливість та інтуїція. Необхідно проводити порівняльний аналіз джерел, які суперечать одне одному, розвінчувати фальшивки і пояснювати причини виникнення пробілів. Жоден документ, яким би авторитетним він не здавався, не повинен сприйматися безспірно.

В університетській освіті, таким чином, на перший план при професійній підготовці істориків висувається саме джерелознавча підготовка студентів. Необхідно повернути класичні методи критики історичних джерел (зовнішня і внутрішня критика). Необхідно знати найбільш розповсюджені методи і прийоми фальсифікації історичних джерел: ігнорування джерел (приклад В. Мединського), тенденційний підбір (Р. Круцик, С. Жовтий. Чекістське досьє окупованої України. К., 2015), пріоритет інтерпретації над контекстом, спотворення історичних джерел, створення і розповсюдження фейкових «джерел».

У сучасних умовах, коли новітні історичні джерела або утворюються, або починають своє життя в засобах масової інформації, вкрай необхідною є підготовка студентів до роботи з інтернет-джерелами, медійними історичними знаннями. У цьому випадку не обійтися без медіаграмотності. Медіаграмотність – це набір компетентностей, необхідних для активної й усвідомленої участі в житті медійного суспільства. Фахівці (нідерландська фундація з медіаосвіти) сформуливали десять ключових компетентностей з медіаграмотності, які необхідно прищеплювати студентам: розуміння зростаючого впливу ЗМІ на суспільство; розуміння того, як побудовано ЗМІ; розуміння того, як ЗМІ «забарвлюють» реальність; використання обладнання, програмного забезпечення додатків; орієнтування в медіасередовищі; пошук і обробка інформації; створення контенту; участь у соціальних мережах; рефлексія щодо власного використання ЗМІ; досягнення цілей за допомогою ЗМІ. Медіаграмотність розглядали як практичну річ ще в 30-х роках ХІХ ст., коли люди почали усвідомлювати, що медіа ними маніпулюють. Найважливішою частиною медіаграмотності є вміння критично мислити, декодувати медіатексти, щоб мати критичну автономію від медіа.

На думку багатьох фахівців, медіаосвіта в Україні потрібна не лише для того, щоб протистояти інформаційній агресії. Вона також покликана формувати медіаграмотність і сприяти розвитку громадянського суспільства. Уміння критично мислити в повсякденному житті – це визначальне вміння для ХХІ ст. Кожному необхідно виробляти в собі інформаційну «імунну систему». Саме дефіцит медіаграмотності та критичного мислення в суспільстві значною мірою сприяє високій популярності політиків-популістів, які передусім комунікують з електоратом і впливають на нього саме через ЗМІ².

¹ Сергієнко Стас. Історична політика в Україні.

² Плахта Дмитро. Чому важливо бути медіаграмотним, або Як виробляти в собі інформаційну «імунну систему» // День. 2017. 3 лютого.

Критичне ставлення до джерел та їхньої інтерпретації інструменталізованого історією можуть сприяти також вирішенню ще однієї проблеми – протидії антинауковим, антиісторичним писанням самозваних «істориків» типу Білінського чи «академіка-адмірала» Авдесенка та ін. Публічна історія, суттєве розширення каналів розповсюдження історичних знань неодмінно сприятимуть загальній освіченості громадян України, тоді стане можливим створення громадських організацій, які протистоятимуть спотворенню історії. У Франції подібна організація створена в 2005 р. Це – Комітет пильності щодо громадського користування історією.

Історія в Україні б'є через край, але ця історія наскрізь інструменталізована. Тільки зростання авторитету та ролі академічної науки і розповсюдження публічної історії приведуть до замирення України із власною історією.

2. 5. Образи істориків у сучасному інформаційному просторі України (М. С. Грушевський і М. І. Костомаров)

В останні роки в інформаційному просторі України активно формувалися кон'юнктурно вмотивовані образи найбільш знакових істориків – М. С. Грушевського та М. І. Костомарова. Постать М. С. Грушевського як історика, політика і громадського діяча належить до найбільш досліджуваних у сучасній українській історіографії. Можна впевнено стверджувати про існування в новітньому інтелектуальному просторі України цілеспрямовано сформованого образу «Великого українця». Не тільки наукова біографія вченого та його творча спадщина, що традиційно були в центрі уваги історіографів, стали нині предметом наукових зацікавлень фахівців різних галузей соціогуманітаристики. Мова йде про значно ширше поняття – образ історика, який розуміється сучасними науковцями як уявна конструкція, що характеризує мотиви, зміст, напрямки творчої діяльності дослідника, його наукові пріоритети, ставлення до джерел, історичної праці (збирання фактів, художні виклади історії, історичний аналіз чи синтез)¹. Образ історика має містити аналіз внутрішнього і зовнішнього світу вченого, його здібностей, особистої вдачі, рівня освіти, фахової підготовки, характеристику культурного оточення, стосунків із родиною, однокласниками (однокурсниками), друзями, колегами, а також коло інтересів, ставлення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, психології та естетики його творчості.

З поняттям образ історика тісно пов'язана типологія вченого. М. С. Грушевський у своїх історіографічних студіях характеризував свого вчителя В. Б. Антоновича як історика-філософа, «з великим, навіть надмірним нахилом до синтезу й схематизації». Багатоплановість образу самого М. С. Грушевського зумовила суперечливість поглядів і оцінок щодо визначення його переважаючого типу: історик-історіософ (В. Прицак, І. Витанович), історик-народник і державник (М. Андрусак), аналітик-фактолог, позитивіст (Я. Дашкевич).

Виділення і характеристика типів учених/інтелектуалів, на думку О. В. Яся, і «до сьогодні відіграє помітну роль у представленні образів істориків у наукознавчих та історіографічних студіях, оскільки дозволяє у стислій і універсальній формі доволі виразно маркувати й узагальнювати дослідницькі практики»². Істо-

¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 91.

² Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: У 2 ч. / За ред. В. А. Смолія. К.:

ріографічна практика українознавчих студій кількох світоглядно-культурних епох сформувала цілу палітру типів істориків (вчених, інтелектуалів): історик-аматор, історик-аналітик (аналітик-документаліст, історик-архівіст), історик-антиквар, історик-архівіст (історик-дослідник), історик-висуванець, історик-деструктор (історик-руйнівник), історик-енциклопедист (учений енциклопедист, інтелектуал-енциклопедист), історик-критик (дослідник-критик), історик-синтетик (історик-концептуаліст, історик-мислитель, історик-філософ, «філософ в історії»), історик-художник («історик-поет», «поет-учений»), історик-філолог, історик-чиновник, «практикуючий історик» (дослідник-фактограф), приватний історик (приватний учений, «незалежний учений»), соціологізуючий історик (соціолог-історик, учений соціолог). У всіх сферах побутування історії – історична пам'ять, академічна історична наука, історична освіта, історична міфологія – при здійсненні типологізації істориків та їхніх праць і світоглядних установок варто пам'ятати про релятивність, а інколи й очевидну суперечливість таких підходів, які часто-густо нав'язують надмірне спрощення та генералізацію наших уявлень. Існує своєрідна спокуса упорядкувати досить складні, розмаїті, суперечливі практики істориків у вигляді показного й гарного фасаду типологічних означень, певних ярликів та ідеологічних і політичних штампів. Якщо в науково-історіографічних працях є відчутним позитивний вплив «внутрішньої цензури» (рецензування, редагування, вивірення методологій, критика джерел та ін.), то в публіцистичній діяльності, а особливо у журналістських практиках, превалює (під прикриттям свободи слова) повне нехтування азами наукових досліджень, неправильне використання усталених термінів, мішанина стилів і типів. Особливо у цьому сенсі не повезло образу М. С. Грушевського. Найбільше ярликів, штампів навішено на нього, як на історика, так і на політичного діяча. Причому помилки в державотворчій діяльності приписуються як методологічні хиби історико-наукових праць, а світоглядні принципи його історичних студій так само довільно переносяться на його громадянську позицію і політичну спадщину.

Сучасний інформаційний простір України, який досить тривалий час перебуває у стадії структурування, сприйняття цивілізованих «правил гри» та перманентних змін відносно власності, ще не може адекватно відображати суспільно-політичні та ідеологічно-світоглядні процеси в нашій країні. Як би не старалися сучасні ЗМІ експонувати себе «дзеркалами», такими вони ще не стали.

Образ М. С. Грушевського в сучасному інформаційному просторі України став, образно кажучи, заручником поточної політичної кон'юнктури, яка склалася в результаті нового співвідношення владних і провладних сил. У 2014–2018 рр. в Україні переважають політичні та ідеологічні сили, для яких М. С. Грушевський, насамперед як політик, не є взірцем. Сучасні засоби масової інформації в Україні відображають переважно ідеологічні та політичні вподобання дуже вузького прошарку суспільства – так званої еліти чи політичного істеблішменту. Що думає все українське суспільство, які переважаючі настрої більшості населення України – про це ЗМІ не можуть адекватно доносити зі своїх сторінок чи екранів, адже широкі соціологічні опитування не проводяться.

150-річний ювілей М. С. Грушевського мав би актуалізувати ЗМІ в Україні на предмет уваги не тільки до образу видатного вченого, а й до тієї галузі знань, де він працював. Але історичного буму не сталося. Причин такого стану речей багато. Українське суспільство, по-перше, давно і безнадійно «хворе на історію», страждає

від надлишку минулого у сучасних проблемах повсякденного життя. А тому важко зорганізувати якийсь додатковий сплеск суспільної уваги до вже традиційної теми. Історія, історичні сюжети досить широко й інтенсивно представлені у сучасному українському медійному просторі. За твердженням фахівців, українські мас-медіа відіграли значну роль у творенні національного історичного нарративу¹. Важливим засобом медійного впливу на історичну свідомість аудиторії є відзначення святкових і пам'ятних дат, яке встановлює перелік та ієрархію важливості таких днів, а отже, й ідеологій, що їх ці дні узаконюють. Медійне відзначення свят і днів скорботи охоплює різноманітні практики: інтерв'ю, новинні сюжети, художні фільми, спеціальні логотипи, оздоблення студій та ін. За цим набором зовнішнього антуражу можна робити висновок про владні пріоритети та смаки на «історичному фронті». Просте порівняння комеморативних практик в українському суспільстві до 200-річчя Т. Г. Шевченка (2014 р.) і 150-річчя М. С. Грушевського (2016 р.) переконливо засвідчує більшу увагу до образу Кобзаря. Сучасний український політикум нехтує непорушними азами історичної науки та принципами її використання у інтересах суспільства – не можна переносити на минуле сучасні ідеологічні схеми та трактувати події минулого з позиції сьогоденних пріоритетів. Зовсім непомітним пройшов ще один вересневий ювілей 2016 р. – 175-річчя від дня народження М. П. Драгоманова. Причина очевидна – для сучасних українських націоналістичних кіл живучим є стереотипне трактування драгоманівських поглядів на несуттєву різницю між українцями і росіянами, що «обидва народи є рідними дітьми тих самих батьків – русів, мають спільну історію, схожі мови, інтереси, а тому спроби роз'єднати ці народи не матимуть успіху». За аналогією почали лунаєти голоси (з того ж політичного табору) про те, що «треба переглянути оцінку та роль деяких провідників українського народу. Передусім – М. П. Драгоманова, М. С. Грушевського та В. К. Винниченка. Будучи переконаними соціалістами, вони всіляко намагалися запобігти відокремленню України від Росії. З їхнього погляду Україна не потребувала ані відокремлення, ані кордонів з Росією, ані свого війська, бо, мовляв, інтереси росіян та українців однакові – будувати спільну соціалістичну державу, в якій буде добробут, свобода і рай»². Таким чином, друга група причин нівелювання ролі М. С. Грушевського в українській історії, якщо судити із публікацій у ЗМІ в 2014–2016 рр., полягає в несприйнятті сучасним політичним режимом його просоціалістичних поглядів і автономістичних орієнтацій.

Стан сучасного інформаційного простору України органічно зв'язаний із історією оформлення української нації. З точки зору теорії рефлексивної модернізації Е. Гідденса, національні держави уже з моменту свого зародження є інформаційними суспільствами, особливість яких полягає у високому ступені інтеграції її адміністративних функцій, що, в свою чергу, потребує високого рівня інформаційного забезпечення³. Надмірна інформація неминує призводити до поверховості: спочатку процесу сприйняття інформації, а згодом, неодмінно, і мислення. Під

¹ Кулик В. М. Роль українських мас-медіа у творенні національного історичного нарративу // Політичні студії: Зб. наук. праць. 2010. Вип. 1. С. 208.

² Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 352 с.

³ Петрикова В. Біографічна традиція в історії формування інформаційного простору сучасної України // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34. С. 496.

навалою інформації людина, як стверджують вчені, або стає поверхово обізнаною, або ерудитом.

Дослідники творчості М. С. Грушевського відзначають, що вчений виділявся у колі своїх інтелектуальних зв'язків якраз власною інформаційною культурою. Наукові новації вченого були означені тенденціями культурної динаміки етнічної спільноти, через можливість дослідження інформаційного масиву документованих джерел про етнос. Праці М. С. Грушевського є взірцем детально проведеного аналізу означеного історією культурно-письмового та словесного надбання в єдину систему наукового знання в гуманітарному циклі українознавства. Опосередковано вчений ще на рубежі XIX–XX ст. зазирнув в інформаційно насичений світ науки. М. С. Грушевський був не тільки вченим-ерудитом, а й довершеним аналітиком, який уже в свій час використовував практично всі сучасні методи інформаційної діяльності переважно на інтуїтивному рівні пізнання в процесі роботи над системним дослідженням з історії України. Саме ознака енциклопедичної ерудованості робить М. С. Грушевського сучасником в інформаційному суспільстві сьогодення¹. Праці М. С. Грушевського є взірцем детально проведеного аналізу інформаційного масиву культурного надбання українського народу. Науковий аналіз вченого був адаптований до потреб національної ідентифікації українського етносу, що і визначило появу гранд-нарративу «Історія України–Руси». Новаційне мислення М. С. Грушевського в тому і полягало, що вчений логічно і чітко визначив власні орієнтири в інформаційному просторі свого часу, класифікував цільове призначення кожного типу документа та історичного факту в процесі створення системного аналізу знання про Україну.

М. С. Грушевський є сучасником для інформаційного суспільства початку XXI ст., в процес розбудови якого включилась і Україна в межах концепції цивілізаційного зрушення. Сучасності йому надають методологічні засади оцінювання рівня інформативності знання, що створене, створюється і буде створюватись у національному середовищі. Важливим фактором оцінювання є також адаптованість його праць до сучасної типології наукових та інформаційних продуктів за ознаками системного та ситуативного знання. Конструкція М. С. Грушевським його великого тексту, незважаючи на суворо окреслені документальність і об'єктивність викладу, переслідувала телеологічну мету, оскільки апріорі постулювалася сучасна для його часу кінцева мета історичного руху відродження українського народу / нації.

Викладені вище теоретичні посили стали науково-методологічними засадами аналізу інформаційної хвилі в українських ЗМІ, що прокотилася в 2016 р. у зв'язку із 150-річчям М. С. Грушевського. Для української історичної науки ювілей став позитивним приводом для глибоких рефлексій та стимулював нові наукові дослідження. Для політиків образ М. С. Грушевського став подразником для звірки державотворчого курсу, аналізу історичних аналогій початку XX ст. і початку XXI ст. з метою засвоєння уроків минулого.

Український інформаційний простір у 2016 р. знову був заповнений черговою порцією байок, міфів довкола образу М. С. Грушевського. Деякі ЗМІ знову повторили вигадки царських жандармів, які свого часу були підхоплені радянськими чекістами, про те, що Грушевський «запозичив» національну свідомість на австрійській Галичині. Насправді ж історичні й суспільно-політичні погляди вченого почали формуватися ще в юнацькі роки в Тифліській гімназії, а склалися в до-

¹ Петрикова В. Біографічна традиція в історії формування інформаційного простору сучасної України С. 497.

вершеному вигляді у Києві під час навчання на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Про це свого часу переконливо писали ще в 2005 р. автори по суті першої наукової біографії М. С. Грушевського кївські історики Ю. І. Шаповал та І. В. Верба¹. Сімейна бібліотека Грушевського вважалася осередком українознавства на Кавказі. Ще юнаком майбутній вчений осилив твори М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича. Сам М. С. Грушевський зазначав, що його національне українське почуття विकристалізувалося в ранньому віці під впливом оповідань батька, який заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції, «піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну», що малювалася майбутньому вченому «в авреолі далекої “вітчизни” і контрастом чужеплеменної й чужомовної “чужини”»².

Не минули українські ЗМІ у ювілейний рік найбільш тиражоване кліше щодо образу М. С. Грушевського – його так звану політичну нерішучість як голови Центральної Ради. Амплітуда в оцінюванні ролі Грушевського в Українській революції 1917–1921 рр. коливалася від його величання як «батька нації» до звинувачення у зраді Батьківщині. Знову почали посилатися на сучасників М. С. Грушевського (його політичних опонентів) – Ю. Тютюнника, який писав, що «ми слухняно йшли за своїми провідниками. А наші провідники любили Росію». Або слова С. Шелухіна, який свого часу радив піддати Грушевського та його однодумців психіатричному аналізу «з огляду на їхню повну бездіяльність»³. Але об'єктивний аналіз дає підстави стверджувати, що без Грушевського не було б ані УНР, ані УРСР, ані сучасної Української держави, але водночас через його помилки (а вони дійсно були) Україна увійшла до складу СРСР з усіма відповідними наслідками для неї. Сучасна політична кон'юнктура неозброєним оком проглядається в діях окремих українських часописів: наприклад, «Український тиждень», який на обкладинці одного із своїх номерів розмістив колаж із зображенням М. Грушевського і В. Винниченка в оточенні сучасних нам діячів національно-демократичного спрямування Л. Танюка, Л. Скорик, І. Драча, В. Стуса, П. Мовчана, О. Забужко із заголовком «Провідники українських поразок» та цитатою: «Провінційність, дріб'язковість та готовність прислужувати за тарілку супу є питомими рисами більшості тих, кого називають українською інтелігенцією»⁴.

Наступний сюжет, що активно розкручувався у ЗМІ, стосується також досить поширеної легенди про те, що М. С. Грушевський нібито хотів «розпустити армію». Так, деякі очільники УНР, зваблені соціалістичними ідеями паціфізму, уявляли збройні сили добровільними. Українське військо Грушевський бачив культурним. На захист України стають свідомо, поважаючи «вартості держави». Така армія не тільки охороняє високі моральні цінності, а й живе ними. Вона буде «не загрозою», а «гарантією держави і нації». Трагедія битви під Крутами, захоплення Києва муравйовцями, цілеспрямований розстріл його родинного будинку на Паньківській у січні 1918 р. остаточно покладали край сподіванням на мир з більшовиками. У М. С. Грушевського міцнішало розуміння, що захистити

¹ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський.

² Там само. С. 20–21.

³ Голод І. Історик не політик? Грушевський розбудив країну... і приспав. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/29/57143/>

⁴ Український тиждень. 2010. № 42 (155). 8–15 жовтня. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Magazine/>

українську незалежність можуть не дипломатія, не зовнішні чинники, а сильне військо¹. Вкотре політики і політтехнологи знехтували методологією історії – явище в історії розглядається після його завершення, окремий етап подій не може дати підстав для загальної оцінки всього процесу. Еволюція поглядів, зміна світоглядних позицій, програмні установки і практична діяльність – усі ці речі треба розглядати історично.

У цілому популяризація образу М. С. Грушевського в сучасному інформаційному просторі України характеризується найбільшою масштабністю (за частотою згадування поступається лише Тарасу Шевченку). Нові українські політичні рухи в пошуках легітимації теж звертаються, як правило, до образу М. С. Грушевського. У 2016 р., на відміну від попередніх ювілеїв вченого, відзначення було ознаменоване, на жаль, негативним зовнішньополітичним фактором. Погіршення стосунків України з Польщею вплинуло також і на комеморативні заходи, присвячені М. С. Грушевському. 28 лютого 2016 р. керівники Українського Товариства у Холмі (Польща) Григорій Купріянович і Владислав Ковальський звернулися до громадськості з нагоди 150-річчя вченого. «Михайло Грушевський – не просто знаменитий історик чи політичний лідер, – відзначалося у зверненні, – це людина з когорти тих, що визначали орієнтири українського національного руху наприкінці ХІХ та в перші десятиліття ХХ ст. та, врешті, очолювали українське державотворення. Підкреслюючи нерозривний зв'язок сьогодення із минулим, М. Грушевський вказав на давнє, руське коріння модерної української нації, доказуючи тяглість і безперервність історії Руси-України від доби княжої до нової. Був він, врешті, основоположником модерної української історіографії і дав початок новому баченню не лише минулого України, але й усїєї Східної Європи»². Український осередок у Холмі надавав великого значення відзначенню ювілею саме в цьому польському місті, де українці «зуміли зберегти свою ідентичність, рідну мову і традицію». Але, як з'ясувалося згодом, майже ніяких заходів польська влада не зорганізувала – було скасовано проведення міжнародної конференції, влада та громадськість у Холмі не схвалили спорудження пам'ятника М. Грушевському. Така ситуація склалася в зв'язку з тим, що постать та діяльність вченого опинилася в тіні інших подій, які були актуалізовані політиками та ЗМІ. Публікації в пресі щодо подій на Волині 1943 р., дзеркальні рішення Польського сейму та Верховної Ради щодо геноцидної ухвали польських парламентарів загострили суспільне сприйняття окремих сторінок спільної історії та позначилися на радикалізації дій як польських, так і українських політичних сил. Образ М. Грушевського, Холм як місце історичної пам'яті не стали фактором порозуміння між Польщею і Україною.

Інформаційний простір України в 2016 р. найбільше був заповнений матеріалами, пов'язаними із комеморативними заходами, які були організовані владою з нагоди 150-річчя М. Грушевського. Усі центральні й регіональні ЗМІ публікували Указ Президента України № 63/2015 від 9 лютого 2015 р. «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» та розпорядження Кабінету Міністрів України № 586 від 4 червня 2015 р., яким затверджувався план відповідних заходів. Адміністративний ресурс був використаний сповна для популяризації рішень влади, а не образу М. Грушевського. Тиражувалися стандартні офіційні

¹ *Топачевський А.* Адреси Михайла Грушевського. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/HISTORY/adresi-mihayla-grushevskogo_.html

² Звернення Українського Товариства з нагоди 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://naszwybir.pl/25685-2/>

історичні довідки про вченого, які майже нічим не відрізнялися від текстів Вікіпедії. Набір комеморативних заходів був надзвичайно стандартний (конференції, круглі столи, наукові читання, тематичні уроки (лекції), конкурси учнівських робіт та ін.), що не сприяло виокремленню видатної ролі Грушевського в нашій історії, адже за таким шаблоном вшановувались усі інші ювілеї.

В останні роки (2014–2018) в результаті взаємодії Міносвіти і Українського інституту національної пам'яті сформувалася дивна практика, що стала красномовним зразком інструменталізації історії, безпосереднім втручанням політичних сил у навчально-виховний процес. Не Національна академія педнаук, не галузевий інститут змісту освіти, не департамент МОН, а саме УІНП (де немає фахових педагогів) розробляють методичні листи про відзначення історичних дат. Такі методичні рекомендації були підготовлені і до 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, розіслані до навчальних закладів, опубліковані у фахових виданнях. Документи є зразком еkleктики, мішанини понять та елементарної безграмотності. Наводяться безсистемно цитати самого Грушевського та висловлювання видатних діячів про історика. В історико-біографічній довідці помилково університетським вчителем Грушевського названий Дмитро Антонович (1877–1945), а не його батько В. Б. Антонович (1834–1908). У результаті освітянські видання, які мали б служити зірцевим матеріалом для історико-наукового забезпечення відзначення ювілею, тільки дезорієнтували викладачів та продовжили хибну практику розповсюдження байок про вченого. Як і сотні років тому, так і сьогодні, тільки-но стихли ювілейні урочистості, превалує оцінка образу Грушевського, яку колись дав оунівський діяч Юрій Липа: «Засліплений Велетень». Сучасні українські політики, яких можна означити як спільноту «нових правих», через підконтрольні ЗМІ пропагують своє негативне ставлення до вченого.

Тільки виважена історична політика держави, яка б виходила із справді наукових здобутків сучасних українських істориків, може сприяти формуванню об'єктивного і позитивного образу М. С. Грушевського з тим, щоб вчений посів своє законне місце в пантеоні великих українців. Моральні авторитети, «батьки нації» дуже потрібні українцям для цементування державності, утвердження України в лоні європейських країн.

* * *

Микола Костомаров (1817–1885) належить до найвидатніших українських і російських істориків XIX ст. Досить часто його характеризують як класичний зразок амбівалентності інтелігента тогочасного (XIX ст.) суспільства: це була людина, яка все життя у всіх його проявах перебувала на межі двох культур – української та російської. Батько його був українцем, мати, за свідченням самого М. Костомарова, росіянка. Народився він на Воронежчині (сучасна Російська Федерація), де значну частину населення становили етнічні українці, але по сусідству з українцями жили росіяни. А тому вже у дитинстві М. Костомаров мав можливість спостерігати відмінності між цими двома народами. Про це він дуже добре написав у «Автобіографії». Особливо його турбував стан української («малоруської») мови: «Любов до малоруського слова все більше захоплювала мене; мені було прикро, що така прекрасна мова залишається без будь-якої літературної обробки і піддається зовсім незаслужено зневазі. Я скрізь чув грубі вигуки і насмішки над хохлами не тільки від великорусів, але навіть і від малорусів вищого класу. Таке ставлення до народу і його мови мені здавалося приниженням гідності, і чим частіше я зустрічав подібні

випади, тим сильніше пристращався до малоруської народності»¹. М. Костомаров – автор численних історичних досліджень, зокрема монографій, що стосуються минулого обох народів – українського і російського. Однією з найконцептуальніших робіт ученого в цьому сенсі була його стаття «Дві руські народності», опублікована в журналі «Основа» у 1861 р. Ставлення не стільки істориків-фахівців, а здебільшого політичних сил до цієї роботи М. Костомарова визначали оцінку його образу, місця в історіографії та суспільно-політичному житті України і Росії.

Постать М. І. Костомарова як історика, політика і громадського діяча належить також (як і образ М. С. Грушевського) до найбільш досліджуваних у сучасній українській історіографії. Можна стверджувати про існування в новітньому інтелектуальному просторі України цілеспрямовано сформованого образу Костомарова. Образ історика містить аналіз внутрішнього і зовнішнього світу вченого, його здібностей, особистої вдачі, рівня освіти, фахової підготовки, характеристику культурного оточення, стосунків із родиною, однокласниками (однокурсниками), друзями, колегами, а також коло інтересів, ставлення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, психології та естетики його творчості.

Образ історика – це не раз і назавжди поданий зразок чи ідеальна модель, він корегується залежно від суспільно-політичної обстановки, змін у науковому співтоваристві і, що важливо, індивідуальних якостей істориків. Навіть у процесі творчої діяльності однієї людини інколи відбуваються кардинальні зміни його орієнтирів. Але історична наука володіє системою академічних правил, які у своїй основі визначають сутність індивідуальної праці і стратегію поведінки кожного члена професійного співтовариства. У процесі становлення вченого-історика умовно можна виділити два періоди – формувальний і продуктивний. У рамках першого періоду відбувається входження в науку і розвиток творчого потенціалу, тобто оволодіння накопиченим раніше досвідом, знаннями і методами пізнання, нормами і цінностями відносин і поведінки в суспільстві. У другий період сформований вчений, що отримав визнання від своїх колег, транслює накопичений досвід і знання, в тім числі власну модель поведінки в цьому співтоваристві. Саме цю закономірність треба враховувати при оцінці творчості М. Костомарова. «Заслуга М. Костомарова, – писав Я. С. Калакура, – насамперед у тому, що дослідження української історії він намагався поставити на тверду наукову основу, обґрунтувати ідею окремішності української нації, її права на власну державу, самобутності українського історичного процесу. Будучи представником романтичного напрямку історіографії, вчений під впливом репресій супроти українського руху поступово переходив від ідеї українського автономізму до ідеї слов'янської єдності, слов'янського федералізму, а після повернення із заслання став відверто сповідувати лояльність до політики царизму щодо України, залишаючись противником монархії»².

В інформаційній сфері, публіцистичній діяльності, а особливо в журналістських практиках, превалює (під прикриттям свободи слова) повне нехтування азами наукових досліджень, неправильне використання усталених термінів, мішанина стилів і типів. Усе це відбилося на формуванні образу М. І. Костомарова. Багато ярликів, стереотипних означень і штампів навішено на нього, як на історика, так і на громадсько-політичного діяча.

¹ Костомаров Н. И. Автобиография. К.: ВД «Стилос», 2007. С. 41–42.

² Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2012. С. 187.

Образ М. І. Костомарова у сучасному інформаційному просторі України став результатом поточної політичної кон'юнктури, яка склалася в результаті нового співвідношення владних і опозиційних сил. У 2014–2018 рр. в Україні переважають політичні та ідеологічні сили, для яких Костомаров як історик і громадський діяч не є взірцем. Сучасні засоби масової інформації в Україні відображають переважно ідеологічні та політичні вподобання дуже вузького прошарку суспільства – так званої «еліти» чи політичного істеблішменту. Що думає все українське суспільство, які переважаючі настрої більшості населення України – про це ЗМІ не можуть адекватно доносити зі своїх сторінок чи екранів, адже широкі соціологічні опитування не проводяться.

200-річний ювілей М. І. Костомарова мав би активізувати ЗМІ в Україні на предмет уваги не тільки до образу видатного вченого, а й до тієї галузі знань, де він працював. Але історичного буму не сталося. Причин такого стану речей багато. Українське суспільство, давно і безнадійно «хворе на історію», страждає від надлишку минулого у сучасних проблемах повсякденного життя. А тому важко зорганізувати якісь додаткові сплески суспільної уваги до вже традиційної теми. Показовою стала історія з ініціювання, підготовки та спроб «проштовхнути» або Указ Президента, або Постанову Верховної Ради України до 200-річчя М. І. Костомарова. Ні Адміністрація Президента, ні Верховна Рада не вважали за потрібне виокремити 200-річчя видатного історика. 6 жовтня 2015 р. на сайті Верховної Ради України було розміщено проект Постанови Верховної Ради України «Про заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова», внесений народним депутатом В. М. Литвином. Пропонувалося Указом Президента оголосити в Україні 2017 рік Роком Миколи Костомарова, здійснити широку програму заходів – від науково-просвітницької державної цільової програми «Микола Костомаров і Україна» до створення меморіального комплексу в с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської області та гуманітарного проекту «Костомаровські читання»... Проект цієї Постанови навіть не був внесений до зали на голосування. Лише 22 грудня 2016 р. було ухвалено загальну Постанову Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році», де ювілей Костомарова загубився серед пам'ятних дат 62 видатних особистостей, 28 відомих подій та 4 днів пам'яті. А 2017-й рік оголосили Роком Японії в Україні... Значно більше заходів було проведено в Україні у 2007 році до 190-річчя М. І. Костомарова, а якщо порівняти найближчі ювілеї – 200-річчя Т. Г. Шевченка, 175-річчя М. П. Драгоманова і 150-річчя М. С. Грушевського, то висновок стає очевидним – це падіння інтересу влади і суспільства до історичних постатей, до образу М. Костомарова «як першого класика».

За традицією, яка склалася в Україні щодо відзначення календарних дат і свят, було проведено ряд заходів. Деяко поживавилася і преса, додаючи нові сюжети або пригадуючи теми 10-річної давнини (із 190-річчя М. Костомарова) щодо образу видатного історика і громадського діяча. Про М. І. Костомарова як першого класика української історичної науки повідав сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, в Одеському національному університеті ім. І. Мечнікова було зорганізовано виставку «М. І. Костомаров – перший професійний історик України». У місті Дніпрі з'явилася Костомарівська вулиця. 20 квітня 2017 р. Національний банк України ввів у обіг пам'ятну монету «Микола Костомаров» номіналом 2 гривні, тираж 25 тисяч штук. Деякі штрихи до образу М. І. Костомарова пролунали в заголовках кількох публікацій у газеті «День» – «актуальний Костомаров», «непочутий Костомаров», «броньбійна публіцистика Костомарова».

Усього на травень 2017 р. пошукові системи в Інтернеті видавали понад 410 тисяч україномовних гасел, пов'язаних з Миколою Костомаровим. Відомий блогер, він же журналіст газети «День» Ігор Сюдюков спробував виділити «чотири заповіти Миколи Костомарова», виходом з того уявлення, яке склалося в інформпросторі України про історика, а саме: основне, чим має займатися історія, – це народ (а не держава, монарх); солідна документальна база наукових праць; аналіз двох національних характерів – українського і російського, та висновок щодо схильності українців до «начал особистої свободи», а росіян – «до єдиновладдя й потужної держави»; кожна народність зберігає свої особливості при загальній особистій і громадській свободі¹.

Не оманула увагою 200-річчя М. І. Костомарова преса Російської Федерації. За оцінкою Т. Г. Таїрової-Яковлевої, якщо в радянській історіографії М. Костомарова звинувачували в українському націоналізмі, то в сучасній Росії Костомаров несподівано став улюбленцем сучасних «урапатріотів», які висловлюються проти факту існування українського народу, української мови і української державності².

У публікації російського історика О. Широкової подається зручний для сучасного російського політикуму образ М. Костомарова – «російський історик, етнограф, публіцист, літературознавець, поет, драматург, громадський діяч, член-кореспондент імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, автор багатотомного видання “Російська історія в життєписах її діячів”, дослідник соціально-політичної й економічної історії Росії і сучасної території України, яку він називав “південною Руссю” або “південним краєм”, панславист»³. У статті О. Каревіна повторюються ті самі штампи, що пов'язані з трактуванням ранньої творчості М. Костомарова і періоду його зрілості: «наукова цінність праць історика визнається до цього часу і в Росії, і на Україні... На Україні віддають перевагу популяризації в основному ранніх творів Миколи Костомарова, написаних ним в період захоплення крайнім українофільством. А ось про роботи зрілого вченого, як правило, мовчать... Микола Іванович залишався переконаним українофілом, але саме українофільство розумів уже по-іншому, усвідомлюючи, що справжня любов до України несумісна із прагненням відірвати її від решти Русі. Великоросів і малоросів учений називав двома гілками руського народу, що разом склали «нашу загальну націю»⁴.

Негативна реакція прокотилася у російських ЗМІ на пам'ятні заходи, що були проведені у Російській Федерації до 200-річчя Костомарова проукраїнськими громадянськими організаціями. 13 травня 2017 р. Український культурний центр «Перевесло» провів у Воронежі урочистості з нагоди ювілею історика, які одразу засудили російські націоналісти. «Широко відзначати в російському місті Воронежі ювілей українського історика, одного із батьків-засновників українського сепаратизму – все одно, що святкувати в Ізраїлі день народження Гітлера або Геб-

¹ Сюдюков І. Чотири заповіти Миколи Костомарова. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/chotiri-zapoviti-mikoli-kostomarov>

² Таїрова-Яковлева Т. Г. Николай Костомаров как украинский националист, или Возвращаясь к терминологии // Электронный научно-образовательный журнал «История». М., 2011. Вып. 7.

³ Широкова Е. 16 мая 1817 года (200 лет назад) родился Н. И. Костомаров. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ptiburdukov.ru/История/родился_Н._И._Костомаров

⁴ Каревин А. Николай Костомаров: «Здесь правота России!» [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://odnarodyna.org/content/nikolay-kostomarov-zdes-pravota-rossii>

бельса. Під прапорами ідеології, народженого такими, як Костомаров, на Донбасі убивають російських людей, а на Україні забороняють російську мову», – заявило Воронежське регіональне відділення Національно-демократичної партії Росії. Усіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства названо «культовими фігурами, родоначальниками українського націоналізму». Концепція Костомарова (про дві руські народності), на думку російських націоналістів, послужила відправним пунктом для обґрунтування «ідеї особливого українського народу»¹.

Освітній простір розглядається фахівцями як частина єдиного культурно-інформаційного простору України. А тому він також переживає суттєві кризові явища, пов'язані із загальною суспільно-політичною кризою в Україні. Єдиний освітній простір зруйнований, чітко видно ознаки його регіоналізації, особливо пов'язаної із освітою національних меншин. Вищі навчальні заклади України розпорочені між 26 відомствами. Професійно-технічні училища скинуті на плечі місцевих органів влади. Відсутні стабільні навчальні програми і підручники. Освітній простір заповнили низькоякісні підручники з історії графоманів типу Гісема/Мартинюка. Скасовано обов'язковість курсу історії України у вищих навчальних закладах. Традиційно історія XIX ст. (де вивчається діяльність Миколи Костомарова, Кирило-Мефодіївського товариства) вважалася найважчою для засвоєння дев'ятикласниками. Програмні вимоги (до речі, зміст програми зазнав змін протягом одного навчального року двічі) передбачають, що учні повинні «знати, розуміти, уміти» діячів українського національного відродження (Костомарова, Куліша, Шевченка), програмні положення та ідейні засади діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, обґрунтувати судження про історичне значення діяльності Костомарова, виконати практичну роботу (аналіз програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства).

Найкраще цим вимогам відповідає підручник з історії для 9 кл. авторів О. П. Реснта та О. В. Малій². Тут серед персоналій подається біографічна довідка Миколи Костомарова, в якій зазначається, що «у своїх працях він відстоював окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням волелюбного демократичного духу українського народу». Серед опрацьованих Костомаровим тем виділяється тема козацтва. Він запровадив до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка». Завдання історика, вважав М. Костомаров, – це не просто переказ джерел, а розуміння сенсу подій, пошук істини³.

У навчальному посібнику для вищих навчальних закладів «Час народів. Історія України XIX століття» (автори О. Аркуша, К. Кондратюк, М. Мудрий, О. Сухий) подається усталений образ Костомарова, що останнім часом став характерним для освітнього простору України. Відзначається, що Костомаров ніколи не був суто кабінетним ученим – він поєднував фахове заняття історією з активною громадською діяльністю. У цьому ж посібнику автори дали загальну характеристику ролі історика, вченого, інтелігента, літератора, яку вони відігравали в «довгому XIX ст.»: «У XIX ст. ця роль була чи не визначальною. Літературні твори чи історичні наративи стали новітнім способом організації не тільки культурного,

¹ Украинские чиновники из правительства А. Гордеева добились празднования в Воронеже юбилея Костомарова. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://novorossia.pro/25uanvarya/3638-4-pera>

² Реснт О. П., Малій О. В. Історія України: підручник для 9 кл. К.: Генеза, 2017.

³ Там само. С. 50.

а й соціального, політичного, територіального просторів. Історія та література давали людині змогу усвідомити свою вартісність у часі та просторі – людина ставала дійовою особою історії, здатною перетворювати світ. Історики й літератори виступали як націєтворці, нерідко перетинаючи межу між писанням і творенням історії; вони постачали історичний матеріал, створювали художні образи майбутнього і водночас брали безпосередню участь у національних рухах; типовим для того часу було явище, коли в одній людині поєднувався науковець – історик чи письменник і національний патріот...»¹.

У 2015–2016 рр. в Україні з'явився унікальний проект академіка В. Литвина – універсальний підручник з історії України в 3-х томах, чотирьох книгах, який став помітною подією у освітньому просторі України. Належне місце тут відведено образу Миколи Костомарова. В оцінці академіка В. Литвина М. Костомаров – ідеолог кирило-мефодіївців, автор «Книги буття українського народу», він обстоював ідею месіанського покликання українців. Костомаров проводив думку про те, що Україна, незважаючи на політичну загибель (відсутність держави), завдяки давнім своїм демократичним традиціям здатна впливати на пробудження інших слов'янських народів. В. Литвин зараховував М. Костомарова до федералістичного крила кирило-мефодіївців, які ставили за мету об'єднання слов'ян на зразок Сполучених Штатів Америки².

Звичайно, що ні в освітньому, ні в інформаційному просторі закінченого, довершеного образу Миколи Костомарова остаточно не сформовано. Окремі параметри такого образу будуть неминуче замінюватися в залежності від суспільно-політичних обставин та історіографічної ситуації. Але неодмінним має залишатися одне – наукова творчість історика такого масштабу, як М. Костомаров, ніколи не передбачає закликів до націоналізму чи сепаратизму, а тим паче – прагнення поставити історію одного народу вище історії іншого. М. Костомаров залишився у свідомості сучасників і нащадків як художник слова, поет, романтик, вчений, що до кінця життя працював над осмисленням нової і перспективної для ХІХ ст. проблеми впливу етносу на історію.

2. 6. Історик як публічний інтелектуал

Звернення до проблеми взаємодії історії та історика із суспільством за посередництва публічного простору, засобів масової інформації актуалізує на більш високому рівні, що відповідає стану інформаційного суспільства, досить традиційні, або навіть «вічні» питання історіографічної науки про роль історії й істориків у суспільстві, тезу про те, що історія – це, насамперед, історики, про стосунки історика і влади та, зрештою, про символічний капітал історика. Відхилення від матеріалістичного тлумачення поняття «капітал» призвело до появи в науковій літературі нового терміна – «символічний капітал». Увів у науковий обіг поняття «символічний капітал» як епістемологічну метафору відомий французький філософ і соціолог, представник постструктуралізму П'єр Бурдьє (1930–2002). На сьогодні ще не існує розвиненої теорії символічного капіталу, що складає певні труднощі на шляху подальшої концептуалізації поняття, єдиного конвенціонального тлумачення терміна «симво-

¹ Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України ХІХ століття: Навч. посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів, 2016. С. 406.

² Литвин В. Історія України: у трьох томах, чотирьох книгах. К.: Наукова думка, 2015. Т. II. С. 113.

лічний капітал». Здебільшого символічний капітал, разом з капіталом культурним та соціокультурним, відносять до категорії когнітивних видів капіталу, а разом з капіталом інформаційним – до спекулятивних форм капіталу¹. Але безсумнівним є те, що символічний капітал, перш за все, ґрунтується на отриманій освіті, загальній культурній компетентності, експертному впливові, тобто владі, заснованій на знанні й визнанні авторитетності цього знання іншими людьми².

Виходячи з такого розуміння суті символічного капіталу, можна визначити статус історика як публічного інтелектуала, адже ключовими ознаками його (історика) публічної (громадської) діяльності є здатність впливати на суспільні процеси своїми знаннями, здобутою освітою, загальною культурою, фаховою компетентністю. Науковий інтерес для української історіографії становить також світовий, насамперед європейський, досвід публічних інтелектуалів, в першу чергу істориків, а також обґрунтування тези, що наявність спільноти публічних інтелектуалів є визначальною ознакою громадянського суспільства. Для реалізації такого дослідницького завдання розглядаються його структурні компоненти: історик як публічний інтелектуал, умови діяльності публічних інтелектуалів, функції і шляхи становлення публічних істориків, інтелектуальні майданчики, взаємодія істориків із засобами масової інформації.

Українська історіографія за останні два десятиріччя накопичила значний науковий доробок, який правомірно можна вважати теоретико-методологічною основою, дослідницьким інструментарієм для вивчення проблеми діяльності істориків як публічних інтелектуалів та апробації вірогідних висновків із означеної теми. Ґрунтовно досліджені питання про роль історії (як науки, світогляду, національної пам'яті і т. д.) у суспільстві, про взаємодію історика і влади (найбільш помітною стала колективна монографія Інституту історії України НАН України «Історик і Влада» (за ред. В. А. Смолія; Київ, 2016 р.). Про роль істориків у формуванні сучасного наративу, артикуляції тези «історія – це історики» йдеться у ґрунтовній монографії Г. В. Касьянова «Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди» (К., 2018). Українські історики розділяють позицію американського історика Алана Мегілла щодо поділу історіографії на три види в залежності від її ролі у суспільстві і громадянської (політичної) позиції історика – афірмативну (стверджувальну), дидактичну і аналітичну. За висновками Г. В. Касьянова ідеальним варіантом історичної політики, характерної для плюралістичних суспільств із розвинутою, усталеною демократією, є вільне співіснування всіх трьох типів історії, історіографії, де афірмативна і дидактична історії виконують свої функції, без претензій на прерогативи аналітичної історії, а вона, відповідно, вільна у своїх рефлексіях щодо перших двох³.

Для дослідження теми побутування історії у суспільстві та діяльності публічних інтелектуалів історики використовують методи психоісторії. До цієї проблеми звернулися учасники конференції в Європейському університеті в Санкт-Петербурзі 15–17 січня 2013 р. на тему «Російське суспільство в пошуках публічної мови: вчора, сьогодні, завтра». Подолання синдрому публічної німоти є неодмінною

¹ *Переслегин С.* Когнитивные формы политики. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/partii/cognitiv-project>

² *Ярема А. І.* Символічний капітал: підходи до інтерпретації поняття // Вісник Львівського університету. Серія соціальна. 2009. Вип. 3. С. 67.

³ *Касьянов Г. В.* Past continuous... С. 35.

умовою становлення спільноти публічних інтелектуалів¹. Новий погляд на роль історії у суспільстві демонструє Іван Курілла (Європейський університет в Санкт-Петербурзі): «Історія тепер вважається повноправною частиною сучасності... У сучасній ситуації – у суспільстві перемігшого презентизму – історики неминуче стають професіоналами і в питанні про те, як сучасність справляється з наявністю в ній минулого. Це стосується і врегулювання конфліктів, які тягнуться з минулого, і менеджменту історичних травм, і ставлення сучасних поколінь до історичної спадщини»².

Зовсім не тривіально лунає традиційне питання «якщо історія не підкоряється ніяким твердим законам і передбачити її майбутній курс неможливо, для чого тоді її вивчати?» із вуст автора трилогії «Sapiens. Коротка історія людства», «Номо Деус. Коротка історія майбутнього», «21 урок для 21 століття» Юваля Ноя Харарі. А відповідь його цілком вкладається в популярну нині концепцію «подолання історії»: «Головна їхня місія [істориків] – знайомити нас з можливостями, які ми звичайно не розглядаємо. Вони вивчають минуле не для того, щоб ми його повторили, а для того, щоб ми від нього звільнилися... Вивчення історії має мету ослабити хватку минулого... Вивчення історії не підкаже нам, який зробити вибір, але воно, в крайньому випадку, постачає нам варіанти вибору»³.

На початку 2000-х років в Україні набули поширення історіографічні праці європейських та американських істориків, у яких обґрунтовується роль публічних інтелектуалів у суспільстві, детально аналізується їх діяльність у публічній сфері, реакція суспільства на дії істориків та політичний вимір їх позиції. Найбільш відомі є праці Кристофа Шарля «Інтелектуали у Франції: Друга половина XIX ст.», Річарда Познера «Публічні інтелектуали: дослідження занепаду», Яна-Вернера Мюллера «Німецькі інтелектуали: уніфікація і національна ідентичність»⁴. 11 квітня 2015 р. у Києві на Книжковому арсеналі відбулася презентація останньої книги видатного палестинського інтелектуала Едварда Саїда (1935–2003) «Гуманізм і демократична критика». Одна із провідних тез книги звучить так: «Роль інтелектуала – діалектична: протистояти, викрити та просвітити дискусією, кинути виклик і де й коли тільки можна перемогти як вимушене мовчання слабких, так і тиху поведінку невидимої влади, що вже стала нормою»⁵.

Очевидним є висновок, що на сучасному етапі розвитку історичної науки і суспільства, коли суттєво змінилося призначення історії (її предметом стає не минуле, а використання минулого в сучасності), історики повинні стати публічними інтелектуалами. Позитивну тенденцію в середовищі українських істориків відзначив дослідник Володимир Склокін, опублікувавши в 2014 р. у «Критиці» тематичну статтю із красномовною назвою «Стаючи публічними: історики як пу-

¹ «Синдром публичной немоты»: история и современные практики публичных дебатов в России / Отв. ред. Н. Б. Бахтин, Б. М. Фирсов. М.: НЛО, 2017. 424 с.

² Курілла І. І. Історія, или Прошлое в настоящем. СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 152 с.

³ Харарі Ю. Н. Номо Деус. Краткая история будущего / пер. с англ. А. Андреева. М.: Синдбад, С. 74–75.

⁴ Кристоф Шарль. Интеллектуалы: программа действий. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://polit.ru/article/2005/03/29/sharl1/>

⁵ Саїд Едвард. Публічна роль інтелектуалів. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/publicna-rol-intelektualiv/>

бличні інтелектуали у пострадянській Україні»¹ та прочитавши публічну лекцію в Центрі міської історії (м. Львів) на тему «Історики як публічні інтелектуали: випадок пострадянської України»².

Як же виглядає на сьогодні в Україні ситуація із формуванням спільноти публічних інтелектуалів у середовищі професійних істориків? На нашу думку, простежується кілька характерних тенденцій, певних висхідних положень, що визначають зміст процесу перетворення істориків у публічних інтелектуалів.

По-перше, в українському суспільстві спостерігається чітко виражене негативне ставлення до політичної діяльності, недовіра до органів влади, що накладає негативний відбиток на ставлення до історії, яка інструменталізується, та до істориків, які досить часто, традиційно, займають позицію адвокатів такого політичного режиму. Значний резонанс як у суспільстві, так і в професійному середовищі мала «надихаюча київська промова» всесвітньо відомого інтелектуала, нобелівського лауреата, одного із засновників держави Ізраїль Шимона Переса (1923–2016), яка була проголошена ним 13 вересня 2015 р. З вуст непересічної особистості пролунали жорсткі слова щодо ролі історії та істориків: «Не намагайтеся вирішити проблеми минулого, я не знаю, чи це взагалі можливо. Минуле взагалі не грає ніякої ролі... У минулого немає ні майбутнього, ні надії... На історію не можна покладатися. Історики були промовцями у королів і тих, хто був при владі, – вони говорили те, що потрібно»³.

Досить скептично ставиться до спроб істориків увійти до публічної сфери визнаний авторитет із цих питань Г. В. Касьянов. На його думку, «у 1990-і роки в історичному цеху виник своєрідний “розподіл праці”: переважна більшість істориків, що займалися історією України..., перетворилися на своєрідних «нативістів», для яких афірмативно-дидактична історія стала основою професійного буття. Меншість, що, як правило, ознайомлена з досягненнями “західної” історіографії... опинилася у стані прихованого, а іноді й явного конфлікту з більшістю – зокрема, і з приводу суспільних функцій історії та крайнощів національного майстер-наративу, який уже функціонував як символічний капітал частини правлячого класу і культурних еліт»⁴. Зважаючи на такий різноплановий спектр ідеологічних установок і професійних орієнтирів істориків, важко зорієнтувати дослідників на однаково позитивне ставлення до діяльності у публічній сфері. «Дедалі популярнішою стає роль історика – “публічного інтелектуала” – робить висновок Г. В. Касьянов. – Фах історика вимагає дуже об’ємної, рутинної, неквапливої кабінетної роботи, обдумування гіпотез, тривалого збирання і опрацювання інформації – це все погано поєднується з функціями публічного інтелектуала. Останній, згідно зі специфікою жанру, зобов’язаний оперативно реагувати на злобу дня. Можливо, через це тип публічного інтелектуала не дуже поширений у цьому професійному середовищі»⁵.

¹Склокін В. Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/stayuchy-publichnymy-istoryky-yak-publichni-intelektualy-u-postradyanskiy-ukrayini?page=3>

²Публічні інтелектуали. Хроніка подій. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/1409-14-08-18-volodymyr-sklokin/>

³Мрійте про більше. Надихаюча київська промова легендарного Шимона Переса. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/publications/mrijte-pro-bilshe-najbilsh-nadihajucha-mova-zakrivsja-sogodni-jaltinskogo-forumu-68450.html>

⁴Касьянов Г. В. Past continuous... С. 192.

⁵Там само. С. 197.

На думку Г. В. Касьянова, роль публічного інтелектуала варто вважати запозиченням з іншого типу культури, а тому, очевидно, вплив українських публічних інтелектуалів неспівмірний з впливом їхніх польських чи французьких колег. Отже, в цій позиції (за Г. В. Касьяновим), публічна діяльність і публічний інтелектуал інтерпретуються і як функція (роль), і як особливий тип історика.

У зв'язку із активізацією в Україні історичної політики, що асоціюється із прийняттям чотирьох меморативних законів у квітні 2015 р. та новим етапом діяльності реформованого Українського інституту національної пам'яті, посилилось у суспільстві і професійному середовищі істориків негативне ставлення до пропаганди історичних знань, інструменталізації історії з політичною метою, а також до залучення істориків у сферу публічної діяльності. Українські історики ще не готові відокремити власне професійну, наукову, академічну діяльність від пропаганди, просвітництва, популяризації. Професійна мова істориків має суттєво відрізнятись від мови політиків, коли вони говорять на теми історії. Історик повинен слідувати принципам професійної дисциплінарної об'єктивності, дотримуватися певних процедур і протоколів, визнаних професійною спільнотою. Ось чому з часткою іронії, але справедливо сприймається сентенція Г. В. Касьянова з цього приводу: «Як тільки не дотримуються [професійних стандартів] – goodbye, ти вже не історик, ти вже публічний інтелектуал, публіцист, пропагандист, хто завгодно, але не називай себе істориком – науковцем. Не називайте В'ятровича істориком. Він є державним службовцем і політиком»¹. Займатися професійною історіографією і не зважати на історичну політику, що реалізується різними політичними силами в Україні, стало неможливим. А отже, і становлення спільноти істориків – публічних інтелектуалів буде ще довго залежати від суспільно-політичної ситуації в країні. Тільки розвинене громадянське суспільство, а не олігархічна модель побудови держави, здатне покликати до активної публічної діяльності справжній інтелект.

По-друге, українському суспільству сьогодні, як ніколи раніше, потрібні публічні інтелектуали, щоб протидіяти негативній тенденції деінтелектуалізації суспільного життя, падінню престижності знань, освіти.

«Необхідність наявності спільноти публічних інтелектуалів – це не чиясь забаганка, – писав Сергій Грабовський. – Новоевропейська цивілізація зуміла істотно випередити всі інші цивілізаційні “материки” у розвитку саме тому, що оптимальним чином задіяла той колосальний ресурс, який становить розумність, раціональність»². Розвиток інтелектуальної праці та науки мають бути максимально дистанційовані від поточних політичних забаганок та безпосереднього державного контролю. Ефективний розвиток національної держави як модерного явища можливий тільки тоді, коли держава дозволяє й заохочує вільний інтелектуальний пошук, який сам визначає свої завдання, незалежно від чиновників та бізнесменів. Вільний інтелектуал – це рушійна сила цивілізації. Публічні інтелектуали – це люди розумової праці, які мають певне публічне ім'я й авторитет і мають достатню відвагу та компетентність висловлюватися з найрізноманітніших

¹ «Де-факто наш алгоритм творення традиції і досі перебуває у 19-му столітті, ми – там, на 100 років позаду»: розмова з Георгієм Касьяновим про історичну політику в Україні. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukraine.politicalcritique.org/2018/08/06/de-fakto-nash-algoritm-tvorennya-traditsiyi-i-dosi-perebuvaye-u-19-mu-stolitti-mi-tam-na-100-rokiv-pozadu-rozmova-z-georgiyem-kasyanovim-pro-istorichnu-politiku-v-ukrayini/>

² Грабовський С. Чи потрібні Україні публічні інтелектуали? [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/chy-potribni-ukrayini-publichni-intelektualy>

суспільно-важливих питань. Публічні інтелектуали задають суспільству не лише інтелектуальні, а й певні моральні стандарти мислення та поведінки.

Українським публічним інтелектуалам не бракує інтелектуальності, але їм бракує публічності. Причина – сучасний стан інформаційного і освітнього простору в Україні. Олігархізація засобів масової інформації суттєво обмежує свободу слова, нівелює академічні свободи, викривляє ринкове ціноутворення теле- та радіоефіру. Проритися із науковим академічним продуктом в телеефір є практично неможливим. Низькі стандарти політичної культури, відсутність справжніх дискусій у відкритому ефірі призводять до того, як висловився історик Андрій Портнов, що телеефір перетворює інтелектуала на клоуна.

По-третє, у середовищі українських істориків намітилася позитивна тенденція щодо освоєння публічної сфери. Подолання синдрому «публічної німоти» – це нелегкий і тривалий процес, що характерний не тільки для України. Відомий ізраїльський історик Ювал Ной Харарі у своїй книзі «21 урок для 21 століття» узагальнив позицію науковців щодо публічної сфери діяльності: «Науковцям, зі свого боку, варто брати значно більшу участь у поточних публічних дебатах. Вони мають безстрашно добиватися, щоб їхні голоси почули, коли дебати точаться навколо їхньої сфери знань, чи то медицини, чи історії. Мовчання не нейтральність: це підтримка статус-кво. Звичайно, вкрай важливо продовжувати академічні дослідження й публікувати результати в наукових журналах, які читають заледве кілька експертів. Однак так само важливо представляти найновіші наукові теорії широкій громадськості через науково-популярні книжки й навіть через майстерне використання мистецтва й фантастики»¹.

Українські історики перетворюються на публічних інтелектуалів за умови зростаючого суспільного попиту на наукові історичні знання, які могли б протистояти медійній історії та іншим позанауковим формам знань про минуле. Завдяки розвінчанню псевдонаукових концепцій, «якбитології» (за Д. Шурхалом), нарощуванню нових знань про раніше табуйовані сторінки вітчизняної історії стали відомими у суспільстві сучасні українські історики С. В. Кульчицький (дослідження Голодомору, радянської політичної системи), В. Ф. Верстюк (Українська революція 1917–1921 рр.), Ю. І. Шаповал (Політичні репресії в Україні, реабілітація жертв тоталітаризму), М. В. Попович (історіософське осмислення української історії ХХ «червоного» ст.), Я. Й. Грицак (політична історія модерної української нації, філософські есе про сучасну українську історію). Вони стали реальними публічними інтелектуалами.

У вересні 2018 р. у Львові в межах 25-го Форуму видавців було презентовано збірку есеїв українських інтелектуалів «Нова Європа»². Один із організаторів і авторів цього проекту публічний інтелектуал історик Я. Грицак давно спеціалізується у жанрі есе (найбільш популярний серед публічних інтелектуалів). У 2015 р. вийшла його авторська збірка есеїв «Куди рухається світ», в якій він пояснив своє кредо як публічного інтелектуала: «...я повернувся до України, але не до науки. І замість писати наукові тексти, я взявся за блогування. На мою думку, писання коротких текстів на злобу дня мало тоді сенс насамперед... Першою є спроба поставити українську проблематику у світовий контекст... Мене найбільше приваблює й переконує така тема: якщо хочеш вийти з пастки бідності, треба подолати минуле... Як істо-

¹ Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. К.: Форс України, 2018 304 с.

² Грицак Я. Європа – це криза. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2018/Hrytsak_europa-ce-kyryza.htm

рик я відчуваю себе щасливим, що живу в часи і в країні, коли й де вирішується майбутнє Європи і, правдоподібно, цілого світу, – і своїми текстами, у міру сил й можливостей, я можу бути причетним до цієї великої історії. Це почуття компенсує мій жаль щодо ненаписаних наукових статей і монографій»¹.

По-четверте, одним із найважливіших шляхів перетворення українських істориків у публічних інтелектуалів є підвищення їх ролі як експертів. Не тільки питання історичної освіти, а й проблеми законодавства, засади державної історичної політики мають проходити ретельну наукову експертизу. Обурення громадськості викликає ситуація, коли інституції, які не уповноважені здійснювати експертизу, беруться за аналіз, наприклад, підручників та грубо втручаються в наукову і освітню сферу (останній приклад – тиск на авторів підручника з історії для 10 кл. М. Мудрого й О. Аркушу). Історикам не вдалося довести суспільству, що Український інститут національної пам'яті не є науково-дослідним інститутом, не проводить дослідження в галузі історичної науки і не може мати жодного стосунку до історичної освіти.

По-п'яте, сформованість спільноти істориків – публічних інтелектуалів буде залежати від солідарності самих істориків, здатності до об'єднання і діяльності в рамках громадських організацій. У 2018 р. в Україні відновила діяльність Українська академія історичних наук як всеукраїнська громадська організація. Активно йде процес створення і підтримка інтелектуальних майданчиків («Критика», «Zaxid-net», «Збруч», «Лікбез», «Historians» та ін.). Звичайною практикою має стати самопрезентація істориків, їх присутність у соціальних мережах (Василь Расевич).

По-шосте, українське суспільство з участю істориків – публічних інтелектуалів має пройти нелегкий шлях від повсюдної і всеохопної інструменталізації історії до історизації сучасного суспільного життя. Історики повинні донести до суспільства загальне наукове бачення розвитку України в контексті викликів і тенденцій ХХІ ст. За оцінкою Римського клубу, світ вступив в епоху «нового Просвітництва», тобто фундаментальної трансформації мислення, результатом якої має стати цілісний світогляд. «Стовпами» нового Просвітництва Римський клуб бачить синергію – пошук мудрості через примирення протилежностей і баланс. Нова філософія передбачає зміну ставлення до релігії: відкинувши релігію, нинішнє покоління обірвало зв'язки з мудрістю, накопиченою людством з моменту виникнення Homo sapiens сто п'ятдесят тисяч років тому². Подібні виклики українське суспільство, українська наука можуть перебороти тільки за умови подолання синдрому «публічної німоти» і формування повноцінної спільноти істориків – публічних інтелектуалів.

2. 7. «Український історичний журнал» як інтелектуальний майданчик (проблеми історичної дидактики)

Представлення історії в інформаційному просторі визначальною мірою залежить від того, як у суспільстві розвинена мережа інтелектуальних майданчиків – фахових журналів, газет, блогів та ін.

«Український історичний журнал», як і його засновник і видавець – Інститут історії України НАН України, на всіх етапах української історії був покликаний,

¹ Грицак Я. Куди рухається світ. С. 7–9.

² «Come on! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети». Доповідь Римського клубу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://matrix-info.com/2018/01/11/come-on-yak-kapitalizm-kortokozorist-i-urbanizatsiya-rujnuyut-planetu/>

окрім розвитку й нарощування нових знань у галузі вітчизняного минулого, так само фундаментально, відповідально стверджувати історичні знання у суспільстві. Історія «УІЖ» – це й історія української історичної дидактики, історія такого наукового та суспільного феномену, як шкільний і університетський підручник з історії. Підручник з історії об'єктивно має подвійну сутність: з одного боку, він є продуктом вітчизняної історіографії, а з іншого – інструментом історичної політики як свідомого процесу вибудовування співзвучних настроям епохи й викликам часу образів минулого та модусів поведінки. Образи минулого, які створюють підручники з історії, виконують функцію посередника між минулим і сучасним на кожному новітньому етапі розвитку суспільства. Підручники з історії ніколи не можуть застаріти, втратити історіографічну цінність. Навіть вилучені з використання або заборонені підручники потрапляють у розряд історіографічних пам'яток і стають цінним джерелом історичних знань. Через історію підручника можна відтворити величезну множину сторінок минулого тієї чи іншої країни. Який підручник з історії – така й держава. Розвинені суспільства зусиллями своїх держав підтримують насамперед шкільний підручник з історії, перетворюють його на своєрідну візитівку.

Питання історичної дидактики, зміст підручників з історії дедалі частіше стають об'єктом прискіпливої уваги з боку як вітчизняних, так і зарубіжних політиків, що спонукає істориків до наукового аналізу змісту та всіх обставин їх створення й функціонування. Неможливо скласти повне уявлення про діяльність «Українського історичного журналу» без відтворення цілісної картини історії становлення та розвитку української історичної дидактики. Якщо в 1957 р. у суспільному дискурсі навіть не існувало поняття про історію України як самостійний шкільний предмет, не кажучи вже про українську історичну дидактику, то в 2017 р. завдяки співпраці науковців та освітян за участі часопису як провідної публічної трибуни ми впевнено можемо заявити, що українська історична дидактика відбулася. Україна створила кілька поколінь власних шкільних підручників з історії, здобула вагоме міжнародне визнання й бере активну участь у творенні нової історії для нової, об'єднаної Європи.

У нашій країні впродовж останнього десятиріччя українська історична дидактика стає об'єктом історіографічного дослідження, що, відповідно, приводить до залучення нових історіографічних джерел. До них дедалі частіше зараховують і шкільні підручники¹. Цінними джерелами є також історична періодика (фахові та методичні журнали), листування читачів із редколегією журналу, протоколи засідань редакційних колегій, рецензії на публікації, спогади працівників редакцій та ін. Сформувалося коло істориків та педагогів, які фахово досліджують проблеми історичної дидактики, опубліковано нові джерела, опрацьовано новітні методики історико-педагогічних студій, вивчено зарубіжний досвід. Уточнено предмет досліджень дидактики історії й методики навчання історії². Переважає думка про те, що історична дидактика є самостійною науковою дисципліною³. Вона досліджує, власне, історію як навчаль-

¹ Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище // Шкільна історія очима істориків-науковців. К., 2008. С. 108–118.

² Терно С. Дидактика історії чи методика навчання історії? // Історія в школах України. 2004. № 6. С. 25.

³ Рольфес Й. Дидактика истории: история, понятие, предмет // Преподавание истории в школе. 1997. № 7. С. 29–32; Постников П. Г. Дидактика истории как самостоятельная научная дисциплина. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://mmj.ru/education_

ний предмет, що відображає основи історичної науки. Шкільна історія є адекватним відображенням стану історичної науки, уміщує у собі опис, пояснення й оцінки історичного процесу. Але у змісті історичної освіти не представлено методи пізнання історичного минулого, відсутні уявлення про форми історичної свідомості, що характерні для кожної епохи, не вписуються теорії пояснення історичного минулого. Зміст навчання в основному представлено системою історичних фактів і явищ. Як кажуть фахівці з методики викладання історії, шкільний підручник треба писати так само серйозно, по-науковому, але набагато краще.

* * *

Забезпечення викладання історії у школах України потребувало не тільки стабільних підручників та навчальних програм, а й ознайомлення вчителів, методистів, організаторів освіти з новинами історичної науки, сучасними методиками викладання, кращим досвідом педагогічної діяльності. Інституту історії України АН УРСР потрібен був періодичний друкований орган, який став би засобом комунікації вчених із викладачами історії. Заснування в 1957 р. «Українського історичного журналу» відбувалося на тлі гострих дискусій, які розгорнулися в науковому середовищі щодо стану історичної науки загалом та викладання історії у школі й вишах. Показовим у цьому розумінні став виступ львівського історика М. Гирича на науковій сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР (27–31 травня 1958 р.). За оцінкою О. Рубльова, він влучно виокремив найболючіші точки тогочасної вітчизняної історіографії.

«Довгий час стояло у нас питання про те, що у нас на Україні немає підручників по історії України, – говорив М. Гирич. – Видали два томи історії України, але подивіться, яке вузьке коло людей вивчає історію своєї Батьківщини. Вивчає лише частина студентів і, звичайно, інтелігенція, яка цікавиться історією України, а маса, на жаль, не знає історії України... І, дивна річ, пройшло 40 років, а ми й досі не маємо можливості викладати історію України. 40-мільйонна Україна, а в ній немає викладання історії... Мені здається, що пора запровадити в середній школі, чи то в 7 класі, чи то в 10, але обов'язково треба запровадити викладання історії України... Треба історію нашу готувати для нас, а для цього треба створити популярний нарис або підручник, щоб він був доступний для мас і щоб поширилась викладовська робота в школі»¹.

Ідея створення історичного журналу в республіці виношувалася вже давно, але започаткувати його вдалося 1957 р. завдяки сприятливій атмосфері політичної лібералізації після XX з'їзду КПРС. За пропозицією керівництва Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР (липень 1956 р.) секретаріат ЦК КПУ 1 лютого 1957 р. ухвалив рішення про видання «Українського історичного журналу». Перед ним ставилися завдання «висвітлювати історію українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення... особливу увагу приділяти висвітленню... дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальнювати досвід викладання історичних дисциплін, інформувати про роботу наукових установ»². 16 липня

ahey.html?&article=232&cHash=f07659edb2; *Александрова Л. Н.* Дидактические аспекты преподавания истории // Педагогика. 1993. № 3. С. 11–16.

¹ *Рубльов О. С.* «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Український історичний журнал. 2007. № 6. С. 23–24.

² *Гуржій О., Капітан Л.* «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. К., 2004. С. 25.

1957 р. відбулося перше засідання редколегії «УІЖ» у складі Ф. Шевченка, І. Бутича, І. Гуржія, М. Донія, В. Жебокрицького, П. Калениченка, С. Королівського, І. Крип'якевича, П. Лаврова, Г. Мултиха, В. Самофалова, Г. Шевчука. Перше число (липень–серпень 1957 р.) було підписано до друку 20 грудня. Відкривала його вступна стаття «Від редакційної колегії», в якій зазначалося, що створення «Українського історичного журналу» – «знаменна подія» у житті республіки. Було сформульовано його місію та завдання: «...розрахований головним чином на істориків-науковців, викладачів історії вищих та середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та студентів історичних факультетів. Зважаючи на те, що журнал є поки що єдиним у республіці історичним друкованим органом, його профіль досить-таки широкий. Завдання, які стоять перед істориками республіки на даному етапі, є одночасно тими завданнями, що їх ставить перед собою журнал».

Чітко й однозначно у вступній статті було заявлено про наміри журналу максимально сприяти поліпшенню викладання історії як навчального предмета: «...кожний народ, незалежно від того, великий він чи малий, заслуговує на те, щоб його історію вивчали з усією серйозністю і глибиною... Живий зв'язок науки з практикою, її служінням інтересам народу є тією рисою, що докорінно відрізняє становище науки в нашій країні від того, яке вона займає в капіталістичному світі. У зв'язку з цим перед журналом стоїть завдання узагальнювати кращий досвід викладання історичних дисциплін у вузах, спеціальних середніх учбових закладах і школах, публікувати кращі лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, подавати широку інформацію про роботу наукових установ та кафедр історії вищих учбових закладів, інформувати читачів про розвиток історичної науки в братніх республіках та зарубіжних країнах. Журнал має боротися за тісний зв'язок історичної науки з життям... Такі основні завдання «Українського історичного журналу». Виконання цих завдань можливе при тій умові, якщо в роботі журналу візьмуть найактивнішу участь історики республіки, коли редакційна колегія буде прислухатися до голосу читачів. Журнал є кровною справою тих, хто працює над розробкою питань історії»¹.

Своїм успіхом як фаховий часопис «Український історичний журнал» завдячує діяльності першого головного редактора – Ф. Шевченка. Уже від початку було засновано постійну тематичну рубрику «На допомогу викладачу історії». Упродовж 1957–1966 рр. у ній побачили світ 135 статей і матеріалів. Авторами були добре відомі в республіці вчені й методисти – М. Лисенко, В. Петренко, В. Пунський, А. Санцевич, П. Уховська та ін. Переважали матеріали, в яких учителі роз'яснювали складні проблеми вітчизняної історії, методології історичної науки та конкретних методик (Я. Зарицького – про формування в учнів історичних понять і розуміння закономірностей; С. Векслера – про розвиток критичного мислення школярів у процесі вивчення історії; В. Демиденка – про активізацію мислення учнів на уроках історії у старших класах; Л. Проценко – про підвищення ефективності виховання учнів на уроках історії та ін.)². У цей період в «УІЖ» також регулярно публікувалися матеріали про зустрічі вчених із викладачами, конференції та семінари для вчителів. Усе це свідчило про неформальний характер

¹ Від редакційної колегії // Український історичний журнал. 1957. № 1. С. 5, 9.

² Український історичний журнал (1957–1966): Систематичний покажчик. К., 1968. С. 111–120.

спілкування академічних фахівців із представниками системи освіти та справді невідомий інтерес суто фахового часопису до проблем історичної дидактики. Журнал оперативно інформував викладачів історії про монографічні дослідження та методичні праці співробітників Інституту історії АН УРСР. У 1957 р. вийшла друком книга М. Лисенка, Г. Підлущого, А. Санцевича «Атеїстичне виховання на уроках історії», у 1959 р. – А. Санцевича «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії», у 1962 р. – В. Петренка «Історико-краєзнавча позакласна робота в школі», у 1970 р. – А. Санцевича, В. Сарбея, І. Шекери «Примірний учбовий план і програма для народних університетів з історії Української РСР: методичні поради: радянський період». Звернулася редколегія «УІЖ» і до такого необхідного жанру методичної літератури, як хрестоматія. У 1970 р. у видавництві «Радянська школа» було видано «Хрестоматію з історії СРСР (9–10 кл.)», упорядниками якої стали наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, активні автори журналу В. Сарбей та Г. Сергієнко.

* * *

1970-ті – першу половину 1980-х років в історичній літературі з легкої руки публіцистів називають періодом «застою». На зміну хрущовській «відлизі» прийшли «заморозки» брежнєвщини, посилення партійного диктату. Історіографічна ситуація в УРСР різко погіршилася. Запізнілий і відносно триваліший, ніж у цілому по СРСР, «мікроренесанс» у царині історичних наук завершився. Нові засади консервативної політики влади в галузі історичної науки та дидактики історії формувалися в Москві. Республіканські партійні та державні органи, академічні установи були слухняними виконавцями союзних директив. Але саме у цих несприятливих умовах завершилося формування системи вивчення історії Української РСР у загальноосвітній і вищій школі. Відомо, що ця система була далекою від національних інтересів українського народу, але влаштувала союзний центр і підпорядковані йому республіканські органи. На середину 1980-х років завершеного вигляду набуло формування науково-методичних основ викладання історії Української РСР у загальному курсі історії СРСР у школі. Про самостійний курс історії України не могло бути й мови.

Першим елементом системи вивчення історії Української РСР у школі стало визначення «науково обґрунтованого» (а насправді – ідеологічно вмотивованого) обсягу знань з історії України в єдиному курсі «вітчизняної історії» (під останньою розумілася тоді «історія Радянського Союзу»). У формуванні такого обсягу історичних знань активну участь брали співробітники Інституту історії АН УРСР та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, а головною трибуною став «Український історичний журнал». У 1966 р. на його сторінках було опубліковано «Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII–X класах середньої школи»¹. Цей документ став визначальним структурним елементом, що закладав основи змісту освіти в історичній дидактиці. На основі програми з історії СРСР, складеної союзною Академією педагогічних наук, та визначеного вченими-істориками й методистами республіки обсягу знань з історії Української РСР було створено проект програми єдиного курсу «вітчизняної історії» для VII–X класів середньої школи УРСР. У ньому матеріал з історії України

¹ Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII–X класах середньої школи // Український історичний журнал. 1966. № 2. С. 120–126.

становив лише 20% обсягу всієї програми. «УІЖ» запросив наукову й освітянську громадськість до обговорення програми, яку згодом було затверджено колегією Міносвіти УРСР.

Другим елементом системи викладання української історії стали створені відповідно до змісту та вимог програм підручники з історії Української РСР. Упродовж 1961–1975 рр. незмінно видавалися (тиражувалися) підручники В. Дядиченка, Ф. Лося – для 7–8 класів і Ф. Лося та В. Спицького – для 9–10 класів. Ці підручники витримали багато перевидань і відіграли, на думку тогочасних організаторів історичної освіти, позитивну роль у запровадженні змістовного викладання історії Української РСР в курсі історії СРСР у школі, про що свідчили численні публікації в «Українському історичному журналі» (про семінари, зустрічі з учителями, рецензії на підручники та ін.).

Третім елементом системи викладання української історії стали створені в 1970–1980-х роках навчальні посібники, що були складовими повного навчально-методичного комплексу з історії. Уперше вийшла хрестоматія з історії Української РСР (за редакцією І. Гуржія й Ф. Лося). Багато творчої енергії у створення хрестоматій і книг для читання з історії Української РСР доклав упорядник та відповідальний редактор більшості з них член-кореспондент АН УРСР, професор І. Гуржій (у 1958–1971 рр. – заступник директора академічного Інституту історії з наукової роботи, член редколегії «Українського історичного журналу»), котрий міг фахово забезпечувати підготовку й видання освітніх проектів, здійснювати наукове керівництво в галузі історичної дидактики, адже в 1953–1955 рр. він одночасно працював за сумісництвом завідувачем відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР¹.

Оскільки в 1970–1980-х роках було завершено формування системи підручників і посібників з історії Української РСР, з'явилася можливість створити узагальнену працю з методики викладання. Спочатку такий посібник вийшов у двох частинах у 1970–1971 рр., а в 1985 р. – побачило світ друге, перероблене й доповнене видання. Автором його був М. Лисенко – колишній науковий працівник Інституту історії (відділ історії капіталізму), а з 1955 і до 1995 р. – Науково-дослідного інституту педагогіки (відділ методики історії). Саме І. Гуржій та М. Лисенко забезпечували тісну співпрацю вчених-істориків з методистами, фахівцями в галузі історичної дидактики.

* * *

Певним імпульсом, що пробудив увагу до проблем історичної дидактики після тривалого брежнєвського «застою», стала шкільна реформа 1984 р., провідні ідеї якої було викладено в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи». Щодо історичної дидактики, у партійних і державних документах прозвучало, що «на уроках історії, суспільствознавства... треба послідовно виховувати вміння відстоювати свої комуністичні переконання, непримиренність до міщанства, утриманства, споживацтва»². Здійснення цього завдання покладалося на вчителів історії, на класні й позакласні заняття з цього предмета. У цей час «Український історичний журнал» опублікував велику програмну статтю М. Лисенка «Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світлі

¹ Гуржій О. Спогади про батька та навколо нього. К., 2016. С. 220–249.

² Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс. К., 2016. С. 43.

вимог реформи загальноосвітньої школи», в якій було сформульовано напрями реформування історичної освіти згідно з рішеннями сесії Верховної Ради СРСР 11–12 квітня 1984 р. Відзначалися певні позитивні моменти, яких досягла республіканська історична дидактика на середину 1980-х років. За участі співробітників Інституту історії АН УРСР із 1983 р. було запроваджено так звані вдосконалені програми, де «зроблено конкретні вказівки, які саме марксистсько-ленінські праці та на яких уроках мають вивчатися; поліпшено структуру побудови ряду курсів; підвищено ідейну та виховну спрямованість навчального матеріалу; вилучено другорядні моменти. У програмах з'явилися нові компоненти: перелік основних ідей і понять, які необхідно засвоїти учням; вимоги до формування вмій та навичок з історії в кожному класі; конкретні вказівки щодо здійснення міжкурсових та міжпредметних зв'язків; нормативні поради щодо оцінки знань учнів; списки методичної літератури та засобів унаочнення»¹.

Відзначалося також, що на «вдосконалення навчально-виховного процесу» й «піднесення рівня знань, умінь та навичок учнів» з історії позитивно вплинуло видання нових підручників, які було скориговано відповідно до вимог «удосконалених програм». Серед кращих називався підручник для 7–8 класів з історії Української РСР В. Сарбея, Г. Сергієнка, В. Смолія.

У 1970–1980-х роках (як і раніше) «Український історичний журнал» залишався найпопулярнішою трибуною для розповсюдження наукового доробку в галузі історичної дидактики. Особливо продуктивно працював провідний часопис республіканських істориків, коли його редакційну політику визначали відомі фахівці Ф. Шевченко та І. Гуржій. Суперечливість обстановки, в якій доводилося працювати керівникам «УІЖ» і, попри все, готувати цікаві номери часопису, давалася взнаки, відбивалася на непростому морально-психологічному кліматі в колективі. Ф. Шевченко іноді з гіркотою міг сказати, що «журнал хороший, але інколи трапляються речі, які приводять до того, що треба рвати сторінки», або «Наш журнал не читають, бо в статтях сучасного періоду не пишемо правду. Цим ми компрометуємо себе»².

Великим попитом користувалася тематична рубрика «Українського історичного журналу» «На допомогу викладачеві історії», про що свідчили листи читачів до редакції та якість матеріалів, що друкувалися. Викладач історії потребував конкретики, тому безкінечне цитування «класиків» і перефразування відомих партійних документів, чим відзначалися передовиці всіх наукових журналів, практикуючих учителів не влаштовувало. Необхідно також зазначити той факт, що до проголошення незалежності України в 1991 р. в УРСР не було фахового методичного журналу з історії. Лише в Москві видавався щомісячник «Преподавание истории в школе», який адміністративно змушували передплачувати в усіх школах, але матеріали з історії України в ньому, звичайно, не друкувалися. Тому доволі часто саме в «УІЖ» з'являлися цілком конкретні й корисні для викладача статті, підготовлені членами редколегії, активом авторів та співробітниками Інституту історії України АН УРСР. Потреби вчителя історичної дидактики, своєю чергою, стимулювали й науковців займатися реальними проектами. Для дослідження проблеми підготовки та захисту дипломних робіт студентами-історич-

¹ Лисенко М. Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світі вимог реформи загальноосвітньої школи // Український історичний журнал. 1985. № 3. С. 114.

² Гуржій І. Порини. Черкаси, 2008. С. 137–139.

ками представники академічного інституту прискіпливо проаналізували їх зміст і порядок захисту. Так, наприклад, В. Сарбей у 1979 р. був головою державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті Сімферопольського державного університету ім. М. Фрунзе. Разом із В. Шарапою він прорецензував сотні дипломних, аналіз яких було опубліковано в «Українському історичному журналі». Робився висновок, що студенти-історики розробляли актуальні проблеми вітчизняного історичного джерелознавства, деякі дипломні роботи являли собою історичні хроніки з окремих питань соціально-економічного й культурного розвитку. Під час їх написання автори використовували матеріали обласної та районної періодичної преси. Підготовка наукових робіт історіографічного характеру доручалася, як правило, найбільш працьовитим, добре підготовленим випускникам. В. Сарбей і В. Шарапа, виходячи з досвіду роботи кримчан, пропонували «вести в навчальну програму хоч би невеликий спецкурс з питань самостійної роботи з літературою та архівними матеріалами», «прищеплювати дипломникам норми наукової етики, виховувати в них шанобливе ставлення до своїх попередників, які розробляли ту чи іншу тему», «потрібно також особливу увагу звернути на формування у студентів навичок логічно, послідовно й стисло висловлювати свої думки в усному виступі під час захисту дипломної роботи»¹.

У 1986 р. з ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» на його сторінках було вміщено статтю «Мета уроку історії». Її автор – П. Козік із Миколаєва – на основі праць співробітників академічного Інституту історії, НДІ педагогіки та практичного досвіду узагальнив підходи вчителя історії до планування уроку й визначення його мети. Ця стаття мала позитивний резонанс, обговорювалася на семінарах учителів історії у Центральному інституті вдосконалення вчителів (м. Київ), обласних інститутах підвищення кваліфікації. Конкретні кроки вчителя історії при формуванні мети уроку мали полягати в наступному: 1) пам'ятати, що мета уроку – це коротке вираження його головної ідейно-теоретичної спрямованості; 2) проаналізувати перелік освітньо-виховних завдань вивчення історії у школі на предмет можливостей даного уроку їх реалізувати; 3) намітити історичні поняття, які треба розтлумачити на уроці, визначити його завдання; 4) сформулювати мету уроку у трьох пунктах: а) освітня; б) виховна; в) розвивальна мета й вироблення необхідних умінь і навичок². Таким алгоритмом визначення мети уроку користувалися практично всі вчителі історії УРСР у 1980-х роках. Це було дійсно колективне творення за участю співробітників Інституту історії й активу «УІЖ» основних засад української історичної дидактики із сучасними, як на той період, підходами.

Звичайно, якщо прискіпливо проаналізувати весь масив матеріалів, що їх було опубліковано «на допомогу викладачу історії» в «Українському історичному журналі», то буде очевидним переважання історико-партійної тематики, відверта інструменталізація історії в інтересах влади, безкінечне звернення до праць «класиків», славослів'я на адресу КППС та інші характерні для того часу сюжети. Так тоді мало бути. В істориків вибір обмежувався: або писати за правилами, або писати «у шухляду», або ж зовсім покинути це ремесло. У рубриці «На допомогу викладачу історії» переважали статті з досвіду роботи (дуже схожі на самозвіти)

¹ Сарбей В. Г., Шарапа В. Ф. Дипломні роботи – важливий засіб підготовки спеціалістів-істориків // Український історичний журнал. 1980. № 7. С. 120.

² Козік П. З. Мета уроку історії // Там само. 1986. № 10. С. 138.

з вивчення і пропаганди матеріалів численних з'їздів КПРС, висвітлення «впливу Великого Жовтня на революційний рух в Азії», виховання в учнів «класової свідомості», розкриття «керівної і спрямовуючої ролі КПРС» у шкільних курсах, про формування у старшокласників на уроках історії «марксистсько-ленінського світогляду», використання листів В. Леніна й т. д., і т. п. Не дивно, що на певному етапі «УІЖ» почав втрачати своїх передплатників і читачів.

На кінець 1980-х років склалася ситуація, коли в надрах наукової й методичної думки накопичилися передові, цікаві творчі ідеї для історичної дидактики, але які не могли бути реалізовані в період «застою». Тому найменше послаблення ідеологічного тиску за часів «перебудови» відкрило простір для подальшого поступу методики історії. При цьому радикальне оновлення історичної дидактики розпочалося раніше, ніж реальні рухи за незалежність України.

Вирішальне значення для кардинальної перебудови історичної освіти в республіці мала переоцінка основних подій радянського минулого, що розпочалася під впливом «гласності» й супроводжувалася оприлюдненням раніше заборонених історичних джерел і наукових праць. Чітко проявилися ознаки дуже важливого явища – зросла історична свідомість. Повернення до історії української державності, визвольних змагань ставали моральною підтримкою національного руху за суверенітет і незалежність України. Проблеми української історії опинилися в епіцентрі ідеологічної й політичної боротьби між національно-визвольними та проімперськими силами. Той стан викладання історії у школі, який ще існував на кінець 1980-х років, уже не задовольняв нікого. Найбільш критичними для української історичної освіти були, звичайно, 1988–1992 рр. Призупинити навчальний процес у школах та випах на необхідний для підготовки нових підручників час було не можливим. А тому оновлення навчальних матеріалів проходилося безпосередньо «на ходу», коли розпочинали навчальний рік з одними навчально-виховними завданнями, а завершували – уже з іншими. Про рівень історичної дидактики можна судити на підставі повномасштабного підходу до творення її складових. Підручники мають створюватися на основі навчальних програм, підготовлених фахівцями і затверджених освітнім відомством. На початку 1990-х років склалася своєрідна ситуація, коли, як згадує С. Кульчицький, «готували свої підручники «з голови», тому що ніяких програм не існувало»¹. У таких екстремальних умовах історики вдалися до єдиного можливого варіанта розв'язання дидактичної проблеми: творення програм паралельно з підручниками, аналіз уже виданих підручників на предмет змістових ліній і перенесення їх до програм, регулярне оновлення програм на основі новітніх публікацій. Курс історії УРСР з 1989/1990 навчального року став нарешті самостійним предметом.

«Український історичний журнал», попри надзвичайно складні умови друку часопису на початку 1990-х років, значну частину свого обсягу виділяв на традиційну рубрику «На допомогу викладачу історії». Матеріали, які було опубліковано у цей час, являли собою безпосередні фрагменти уроків для середньої школи. Так, наприклад, 1992 р. у № 5–6 та № 7–8 побачили світ розлогі тексти С. Кульчицького «Центральна Рада. Утворення УНР» та «Українська держава часів Гетьманщини». Учителі історії приходили на уроки саме з цими примірниками «УІЖ», давали їх учням для домашньої підготовки. У № 7 за 1993 р. з'явилася стаття Т. Кудрі «Вивчення теми “Колективізація сільського господарства” на уроці з історії України».

¹ Кульчицький С. В. Наша спільна робота // Свічення душі: Збірник пам'яті Н. Теплоухової. К., 2000. С. 8.

У 1994 р. «Український історичний журнал» надав трибуну вчителю історії з Гайсина А. Резнику, який у полемічній статті оцінив перший досвід становлення новітньої історичної дидактики:

«Немає потреби нікого переконувати в тому, що нині викладати історію в школі дуже важко, особливо історію України. Шкільний навчальний предмет – це своєрідна квінтесенція певної науки. Викладання його потребує наукової популяризації, мистецтва коментарю, методичної інтерпретації, технологічної конкретики тощо. Але наука – підґрунтя всього цього. На жаль, історія як наука взагалі, України зокрема, не дає поки що міцного фундаменту вчителю»¹.

Автор навів численні приклади помилок у тогочасних навчальних виданнях, запропонував створити «якусь комісію з вчених і визначитися в усьому, що не підлягає сумнівам, а також назвати ті видання, де допущені помилки, адже саме вони чомусь потрапляють до рук найчастіше». Пропонувалося також посилити краєзнавчу роботу, адже саме краєзнавство «збагачує шкільний курс фактами з нашого минулого». Учитель висловив думку, що у вивченні історії до школярів ставляться надто високі вимоги: аналізувати, порівнювати, узагальнювати факти минулого й сучасності, спираючись на одержані звання про методи історичної науки (у т. ч. порівняльно-історичний, синхроністичний, ретроспективний тощо), здійснювати науковий пошук у галузі історії України. На думку А. Резника, часом здавалося, що творці навчальних програм орієнтувалися на аспірантів історичного фаху. Цією публікацією «УІЖ» закликав до глибокої й копіткої роботи з визначення параметрів шкільної історичної освіти з урахуванням набутків реалій життя – суперечливого та складного.

Як неодноразово відзначали фахівці, із початком 2000-х років в історичній дидактиці, у програмах, підручниках стався своєрідний перекик у методичний бік: структуру підручника, його зміст починає диктувати дидактика. Багато авторів, методистів перетворюють підручник на сценарій проведення уроку. І це – небезпечна тенденція. Вона, звичайно, сприяє розвитку методики, але водночас гальмує творчий розвиток конкретного вчителя, котрий сам має творити кожен урок². Така тенденція мала конкретні наслідки для діяльності співробітників Інституту історії України та «Українського історичного журналу». Якщо починаючи з 1970-х років складання навчальних програм було суто науковою діяльністю, а тому академічний інститут був незмінно єдиним виконавцем таких робіт, то з кінця 1990-х років навчальна програма перетворювалася на методичний документ, зміст науки відходить на другий план, починає переважати регламентація й контроль навчальної діяльності учнів. Тому авторами програм стали методисти та вчителі. У нових програмах з історії України 2005 і 2013 рр. серед авторів академічних учених немає зовсім. А в 2016–2017 рр. до навчальних програм з історії України для 10–11 класів зміни внесено за пропозицією Українського інституту національної пам'яті без будь-якого погодження з Інститутом історії України НАНУ, що викликало справедливу критику з боку освітньої громадськості³.

¹ Резник А. Б. Від минувшини до майбутнього: Роздуми вчителя // Український історичний журнал. 1994. № 5. С. 74.

² Удод О. Підручник має стати в центрі шкільної освітньої системи // Освіта України. 2009. 28 серпня. № 63/64. С. 6.

³ Інститут пам'яті внёс изменения в учебники истории для старшеклассников. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kp.ua/politics/547710-ynstytut-pamiaty-vnesyzmeneniya-v-uchebnyky-ystoryy-dlia-starsheklassnykov>

У цей же період втратив свою монополію на видання історико-методичних праць і «Український історичний журнал». З'явився методичний часопис «Історія в школах України» та інші подібні періодичні видання, яких упродовж 2001–2017 рр. налічувалося від 5 до 15 назв. Вимоги до публікацій у нових журналах були заниженими, часто публікувалися скандальні матеріали, авторитет засновників і видавців стрімко падав. Не випадково, що серед такої кількості видань на історико-дидактичну тематику з'явилося багато ненаукової, сфальшованої літератури. Не раз робилися, наприклад, спроби «просунути» до змісту навчальної програми з української літератури «Велесову книгу» та ін.¹

У 1990-х – на початку 2000-х років Україна спромоглася створити завершену модель власної, національної історичної дидактики. За оцінкою фахівців, сучасна українська історична дидактика може адекватно відповідати на суспільні виклики. Є розуміння взаємодії історичної пам'яті й історичної науки, ролі історичної пам'яті в консолідації суспільства. Історична освіта, формуючи критичне мислення, здатна навчити учнів орієнтуватися у складних за формою і змістом інформаційних потоках з історичними відомостями. Історична дидактика покликана підготувати молодь до життя в багатокультурному суспільстві².

* * *

«Український історичний журнал» на своїх шпальтах повно й усебічно висвітлює питання загальної дидактики історії, ролі та місця історичної освіти у становленні нашої держави. Дискусії навколо проблем дидактики історії й підручника не вщухають. Етапною, такою, що узагальнює підсумки становлення української історичної дидактики, стала публікація в «УІЖ» 2005 р.³ Укоотре часопис став усеукраїнською трибуною для обговорення найнагальніших проблем вітчизняної історичної дидактики. У дискусіях навколо підручника з історії шукають, окрім політичних та ідеологічних моментів, ще й виразно дидактичні аспекти цього феномену. Так, Г. Касьянов узагалі ставить під сумнів («чи потрібен вузівський підручник») необхідність творення навчальної книги для історичних факультетів. На його думку – це нонсенс, що історія України вивчається за підручником, адже вона має студіюватися за монографіями, документами, джерелами й т. п. Це має бути «професійна фахова підготовка істориків як істориків, а не як людей, які будуть десять разів пережовувати в більш розширеному вигляді те, що вже писалося, припустимо, для школи»⁴. Думка раціональна, але реалізуватися може лише в ідеальних умовах.

На сторінках «Українського історичного журналу», в іншій фаховій періодиці на початку 2000-х років неодноразово порушувалася ще одна важлива проблема української історичної дидактики – створення універсального, багатоцільового підручника з вітчизняної історії. У 2003–2004 рр. академік В. Литвин, який державну

¹Залізник Л. Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи // Археологія. 2002. № 4. С. 88–97.

²Вербицька П. Сучасна історична дидактика: відповіді на суспільні виклики // Проблеми дидактики історії. Кам'янець-Подільський, 2014. Вип. 5. С. 3–11.

³Удод О. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 199–209.

⁴Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя // Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту історії України НАН України, 3 жовтня 2002 р. К., 2002. С. 18.

й політичну діяльність плідно поєднував із науковою та викладацькою роботою, видав шість «монографічних оглядів» (за визначенням академіка В. Смолія), котрі за авторським задумом могли лягти в основу такого універсального підручника. Суть і мету цього неординарного проекту пояснив В. Смолій, відзначивши, що «В. Литвин пішов по важкому шляху, який, однак, обіцяє бути ефективним: ідеться спочатку про підготовку монографічних оглядів з найбільш складних проблем різних цивілізаційних періодів, а потім – створення на їх основі відповідного підручника»¹. Такий метод, зважаючи на специфіку видання (підручника), має на меті забезпечити ґрунтовну апробацію фрагментів навчальної книги, оформити напрацьований за довгі роки матеріал у цілісне синтетичне видання, узгодити (наскільки це можливо у принципі) «концептуальну різноголосицю», що існує в інтерпретації вітчизняної історії. Ішлося про створення універсального (багатоцільового) підручника з історії України, котрий міг би задовольнити пізнавальні потреби як студентів історичних факультетів, так і учнів середніх шкіл, а також тих, хто серйозно вивчає історію самостійно. Незважаючи на те що багато істориків і методистів відкидають саму ідею «універсального підручника» (Г. Касьянов: слово «універсальний» дещо незрозуміле. Чи універсальний у тому сенсі, що в ньому має бути узгоджено ідеологічні й політичні інтереси різних груп і верств населення? Ні. Універсальність має полягати в тому, що підручник повинен бути, принаймні у старших класах, насичений не лише сухими фактами, які учні мусять просто запам'ятати. Учні повинні зіставляти різні версії подій і явищ, щоб вони розуміли, що історія – це не одна-єдина істина, а конкуруючі істини²), усе-таки проект В. Литвина мав дуже важливе значення для становлення української історичної дидактики. Цей варіант створення підручника є вдалим, продуманим. Саме на основі такого підходу вже в 2006 р. академік В. Литвин видав новий синтезуючий виклад української історії³. А в найбільш повному, завершеному вигляді його підручник з історії України знайшов свою реалізацію в 2015–2016 рр. як універсальне видання, адресоване не тільки студентам вишів, а й усім, хто самостійно хотів би вивчати історію в академічному тлумаченні. Презентуючи це нове видання, В. Смолій визначив його місце у формуванні сучасної української історичної дидактики:

«У теорії якісний підручник з історії – це актуалізація сучасних наукових здобутків історіографії й водночас надійний канал імплементації наукового знання не лише в освітній процес, а й у масове уявлення про минуле. Він може стати тією матрицею, в яку у майбутньому будуть вмонтовуватися все нові і нові відомості про людей та їхнє життя, про суспільство, державу, духовні процеси тощо. Прикладом гармонійного поєднання всіх означених вище вимог до навчальної літератури, на наш погляд, може виглядати новий узагальнюючий курс “Історія України” Володимира Литвина, при підготовці якого автор, окрім оперття на досвід своєї багаторічної праці як академічного вченого та як викладача одного з провідних українських вишів, враховував увесь інноваційний спектр, який визначає історіографічну ситуацію в державі»⁴.

¹Смолій В. А. Передне слово // Литвин В. М. Україна: доба війни і революцій (1914–1920 рр.). К., 2003. С. 5.

²Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Упоряд. О. А. Удод. Харків, 2010. С. 12.

³Литвин В. Історія України: Підручник. К., 2006. 728 с.

⁴Смолій В. Передмова // Литвин В. Історія України: У 3 т., 4 кн. Т. 1. К., 2015–2016. С. 7.

Але склалася дещо парадоксальна ситуація – історики створили універсальний, усеукраїнський підручник для вищої школи, а Міносвіти, перебільшуючи значення університетської автономії, віддає перевагу політиці творення підручників кожним вишем окремо. У результаті видання стають малотиражними, недостатньо апробованими, такими собі «містечковими». В Україні втрачається єдиний історико-освітній простір.

У ході обговорення проблем історичної дидактики, що періодично відбувалося на шпальтах «Українського історичного журналу», фахівці дійшли висновку, що в найбільш загальному значенні навчальна книга, підручник – це канон, що дає істинні знання. Але це не означає, що в підручнику історії не може бути полеміки, неоднозначності, різних думок. Таким є процес історичного пізнання, і він має бути адекватно відображений у книзі. Кожен підручник – авторський. Не варто авторові братися за суперзавдання – нівелювати, замаскувати свою позицію, ціннісні установки, симпатії чи антипатії. А от замовчувати або спотворювати інші погляди, з якими автор не погоджується, він не має права¹. Підручник створюється для того, щоб навчати вчитися, думати, розмірковувати, а тому він повинен мати відкритий характер, урахувати інтереси всіх верств суспільства. Саме на сторінках «УІЖ» свого часу прозвучало гасло, яке визначає суть української історичної дидактики, а саме: «Підручник пишеться для народу»².

2. 8. Медійна історія та європейський вибір України

На початку XXI ст. все більш очевидним стає той факт, що об'єднана Європа, незважаючи на численні перепони і труднощі (криза мультикультуралізму, загострення проблеми міграцій, заяви окремих країн про вихід із Євросоюзу та ін.), є, безумовно, цивілізаційним вибором більшості населення континенту. Для України європейський вибір теж став реальністю, про що переконливо засвідчили події останніх трьох років – 2014–2016. Європейський вибір – це, насамперед, цивілізаційний вибір, тобто вибір способу життя та цінностей, що відповідають інтересам країни і є продуктивними для її громадян. Сучасна цивілізація постає як сукупність матеріально-технічних, економічних, правових і духовно-культурних умов гідного життя людської спільноти. У найширшому значенні цього терміна, за словами С. Пирожкова і Н. Хамітова, «цивілізація є спосіб присутності того чи іншого народу в історії. Якщо ця присутність є гуманістичною, то цивілізація органічно включає в себе культуру. Цивілізація надихається культурою – культура набуває буттєвої вкоріненості цивілізації».³ Будь-яка цивілізація розвивається як єдність минулого, сучасного і майбутнього. Отже, цивілізація – це і її історія, і наявний стан, і цивілізаційний проект (спрямованість у майбутнє). Проблеми історії, порахунки з минулим є неодмінною умовою цивілізаційного вибору. Не випадково, коли в Україні загострилася боротьба між євроорієнтованими політичними силами і їхніми євразійськими опонентами, на одне із перших місць у цьому протистоянні постали проблеми вітчизняної історії та взаємодії із сусідніми країнами

¹ Удод О. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії. С. 199–209.

² Анталовський В. Підручник пишеться для народу // Український історичний журнал. 1997. № 6. С. 151.

³ Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі // Дзеркало тижня. 2016. № 28. 13–19 серпня.

у далекому і близькому минулому. Таким чином, організація історичної освіти, її спрямованість на цивілізаційні цінності об'єднаної Європи є конструюванням майбутнього України.

Історія займає помітне місце у сучасному соціокультурному та інформаційному просторах Європи, настільки помітне, що змушує говорити про надмірність історії, шкідливість історії та необхідність подолання минулого. Історія, за оцінкою відомого американського історика Тімоті Снайдера, є найслабшим місцем Євро-союзу. На його думку, Євросоюз «може втратити зв'язок з власним історичним корінням, як це відбувається в інформаційній суперечці про Другу світову війну. Європейський союз уже більше не контролює історію Другої світової війни... Отже, Європа втрачає контроль над своєю історією, над своїм історичним корінням»¹. Так звана стара Європа не поспішає надати європейській країні Україні перспективу членства у Європейському Союзі, очевидно, через те, що Західна Європа ще не «переграла» вступ до ЄС у 2004–2008 рр. нових дванадцяти членів і відповідно не впоралася з багажем їхньої історичної пам'яті. Історія, образно кажучи, протистоїть географії – є суттєвий розкол історичної пам'яті між Європейським Сходом і Заходом. Конфліктні періоди історії Європи – Друга світова війна, колонізація, комунізм – стають нині предметом аналізу з погляду пам'яті й відповідальності та вироблення практичних механізмів відшкодування жертвам, вшанування та музеєфікації. На порядок денний виходять проблеми, пов'язані з примиренням і взаємним прощенням. Збільшується кількість двосторонніх комісій істориків, які намагаються зблизити між собою колись ворогуючі країни. За словами відомого французького дипломата, активного поборника європейського примирення Люка Леві, «вгамування пам'яті є однією з умов успішної розбудови Європейського Союзу. Пам'ять стає гучнішою, коли окремим індивідам чи окремій нації потрібно означити себе як жертву або як героя; вона стає мовчазнішою, або навіть зазнає амнезії, якщо минуле ввижається злочинним»².

«Подолання минулого» – це стратегічний орієнтир для народів, які прагнуть ввійти в коло цивілізованих країн. Сучасна конструкція Європи будується на подоланні минулого, формуванні сучасної історичної політики, що базується на засадах толерантності і терпимості.

Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттям «Vergangenheitsbewältigung» – «подолання минулого». У посткомуністичних країнах Європи дискусії в мас-медіа щодо історії залишаються надзвичайно актуальними, що перетворює їх на чинник, який політично впливає на життя суспільства та визначає характер політичних процесів. Неподолане минуле суттєво впливає на міждержавні стосунки. Так, наприклад, 2016-й рік став, на жаль, не найкращим у відносинах Україна – Польща. Ухвалення сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 та 22 липня 2016 р. щодо волинської трагедії і відповідна заява Верховної Ради України від 6 вересня 2016 р. вкотре продемонстрували загрозу для стабільності через інструменталізацію історії. Випущеного одного разу на волю джина ненависті і взаємних образ дуже важко приборкати знову. Реваншизм і ворожнеча досить часто беруть верх над мирним існуванням і взаємопримиренням. Наступний крок, здійснений Польщею і Україною, – одно-

¹ Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. К.: Дух і літера. 2014. 35 с.

² Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймаєр. К.: Ніка-Центр, 2009. 259 с.

часне прийняття Декларації Пам'яті і Солідарності 20 жовтня 2016 р. залишився практично непоміченим ні в двосторонніх стосунках, ні європейською спільнотою. Парламенти України і Польщі здійснили спробу порозуміння за рахунок пригадування спільних трагічних сторінок своєї історії. Було привернуто увагу, що «пакт Ріббентропа–Молотова від 23 серпня 1939 року, укладений поміж двома тоталітарними режимами – комуністичним Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, призвів до вибуху 1 вересня Другої світової війни, спричиненої агресією Німеччини, до якої 17 вересня долучився Радянський Союз. Наслідком тих подій була окупація Польщі Німеччиною і Радянським Союзом, а в 1940 році – советська окупація Литви, Латвії і Естонії. Наслідком цього стали масові репресії проти наших народів. Ті події призвели також до ухвалення у Ялті в 1945 році рішень, які розпочали новий етап поневолення всієї Східної і Центральної Європи, що тривав півстоліття»¹. Організатори прийняття цієї Декларації намагалися долучити до одночасного голосування Сейм Литви, але там новообраний парламент на той момент ще не приступив до роботи. Очевидно також, що апелювання до історії спільних поразок і жертв не стало фундаментальним для консолідації позицій двох держав. Тому підсилити свої аргументи сторони спробували зверненням до історичних аналогій – політики замирення нацистської Німеччини напередодні розв'язання Другої світової війни та квалості міжнародної спільноти щодо агресивних дій Російської Федерації на Сході України в 2014–2016 рр. Польські і українські парламентарі висловились також за «необхідність активізації неупереджених історичних досліджень» та «стримування сил, які ведуть до суперечок в наших державах». Єдиний шлях до примирення і поєднання між народами лежить через спільне пізнання фактів та обставин історії, встановлення персональної відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини і християнське прощення.

Історична освіта традиційно займала важливе місце у суспільному соціокультурному просторі Європи. Без вивчення минулого неможливо зрозуміти всю історію цивілізованої Європи. При цьому дуже важливо не зациклюватися на якомусь одному з часових вимірів власної цивілізації. Зацикленість на минулому, хай і вельми героїчному, викликає до життя той консерватизм, який викреслює країну із сучасності.

Надмірність історії спровокувала сучасну фундаментальну кризу цінностей в Європі. По – перше, очевидна криза мультикультуралізму, посилена потоком емігрантів, які розмивають ідентичність країн Європи. По-друге, це криза повноти й сенсу життя: триває процес наростання внутрішньої самотності людини. Деконструкція домінує над конструкцією. Усе це і може бути означене як криза повноти життя. А така криза, що розгортається при посиленні зовнішньої комунікації, призводить до дистрофії душевної і духовної комунікації між окремими особистостями та націями Європи. Така ж комунікація є запорукою ментальної єдності будь-якого співтовариства. А без ментальної єдності всі інші форми єдності та комунікацій поступово втрачають сенс і буттєву насиченість.

17 жовтня 2016 р. у Києві відбулося чергове засідання Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи. У прийнятій резолюції було підкреслено значення формування в молоді якостей «європейськості», становлення рис ментальної єдності. Заслугує на увагу вже існуючий міжнародний досвід створення спільних підручників

¹ Декларація Пам'яті і Солідарності. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/>

з історії. Ця обставина вказує на важливу місію сучасної історичної освіти – вивчення минулого на рівні ментальностей. Для цього необхідно позбутися монополізму політичної і мілітарної історії. Популяризація історії повсякденності, дослідження з усної історії, історії ментальностей – це сприятиме зближенню індивідуальних і колективних історій. Учителю має побороти хибну тезу про виховання конкурентоспроможної людини – адже за цим криється формування зверхності «успішної людини» над численною когортою «лузерів», що провокує конфлікти в соціумі. Якщо до цього додається етнічний чинник, замішаний на історичному реваншизмі, – отримуємо небезпечні прецеденти, подібні кривавому вчинку Алі Сонбалі в Мюнхені 22 липня 2016 р.

Професіоналізм педагога як історика є запорукою формування негативного ставлення в суспільстві до інструменталізації історії з політичною метою. Відомий російський історик-африканіст, керівник наукової групи «Актуальні проблеми політизації історії у сучасному світі» Аполлон Давідсон говорив, що «занурення в національну історію – це, як правило, занурення в атмосферу безкінечної битви за виживання шляхом перемоги над іншими. Так навчають і в школах... Єдина історія у тому вигляді, в якому вона була, перестала існувати, натомість посилюються історії національних інтерпретацій різного ступеня достовірності»¹. В історії досить часто трапляються ситуації, коли влада, граючи на патріотизмі, роздуває полум'я націоналізму, щоб відволікати народ від своїх прорахунків та злочинів і пояснити труднощі країни діями ворогів. Відповідальність тих істориків, які допомагають їм у цьому, величезна.

В історичній освіті необхідно розуміти і враховувати межі історичності, баланс національного і глобального. Відомий російський філософ В. С. Соловйов запропонував формулу («сходинки Соловйова»): «Національна самосвідомість народу переходить в самозадоволення, а самозадоволення до самообожнювання, тоді природній кінець для нього – національне самознищення»².

Перспективними є також новітні методологічні підходи до історичної освіти – деромантизація та дегероїзація історії, особливо історії воєн та конфліктів між народами. У міжнародних відносинах варто шукати ті сторінки історії, які дають позитивний досвід врегулювання конфліктів та протистоянь.

Європейський вибір України вимагає переорієнтації викладання історії в контексті сприяння європейським цінностям – демократії, повазі прав людини, толерантності, міжкультурному діалогові. Ще в 1994 р. на симпозіумі Ради Європи «Історія, демократичні цінності і терпимість в Європі: досвід країн, що перебувають на шляху демократичного розвитку» (Болгарія, Софія) експерт РЄ Девід Харкнесс заявив: «Учителі не єдине джерело впливу на розвиток дітей, але його життєво необхідна складова. Нам відведено небагато часу на те, щоб допомогти дітям засвоїти знання і зрозуміти, що вони повинні стати гідними громадянами своєї батьківщини, нашого неспокойного континенту і загального дому, що постійно перебуває під загрозою. Професія вчителя історії сповнена великою відповідальністю. Учителі історії можуть не погодитися з цим твердженням, але їй не в змозі його спростувати. Тому вони мають прийняти цей виклик. Якщо учителі історії відкидають його, вони втрачають свій шанс і зраджують дітей»³.

¹ Давідсон Аполлон. История – поле споров и битв. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.istpravda.ru/interview/9776>

² Янов Александр. История русской идеи: Казус Достоевского и лестница Соловьёва. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.rubezh.eu/Zeitung/2014/04/23.htm>

³ Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості: посібник для вчителів. К.: Право, 1998. 9 с.

Європейська інтеграція – це, втім числі, й інтеграція в європейське поле пам'яті. Історики повинні вести діалог – це їхній моральний і професійний обов'язок.

Україна має право на свій, власний погляд на проблеми взаємодії історичної освіти, підготовки вчителя та формування в молоді європейських цінностей. З 1995 р. Україна є членом Ради Європи. Реалізовано десятки проектів з підготовки нових підручників з історії, підвищення кваліфікації вчителів. Українські педагоги і вчені-історики брали участь у проектах «Історія Чорного моря» (Болгарія, Румунія, Туреччина, Грузія, Росія), «Історія України багатокультурна» та ін. Плідними свого часу (до 2014 р.) були контакти українських і російських істориків. Спільними зусиллями було підготовлено «Історію України» для російського читача і «Історію Росії» – для українців. У 2013 р. було опубліковано кілька модулів для вчителів історії з вузлових проблем спільної історії. Мова не йшла про створення спільного підручника (цю ідею відкидали політики), а на перший план висувалося завдання – організувати діалог істориків. Більше 20 років працює (і досить результативно) українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії. Багаторічний голова української частини цієї комісії професор С. В. Кульчицький відзначав, що «погляди польських та українських учених на вітчизняну історію завжди залишатимуться розбіжними, і це нормально. Важливим є тільки одне: вміння прислухатися один до одного, обережність у формулюваннях, призначених для сприйняття підростаючим поколінням, здатність знаходити спільні точки зору на історичні сюжети, які, здавалося б, повинні тільки розділяти обидва народи»¹. У результаті діалогу поступово долається взаємний образ ворога в змісті шкільних підручників з історії. Із сторінок навчальних видань прибирається войовничка риторика – «загарбання», «поневолення», «експансія», «завоювання», «агресія» і т. д.

У Європі є досвід успішних проектів у такій контраверсійній справі як творення спільних підручників історії. У 1997 р. було створено російсько-німецьку історичну комісію (з ініціативи Б. Єльцина і Г. Коля), а в березні 2015 р. в Берлінській бібліотеці було презентовано вже третій том видання – «Німеччина – Росія: віхи спільної історії – місця пам'яті. XX століття». Цей досвід показав, що спільні підручники, спільні історичні праці можуть видаватися навіть у той час, коли стосунки між двома країнами погіршилися.

Російські історики ініціювали також створення спільних проектів з Францією, Австрією і Польщею. На думку активних учасників діалогу істориків, «подібні міжнародні програми допомагають державам неупереджено поглянути на минуле і теперішнє своїх багатовікових відносин через призму шкільної історії, відійти від накопичених сторіччями проблем і стереотипів, сформувані толерантне і поважливе ставлення у дітей і молоді до традицій і звичаїв інших народів, зберегти загальну історичну і культурну спадщину»².

22 червня 2016 р. міністри закордонних справ Польщі (Вітольд Вашиковський) та Німеччини (Франк-Вальтер Штайнмаєр) презентували в Берліні підручник з історії, підготовлений спільно польськими та німецькими експертами. В. Вашиков-

¹ Кульчицький С. Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Історичний журнал. 2003. № 1. С. 79.

² Историческое образование в Европе: 10 лет сотрудничества между Российской Федерацией и Советом Европы. Страсбург. 2006. 11 с.

ський заявив, презентуючи книгу: «це дозволить молодим людям краще зрозуміти історичну вразливість сусідів, полегшить діалог та навчить більшої толерантності». Слова Ф.-В. Штайнмаера теж були сповнені оптимізму: «маємо надію, що це дозволить розвинути спільне бачення минулого та його тіней, які сягають аж до сьогодення і також дозволять побачити світло у нашій спільній історії»¹.

У 2003–2004 рр. почав діяти спільний французько-німецький підручник з історії, який використовується, зокрема, в історично відомих землях Ельзасу–Лотарингії.

Ці приклади успішних проєктів говорять про реальність творення спільних підручників з історії, формування нового покоління вчителів, розширення можливостей впливу засобами історичної освіти на суспільну свідомість громадян об'єднаної Європи. Робота може бути як двостороння (за вказаними вище прикладами), так і багатостороння (регіональна співпраця). У липні 2016 р. у Єревані (Вірменія) під егідою Ради Європи був проведений семінар з історії («Проблема подолання тяжких наслідків тоталітарного ХХ століття») для вчителів України, Вірменії, Грузії та Росії.

25–26 листопада 2016 р. у Києві відбулася міжнародна конференція «Образ Європи у часи змін» з участю Інституту міжнародних досліджень підручників ім. Георга Еккерта (Німеччина), Асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (Україна), головою якої є професор С. В. Кульчицький, та істориків з Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, Росії, України, Німеччини, Польщі та ін. Глибоко і професійно було обговорено конструкти ідентичності, плюралізм і цінності, з огляду на їхній потенціал у розпалюванні конфлікту в підручниках, а також роль текстів підручників у пошуку взаєморозуміння і діалогу.

Усі ці та подібні їм проєкти з історії, що реалізовані Радою Європи з участю України, сприяли формуванню своєї «педагогіки пам'яті»².

Історичні наука і освіта мають сприяти формуванню загальної культури пам'яті, яка включала б у себе: європейські цінності (гуманізм, демократія, толерантність); взаєморозуміння і примирення; висвітлення незручних сегментів національних історій; відмову від поняття «єдина історична правда»; розмежування функцій історичної політики та історичної науки (освіти); протистояння стереотипному сприйняттю націоналізму і патріотизму в історії; формування людини глобалістського типу мислення; навчити вчителя шукати з учнями оцінки різних точок зору, а не консенсусу. Історик повинен критично аналізувати свою точку зору і утримуватися від підтримки якоїсь конкретної точки зору.

Разом зі створенням конструкції об'єднаної Європи йде такий само непростий шлях творення історії спільного європейського дому. Українські історики є не спостерігачами, а активними учасниками цього процесу.

¹ Глави МЗС Польщі та Німеччини презентували спільний підручник з історії. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zik.ua/news/2016/06/22/glavy>

² История, память, права человека (европейские педагогические практики). [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/node/52162>

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Візуальні студії

3. 1. Визначення місця візуальних студій у сучасній соціогуманітаристиці

Візуальні студії (*Visual Studies*) на сьогодні вже мають кілька десятків років власної історії, що дозволяє не лише окреслити основні віхи їхнього поступу, проаналізувати їхні результати, визначити низку дискусійних питань, але й оцінити роль та визначити місце цих досліджень у сучасній соціогуманітаристиці.

Візуальні студії – це не окрема дисципліна з чітким визначенням об'єкта, предмета, понятійно-категоріального апарату та методологічного інструментарію дослідника, а напрям наукових досліджень історичного, соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного характеру, в яких об'єкт, предмет та метод можуть суттєво відрізнятись. Водночас те, що в одних дослідженнях, які за своїм характером можуть бути віднесені до візуальних студій, є об'єктом або предметом, в інших може виступати методом. Наприклад, фотографія одними дослідниками визначається як предмет дослідницького аналізу, а іншими – використовується як метод.

Незважаючи на те що візуальні студії вже встигли зайняти свою нішу в системі пізнання дійсності, дискусії щодо визначення змісту напряму, що безпосередньо пов'язано з проблемою формулювання об'єкта цих досліджень, продовжуються. Одночасно відбувається виокремлення нових субдисциплін (тобто самостійних вузькоспеціалізованих відгалужень) у середині напряму. Такими субдисциплінами з власним, специфічним об'єктом¹ дослідження є візуальна історія, візуальна соціологія, візуальна антропологія, імажинальна географія тощо. Об'єднані всі ці

¹Оскільки в науці продовжується дискусія щодо того, як визначити об'єкт та/або предмет дослідження, у деяких працях автори пишуть саме про специфічний предмет досліджень, які можуть бути віднесені до візуальних студій.

субдисципліни, а також ті, які ще можуть невдовзі виникнути, можуть бути не стільки за подібністю об'єктів або методів дослідження, скільки за джерелами, які мають візуальне походженням (твори мистецтва, фотографії, відеозаписи, кіно, реклама, інтерфейси сайтів тощо). Саме візуальні джерела, на підставі яких вчений досліджує ту чи іншу наукову проблему¹, дозволяють зводити до одного напрямку дослідження історичного, соціологічного, антропологічного, компаративістського, культурологічного та загалом між-, інтер- та мультидисциплінарного характеру.

Виходячи з вищезазначеного, під *візуальною соціологією* слід розуміти традиційну науку про суспільство, його системи, закономірності розвитку та функціонування, соціальні інститути, відносини та групи, представлену у візуальному вимірі, де вона не лише використовує новітні досягнення техніки та технології фіксації й передачі зображень, але й пов'язана з кардинальним «розширенням сфери візуального в самому громадському житті»².

На сучасному етапі розвитку соціогуманітаристики на окрему галузь культурної антропології і водночас складову візуальних студій перетворилася *візуальна антропологія*. Якщо раніше вона виконувала лише допоміжні функції в етнографії і зводилася до створення фото- та відеоматеріалів під час польових досліджень, то з часом її завдання стали полягати у дослідженні візуальних репрезентацій в культурах різних народів (ритуали, церемонії, малюнки, фотографії, кіно тощо)³, а також в інтерпретації візуальних артефактів як культурних феноменів, аналізі контекстів їх виробництва та використання, дослідженні соціального життя візуальними методами⁴. Постійно використовуючи фотографію та кіно, візуально-антропологічні дослідження формують площину знань про культури та культуру. Водночас у дослідників, які працюють у цьому напрямі, є можливість розширити традиційні межі розуміння культурологічної діяльності, у якій взаємодіють гуманітарні науки, мистецтво та сучасні технології⁵.

Дещо відокремлене місце в системі візуальних студій займає *імажинальна* (гуманітарна) *географія*⁶. Вона має міждисциплінарний характер. Метою цієї субдисципліни є дослідження різноманітних способів репрезентації та інтерпре-

¹ Це твердження не слід абсолютизувати, оскільки залежно від дослідницької мети та завдань, які поставив перед собою вчений, типи використаних цих джерел можуть бути різними, однак у випадку з візуальними студіями, кількість візуальних джерел буде переважати, вони будуть становити основну групу.

² *Штомпка П.* Візуальна соціологія. Фотографія як метод дослідження / Пер. з польск. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровского. М.: Логос, 2007. 168 с. 32 с. цв. илл.

³ У 1920-х рр. Р. Флаєрті виділив етнографічне кіно як самостійний напрям у візуальній антропології. Антропологічний аналіз телебачення та інших форм мас-медіа вперше був використаний у дослідженнях Г. Батсон, М. Мид, Р. Метро. У сучасній візуальній антропології можна виділити кілька самостійних відгалужень: антропологічне дослідження образів, етнографічна фотографія, етнографічне кіно. Докладніше див.: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ponjatija.ru/node/9110>

⁴ *Григорьева Е., Ярская-Смирнова Е.* Візуальні дослідження: Летня школа и конференция в Саратове. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.old.jourssa.ru/2006/3/8bResearch.pdf>

⁵ *Александров Е.* Опыт рассмотрения теоретических и методологических проблем визуальной антропологии. М.: Изд-во «Пенаты», 2003. 97 с.

⁶ *Замятин Д. Н.* Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/24/1251347015/Zamyatin.pdf>

тації земних просторів у діяльності людини, включаючи розумову (ментальну) діяльність. Базовими поняттями імажинальної географії є культурний (і етнокультурний) ландшафт, географічний образ, регіональна (просторова) ідентичність, просторовий або локальний міф¹.

Процес дроблення традиційних напрямків гуманітарних досліджень, а також намагання виокремити нові оригінальні аспекти досліджень, призвів до появи імагології. О. Ощепков стверджує, що статус цієї сфери соціогуманітаристичних досліджень ще остаточно не визначений². Імагологію одночасно розглядають то як теоретичну історико-літературознавчу дисципліну, відгалужену від порівняльного літературознавства (компаративістики), що є «вченням про образи» або покликана досліджувати стійкі образи «чужого», «іншого»; то як відгалуження історичної науки, що досліджує уявлення про інші народи або країни у власній культурі; то як відгалуження культурології або соціології, що досліджує уявлення учасників культурного діалогу один про одного; то, нарешті, як «технологію створення іміджів»³. Визнаючи по суті міждисциплінарний характер цієї субдисципліни, О. Папілова напомагає на тому, що залежно від мети дослідника, а також застосованої ним джерельної бази, можна виділяти історичну імагологію, літературознавчу, фольклорну тощо⁴. Незважаючи на відсутність спільного погляду на походження імагології, її об'єкт, завдання та методи, М. Бойцов наполегливо пропонує виділяти з загальної історичної імагології субдисципліну так би мовити третього рівня, тобто *потестарну імагологію*⁵. Під нею дослідник рекомендує розуміти дисципліну, що досліджує образи влади, застосовуючи при цьому не лише традиційні історичні джерела, тобто тексти, але й зображення, жести, церемонії, ритуали, музику тощо⁶. Таким чином, до візуальних студій можуть бути зараховані ті дослідження з потестарної імагології, які були написані із залученням візуальних джерел⁷. Водночас, у тих випадках, коли йдеться про дослідження образів

¹ Спочатку гуманітарна географія розвивалася в межах антропогеографії (початок ХХ ст.), пізніше – у межах економічної та соціально-економічної географії (з 1920-х рр.). Суттєві наукові досягнення в розумінні мети та завдань гуманітарної географії були пов'язані з розвитком культурного ландшафтознавства, географії населення, географії міст, географії туризму та рекреації, культурної географії, географії мистецтва тощо (Докладніше див.: *Зам'ятин Д. Н.* Гуманитарная география...).

² *Ощепков А. Р.* Имагология // *Знание. Понимание. Умение*. М., 2010. № 1. С. 251–253.

³ У цьому контексті радше йдеться не про «імагологію», а вже про «іміджелогію», яка досліджує штучні, цілеспрямовано створені образи кого-небудь або чого-небудь за допомогою плюралізації пропаганди з використанням таких засобів, як реклама, ЗМІ, паблік рилейшнз тощо, для того, аби отримати стійке визнання та авторитет. Ця субдисципліна вважається «винаходом» сучасності (тобто веде свою історію від 1990-х років) й є дуже близькою до низки інших дисциплін маркетингового змісту.

⁴ *Папілова Е. В.* Имагология как гуманитарная дисциплина // *Rhema*. Рема. 2011. № 4. С. 31–40.

⁵ *Бойцов М. А.* Что такое потестарная имагология // *Власть и образ: Очерки потестарной имагологии* / Отв. ред. М. А. Бойцов, Ф. Б. Успенский. СПб.: Алетейя, 2010. 384 с.

⁶ *Бойцов М. А.* Потестарная имагология Средневековья как область междисциплинарных исследований. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/bojcov.htm>

⁷ Прикладом такого роду досліджень можуть бути праці І. Свенцицької (Знаки влади в зображеннях імператоров), С. Іванова (Подпись под изображением правителя как средство идентификации: от античности к Византии (предварительные замечания), В. Чепіженко (Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха), Н. Шаласової (Формирование образа советской власти

«Чужого» в інших культурах, тут можуть бути запропоновані кілька варіантів класифікації. Тобто, коли йдеться про дослідження «Чужого» в літературі тієї чи іншої країни, воно може кваліфікуватися як літературознавчо-імагологічне, як, наприклад, праця М. Швидерської про образ Польщі у творах Ф. Достоевського¹ або стаття В. Рихлової «Україна очима американських мандрівників, письменників та режисерів»². Коли з цією ж метою було використано історичні наративи, то це дослідження має кваліфікуватися як історично-імагологічне, як, наприклад, статті О. Жданович «Образ варвара-кочовика у ранньовізантійських грецьких текстах»³, О. Казакової та В. Глінки «Образ України та українців у поглядах населення Швеції»⁴, Р. Бартиш «Образи України та українців у поглядах білоруського суспільства»⁵, А. Брильової «Образ українців та України у поглядах канадців (2009–2014 роки)»⁶, А. Герасимової «Образ українців та України в Німеччині до і після подій 2013–2014 рр.»⁷, Г. Дьомочки «Україна та українці у поглядах іспанського суспільства»⁸, К. Колеснікової «Образ України в Мексиці до і після подій 2013–2014 рр.»⁹, А. Кочиної «Що думають французи про Україну і українців»¹⁰, О. Кряквіної «Україна та українці у поглядах китайців»¹¹, О. Ніколішиної «Образи України та українців у поглядах поляків»¹², Я. Сергієнка «Образ України та українців у поглядах чеського суспільства»¹³ та ін. Нарешті, коли дослідження вибудовується на основі візуальних джерел, воно може бути кваліфіковане і як суто візуальна студія, і як історико-імагологічне дослідження, наприклад, з ві-

(1917–1920-е гг.): теоретический аспект изучения), Л. Коваленко (Стереотипи щодо німецького об'єднання в карикатурах США та Великої Британії (1989–1990 рр.), Л. Юзві (Фотообрази Президентів України через призму Google (контент-аналітика) та інших.

¹ Schwiderska M. Das literarische Werk F. M. Dostoevskijs aus imagologischer Sicht mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung Polens. Muenchen, 2001.

² Рихлова В. Україна очима американських мандрівників, письменників та режисерів // По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: Науковий збірник / За заг. ред. д.і.н., проф. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, 2015. С. 252–257.

³ Жданович О. Образ варвара-кочовика у ранньовізантійських грецьких текстах // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2016. Вип. 1. С. 31–39.

⁴ Казакова О. М., Глінка В. А. Образ України та українців у поглядах населення Швеції // По той бік Дніпра... С. 208–212.

⁵ Бартиш Р. В. Образи України та українців у поглядах білоруського суспільства // По той бік Дніпра... С. 217–221.

⁶ Брильова А. О. Образ українців та України у поглядах канадців (2009–2014 роки) // По той бік Дніпра... С. 222–225.

⁷ Герасимова А. Ю. Образ українців та України в Німеччині до і після подій 2013–2014 рр. // По той бік Дніпра... С. 226–230.

⁸ Дьомочка Г. В. Україна та українці у поглядах іспанського суспільства // По той бік Дніпра... С. 231–234.

⁹ Колеснікова К. О. Образ України в Мексиці до і після подій 2013–2014 рр. // По той бік Дніпра... С. 235–237.

¹⁰ Кочина А. А. Що думають французи про Україну і українців // По той бік Дніпра... С. 238–243.

¹¹ Кряквіна О. Д. Україна та українці у поглядах китайців // По той бік Дніпра... С. 244–247.

¹² Ніколішина О. В. Образи України та українців у поглядах поляків // По той бік Дніпра... С. 248–251.

¹³ Сергієнко Я. Ю. Образ України та українців у поглядах чеського суспільства // По той бік Дніпра... С. 258–262.

зуального народознавства. Під останнім О. Вишленкова пропонувала розуміти «систему уявлень населення про себе та сусідів, через посередництво графічних, живописних та пластичних образів»¹.

Повертаючись до загального огляду різних субдисциплін, які сучасна теорія історичної науки відносить до візуальних студій, слід згадати про *історіофотію*, яка являє собою «репрезентацію історії і форми рефлексії над нею, створені за допомогою візуальних образів та фільмового дискурсу»². На думку автора терміна, Г. Вайта, її також можна розглядати як альтернативу та конкуренційну форму «рефлексії минулого та історії» для історіографії³. Головне при цьому пам'ятати, що не варто постійно намагатися трактувати візуальні джерела так само, як джерела вербальні. Історіофотія є цілком самостійним дискурсом, який здатен говорити про певні речі інакше, ніж вербальний дискурс. Крім того, про окремі речі можна розповідати виключно за допомогою візуальних образів⁴.

Самостійною складовою візуальних студій можна вважати й *ієротопію*, яка, за означенням Олексія Лідова, має вивчати особливий вид творчості зі створення сакральних просторів. Відтак основними завданнями ієротопії є виявлення та аналіз конкретних прикладів цієї творчості⁵. Водночас, на думку дослідника, adeptам ієротопії на сучасному етапі розвитку гуманітаристики належить усвідомити існування особливого і значного явища, яке вимагає визначення меж його дослідницького поля, а також розробки спеціальних методів його дослідження⁶. Обґрунтовуючи право ієротопії на існування як самостійної галузі досліджень, О. Лідов переконував, що вона, як тип діяльності, глибоко укорінена в природі людини, яка в процесі усвідомлення себе духовною істотою спочатку стихійно, а потім осмислено формувала конкретне середовище своїх контактів з вищим світом. Створення сакральних просторів певним чином можна порівнювати з образотворчим процесом, який також належить до візуальної культури і несвідомо проявляється на найранніших етапах формування особистості. Однак на відміну від зображень, які створювалися в межах культурних парадигм, які включали перші уроки малювання і академії мистецтв, науку мистецтвознавства і художній ринок, – створення сакральних просторів просто не було побачено й усвідомлено як самостійне явище, а відтак, не було включено до культурного і наукового контексту європейської цивілізації. Позитивістська ідеологія XIX ст., в межах якої сформувалась більшість з існуючих нині гуманітарних дисциплін, не бачила в «ефемерному» сакральному просторі предмета дослідження, бо більшість традиційних дисциплін було пов'язано з конкретними матеріальними об'єктами,

¹ Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «увидеть русского дано не каждому». М.: Новое литературное обозрение, 2011. 382 с.: илл.

² Film i historia. Antologia / Pod redakcją Iwony Kurz. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://historiaimedia.org/2009/10/02/film-i-historia/>

³ White H. Historiografia i histoofotia // Film i historia. Antologia / Pod redakcją Iwony Kurz. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. S. 118.

⁴ Ibid.

⁵ Лидов А. М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторических исследований // *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*. Сборник под редакцией А. М. Лидова. М., «Прогресс-традиция», 2006. С. 10.

⁶ Лидов А. М. Иеротопия... С. 10.

будь-то картини чи пам'ятки архітектури, народні обряди чи тексти. Водночас створення сакральних просторів не отримало свого місця в системі гуманітарного знання, структура якого була передбачена «предметоцентричною моделлю» опису світу. З цієї причини не була сформульована спеціальна область дослідження і не виникла легітимна дисципліна, яка вимагала власної методології та понятійно-категоріального апарату¹. На сьогодні дослідження сакральних просторів передбачає застосування деяких традиційних підходів історії мистецтв, археології, етнології, літургики, богослов'я, філософії, релігії та інших дисциплін, однак ієротопію не можна звести лише до світу художніх образів, до сукупності матеріальних предметів або до опису ритуалів і соціальних механізмів, що їх визначають. Довгий час через незмінність так званої дослідницької оптики та інструментарію, поза науковим інтересом дослідників залишались, зокрема, драматургія світла, яка насправді ретельно і детально розроблялась як окрема система світлоспалахів, що динамічно змінювалися в ході богослужіння, сфера створення запахів, що передбачала особливе поєднання благовоній, запаху свічок, ароматичної олії в лампадах, роль ікон та святих мощів у декорації храмів, звуки сакральних просторів, а також постаті творців сакральних просторів, які не завжди збагалися з посталями банальних замовників самих культових споруд. Таким чином, застосування ієротопічного підходу як додаткової форми бачення дозволяє не лише по-новому поглянути на відомі та звичні явища, але й суттєво розширити область історичних досліджень.

Більш детальний аналіз генеалогії², змісту та теоретико-методологічних засад існування та розвитку кожної з названих субдисциплін, або їхніх відгалужень, не є завданням цього розділу і має стати предметом окремої наукової розвідки.

Щодо *візуальної історії*, яка також є складовою напряму візуальних студій, то на її походженні, змісті, понятійно-категоріальному апараті та аналізі рівня сучасного розвитку, слід зупинитися докладніше, що буде зроблено далі. Однак перед тим варто наголосити, що її, як і деякі інші нові субдисципліни, дослідники визначають по-різному. Зокрема, А. Гаскел визначав її як історію образів, що базується на семіотичному понятті репрезентації³. Відтак завданням дослідників, які б прагнули працювати в межах нової дисципліни, необхідно було продемонструвати співвідношення *бачення та мови, візуального та текстуального*, здійснити переклад *мови бачення на мову лінгвістичну*⁴. Водночас, Д. Скотторчак рекомендувала розглядати її як «мультидисциплінарно орієнтовану дослідницьку субдисципліну, яка займається аналізом аудіовізуальних уявлень в історичному контексті»⁵. У цьому розумінні візуальна історія мала б об'єднати усі сфери, які виступають на стику історії та історіографії, історії та фотографії, історії і кіно, історії та пластичних мистецтв, історії та нових медіа, а також усі форми візуалі-

¹ Лидов А. М. Иеротопия... С. 11.

² Першу спробу дослідити генеалогію візуальних студій уже намагалася здійснити М. Кришталюва у статті «Визуальные исследования: генеалогия и культурологический потенциал». [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/vizualnye-issledovaniya-genealogiya-i-kulturologicheskiy-potentsial>

³ Гаскел А. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання / Під. заг ред. П. Берка. К.: Ніка-Центр, 2004. С. 230–268.

⁴ Там само.

⁵ Skotarczak D. Historia wizualna. Poznań, 2012. S. 118.

зації минулого та історичних знань¹. Обидва означення отримали як своїх adeptів, так й опонентів. Кількість же найрізноманітніших інтерпретацій обох визначень, а також практика численних історичних досліджень, побудованих на залученні переважно візуальних джерел, вимагає ревізії обох авторських пропозицій та формулювання нового більш універсального означення.

3. 2. Історичні передумови формування напрямку

Формальним початком формування дискурсу *візуальних студій* та *візуального повороту*² в гуманітарних науках вважається міждисциплінарний симпозиум, який відбувся у фундації Дайє-Арт, що у Нью-Йорку, 30 квітня 1988 р. Ініціатива проведення цього форуму належала Гелу Фостеру, який по закінченні дискусій видав збірку текстів доповідей під назвою «Бачення та візуальність»³. Метою форуму було не започаткування чогось нового та до того часу невідомого, а навпаки: підбиття підсумків й узагальнення наукового доробку вчених різноманітних галузей, які створили ту саму критичну масу студій, котра дала можливість заявити про існування цілком самостійного та нового напрямку соціогуманітарних досліджень. Аналіз змісту представлених напрацювань дозволив заявити про відхід науковців у специфіці своєї праці від текстоцентричності та поворот до широкого використання численних візуальних засобів передачі інформації. Водночас це означало визначення перспектив подальших теоретичних та практичних досліджень.

Перші ж кроки на шляху розширення джерельної, інструментальної та методологічної бази дослідників були здійснені ще у XIX ст. Ці пошуки були визначені як відомими політичними подіями, зокрема результатами та наслідками французької революції, суспільно-економічними зрушеннями, так і суттєвими змінами в традиційних видах мистецтва. Протягом століття відбувся перехід від класицизму (з його академізмом) та романтизму (з його захопленням героями, людськими пристрастями й стражданнями та боротьбою сил добра і зла) до реалізму, який яскраво проявився в творах мистців Барбизонської школи у Франції й на полотнах передвижників у Росії. Дискусії щодо нового художнього бачення та принципів живопису відобразилися в творах мистців нового напрямку – імпресіонізму, який виник в останній чверті XIX ст. Кінець століття відзначився подальшим розвитком цього напрямку, який дістав назву «неоімпресіонізм», метою якого було перетворити живописну інтуїцію імпресіоністів на науковий метод, який би забезпечував від імовірних помилок. В основу цього підходу було покладено метод Жоржа Сьора («дивізіонізм» – від фр. *division* – «розділення»), який виходив із закону оптичного сприйняття. Ж. Сьор стверджував, що око може синтезувати необхідний колір, поєднуючи світлові проміні. Тому художник не повинен змішувати цей колір на палітрі. Кольори повинні

¹ Skotarczak D. Kilka uwag o historii wizualnej // Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej. 2016. T. 8. S.117–130. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dx.doi.org/10/12775/Klio.2016.08>

² Існує три основних терміни, які часто використовують як синоніми: іконічний поворот (*iconic turn*, Г. Бьоме), пікторіальний поворот (*pictorial turn*, У. Мітчелл) та візуальний поворот (*visual turn*). У першому випадку для дослідника головним питанням було співвідношення «образу та його матеріального носія». У другому – використання слова «поворот» повинно було вказувати на початок доби «унікальної або безпрецедентної в її захопленні видимим і візуальною репрезентацією». Третій варіант отримав поширення завдяки тому, що узагальнював обидва визначення та мав більш універсальний характер.

³ Foster H. Vision and Visuality. 1988.

були наноситися маленькими мазками, схожими на крапки, що отримало назву техніки пуантилізму (від фр. *point* – «крапка»). Загалом неоімпресіонізм як художня течія відобразив творчі пошуки кінця XIX ст. Інтелектуальність та новий підхід до техніки живопису не лише перетворили його на значне явище мистецтва, але й дозволили йому впливати на мистецьке життя початку XX ст. загалом.

Такі серйозні зрушення у мистецтві були не в останню чергу викликані появою у XIX ст. фотографії¹ та кіно². Вони загрожували перетворитися на конкурентів образотворчого мистецтва, були покликані перевернути уявлення мистців, критиків та мислителів про сутність мистецтва та стати новими засобами фіксації реальності, а згодом джерелами багатьох досліджень. Усі вище перелічені зміни не могли не позначитися на соціогуманітарних науках. Мислителі та дослідники того часу почали шукати нові методи аналізу традиційних творів мистецтва, засоби оцінки нових його видів, а також розгорнули широку дискусію щодо сутності мистецтва, перспектив перцепції візуального, можливостей візуальних носіїв інформації фіксувати та транслювати політичні, економічні, релігійні та інші смисли.

Саме тоді, тобто наприкінці XIX – на початку XX ст. російськими вченими-мистецтвознавцями Ф. Буслаєвим (1818–1897)³ та Н. Кондаковим (1844–1925)⁴

¹ Фотографія (від грец. *φῶς* (φωτός) – світло та *γράφω* – пишу) як сукупність різноманітних науково-технічних засобів і технологій, які мають на меті реєстрацію одиничних довготривалих зображень об'єктів за допомогою світла, а також як результат фотографічного процесу, веде свою історію від 1816 р., коли французький винахідник Жозеф Ньєпс дійшов думки отримати зображення за допомогою камери-обскури. Його перші зображення називалися «Накритий стіл» (1822) та «Вид з вікна» (1836), вони були здійснені внаслідок 8-годинного експонування на олов'яній пластинці, вкритій тонким шаром асфальту. У 1839 р. Луї Жак Дагерр винайшов спосіб одержання зображення на мідній пластині, вкритій сріблом, після 30-хвилинного експонування. Цей спосіб дістав назву «дагерротипія». Одночасно англійський винахідник Вільям Генрі Фокс Телбот отримав перший у світі негатив, використавши для отримання зображення папір, просочений хлористим сріблом. Його спосіб дістав назву калотипія. Згодом Французька академія визнала за більш милозвучну назву отриманих зображень – фотографія.

² Появі кіно передували винаходи відповідних механізмів: кінетоскопів, біоскопів, вітаскопів та інших примітивних видів кінопроекторів, які були здійснені ще наприкінці XIX ст. У 1893 р. одеський механік І. Тимченко разом із фізиком М. Любимовим розробив скачковий механізм «слимак», який було використано для удосконалення стробоскопа. Принцип дії цього механізму став основою для нового апарату – «кінескопу», у створенні якого брав участь винахідник М. Фрейденберг. Того ж року в Одесі відбулася публічна демонстрація двох кінофільмів, знятих «кінескопом» на Одеському іподромі: «Вершник» та «Метальник списа». У 1894 р. на IX з'їзді дослідників природи та лікарів Російської імперії Й. Тимченко за допомогою свого апарату демонстрував зображення на екрані. Таким чином він випередив західноєвропейських винахідників Л. Люм'єра, Ж. Демені, С. Складовського, однак його проблема полягала в тому, що він не запатентував свій винахід. У тому ж 1894 р. відбулася демонстрація першого німого кіно Т. Едісоном в США та Р. У. Поллом в Англії. У 1895 р. братами Огюстом та Луї Люм'єрами було винайдено синаматограф, тобто апарат, який поєднував плівку з проєкційним ліхтарем. Їхніми першими документальними фільмами стали «Прибуття потяга» та «Поливальник». Перший такий фільм був створений у 1896 р. – «Вид харьківського вокзала в момент отхода поезда с находящимся на платформе начальством».

³ Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1861. III, 643, 8 л. илл.; *Его же*. Сочинения по археологии и истории искусства. СПб.: Отд. рус. яз. и словесности, 1908. Т. 1. 21, IV, 552, II с.: илл.; *Его же*. Сочинения по археологии и истории искусства. СПб.: Отд. рус. яз. и словесности, 1910. Т. 2. 4, 455 с.: илл.

⁴ Кондаков Н. История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. Одесса: Тип-я Новороссийского ун-та, 1876. 276 с.; *Его же*. Изображения

було започатковано, закладено основи для широкого використання у майбутньому іконографічного, а німецьким вченим Абі Варбургом (Abraham Moritz Warburg) (1866–1929)¹ – іконологічного методу у мистецтвознавчих, а згодом й у візуальних студіях. Ф. Буслаєв, досліджуючи середньовічне мистецтво та літературу, практично сформулював теорію ілюстрації. Останню він пропонував розглядати як «объяснение текста очертанием в формах ваения и живописи», і закликав дослідників полегшити собі сприйняття абстрактних текстів «наглядным изображением»². Учений проаналізував співвідношення між традиційним характером мистецтва та свободою мистця, умовністю зображень та їхнім зв'язком з натурою. На конкретному матеріалі було розглянуто питання порушення єдності часу та місця, символіко-алегоричні форми в мистецтві тощо.

Н. Кондаков присвятив роки своєї праці систематизації та аналізу мініатюр грецьких рукописів, уперше застосувавши щодо них поняття «іконографічний тип». Учений запропонував групування канонічних сюжетів за тематичним принципом. Остаточою його метод був відшліфований у дослідженнях релігійної іконографії, здійснених уже на початку ХХ ст. Н. Кондаков ще раз довів тісний зв'язок між текстом, ілюстрацією та історико-культурним контекстом їх створення. Розроблений ним метод допоміг систематизувати великі масиви візуального матеріалу.

А. Варбург у праці «Погансько-античні пророцтва в слові та зображенні в епоху Лютера» (1920), так само, як і його російські колеги, здійснив цікавий порівняльний аналіз інформації, закладеної в джерела різних типів та видів. Як зазначила М. Торопигіна, «...досвід оцінки сучасних подій і аналіз архівних документів» – у цій книзі – «взаємно збагачують один одного»³.

Твором Абі Варбурга, який мав підсумувати наукові пошуки дослідника у сфері нових підходів до творів мистецтва, повинна була стати праця, присвячена культурній пам'яті («Мнемозина»⁴). Цей атлас, який спочатку складався з ілюстрацій до лекцій, дозволив би продемонструвати історію візуальних образів у культурі країн середземноморського регіону. Зібраний та систематизований матеріал А. Варбург представив у вигляді великих таблиць під назвами: «Макро- та мікрокосмос», «Переслідування та перетворення», «Викрадення жінок» та інші, які стали самодостатнім аналітичним матеріалом для вченого, де в одному полі зіткнулися абсолютно несумісні з точки зору класичної історії мистецтв візуальні образи, створені майстрами античності, високого Відродження та авторами сучасних вченому марок, рекламної продукції, фотографії тощо⁵. На жаль, праця залишилася не завершеною, коментарі до таблиць не написані.

русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., Изд. Император. ак. наук, 1906. 125 с.: илл.; *Его же*. Иконография Богоматери. Связи греческой и русской иконописи итальянскою живописью раннего Возрождения. СПб.: Тов-во Голике и Вильбор, 1911. 216 с., VII с.: илл.

¹ Метод вперше був застосований у докторській дисертації (захищеній у 1892 р.), присвяченій аналізу творів Боттічеллі – «Народження Венери» та «Прімавера».

² *Буслаев Ф.* Мои досуги, собранные изъ периодическихъ изданій мелкіе сочиненія: В 2-х ч. М.: Въ Синодальной типографіи, 1886. Ч. 2. С. 70, 77.

³ *Торопигина М.* Аби Варбург. Биография и биографы // Искусствознание. 2013. № 3/4. С. 23.

⁴ *Торопигина М.* Атлас «Мнемозина». Non finito в истории искусства // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 2 / Под ред. А. В. Захаровой. СПб.: НИИ-Принт, 2012. С. 314–320.

⁵ *Торопигина М.* Аби Варбург... С. 24–25.

Біографи Абі Варбурга стверджували, що вчений так і не створив цілісного систематичного вчення, схожого на метод формально-стилістичного аналізу Генріха Вольфліна або іконологічний метод, детально розроблений його учнем Ервіном Панофські. Однак суттєвому методологічному прориву середини 1950-х рр. у мистецтвознавстві та культурології сприяли ті масштабні новаторські ідеї, які були висловлені вченим у його нечисленних працях.

Сенс наукового методу Абі Варбурга зводився до відомого афоризму: «Бог – в деталях» («Der liebe Gott steckt im Detail»). На думку Ернста Кассирера, «вчений міг собі дозволити любов до деталей саме тому, що ніколи не втрачав розуміння цілісності власного підходу»¹. Як вчений, А. Варбург чітко уявляв собі необхідність «об'єднати формальний аналіз, іконографічне тлумачення та звернення до писемних джерел, аби дати образу мову, а слову – живе існування»². Водночас, як стверджував Е. Панофські, було би марною справою намагатися запозичити методику та стиль мислення Абі Варбурга, бо вони «були пов'язані з його особистістю та обраною темою наукових досліджень»³.

Чималий власний внесок у становлення візуальних студій у першій половині ХХ ст., точніше до залучення істориками візуальних джерел до своїх досліджень та до зміни ставлення до них як до носіїв історичної інформації, здійснили представники школи «Анналів». М. Блок, розглядаючи питання розширення джерельної бази історичних досліджень, писав, що «...майже будь-яка людська проблема вимагає вміння оперувати свідоцтвами найрізноманітніших видів...»⁴, а отже, «розмаїття історичних свідоцтв майже безкінечне. Все, що людина говорить або пише, що вона виготовляє, до чого торкається, може і повинно давати про нього свідчення»⁵. Л. Февр, у свою чергу визначаючи коло джерел історика, також заявляв, що це може бути все, у тому числі й візуальне, якщо воно вказує на присутність, діяльність, смаки і способи буття людини, несе інформацію про неї: «Історія використовує тексти – це ясно як день. Але не лише тексти. Але й усі джерела, якою б не була їхня природа. Ті, що перебувають в обігу здавна, та особливо ті, що народжені бурним розквітом нових дисциплін: статистики [...], демографії [...], лінгвістики [...], психології [...], – усього не перелічити»⁶. Натомість, як згодом вказували деякі дослідники, зокрема Ф. Хескелл, засновники школи «Анналів» на той час ще не зовсім усвідомлювали значення мистецтва як джерела для історика⁷. Ще пізніше, аналізуючи досягнення попередників у розробленні поняття *візуального джерела* та визначення місця зображень в їхніх працях, Ж.-К. Шмітт зазначав, що через досить чітке розмежування між історією та історією мистецтв, яке ще мало місце в першій половині ХХ ст., а також внаслідок слабких зв'язків

¹Торопыгина М. Аби Варбург... С. 25.

²Там же. С. 27.

³Там же. С. 27.

⁴Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Пер. с фр. Е. М. Лысенко, прим. и ст. А. Я. Гуревича. 2-е изд., доп. М.: Наука, 1986. С. 40.

⁵Там же. С. 39.

⁶Февр Л. Суд совести истории и историка // Бои за историю. М., 1990. С. 20.

⁷Haskell F. History and Images. Art and Interpretation of the Past. New Haven; L., 1993. P. 21; Магидов В. М. Визуальная антропология и задачи кино-, фото-, фотодокументального источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 302–349.

між цими дисциплінами, можна було спостерігати певний дисбаланс у наукових дослідженнях. Поки М. Блок закликав колег «по цеху» до обміркованого використання візуальних джерел у власних дослідженнях та припускав розширення сфери їхнього застосування у майбутньому, мистецтвознавці здійснили суттєвий прорив, концептуально оновивши свою дисципліну. У Німеччині, Великобританії та США почали з'являтися нові оригінальні праці, автори яких запропонували нові методи та дослідницькі прийоми в роботі з візуальними джерелами.

Поштовхом до змін у гуманітарних науках, зокрема історії мистецтв, культурній антропології та соціології, стали саме праці А. Варбурга, де він висловив чимало цікавих та інноваційних ідей¹. Ці думки вплинули на широке коло соціо-гуманітарних дисциплін, багато в чому визначили проблемні та тематичні розробки Вальтера Беньяміна, Ервіна Панофські, Ернста Гомбріха, Френсіс Йейтс, Ернста Роберта Курціуса, дали початок активному застосуванню іконологічного методу, який, на думку вченого, мав «розширити межі науки про мистецтво та сприяти міждисциплінарному обміну в галузі гуманітарного знання»². Зокрема Ф. Закль та Е. Панофські запропонувати вивчати не самі візуальні джерела (твори мистецтва), які, як виявилось, кардинально відрізнялися від традиційних історичних, тобто писемних, а інтелектуальні традиції, які дозволяли розшифровувати різноманітні смисли творів мистецтва³.

Сутність іконологічного методу Е. Панофські полягала в тому, щоб здійснити «доіконологічний опис джерела» (твору мистецтва), тобто здійснити ідентифікацію речей та подій з зображенням; «іконологічний аналіз відображення», тобто атрибутувати події у хронологічному, національному, релігійному та інших вимірах; запропонувати «іконологічну інтерпретацію»⁴. Учений, будучи класичним істориком мистецтва, вважав, що його завданням має бути дослідження взаємодії впливу літературних джерел та цілком самодостатніх зображувальних традицій на історію іконографічних форм, іконографічних типів⁵.

Переїзд вченого у повоєнний час з Німеччини до США створив для нього нові можливості. Будучи відірваним від свого звичного предмета досліджень (оригінальних творів європейського Ренесансу), Е. Панофські зосередився на зміні фокусу свого дослідницького бачення, зміні загального підходу до творів мистецтва, а також на низці теоретичних питань. Зокрема, на проблемі розмежування завдань історика мистецтва та його теоретика. На думку вченого, відносини між ними можна було уподібнити стосункам між двома сусідами, «які мають право

¹ Г. Бінг вважала, що в центрі уваги А. Варбурга були два питання: роль формування образів як цивілізованого процесу та зміна стосунків між образами образотворчого мистецтва та мови. Натомість Е. Гомбріх у своїй доповіді 1999 р. під назвою «Аби Варбург, его цели и методы» зазначив, що у творчості вченого можна були виділити такі теми, як: життя образів у соціальній пам'яті та питання їх рецепції і трансляції у світлі творчості окремих художників.

² *Торопыгина М.* Аби Варбург... С. 21.

³ *Шмитт Ж.-К.* Историк и изображение // *Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре.* М.: Наука, 2002. С. 14.

⁴ *Панофский Э.* Иконография и иконология: введение в изучение искусства Ренессанса // *Смысл и толкование изобразительного искусства. Статьи по истории искусства.* СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. С. 45–50.

⁵ *Панофский Э.* История искусства как гуманистическая дисциплина // *Смысл и толкование изобразительного искусства. Статьи по истории искусства.* СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. С. 27.

полювати на одній території», однак у розпорядженні першого «лише рушниця», а у другого – «набої». Відтак їм треба домовитися і стати партнерами, бо «коли теорію не пускає на поріг емпірична дисципліна, вона, як привид, пробирається через димар і починає по-своєму переставляти меблі», а якщо історію не пускають через двері, вона проникає в дім «як зграя мишей, які підточують фундамент»¹.

Таким чином, мистецтвознавці та історики усвідомили, що заради отримання нового уявлення про людину та соціум вони мають одночасно аналізувати мистецтво (візуальні джерела) в його специфіці та динамічних відносинах із суспільством². Це, на думку Ж.-К. Шмітта, дозволило, не витрачаючи час на розроблення самої дефініції візуального джерела, спробувати одразу сприйняти його як цілісність, що включала в себе поняття форми, структури, функції та функціонування. Звідси постало завдання звернути увагу на «специфіку пластичних мистецтв та отримати з того усі можливі висновки», а також зрозуміти, що «текст воскрешає в пам'яті сенс змісту як послідовність слів; натомість зображення залучає суттєво відмінне «мислення наочними образами», ґрунтоване на «баченні»³.

Необхідність пошуку взаємодії між мистецтвознавцями, які почали втрачати монополію на твори мистецтва, та істориками, соціологами, етнографами та іншими фахівцями, які розширювали коло джерел своїх досліджень, призвела до використання європейськими та американськими дослідниками міждисциплінарного підходу до вивчення джерел, що згодом було обґрунтовано в колективній монографії французьких учених «Історія та її методи». У передмові до цього видання було зазначено, що класична теза позитивістів про те, що «немає історії без документа», у другій половині ХХ ст. повинна була інтерпретуватися значно ширше. Зокрема, під поняттям *документ* потрібно розуміти різні типи джерел: *писемні, речові, аудіовізуальні, зображальні* та інші. Очевидне зростання уваги істориків до нетипових історичних джерел, зокрема аудіовізуальних та зображальних, призвело до того, що відомому історику кіно та кінокритику Ж. Садулю довелося описати процес виникнення та розвитку нових видів джерел⁴, розкрити методи аналізу фотодокументів та кінофільмів, розглянути значення кіно як джерела формування історичних уявлень сучасного суспільства⁵. Реалізувати своє завдання Ж. Садулю суттєво допомогло те, що свою увагу на фотографії та кіно, на їхню здатність одночасно бути «засобом відтворення та самостійним видом художнього виразу» європейські та згодом американські мислителі звернули ще на межі століть. Особливу роль у тому, що віднині і надалі фахівці різних дисциплін почали віддавати перевагу у своїх дослідженнях фотографії як джерелу, або як методу, відіграли статті представника відомої Франкфуртської школи⁶ Вальтера Бенья-

¹ Панофский Э. История искусства как гуманитарная дисциплина. С. 31.

² Шмитт Ж.-К. Историк и изображение. С. 15.

³ Там же. С. 15–16.

⁴ Фотографія та кіно, які виникли у ще ХІХ ст., поступово завойовували своє «місце під сонцем», доводячи, що вони одночасно є творами мистецтва, повноцінними джерелами інформації про минуле, прекрасними ілюстраціями до текстів, а також незамінними методами соціологічних, антропологічних та психологічних досліджень.

⁵ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие. М.: Российский гуманитарный институт, 1998. С. 149.

⁶ Франкфуртською школою традиційно прийнято називати групу талановитих, з політичного погляду радикально налаштованих філософів, соціологів, економістів, істориків, літераторів, які об'єдналися навколо Інституту соціальних досліджень,

міна: «Краткая история фотографии» (1931)¹ та «Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости» (1935–1938)². У першій праці В. Беньямін уперше накреслив свою концепцію «аури», яку, як і деякі інші ідеї, докладно розвинув у другій статті. Аура твору мистецтва, на думку мислителя, являла собою «дивне сплетіння місця та часу: унікальне відчуття далечі, як би близько при цьому не знаходився предмет, що розглядається»³. Руйнування аури відбувається внаслідок репродукування: «репродукція [...] без сумніву відрізняється від зображення. У зображенні унікальність та тривалість так само тісно поєднані, як скороминущість та повторюваність у репродукції. Очищення предмета від його оболонки, руйнування аури являє собою характерну ознаку того сприйняття, в якому почуття однотипності відносно усього в цьому світі настільки виросло, що воно за допомогою репродукції домагається однотипності навіть унікальних явищ»⁴. В. Беньямін одним з перших звернув увагу на те, що в фотографії одним з вирішальних моментів є відношення фотографа до своєї камери, за допомогою якої здійснювалася фіксація реальності або формувався уявний простір. Саме через стосунки фотографа та його камери в подальшому у фототворах відбувалося відчуження людини та її оточення⁵.

Ролан Барт (1915–1980), відомий французький літературознавець та семіолог, голова французької школи «нової критики», який разом із К. Леві-Строссом, Ж. Лаканом, М. Фуко та іншими розробляв структуралістську методологію в гуманітарних науках, вивчаючи проблеми семіотики культури та літератури, теж віддав належне фотографії. Він писав: «фотографія – це те, що гідне бути поміченим, і за чим ми маємо право спостерігати»⁶, водночас, на думку мислителя: «фотографія – це “непроникний”» антропологічний феномен: він не лише абсолютно новий, але й не здатний до будь-якого внутрішнього розвитку; вперше за всю свою історію людство зустрілось з повідомленням без коду⁷; відтак, фотографія, не будучи останнім (найбільш досконалим) нащадком у великій родині зображень, свідчить лише про радикальну зміну, яка відбулася у загальному балансі засобів інформації»⁸.

створеного у 1923 році при Франкфуртському університеті. Школа активно формувалася в 1930-х рр., коли Інститут очолював Макс Хоркхаймер (1895–1973). На погляди представників школи мали вплив ідеї Теодора Адорно (1903–1969). Найбільш відомими філософами та соціологами, які співпрацювали зі школою, були В. Беньямін, Г. Маркузе, Е. Фромм, П. Лазарфельд, Ф. Поллок та інші. Пізніше впливу франкфуртської школи зазнали, критично переробивши її ідеї, мислителі сучасності Ю. Хабермас та К.-О. Апель. Загалом означення «франкфуртська школа» критики почали використовувати після 1950 р. У той час як самі М. Хоркхаймер та Т. Адорно майже його не застосовували.

¹ Беньямін В. Краткая история фотографии // Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. М.: «МЕДИУМ», 1996. С. 66–91.

² Беньямін В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости // Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. М.: «МЕДИУМ», 1996. С. 15–66.

³ Беньямін В. Краткая история фотографии. С. 81.

⁴ Там же. С. 82.

⁵ Там же. С. 83.

⁶ Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. М.: Прогресс, 1989. 616 с.

⁷ Р. Барт це сказав щодо рекламної фотографії.

⁸ Барт Р. Избранные работы... С. 312.

Більш докладно можливості фотографії, особливості взаємодії фотографа та відзнятого ним були досліджені та викладені у збірнику есе Сьюзен Сонтаг «О фотографии» (1973–1977). Письменниця вважала, що «фотографії змінюють та розширюють наші уявлення про те, на що варто дивитися і що ми маємо спостерігати. Вони – граматики і, що ще важливіше, етика бачення. І нарешті, самий найграндіозніший результат фотографічної діяльності: вона дає нам відчуття, що ми можемо тримати в голові весь світ – як антологію зображень»¹. Головний парадокс фотографії, як вважала авторка, полягав у тому, що людина, яка знімає, не може втрутитися у те, що відбувається, і навпаки, – якщо вона бере участь у подіях, то вже не може зафіксувати їх у вигляді фотозображення². А щодо кіно, то ще Е. Панофські в роботі «Стиль и средства выражения в кино» (F. Panofsky, *Style and medium in the motion pictures*, 1934) розкрив генезис раннього кінематографа, зв'язав його з епосом та народною культурою, висунув «принцип совиразності», згідно з яким сенс кіно визначається взаємодією різновидових засобів вираження. На основі цього принципу вчений осмислив взаємодію зображення та звуку, а також різноманітних звукових елементів у фільмі³. Загалом дослідники середини – другої половини ХХ ст. вже чітко усвідомлювали, що репрезентації у візуальній культурі (кінематограф, фотографія, живопис, реклама, медіа) суттєво впливають на соціальні уявлення, спрямовуючи і формуючи повсякденні соціальні практики людей. Отже, вони були варті дослідження.

На особливу роль візуального як джерела історичного дослідження, що виявилося у появі та розвитку *візуальної історії* в межах візуальних студій, дослідники також активно почали звертати увагу саме від другої половини ХХ ст. Особливість цих візуальних досліджень, які були реконструкціями «історії образів», що базувалися на семіотичному понятті репрезентації (такий підхід до вивчення візуальної культури розвивали у своїх дослідженнях Н. Брайсен, М. Голлі, К. Моксі та ін.)⁴, полягала в тому, аби показати специфіку співвідношення бачення й мови, візуального та текстуального, перекладу «мови зображення» на мову лінгвістичну тощо⁵. Гаслом представників цього напрямку стало: «Навчитися бачити!», щоби потім інтерпретувати побачене так само, як цій процедурі піддається прочитаний текст⁶. Предметом подібних досліджень було все, що мало візуальну природу. Перевага надавалася фотодокументам, оскільки саме фотографія вважалася «серцевиною візуальності»⁷. Розширення в такий спосіб дослідницького поля перетворило на предмет дослідження газети, журнали, кіно, телебачення, рекламу, інтернет-

¹ Сонтаг С. О фотографии. М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2013. С. 12.

² Там же.

³ Кино: Энциклопедический словарь / Гл. ред. С. И. Юткевич; Редкол.: Ю. С. Афанасьев, В. Е. Баскаков, И. В. Вайсфельд и др. М.: Сов. энциклопедия, 1987. 640 с., 96 л. ил.

⁴ Усманова А. Визуальные исследования как исследовательская парадигма // Визуальные и культурные исследования. Минск, 2012. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>

⁵ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf

⁶ Там само.

⁷ Колодий В. В. Визуальность как феномен и её влияние на социальное познание и социальные практики: Автореф. дис... канд. философ. наук: 09.00.11; Национальный исследовательский Томский политехнический ун-т. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://sun.tsu.ru/mminfo/2011/000413532/000413532.pdf>

ресурси, явища масової візуальної культури, які одночасно могли формувати як образ минулого, так й ідентичність суб'єктів сучасного соціуму. Фото, відео, кіно, електронні ЗМІ, інші різноманітні візуальні матеріали представляли інтерес для дослідника і як культурні тексти, і як репрезентації соціального знання, і як контексти культурного виробництва, соціальної взаємодії та індивідуального досвіду¹.

3. 3. Візуальний поворот та зміст візуальних студій

Як уже зазначалося, оцінивши на форумі 1988 р. науковий доробок науковців різних галузей гуманітарного знання, накопичений протягом ХХ ст., науковці зафіксували його у виданні «Бачення та візуальність»². Водночас було визначено перспективні тематичні блоки, які потребували від дослідників поглибленого аналізу та розробки. Серед таких були проблеми теорії образу, визначення змісту понять *візуальність*, *візуальна культура*, об'єкт та предмет візуальних студій, особливості використання візуальних (фотографічних, кінематографічних) методів в антропологічних, соціологічних чи психологічних дослідженнях.

У середині 1990-х рр. американський культуролог У. Мітчелл (*W. J. Mitchell*) у своїй праці «Теорія образу: очерки вербальної та візуальної репрезентацій» (*Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*) зафіксував утвердження в сучасній культурі «постлінгвістичне та постсеміотичне панування образів», які повсякчасно вступають у складну взаємодію з технікою, інститутами, дискурсами, тілами, різноманітними соціальними структурами³. На відміну від переконань багатьох попередників, які підкреслювали тісний взаємозв'язок між текстом та зображенням⁴, У. Мітчелл запропонував розглядати стосунки між цими двома видами джерел інформації як боротьбу за панування між зображеннями та вербальними знаками, в якій вони претендують на привілейоване право у трактуванні природи речей⁵. Взаємодію текстуальних і візуальних форм у стосунку одна до одної вчений пояснював у термінах «підривної діяльності». У. Мітчелл був переконаний, що слова та зображення – це не лише два способи репрезентації, але й дві життєві стратегії, які апелюють до різних троп культурного самовизначення. У своїй праці культуролог подавав відмінності між зображеннями та текстом, наголошуючи на різниці режимів функціонування людського досвіду. Для одних важливо «говорити», а для інших – «показувати», в одних випадках люди покладаються на «чутки», а в інших – на показання «очевидців». Отже, в трактовці У. Мітчелла, протистояння візуальних та вербальних уявлень були невід'ємні від боротьби в культурній політиці та політичній культурі.

У праці «Чого хотят изображения? Жизнь и любовь изображений» (*What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*) У. Мітчелл зафіксував важливий

¹ Григорьева Е., Ярская-Смирнова Е. Визуальные исследования...

² Foster H. Vision and Visuality. 1988.

³ «Иконический поворот» в культуре и трансформация образования. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/111588>

⁴ На думку одних дослідників, ілюстрація була нерозривно пов'язана з текстом, суттєво доповнювала та уточнювала його, на думку інших, – вона могла повністю його замінити, виступаючи цілком самостійним джерелом.

⁵ «Иконический поворот» в культуре и трансформация образования.

для його іконологічної програми парадокс – ефект «подвійної свідомості», який полягав у «одночасній присутності, з одного боку, наївного та навіть забобонного відношення до зображення, з другого, у збереженні щодо нього тверезої, скептичної та критичної позиції»¹. Така позиція дала можливість У. Мітчеллу переглянути зміст таких понять та культурних об'єктів, як *ідоли*, *фетиши*, *тотеми*. Водночас, використовуючи терміни *ікоборство* та *ідолопоклонство*, дослідник спробував прояснити природу таких соціальних явищ, як тероризм та колоніальна політика².

Насиченість ХХ ст., а тим більше ХХІ ст., різноманітною інформацією, яка мала візуальну природу або візуальні складові елементи, обумовили той факт, що *візуальність* стала розглядатись як певний вимір дій людини. Відтак почав зростати інтерес до того, в який спосіб численні прояви візуального були здатні конструювати ідентичність, або вибудовувати стосунки в середині соціуму. Ці питання сприяли зростанню численних праць із соціології та антропології, в яких досліджувалися проблеми аналізу візуальних даних³ та використання візуальних методів, сутності фотографії, яка взагалі змінила поняття інформації⁴, а також особливості використання фотографії в соціологічних, антропологічних та психологічних дослідженнях. На особливу увагу заслуговує узагальнювальна праця польського дослідника П. Штомпки «Візуальна соціологія», в якій у широкому соціально-філософському та культурологічному контексті були розглянуті теоретичні основи і практика використання фотографії як методу соціологічного дослідження; продемонстровані особлива роль візуальних проявів і уяви в сучасному суспільстві; висвітлені головні віхи розвитку соціально орієнтованої фотографії та продемонстрований шлях, пройдений у напрямку соціальної фотографії; схарактеризоване суспільство у фотографічному об'єктиві, включаючи людські постаті, дії, соціальну взаємодію, колективність, культуру та середовище. Цією працею відомий соціолог продемонстрував практичні можливості фотографії в додатку до інших методів соціології. Але найголовніше, він проаналізував фотообраз як предмет інтерпретації та виклав теоретичні аспекти розвитку візуальної соціології⁵.

Досягнення візуальної антропології були продемонстровані у значній кількості праць європейських та американських дослідників (Дж. Рубі⁶, С. Пінк⁷, Г. Грей⁸, К. Мітчелл та інші), з одного боку, а також у цікавих дослідженнях російських

¹ «Иконический поворот» в культуре и трансформация образования.

² Там же.

³ Соболева К. О методах анализа визуальных данных. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://sibac.info/13018>

⁴ Взгляд на фотографию. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.photographer.ru/cult/theory/401.html>

⁵ Штомпка П. Визуальная социология...

⁶ Ruby J. Visual Anthropology // Encyclopedia of Cultural Anthropology, David Levinson and Melvin Ember, editors. – New York: Henry Holt and Company, vol. 4:1345–1351, 1996; Ruby J. Picturing Culture: Essays on Film and Anthropology. Chicago: University of Chicago Press, 2000.

⁷ Pink S. The Future of Visual Anthropology: Engaging the Senses. L., 2006; Pink S. Doing Visual Ethnography: Images, Media and Representation in Research. L., 2007.

⁸ Грей Г. Кино: Визуальная антропология / Пер. с англ. М. С. Неклюдовой. М.: Новое литературное обозрение, 2014.

вчених (В. Круткин, П. Романов, О. Ярська-Смирнова¹, Л. Воронкова², А. Усманова³ та інші), з іншого. Велике значення для фахівців з різних галузей соціо-гуманітаристики мають збірки статей, підготовлених російськими науковцями, які репрезентують низку відповідних наукових центрів: Російську асоціацію візуальної антропології, до складу якої входять Центр Візуальної антропології Новосибірського державного університету, Лабораторія аудіовізуальної антропології Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН, Етнографічне бюро, а також окремих дослідників, які працюють у Російському гуманітарному університеті, Саратовському державному технічному університеті, Європейському гуманітарному університеті (Вільнюс), Інституті соціології РАН та інших.

Не маючи наміру детально аналізувати величезну кількість досліджень, які були опубліковані протягом останніх тридцяти років і які за своєю суттю відповідали напряму *візуальних студій* загалом, слід особливу увагу зосередити на праці відомого нідерландського літературознавця, історика культури, історика мистецтва, професора Амстердамського університету, засновниці й першої директорки Амстердамського інституту культурологічних студій (*Amsterdam School for Cultural Analysis, Theory and Interpretation*) Міке Баль. Вона у 2003 р. представила до уваги наукової спільноти надзвичайно цікаву та важливу теоретико-аналітичну та критичну статтю, яка у 2012 р. була перекладена російською мовою – «Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований» (*Visual essentialism and object of visual culture*)⁴.

Дослідниця, з одного боку, зосередила свою увагу на давно назрілому питанні «визначення найголовніших завдань, відкидання усього непотрібного та максимальній концентрації на тому, що дійсно має сенс»⁵ у *візуальних студіях*, тобто проблемі визначення їхнього об'єкта, предмета, методів, а з іншого – виступила проти бездумного використання есенціалізму як «теоретичної та філософської установки, яка характеризується приписуванням певній сутності незмінного набору рис та властивостей»⁶.

Актуальність праці М. Баль стає цілком очевидною на тлі великої кількості досліджень, які за формальними ознаками та термінологією належать до візуальних студій. Саме тому дослідниця поставила перед собою завдання критично переглянути низку стереотипних тверджень, визначити найголовніші узагальнювальні складові цих студій, а також окреслити їхні проблемні місця.

¹ Круткин В., Романов П., Ярская-Смирнова Е. Интеллектуальное поле визуальной антропологии // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. Саратов: Научная книга, 2007. С. 7–18.

² Воронкова Л. «Социологические выставки»: визуальные презентации в социальных науках // Визуальная антропология: настройка оптики / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. М.: Вариант, ЦСПГИ, 2009. С. 149–228.

³ Усманова А. Гендер и культура в парадигме культурных исследований // Введение в гендерные исследования. Ч. 1: Учеб. пособие / ХЦГИ. СПб.: Алетейя, 2001. С. 427–464.

⁴ Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_124.pdf

⁵ Визначення есенціалізму надане Грегом МакКеоном у книзі «Эссенциализм: Путь к простоте».

⁶ Хлебалин А. В. Эссенциализм и антиэссенциализм в модальной логике // Философия науки. 2003. № 2. С. 34–46.

Отже, одним з перших М. Баль розглянула питання розуміння поняття *візуальна культура*. На думку дослідниці, *візуальна культура* – це «міждисциплінарне поле, а не дисципліна», її об'єкт не можна вивчати виходячи з існуючих парадигм¹. Проблемність згаданого поняття полягає в тому, що «номінально – це розуміння сучасної культури як переважно візуальної по природі або розгляд певної частини культури як візуальної, ніби її можна ізолювати від усіх інших форм (навіть з дослідницькою метою)»². Як наукове та культурне поняття *візуальна культура* виступає нащадком історії мистецтв, перш за все, в її історичному вимірі. Водночас вона стала реакцією роздратованих істориків мистецтва на втручання інших дисциплін у її дослідницьке поле, що було названо *візуальним поворотом*. М. Баль також наголосила, що коли дослідники мають справу з чітко визначеним об'єктом та категоріями, вони працюють у межах класичних дисциплін. Коли ж «об'єктна область не очевидна або якщо її ще треба “створити”, то йдеться про міждисциплінарні дослідження»: «міждисциплінарне дослідження – це створення нового об'єкта, який не належить до жодної з них»³. Розмірковуючи над тим, чи можна *візуальну культуру* розглядати як об'єкт, М. Баль дійшла висновку, що намір зробити дефініцію відправною точкою праці дослідника – «це також частина проблеми». Дослідниця запропонувала звернути увагу на побутування та зміст таких понять, як: *візуальна подія, візуальний образ, візуальний компонент* традиційних відчуттів (слухання, читання, смакування та нюх)⁴. Вона також наголосила на потребі пам'ятати про те, що «візуальність не можна замінити іншими типами сприйняття»⁵, хоча спроба відділити візуальність від інших властивостей образів може заважати формулюванню нового об'єкта. Некритичне залучення окремими дослідниками нових медіа, які вважаються візуальними, зокрема Інтернету, як об'єкта візуальних студій, зазнало категоричного несприйняття з боку М. Баль. Вона зазначила, що Інтернет взагалі «переважно не є візуальним». У цьому контексті науковець запропонувала розглядати його як *екранну культуру* з її скороминущими образами на противагу *культурі друку*, де об'єкти, включаючи образи, мають міцну форму побутування⁶. Запропонований дослідницею новий термін не може, на її думку, використовуватися як синонім до візуальної культури, так само як культура друку не може бути синонімом текстової культури. Суттєве місце в розмірковуваннях М. Баль посіли проблеми наявної плутанини з розумінням *візуального* як *медіуму, семіотичної системи та методу*, що є дуже важливим для розуміння суті візуальних досліджень загалом. Вона також визнала наявність та правосильність академічної полеміки між історією мистецтв та візуальними студіями, зазначивши, що вони неодмінно будуть узгоджуватися в тому, що аналізують. Посилаючись на М. Фуко, М. Баль зазначила, що «знання так спрямовують прискіпливий і конкретизуючий погляд, що робить видимими ті сторони об'єктів, які інакше залишались невидимими»⁷. Справедливим буде і зворотне твердження:

¹ Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований. С. 212.

² Там же. С. 213.

³ Там же. С. 215–216.

⁴ Саме тому література, звук та музика можуть бути такими ж об'єктами візуальної культури, як кіно та телебачення, в той час як живопис, з причини своєї віддаленості від виключно візуальної сфери, є менш типовим об'єктом.

⁵ Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований. С. 212.

⁶ Там же. С. 223.

⁷ Там же. С. 225.

«не будучи характерною ознакою побачених об'єктів, видимість є практикою або стратегією відбору, що визначають, які сторони цих об'єктів залишаються невидимими». Загальний висновок М. Баль щодо об'єкта візуальних студій звучить так: об'єктна область візуальної культури настільки є дифузною, що об'єкт треба не визначати, а створювати, орієнтуючись на взаємозв'язки видимого та того, хто його розглядає.

Розмірковування над визначенням об'єкта візуальних студій привели М. Баль до окреслення основних дослідницьких завдань цього напрямку: «дослідження візуальної культури навряд чи стануть описувати конкретні артефакти та їхнє походження за прикладом історії мистецтв або цілі культури, як це робить антропологія. Скоріше, вони повинні критично аналізувати стики та з'єднання візуального поля, розхитуючи його «природний», «звичний» стан» [...] вони «повинні фокусуватися на місцях, де об'єкти – часто, але не виключно – візуальної природи збігаються з процесами та практиками, які формують цю культуру»¹. Так, наприклад, М. Баль зазначила, що візуальні студії можуть бути присвячені проблемам зв'язку між візуальною культурою та націоналізмом, або візуальною культурою та дискурсами імперіалізму та расизму, які її формують, тощо. Нарешті, до методів візуальних студій дослідниця віднесла аналіз, який дістався цим студіям від історії мистецтв, герменевтичне коло, як важливу складову практик інтерпретацій, мультисенсорність, яка включає афективні, тілесні та когнітивні компоненти². Таким чином, дослідження Міке Баль розставило крапки над «і» у найбільш складних теоретико-методологічних проблемах візуальних студій, виявило проблемні зони, які ще потребують уваги вчених у царині як теоретичних, так і прикладних досліджень.

Для визначення загальних перспектив *візуальних студій* у контексті майбутнього соціогуманітаристики загалом, слід звернути увагу на принципові висновки Е. Доманської³. По-перше, польська дослідниця рекомендувала чітко розмежувати так звану «нову гуманітаристику», яка розвивалася протягом 1970–1990-х рр., та «постгуманітаристику», яка з'явилася на світ з кінця 1990-х років та з того часу впевнено опановує інтелектуальний простір обох півкуль планети. По-друге, на межі двох зазначених періодів розвитку гуманітаристики відбувся принциповий парадигмальний зсув. Якщо для першого періоду були характерні лінгвістичний, візуальний, етичний повороти, а методологічною основою досліджень були постструктуралізм, деконструкція, наративізм, текстуалізм, то другому періоду притаманні повернення до матеріальності, речевий, видовий поворот, емоційний та когнітивний повороти; у методологічному сенсі – новий емпіризм, постгуманітаристика, еволюційні та неоеволюційні підходи тощо⁴. По-третє, на думку дослідниці, чистих, гомогенних парадигм не існує: скоріше дослідники мають справу з «різними напрямками, тенденціями та дослідницькими підходами, деякі з яких мають спільні риси»⁵. Відтак, сучасний дослідник перебуває в певній «парадигмальній прогаліні», але з того є своя користь: науковці дедалі частіше використовують

¹ Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований. С. 243.

² Там же. С. 247–248.

³ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. К.: Ніка-Центр, 2012. 264 с.

⁴ Там само. С. 174–175.

⁵ Там само. С. 158.

компліментарні підходи, що поєднують гуманітарні, соціальні та природничі науки¹. По-четверте, до кола об'єктів сучасних гуманітарних досліджень потрапляють біометрія, біополітика, екоцид, межі видової ідентичності, відносини людини та не-людини, тобто людей, тварин, середовища та технологій тощо. З огляду на вищесказане, актуальності набувають як різні форми сприйняття, так і фіксації інформації. Серед останніх особливо поширеними є фотографія², документальне та етнографічне кіно, відео-інтерв'ю та інші. У нових темах гуманітарних досліджень, як-от: нелюдські форми існування (тварини, речі), відносини дух-матеріал, розум-тіло, людське-не-людське, речі як Інше людини, дослідження середовища або світів, предмети мистецтва як особи, мережі та агенти, візуальна складова залишається. Дослідник повинен володіти методами візуального аналізу, навичками інтерпретації образів незалежно від зміни парадигми.

До того ж у суто прикладному сенсі *візуальні студії* мають усі підстави до подальшого розвитку та поширення. Це може бути пов'язано з удосконаленням методик опрацювання візуальних джерел, застосуванням компліментарного підходу до них й у гуманітарних дослідженнях загалом, а також між- або інтердисциплінарного підходу в суто історичних дослідженнях зокрема; розробкою перформативного підходу до візуальних матеріалів (творів образотворчого мистецтва та архітектури). У контексті конкретно тематичного вибору цікавим видаються дослідження проблематики побутування викривлених образів, тобто карикатури, дослідження кіно як джерела багатой культурно-історичної та соціальної інформації, дослідження різноманітних візуальних джерел як засобів пропаганди нормативних уявлень того чи іншого соціуму та інші.

3. 4. Проблема формування «мови» візуальних студій

Формування понятійно-категоріального апарату, термінологічної бази будь-якої галузі науки залежить від типу інформації, способу її кодування та джерел її концентрації, зберігання і передачі. Оскільки візуальні студії являють собою особливий напрям наукових досліджень історичного, соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного характеру, докладно проаналізувати весь спектр термінів та понять, які використовують дослідники та мислителі у своїх працях, доволі складно. Натомість можна спробувати їх систематизувати. Відтак до першої групи дефініцій можна віднести ті, які фактично виникли і зазнали трансформації в межах загальної та галузевої філософії, гештальтпсихології, соціології, зокрема візуальне мислення, візуальні образи, візуальна інформація, візуальна комунікація тощо, які можна було би умовно назвати *універсальними*. До другої групи дефініцій належать *традиційно-дисциплінарні* категорії та поняття, власне історико-іконографічного та мистецтвознавчого походження. Залежно від дослідницької мети, конкретних завдань, залучених джерел та застосованих методів їхнього опрацювання, дослідники послуговуються *сучасними* (виробленими сучасною наукою

¹ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика... С. 159.

² Фотографічний метод (або метод фотографії) – метод дослідження різноманітних фактів та явищ, які відбуваються у природі та суспільстві, що полягає у фіксації їх на фотографії або серії фотографій, які у подальшому піддаються візуальному аналізу та інтерпретації з боку фахівців. Фотографія як метод використовується соціологами, антропологами, фізиками, астрономами, хіміками, агрономами, біологами та іншими фахівцями.

і визнаними певною групою вчених) та *давніми* (історично обумовленими, що зафіксовані писемними джерелами конкретних історичних епох) термінами. У працях субдисциплінарного, міждисциплінарного та полідискурсійного характеру спостерігається тенденція до використання дефініцій різних груп, що може бути більш або менш вдалим; їхнього міксування; а також до активного словотворення, тобто до системного формулювання нових термінів і понять, що, за висловом М. Епштейна, надає сучасній гуманітаристиці ХХІ ст. «більш творчого характеру»¹.

До дефініцій універсального змісту, які зустрічаються у працях із сучасної філософії, психології, теорії мистецтва, а також у візуальних студіях, перш за все належить поняття *візуальне мислення*. Це специфічний вид мисленнєвої діяльності, змістом якої є оперування та маніпулювання *зоровими образами* (візуальними образами). Як відомо, *образ* є однією з суб'єктивних форм відображення об'єктивної реальності, творчою реконструкцією об'єкта. Відтак результатом візуального мислення є створення нових образів, що несуть змістове навантаження й роблять значення видимим². Світлана Симоненко вважає, що візуальне мислення є найвищою формою розвитку наочного відображення, вищою пізнавальною діяльністю, що розвивається та має індивідуальні особливості перебігу. Детермінантами розвитку візуального мислення є загальна суспільна картина світу та індивідуальний образ світу суб'єкта діяльності. Когнитивним продуктом візуально-мисленнєвої діяльності є образ-концепт, який має свою специфіку, властивості та функції, що відрізняє його від інших наочних образів. Механізмами візуально-мисленнєвої діяльності дослідниця вважає візуально-мисленнєві стратегії, які визначають індивідуальні особливості її перебігу при створенні образу-концепту³. Однак змістове наповнення та можливість передачі цього образу-концепту можуть суттєво відрізнятися одне від одного. Проблема тут полягає в тому, що в сучасній європейській культурі існує понад 10 образних мов, до яких належать численні так звані *післяобрази*, тобто сліди яскравих візуальних образів, образи сновидінь, галюцинації, синтестезії – складні зорово-тактильні чи зорово-слухові образи, відображені образи й образи, породжені уявою, фантазією, міфом, наукою. Натомість в індійській культурі побутує понад 30 образних мов або видів зорових образів. При цьому європейці не здатні перекласти їхню кваліфікацію на свої мови, бо не мають відповідного перцепційного досвіду, а отже, і його мовних еквівалентів⁴. Оскільки між рівнями візуального та вербального мислення існує певний взаємозв'язок, бажано було, аби він був збалансованим. На сьогодні зміст слова порівняно з візуальним образом має більш фіксований соціально унормований зміст, закріплений суспільною конвенцією і самою системною організацією мови, за рахунок чого він є більш об'єктивним (стереотипним) і менш індивідуалізований⁵. Відтак, можна погодитися з висновком С. Симоненко про те, що необхідність ґрунтовних сучасних досліджень візуальних мовних систем є очевидною. На думку дослідниці, такі праці дали б можливість більш глибокого розкриття людської індивідуальності та багатогранності її творчого потенціалу⁶.

¹ Епштейн М. Зачем нужны новые понятия и слова?

² Симоненко С. М. Психологія візуального мислення: Дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.01; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2005. С. 5.

³ Там само. С. 6.

⁴ Зинченко В. П. Аффект и интеллект в образовании. М.: Триволи, 1995. 64 с.

⁵ Симоненко С. М. Психологія візуального мислення. С. 122.

⁶ Там само. С. 123.

Аналізуючи функціонування таких категорій, як «зоровий образ»/«візуальний образ», «наочний образ» та «образ-концепт», С. Симоненко, погоджуючись із В. Зінченком, вважає, що візуальні образи, порівняно із перцепційними, є більш складною формою відображення, а також мають більш виражену пізнавальну функцію¹. Наочні образи являють собою надзвичайно емку форму репрезентації навколишньої дійсності. У них знаходить своє місце інформація про просторові, часові, динамічні, колірні і фігуративні характеристики предметів. Поняття «образ-концепт», на думку С. Симоненко, займає центральне місце в розвитку візуального мислення. Образ-концепт є результатом візуально-мисленнєвого процесу і характеризується системоутворювальною наочністю. Це пізнавальна структура, організація якої є результатом інтеграції двох різноякісних форм подання інформації: візуальної та вербальної шляхом створення моделей, схем, образів-прототипів, образів-знаків і образів-символів². Образ-концепт має базові та специфічні властивості. До перших належать активність, предметність, цілісність, просторово-часова структура, інтенсивність, симультанність. До других відносяться концептуальність, амодальність, креативність, абстрактність, узагальненість. Функціями образу-концепту є відображально-пізнавальна (відображення відношень та зв'язків між предметами та явищами через їх візуалізацію), знаково-символічна (виступає знаком, символом предметів, явищ навколишньої дійсності), креативна (створення моделей, схем, артономічних форм³ тощо), прогностична (проекування майбутнього в образах-концептах та моделях), регулятивна (регуляція ідей, діяльності, поведінки, вербальної комунікації через її візуалізацію)⁴. Вирішальну роль у розвитку мисленнєвої діяльності людини, зокрема візуального мислення, як стверджує С. Симоненко, відіграє загальна картина світу, притаманна тому чи іншому суспільству, що визначає стратегії пізнання цього світу та створення індивідуальних образів світу її представниками. На її думку, наочно-просторові і метричні характеристики візуалізованої картини світу можуть співвідноситися з культурно-духовними категоріями світорозуміння тієї чи іншої культурно-історичної картини світу. Просторово-часові межі картини світу розширюються з розвитком візуального мислення людини, і, разом з тим, можливості «концептуального бачення» людини можуть обмежуватися існуючим у його свідомості образом світу⁵.

Не менш важливим питанням, до якого періодично звертаються вчені у своїх дослідженнях, є *візуальна репрезентація* та її форми. Інтерес до неї з боку філософів та культурологів обумовлений експансивним характером процесів візуалізації щодо вербальних форм подачі інформації. Культ слова поступово замінюється куль-

¹ Симоненко С. М. Психологія візуального мислення. С. 152–153.

² Симоненко С. М. Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід. Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. С. 140.

³ Артономічними формами можна вважати малюнки, картини, твори скульптури та архітектури, які є результатом візуального метамодельювання на різних рівнях відображення реальності, тобто від конкретних речей до вищих рівнів абстрагування дійсності. Водночас артономічні форми є матеріальним втіленням образів-концептів.

⁴ Симоненко С. М. Психологія візуального мислення... С. 117.

⁵ Симоненко С. Н., Цзань Даньян. Психологические особенности развития визуального мышления у студентов музыкальных факультетов Украины и Китая. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/PSYCHOLOGICHESKIE%20SOBENNOSTI%20RAZVITIJA%20VIZUALNOGO%20MYSHLENIJA%20U%20STUDENTOV%20MUZYKALNYH%20FAKULJETOV%20UKR.pdf

том образу, як у його цілісності, так і фрагментарно. Різні філософські словники по-різному трактують поняття репрезентації. За одними репрезентація – це представлення, зображення, часто використовуване в психології допоміжне поняття, яке служить для з'ясування сутності представлення¹. За іншими – це ступінь відображення цілого його частиною, що дає можливість поширювати уявлення про частину на ціле². У випадку, коли йдеться про візуальну репрезентацію, можна погодитися з визначенням, запропонованим Онуром Аджимазом та Євгеном Кожемякіним. На їхню думку, під *візуальною репрезентацією* варто розуміти передачу будь-якого повідомлення про дійсність (людей, дії, предмети, події, ситуації) через посередництво *візуального коду*; кодування будь-якої інформації про об'єктивний стан справ за допомогою зорово-графічних семіотичних засобів³. Відтак дослідження історичних форм візуальної репрезентації, визначення її соціокультурних детермінант, виявлення її естетичної та динамічної особливостей, на думку Оксани Пушонкової, може здійснюватися в класичній, модерністській та постмодерністській візуально-культурних парадигмах⁴. Конкретні засоби візуальної репрезентації дослідники залучають з образотворчого мистецтва: цілісно або частинами; у натуральних (природних) тонах або в штучній манері; як «об'єкт» або як «суб'єкт»; у вигляді «натурального тіла» або його «пародійної схеми» тощо⁵. Що ж до джерельної бази візуальних репрезентацій, то вона формується з творів мистецтва (за умови, що вони мають характер масового джерела), фотографій, аудіовізуальних джерел, сучасних медіа. У кожному випадку така репрезентація виступає в ролі «образного посередника» між індивідом та дійсністю. Для адекватної інтерпретації будь-якої візуальної репрезентації важливими є дотримання основних правил створення самого *візуального тексту*, подачі вербального підтексту, розуміння особливостей історичного або культурного контексту, а також співвідношення цієї репрезентації з моделлю *візуальної культури* того чи іншого суспільства.

Саме поняття «*візуальна культура*» є доволі широким. Найчастіше під ним розуміють ту царину загальнолюдської культури, яка будується на здатності сприйняття візуальних образів, умінні їх аналізувати, інтерпретувати, оцінювати, зіставляти, представляти, створювати на цій основі індивідуальні художньо-мистецькі образи. Це також певне дослідницьке поле. Об'єктами візуальної культури можуть виступати малюнки, графічні твори, твори живопису, твори інших пластичних мистецтв, фотографія, художнє та документальне кіно, телепередачі та ток-шоу, концептуальне мистецтво, «public art», театральні постановки, відео-арт, об'єкти зовнішньої реклами, рекламні ролики, твори дизайну, творчі продукти web-дизайну, відеоігри, сучасні графіті та мурали та багато іншого⁶.

¹Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М, 1999. С. 393–394.

²Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. 742 с.

³Аджимаз О., Кожемякин Е. Культурные модели визуальной репрезентации власти в дискурсе фотожурналистики // Современный дискурс-анализ. [Електронний ресурс] Режим доступу: iscourseanalysis.org/ada4/st34.shtml

⁴Пушонкова О. А. Динаміка форм візуальної репрезентації (естетичний аспект): Дис... канд. філос. наук: 09.00.08; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. К., 2006. С. 6.

⁵Аджимаз О., Кожемякин Е. Культурные модели визуальной репрезентации власти...

⁶Даниэль С. М. Искусство видеть. М.: Амфора, 2006. С. 113.

Візуалізація, яка оточує сучасну людину на всіх рівнях її буття, загалом є «культурною практикою», що є альтернативою концептуалізації. На думку Пьотра Вітека, термін «візуалізація» замінює характерну для концептуалізації лінеарність та послідовність представлення одночасності. Мистецьке полотно/картина або фотографія здатні продемонструвати розмаїті образи історичного світу: архітектуру, інтер'єри, кольори, одяг, зачіски. Кіно або телевізійне шоу/програма, крім вищезазначених можливостей, ще й дозволяють досліднику почути звуки, голоси і способи мовлення тієї чи іншої історичної постаті. Завдяки зафіксованому рухові фільми або телепрограми здатні продемонструвати тяглість/тривалість історичної події. Застосування монтажу дозволяє демонструвати кілька подій одночасно, додаючи в разі потреби вербальні або текстуальні коментарі. На екрані всі вищезгадані елементи можуть бути присутні одночасно, що призводить до того, що образ минулого починає поставати перед дослідником як одномоментний і значно складніший, аніж той, з яким дослідник працює у випадку лінеарної та послідовно писаної історичної нарації¹. У випадку з мультимедіальними уявленнями про минуле ситуація виглядає ще складнішою. П. Вітек стверджує, що мультимедіа через свою модулярну будову, фрактальну структуру та інтерактивність дають дослідникові нові можливості. На противагу від писаної історії і водночас подібно до кіно, мультимедіа здатні залучити всі можливі стратегії та конвенції аудіо-візуальної експресії. Тобто: кольори, цифри, малюнок, живопис, графіку, фотографію, фільм, звук, музику, написане та виголошене слово і т. д. Усі ці елементи виступають не як самостійні канали комунікації, а як зінтегровані на певній спільній базі – комп'ютері – та вільно співіснуючі між собою. Відтак, мультимедіальний історичний переказ виступає чимось на кшталт спроектованого дослідником минулого, інтерактивної гри в історію, правила якої не є однозначно окресленими, а сама гра не є кінцевим ефектом конструкції активності історика².

Продовжуючи аналіз нових дефініцій, вилучених з різногалузевих досліджень сучасної гуманітаристики, коротко³ зупинимось на низці понять, які об'єднують прикметник «візуальний / візуальна / візуальне». До цієї групи належать «*візуальна інформація*», «*візуальна семіотика*», «*візуальна мова*», «*візуальні комунікації*», «*візуальне мистецтво*» та деякі інші.

Поняття *візуальна інформація* поєднує в собі традиційне визначення інформації з візуальними за своєю сутністю способами її сприйняття, формами представлення, кодування та збереження. Тобто це сукупність відомостей (даних), які сприймають із навколишнього середовища (вхідна інформація), видають у навколишнє середовище (вихідна інформація) або зберігають всередині певної системи, у вигляді зображень, креслень, графіків, рисунків, фотографій, відеозаписів, художніх та документальних стрічок тощо, сприймають органами зору й передають за допомогою умовних сигналів або технічних засобів.

Візуальна інформація характеризується унікальною властивістю впливу, що може використовуватися з різною метою і залежати від конкретно поставлених завдань. Це обумовлено легкістю її сприйняття і складністю її обробки людським мозком. Процес засвоєння візуальної інформації людиною також має складний

¹ Witek P. Metodologiczne problem historii wizualnej // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2013. Вип. 7. С. 250–251.

² Там само. С. 251.

³ Ґрунтовно проаналізувати всі новотвори в межах незначного розділу колективної монографії неможливо, оскільки вони потребують окремого спеціального опрацювання.

механізм. На думку А. Лиховцевої, кожна людина має власну систему образів і зображень (систему візуальних рядів), зафіксованих у її свідомості. Формується вона з трьох блоків. Перший блок образів і зображень безконтрольно фіксується ззовні. Формуванням другого блоку людина займається сама, керуючись лише своїми індивідуальними побажаннями та потребами. Водночас третій блок безконтрольно формується в свідомості як похідна від двох перших. Саме від цієї системи залежить психоемоційний стан людини, її уявлення та погляди¹.

Як уже можна було переконатися, у визначенні *візуальної інформації* найбільш важливою складовою є наочний спосіб її подачі. Відтак фахівцям з різних галузей науки і практики не можна обійтися без використання ще одного терміна – *інфографіка*. Під ним розуміють інструмент представлення інформації читачу/глядачу/користувачу в найбільш лаконічній та емкій формі. Прийнято вважати, що інфографіка – це один із видів альтернативного викладу інформації шляхом створення художніх зарисовок, графіків, діаграм та інших графічних об'єктів як на папері, так і в електронному вигляді. Інфографіка більш наочно демонструє співвідношення предметів і фактів у часі і просторі, а також візуалізує наявні тенденції. Особливістю використання інфографіки є те, що для її створення залучають лише такі графічні об'єкти, які пов'язані з інформацією асоціативно. З метою фіксації візуальної інформації, яку можна використовувати й у наукових дослідженнях, уже почали створювати спеціалізовані журнали, як, наприклад, «Інфографіка»².

Усе більше уваги з боку сучасних дослідників останні кілька років приділяється візуальній семіотиці. З одного боку, *візуальна семіотика* – це складова частина семіотики³ в цілому, з другого – це порівняно нова галузь гуманітарного знання, а з третього – мультидисциплінарне/полідисциплінарне дослідницьке поле, в якому зустрічаються та обмінюються методами і досягненнями «традиційні», «класичні» залузі гуманітарного знання: філософія, культурологія, соціологія, політологія, мистецтвознавство, релігієзнавство, етика, естетика, історія, лінгвістика, етнографія та ін. Домінуючим ракурсом дослідження означеної тематики є візуальні аспекти комунікації. Він дозволяє зробити об'єктом дослідження зв'язок візуальних феноменів та їхніх систем з культурною та антропологічною практикою. З цієї точки зору, на думку фахівців, будь-яка *візуальна сема*⁴ може і повинна бути інтерпретована як *праксема* – знак, що репрезентує і продукує певні прагматичні настанови, норми і ефекти. Відтак предметом візуальної семіотики слід вважати розуміння як галузь культурно-антропологічного праксиса, як простір взаєморозуміння та взаємодії оптично виражених екзистенціально значимих смислів, а також самі *візуальні засоби комунікації*, що функціонують у різних «оптично» організованих формах культурної діяльності⁵.

¹ Лиховцева А. В. Визуальная информация. Восприятие и механизм воздействия. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://avroraart.ru/novosti/news_post/statya-vizualnaya-informaciya-vozpriyatie-i-mehanizm-eyo-v

² Переглянути матеріали часопису, які складаються виключно з інфографіки, можна за посиланням: <http://infographicsmag.ru>

³ Семіотика (грецьк. *semeiotikón*, від *seméion* – знак, ознака), семіологія – наука, що досліджує властивості знаків і знакових систем (природних і штучних мов).

⁴ Сема – смислова одиниця; мінімальна, гранична, неділима складова частина лексичного значення (семемі).

⁵ Аванесов С. С. Что можно назвать визуальной семиотикой? // Праксема. Проблемы визуальной семиотики. Томск: Изд-во Томского гос. пед. ун-та. 2014. № 1. С. 10–22.

Загальний перелік засобів візуальної комунікації доволі широкий, однак за потреби людина використовує лише один з них. Відтак дослідник, який досліджує сам процес передачі ідей та інформації, тобто *візуальну комунікацію*, у формах, які можуть бути сприйняті органами зору, вибирає для аналізу лише один її засіб або кілька споріднених. Цими засобами є: знаки, графічні твори, типографічна продукція, продукти графічного дизайну, реклама, цифрова анімація та електронні ресурси. Організація візуальної комунікації базується на тому принципі, що візуальне повідомлення має значно більшу здатність інформувати та освічувати, а також значно більшу силу впливати на соціум та його окремих представників. Дослідження візуальної комунікації передбачає ознайомлення з основами фізики світла та фізіології очей, опанування когнітивною теорією та теоріями кольору і сприйняття, гештальтпсихологією, законами естетики, природними структурами читання, принципами проектування, семіотикою, основами дії камери/зйомки і типами зображень тощо.

Стрімка глобалізація існування людського суспільства актуалізувала проблему пошуку нових засобів комунікації не лише в системі «людина – людина», але й у системі «людина – інформаційне середовище». І якщо одним з головних засобів комунікації в першій системі була і залишається традиційна мова в її вербальній формі, то в другій системі вже використовується мова формалізована, тобто мова програмування. Складовою останньої все частіше виступає так звана *візуальна мова*, розробкою якої займають фахівці з ІТ, а користувачами виступають, наприклад, геймери. Загалом же проблема розробки комунікативних засобів взаємодії людини з інформаційним середовищем перебуває у полі міждисциплінарних досліджень кібернетики і філософії, зокрема філософії математики, філософії мови, філософії інформації¹.

У цьому контексті навіть традиційне *мистецтво* почало розширювати свої усталені раніше межі і набувати визначення *візуального*, значно розширюючи свій об'єкт.

Нарешті, численні і різноманітні *візуальні матеріали* все частіше почали не просто залучатися до навчального процесу, але принципово міняти його. Відтак у дослідженнях з педагогіки та методики викладання різних дисциплін чимало місця почало відводитися *візуальним засобам* (ВЗ) навчання, *аудіовізуальним* (АВЗ) засобам навчання², *ілюстрації* або *ілюстративним засобам навчання* (ІЗ)³, а також *зображальним джерелам*. На початку 2000-х років під тиском невпинного зростання кількості інформації, зміни ролі особистості, інтелектуалізації її праці, швидкої зміни техніки та технологій, деякі фахівці замислилися над проблемою систематизації та типологізації наочних засобів навчання. Зокрема, до першої категорії, тобто ВЗ, вони рекомендували відносити неозвучені кінофільми, кіно-

¹ Моисеєнко А. В., Брылина И. В., Корниенко А. А., Берестнева О. Г., Кабанова Н. Н. Визуальный язык как средство коммуникации в информационных технологиях. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://connect-universum.tsu.ru/blog/connectuniversum_2014_ru/499.html

² Візуальні та аудіовізуальні засоби навчання: навч. посіб для студ. вищ. навч. закладів, вчителів та слухачів системи підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти / А. М. Гуржій та ін.; Ін-т педагогіки АПН України. Науково-методичний центр організації розробки та виробництва засобів навчання, Переяслав-Хмельницький пед. ун-т ім. Г. Сковороди. К.: [б.в.], 2002. 173 с.

³ Федоренко П. С. Ілюстративні засоби на уроках історії Української РСР. К.: Вид-во «Рад. школа», 1964. 178 с.: іл.

фрагменти, відеозаписи, діафільми, діапозитиви, транспаранти до графопроектора, епіпроекції, магнітні та лазерні диски. Крім того, це також могли бути діапозитиви або діафільми, в яких були зафіксовані зображення «об'єктивно існуючих явищ, процесів, моделей, малюнків, схем, друкованих або рукописних текстів»¹. До другої категорії – АВЗ – вони відносили озвучені кінофрагменти, навчальні діафільми, діапозитиви, епіпроекції, відеофільми та відеозаписи, що зафіксовані на носіях інформації магнітним та лазерним способом². До третьої категорії, тобто ІЗ, варто було відносити ілюстрації творів давнього та сучасного мистецтва, малюнки (зокрема книжкові мініатюри відповідних історичних часів), ілюстрації в давніх друкованих книгах, фотографії, які зафіксували певні історичні події³. Однак проблема полягала в тому, що у звукотеках та діатеках на той момент були зібрані засоби, створені ще протягом 1970–1980-х років. На початку 2000-х років вони вже були не придатні до використання. З часом *візуальні засоби навчання* було рекомендовано поділити на прості та складні. До першої групи були віднесені реальні предмети, моделі, картини, плакати. До другої зараховано: механічні *візуальні пристрої* (діаскопи, мікроскопи, кодоскопи та інші); аудіозасоби (програвачі, магнітофони, радіо); аудіовізуальні засоби: (телебачення, відео, інтерактивна дошка та мультимедіа-проектор); засоби, які автоматизують процес навчання (лінгвістичні кабінети, комп'ютери, інформаційні системи, телекомунікаційні мережі)⁴. Відтак загальний набір візуальних засобів навчання практично залишився незмінним, однак суттєво удосконалився процес технічного відтворення певних візуальних та аудіовізуальних джерел.

Зростання ролі візуальних джерел інформації в житті сучасної людини, а також в гуманітарних науках, призвело до того, що у багатьох працях, які за певними ознаками можуть бути закваліфіковані до будь-якої галузі візуальних студій, все частіше почало використовуватися поняття *креалізований текст*. Аналіз досліджень, присвячених проблемі креолізації текстів, дозволяє сформулювати визначення креалізованого тексту як негомогенного тексту, що складається з двох різних частин: вербальної та невербальної⁵. Елементарними прикладами креолізованих текстів слід вважати тексти реклами, комікси, афіші, плакати⁶.

¹ Візуальні та аудіовізуальні засоби навчання... С. 11.

² Там само. С. 3.

³ Федоренко П. С. Ілюстративні засоби на уроках історії Української РСР.

⁴ Бенес Т. В. Особливості використання візуальних засобів навчання у вищих військових навчальних закладах. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpnarpv_ppn_2014_4_7.pdf

⁵ Сорокин Ю. А., Тарасов Е. Ф. Креолізованые тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия. М.: Высшая школа, 1990. С. 180–186.

⁶ Сорокин Ю. А., Тарасов Е. Ф. Креолізованые тексты и их коммуникативная функция. С. 180–186; Анисимова Е. Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолізованных текстов): Учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2003. С. 8, 15; Бернацкая А. А. К проблеме «креолізации» текста: история и современное состояние // Речевое общение: Специализированный вестник / Краснояр. гос. ун-т; Под ред. А. П. Сквородникова. Красноярск: Красноярский ун-т, 2000. Вып. 3 (11). С. 104–110; Чигаев Д. П. Способы креолізации современного рекламного текста: Автореф. ... канд. филолог. наук: 10.02.01; Моск. пед. гос. ун-т. Москва, 2010. 24 с.: илл.

Необхідність створення «семіотично збагачених» текстів, в яких ілюстративно-візуальний ряд відігравав би вирішальне значення, почала формуватися ще з XV ст. Відтак першими креалізованими текстами можна було вважати летючі¹ листки². З середини XIX ст. цю функцію почали виконувати ілюстровані газети та журнали, афіші, плакати політичного та рекламного змісту.

Слід відзначити, що в креалізованих текстах вербальний і візуальний компоненти перебувають у нерозривному зв'язку. Саме тому, при вилученні одного з двох компонентів, той, що залишається, або повністю перестає передавати інформацію, або здійснює це неповноцінно, або сприяє невірній інтерпретації початкової інформації.

Загалом *креолізація*³ – це «комбінування засобів різних семіотичних систем в комплексі, який відповідає умові текстуальності»⁴. Засобами креолізації вербальних текстів є різного роду ілюстрації, тобто фотографії, малюнки, схеми, таблиці, символічні зображення, формули та ін.⁵ Ці зображальні або іконічні елементи можуть суттєво впливати на інтерпретацію текстів та розуміння його змісту. Не менше значення для креалізованих текстів мають технічні елементи оформлення текстів, зокрема шрифти, колір, тло тексту, засоби орфографії, пунктуації та словотвору, іконічні друковані символи (пиктограми, ідеограми тощо), графічне оформлення вербального тексту (фігури, стовпчиків, у вигляді обличчя або пей-

¹ Летючий листок – це рукописний інформаційний листок, який з'явився ще в середні віки, але почав поширюватися в німецьких державах в епоху Відродження та Реформації. Такий листок містив інформацію про релігійні та політичні події, епідемії, катастрофи, різноманітні «дива» тощо. Ці листки часто супроводжувалися ілюстраціями, які значно легше сприймалися неписемною народною масою, на відміну від грамотних категорій населення тогочасної Європи. З часом найбільш цікаві летючі листки власники друкарень тиражували їх на друкарських верстатах і продавали на ярмарках. Ще пізніше на таких листках почали розміщувати рекламну інформацію. Сам термін імовірно ввів в обіг швабський поет Крістіан Фрідріх Даніель Шубарт (1739–1791) у XVIII ст.

² Мицик Ю., Пухальська Н. Друковані «летючі листки» кінця XVII ст. як джерело з історії України // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 663–676; Котлярів П. Летючі листки як ключове медіа доби Реформації: тексти і образи // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. 2018. № 1 (5). С. 33–42; Рекламные летучие листки и начало печатной газеты в России. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://studopedia.su/5_34493_reklamnie-letuchie-listki-i-nachalo-pechatnoy-gazeti-v-rossii.html

³ У цьому розділі я навмисно опускаю дискусію щодо тих підходів, які застосовують при визначенні креалізованого тексту, бо вони не відповідають його завданням. Крім того, ця дискусія є незавершеною. Через те, що креолізація часто сприймається як процес запозичення цінностей іншої культури або як процес взаємодії кількох етносів на одній території, це призводить до взаємодії та змішування мов. Відтак у лінгвістичній літературі почало з'являтися безліч означень, автори яких намагалися за допомогою запропонованого ними терміна продемонструвати саму сутність креалізованого типу текстів. Наприклад, «семіотично ускладнений текст», «нетрадиційний», «відео-вербальний», «складовий», «полікодовий», «креолізований», або «лінгвовізуальний феномен», «синкретичне повідомлення», «ізовербальний комплекс», «ізоверб», «іконотекст» (Див. праці Ю. Сорокіна, Є. Тарасова, О. Анісимової, В. Березина, А. Бернацької, Л. Большиянкової, Н. Валгіної, Л. Головіної, Г. Ейгера, Р. Якобсона та ін.).

⁴ Бернацкая А. А. К проблеме «креолизации» текста... С. 109.

⁵ Валгина Н. С. Теория текста. Понятие креализованного текста. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://evartist.narod.ru/text14/25.htm>

зажу з відомих картин знаних художників тощо), кернінг¹, інтерліньяж². Повний перелік засобів креолізації ще не визначений та не описаний дослідниками.

Звертаючись до другої групи дефініцій, які вище були умовно означені як «традиційно-дисциплінарні», головну увагу слід звернути на термін *іконографія*. Цей термін походить від двох грецьких слів *eikon* – зображення та *grapho* – пишу, і має широку палітру визначень. Зокрема, під іконографією розуміють 1) суворо встановлені правила, настанови і приписи для малювання ікон; 2) суворо встановлені правила зображення певного сюжету чи особи; 3) перелік, опис і систематизацію зображень певної особи, події, сюжету, місцевості (у цьому визначенні іконографія – це вже дослідницький метод); 4) науку, яка займається описом та вивченням різноманітних видів зображень особи, події, місцевості в творах живопису, скульптури, графіці, фотографії; 5) науку, що досліджує такий тип джерел, в яких інформація про людину, історичну подію, побут та певну територію зафіксована у вигляді зображень.

Саме в цьому останньому розумінні *іконографія* належить до допоміжних або спеціальних історичних дисциплін, які почали формуватися у класичній моделі науки починаючи з XVII ст.³ Ця субдисципліна класичного джерелознавства спочатку виникла з метою атрибуції та критики історичних джерел, установлення їхньої достовірності й лише з часом набула самостійного статусу. Цікаво, що за радянських часів іконографія не фігурувала в переліку допоміжних дисциплін⁴. Багато її завдань було «делеговано» мистецтвознавству, що фактично призвело до вилучення зображальних джерел із загальної джерельної бази істориків. Натомість сама роль візуальних джерел у XX ст. суттєво зросла у зв'язку з необхідністю ідеологічної «обробки мас», що було притаманним тоталітарним системам та суспільствам із низьким рівнем писемності. Як зазначала Г. Янковська: «В умовах, коли більша частина населення до початку другої чверті XX ст. не володіла навичками читання світської літератури, саме візуальні об'єкти – торгові марки, сувеніри, географічні карти, дрібна фарфорова пластика, дитячі іграшки, лубки, фотографії, одяг, дизайн публічних місць – виконували функції символічних скріп

¹ Кернінг (англ. *kerning*) – вибіркова зміна інтервалу між літерами слів залежно від їхньої форми. Технологія автоматичного кернінгу з'явилася в поліграфії після впровадження фотонабору, а згодом комп'ютерного набору текстів. Вона полягає у підборі міжлітерних інтервалів для конкретних пар літер з метою покращення зовнішнього вигляду та читабельності тексту. Такий набір дозволяє компенсувати нерівності візуальної щільності тексту, яка виходить при застосуванні стандартних апрохів для кожної літери. При наборі заголовків, логотипів та інших коротких написів застосовують ручний кернінг, за допомогою якого добиваються більш рівномірної щільності.

² Інтерліньяж (з фр. *interligne* – «написане між рядків») – міжрядковий пробіл, відстань по вертикалі між двома базовими лініями рядків, міжрядковий інтервал. Вимірюється в пунктах і складається з кеглю шрифту і відстані між рядками. Деякі комп'ютерні програми використовують термін «міжрядковий пробіл».

³ Румянцева М. Ф. Вспомогательные исторические дисциплины в системе субдисциплин современной исторической науки: приглашение к дискуссии. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ivid.ucoz.ru/publ/obsuzhdenija/rumianceva2012/12-1-0-126>

⁴ Визначення та опис іконографії як допоміжної дисципліни відсутні у таких виданнях: Вспомогательные исторические дисциплины: Сб. ст. М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1937. 435 с.; Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. К.: Рад. шк., 1963. 207 с.; Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / Т. П. Гусарова, О. В. Дмитриева, И. С. Филиппов. М.: Изд-во МГУ, 1990. 280 с. та ін.

національно-державної ідентичності»¹. Недарма саме в той час, тобто у 1992 році, виникло й таке поняття, як *відеократія*, яке означало владу образів над суспільною свідомістю².

Нині *іконографія* розуміється як дисципліна, що «досліджує такий тип джерел, в яких інформація про людину, історичну подію, побут та певну територію зафіксована у вигляді зображень»³, тобто має своїм об'єктом зображальні джерела. Відповідно предметом уваги фахівця в іконографічному, а також історико-іконографічному й візуально-історичному дослідженні можуть бути твори живопису, графіки, скульптури, незалежно від виду, жанру, техніки виконання: наскельні малюнки, настінні розписи, мініатюри, гравюри (графіка), твори живопису та скульптури. Специфіка іконографії також полягає в тому, що під цим поняттям можна розуміти опис і вивчення різноманітних зображень певної особи, події, сюжету та загальну їх сукупність. Це дозволяє говорити про іконографію конкретної історичної постаті (наприклад, княгині Ольги чи Володимира Великого, гетьманів П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, діячів науки та культури – М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Костомарова, політиків – В. Леніна, Й. Сталіна тощо), коли можна простежити особливості зображення персонажа в численних творах мистецтва (тобто зображальних джерел). Або коли, досліджуючи загальну сукупність усіх виявлених джерел, можна говорити про відтворення реальних рис зовнішності зображуваного чи створення його образу⁴.

Багато років займаючись дослідженням *іконографії козацьких старшин*, вдалося сформулювати та запропонувати для загального використання визначення цього поняття. Під ним слід розуміти загальну сукупність різноманітних зображень козацьких старшин як реальних історичних постатей та уявних персонажів літературних творів, виконаних на типових (на дереві, полотні, папері, штукатурці) та нетипових (на металі методом лиття, на металі методом гравірування, на тканині способом гаптування, на склі методом шліфування та гранування тощо) носіях, що сформувалася за життя зображеної постаті або після її смерті, та знайшла своє трактування у творах пізнішого часу⁵. Іконографія козацьких старшин може поділятися на *автентичну* та *уявно-історичну*. По аналогії з цим визначенням можуть бути сформульовані поняття *іконографія шляхти*, *іконографія представників духовенства*, *іконографія міщан*, *іконографія селян*. Так само, на основі досліджень європейських, американських та вітчизняних дослідників можуть бути сформульовані поняття *іконографія війни*, *іконографія злочину*, *іконографія влади*, *іконографія міста* і так далі.

¹Янковская Г. [Рец. на кн.: Picturing Russia: Explorations in Visual Culture / Ed. V. A. Kivelson and J. Neuberger. New Haven: Yale University Press, 2008. XV. 284 p.] // *Ab Imperio*. 2009. № 1. С. 440–441.

²Эпштейн М. Зачем нужны новые понятия и слова?

³Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. К.: Либідь, 2008. С. 276.

⁴Ковалевська О. О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкту, методу та понятійно-категоріального апарату // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. К.: Інститут історії України НАН України. 2013. Число 22–23. С. 294–302.

⁵Ковалевська О. О. Іконографія козацьких старшин XVII–XVIII ст.: джерела та історіографія: Дис... д-ра історич. наук.: 07.00.06; Інститут історії України НАН України. К., 2014. С. 10.

Дуже близьким до *іконографії* є термін *іконологія*¹. Під ним прийнято розуміти напрямок в історії мистецтв, що виник у 1920–1930-х рр. У межах іконології дослідники могли досліджувати символічні аспекти будь-якого мистецького твору. Це міг бути і релігійний символізм, що передбачав зв'язок зорового образу з прихованим сакральним праобразом. Це могла бути образотворча алегорія, іносказання, що оперує метафорами і водночас пов'язане з природою поетичної творчості, яка передбачала діяльність уяви. Це могла бути свідомо гра прихованими значеннями і умовними образами, яка здатна стимулювати роботу фантазії та інтелекту (емблеми, енігми та ін.). Загалом увесь прихований, завуальований, нечіткий і неявний символізм прийнято відносити до предметної сфери іконології. Враховуючи широкі інтерпретаційні можливості іконології, а також її генетичний зв'язок із іконографією, Я. Бялостоцький пропонував вважати першу «інтерпретаційною іконографією»².

Обидва вищезрозглянуті поняття³ є науково виробленими і мають тривалий час застосування від того моменту, коли вперше були сформульовані та введені в науковий обіг. Натомість існує група давніх слів та словосполучень, які покликані були називати твори мистецтва, інструменти мистців, або навіть визначати абстрактні поняття, пов'язані із образотворчою та мистецькою сферами, в різні історичні епохи. Зрозуміло, що здійснити такий навіть короткий огляд усіх імовірних історичних форм сучасних термінів та понять неможливо, бо це потребує спеціального дослідження. Однак наявність такого історичного тезаурусу можна продемонструвати на одному незначному прикладі.

На сьогодні нам відомо, що понятійно-категоріальний апарат іконографії та мистецтвознавства відбився в текстах грамот, ділового та особистому листуванні, доповідних записках, договорах на виконання робіт, реляціях іноземців та їхніх повідомленнях про перебування на козацьких теренах, у текстах описів подорожей, у козацьких літописах, описах майна козаків, їхніх тестаментів та духівництва членів їхніх родин, лексикографічних джерелах, тобто тогочасних словниках, а також у текстах субскрипцій графічних панегіриків, у композиціях окремих ікон, стінописів та живописних полотен XVII–XVIII ст.

Одними з найпоширеніших спеціальних термінів названих дисциплін були дефініції, які означали зображальні джерела в текстах наративів XVII–XVIII ст. Серед них передусім були: *контрафакт*, *патрет*, *парсуна*, які застосовували для означення сучасного поняття «портрет»; поняття *ікона* (під яким нині розуміють релігійну картину незначного розміру, виконану на дереві або металі), що мало синонім місцевого походження – *образ*; історичне поняття *мальовидло* (тобто стінопис), яке від попереднього визначення відрізняли лише розміри, техніка

¹ Іконологія походить від двох давньогрецьких слів: *εἰκών* – картина, і *λόγος* – вчення.

² *Białostocki J. Iconography and Iconology // Encyclopedia of World Art. N. Y., 1963. Vol. 7. Col. 369–385.*

³ Існує ще один термін, дуже близький за етимологією до іконології, – *іконіка*. Термін також походить від грецького слова *eikon* – «зображення, образ», але означає він сучасний науковий напрям, у межах якого досліджуються загальні властивості зображень із урахуванням специфіки їхнього зорового сприйняття. У цьому контексті сутність іконіки є близькою до іконографії. Водночас іконіка є самостійним науковим напрямком у використанні програмного забезпечення для обробки зображень, способів їхнього перетворення та відтворення на дисплеї комп'ютера (Див.: [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1504887>; <http://vocabulary.ru/termin/ikonika.html>

виконання, призначення, місце розміщення та перебування; *графічний панегірик* або так званий «*друк з приводу*» чи «*підносний лист*» (різновидом графічного панегірика був термін *теза*); *конклюдія*, який означав твір, що побутував як окрема пам'ятка, поєднував зображення і текст, був присвячений окремим по-статям, фактам з їхнього життя або історичним подіям. Водночас існувала група понять, призначених для означення техніки, у якій були виконані твори, тобто: *дереворит, дереворіз, мідьорит, офорт, фреска, олійний живопис* тощо. Для озна-чення мистецького фаху давніх майстрів також існували спеціальні терміни. Серед них: *маляр*, що пізніше стало синонімом *іконописця*; *живописець, гравер*, «каменних дел мастер» (для означення архітектора). Що ж до решти понять, які використовують фахівці зі спеціальних історичних дисциплін та мистецтвознавці, наприклад, *портрет, історична, батальна або жанрова картина, копія, репліка, дублікат, фальсифікат, репродукція та імітація, атрибуція, провенанс* та інші, то вони з'явилися, а відтак і почали широко використовуватися значно пізніше і стали притаманними для текстів XIX–XX ст.¹

Отже, численні відомі нині та широкоживані фахівцями зі спеціальних історичних дисциплін та мистецтвознавцями терміни та поняття були широко представлені у значній кількості писемних історичних джерел XVII–XVIII ст., аналіз яких дозволяє визначити сам перелік термінів, їхню етимологію, еволюцію словоформи, зміну або корекцію змістового наповнення та побутування.

Таким чином, аналіз значної історичної, мистецтвознавчої, джерелознавчої, культурологічної, психологічної, соціологічної та філософської літератури до-водить, що проблема формування «мови» візуальних студій дійсно існує і може бути представлена як сукупність окремих питань. Серед них, перш за все, слід назвати відсутність узальнювальних термінологічних досліджень. Це питання не в останню чергу обумовлено, з одного боку, швидким розвитком напрямку візуальних студій, а з іншого – нерівномірністю накопичення типологічно близьких досліджень, автори яких застосовували б однакову термінологію, а також складністю герменевтики текстів, віднесених до напряму візуальних студій. Запропонована у тексті цього підрозділу систематизація та класифікація вияв-лених термінів та понять не є остаточною і може бути змінена в процесі подаль-ших теоретико-методологічних досліджень. У текстах найрізноманітніших праць можна помітити одночасне використання як сучасних, часто запозичених з різних дисциплінарних галузей, дефініцій, так і історично обумовлених термінів та по-нять. Ще важливіша складова загальної проблеми «мови» напрямку візуальних студій полягає у тому, що їхні репрезентанти досліджують не звичні тексти, а візуальні/графічні знаки і невербальні знакові системи. Не менш серйозну проблему становить не розроблена методика роботи з численними категоріями ві-зуальних джерел², яка має свою специфіку і ще перебуває у стадії формування та розробки.

¹ Ковалевська О. О. Іконографічні та мистецтвознавчі терміни і поняття в історичних джерелах XVII–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Дру-карня Рута», 2015. Т. 25. На пошану професора І. С. Винокура. С. 476–484.

² Опосередкованим свідченням зростання ролі візуальних джерел та візуальної інфор-мації, а також існування проблем методики їх опрацювання є зростання наукових форумів з обговорення цієї тематики. Зокрема, кафедру історії мистецтв історичного факультету КНУ ім. Тараса Шевченка з 2016 р. регулярно проводиться Міжнародний

3. 5. Дослідницький інструментарій та організація творчої лабораторії дослідника

Оскільки візуальними джерелами нині цікавляться фахівці різних галузей сучасної гуманітаристики, вони не лише по-різному визначають їхню сутність, здійснюють систематизацію та виділяють їхні категорії за кількісними показниками, інформативністю та призначенням, але й по-різному з ними працюють, аби отримати ті результати, що їх вимагають від них дослідницькі завдання. Відтак набір інструментів, тобто методів, методик і технологій опрацювання джерел, дослідницька парадигма, а також організація творчої лабораторії кожного дослідника, є різними.

Аналізуючи тексти численних наукових праць, які за своїм змістом можуть бути віднесені до візуально-історичних, імагологічних («іконографія влади» або «культурна іконографія»), візуально-соціологічних, візуально-антропологічних і так далі, стає очевидним, що основними методами, якими послуговуються дослідники, є лише два: *іконографічний* та *іконологічний*. Про них уже була мова в одному з попередніх підрозділів. Залежно від мети та завдань автора дослідження вони можуть використовуватися окремо один від одного, разом, або послідовно, залежно від потреб дослідження, а також у поєднанні із іншими необхідними методами, залученими дослідником. Іноді ці методи замінюють (особливо в візуальній соціології або антропології) узагальнювальним терміном *візуальні методи*. Водночас важливо пам'ятати, що те, що в історико-іконографічних або джерелознавчих студіях може виступати предметом дослідження, у візуально-соціологічних чи візуально-антропологічних може розглядатися як метод. У такому випадку під визначенням «візуальні методи» можуть бути об'єднані метод фотографії (фотографічний), метод етнографічного кіно, метод документального кіно тощо.

Повертаючись до основних методів будь-яких візуальних студій, нагадаємо, що *іконографічний метод* цілком обґрунтовано можна називати методом Буслаєва–Кондакова за іменами його розробників. Метод уперше був сформульований протягом другої половини 1860-х – кінця 1880-х рр. Розквіт у його застосуванні припав на 1900-ті – 1925 р. Остаточо він був відшліфований у дослідженнях релігійної іконографії. Досліджуючи твори візантійського та давньоруського мистецтва Ф. Буслаєв та Н. Кондаков довели тісний зв'язок між текстом, ілюстрацією та історико-культурним контекстом. Н. Кондаков також сформулював та застосував поняття «іконографічний тип».

Іконологічний метод Абі Варбурга у загальних ідеях був викладений вченим у працях 1920-х років. Натомість докладно розроблений та описаний він був його учнем Ервіном Панофські у працях 1950-х років. У своїх дослідженнях А. Варбург неодноразово заявляв про необхідність поєднання «формального аналізу, іконо-

---

науково-практичний семінар «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» з обов'язковим виданням матеріалів семінару в часописі «Текст і образ: актуальні питання історії мистецтва». Водночас інтерес до цієї проблематики існує й у сусідніх країнах. Наприклад, 28 лютого 2019 року на історичному факультеті МГУ ім. М. Ломоносова має відбутися спеціалізована наукова конференція «Роль источников визуальной информации в информационном обеспечении исторической науки». Крім цього протягом 2015–2018 рр. в рамках проекту «Роль музеев-библиотек-архивов в информационном обеспечении исторической науки» було видано 5 збірників статей. Матеріали оголошеної конференції мають стати 6-м збірником, який з'явиться у 2019 р.

графічного тлумачення та звернення до писемних джерел, аби дати образу мову, а слову – живе існування»¹.

Продовжуючи і розвиваючи ідеї свого вчителя, Ервін Панофські рекомендував під *іконологічним методом* розуміти «доіконологічний опис джерела», який полягав в ідентифікації речей та подій із зображення; «іконологічний аналіз відображення», який вимагав атрибутики подій у хронологічному, національному, релігійному та інших вимірах; «іконологічну інтепретацію», яка також має свої складові. Своім завданням Е. Панофські вважав дослідження взаємодії впливу літературних джерел та цілком самодостатніх зображувальних традицій на історію іконографічних форм, іконографічних типів².

Для роботи з візуальним/зображальним джерелом сучасні фахівці пропонують наступний алгоритм роботи: опис, первинна інтерпретація, вторинна (історична) інтерпретація. *Опис* передбачає визначення: кого/що зображено, якою є композиція джерела, використані художні засоби, опис зображених осіб (вік, одяг, соціальний статус, співвідношення зображених між собою, додаткові предмети), визначення «позиції спостерігача» (художника, фотографа, оператора), фіксацію написів. *Первинна інтерпретація* вимагає визначення того, ким є зображені постаті, яку ситуацію/подію відображено у сюжеті, які символічні предмети/зображення присутні у джерелі, яке інформаційне навантаження вони несуть. Крім того, первинна інтерпретація має за мету «розшифровку послання», закладеного у джерело, а отже, визначення постаті самого автора, спробу з'ясування його наміру, цілі, ідеї, яку автор прагнув донести до глядача, а також типовість або унікальність самого джерела.

Вторинна (історична) інтерпретація передбачає з'ясування історичних обставин виникнення джерела, визначення його співвідношення з іншими видами джерел, перш за все наративними. Результатом вторинної інтерпретації є висновки, які стосуються ідентифікації постаті або постатей, відображених джерелом, визначення історичного контексту постання та побутування джерела, значення цього документа для загального розуміння історичного періоду, що вивчається, наукової проблеми, котра досліджується³.

Дослідник, який здійснює інтерпретацію джерела, не позбавлений небезпеки стикнутися з проблемою «інтерпретаційного конфлікту». Його сутність полягає в різних підходах до візуального матеріалу. З одного боку, це описаний нами традиційний підхід, який дозволяє інтерпретувати джерело з позицій автора та його сучасників, тобто в контексті історичної епохи. Інший підхід, на думку А. Гаскелла, містить три різні складові, які суперечать одна одній: підхід, що визначає можливість безпосереднього інтуїтивного доступу до «художньої особистості» і «творчого процесу»; підхід, який передбачає «інтерес до візуальної герменевтики на підставі теорій семіотики, реконструкції чи психоаналізу»; підхід, котрий «під-

¹ *Торопыгина М.* Иконология. Начало. Проблема символа у Аби Варбурга и в иконологии его круга. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://mybook.ru/author/marina-toropygina/ikonologiya-nachalo-problema-simvola-u-abi-varburg/read/>

² *Ковалевська О. О.* Іконографія козацьких старшин XVII–XVIII ст.

³ *Колястлярук О.* Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uxhs/2008_14/16.pdf; *Комаров Ю.* Методи роботи з візуальними джерелами. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua?node/67>

креслює цілісність мистецтва, тобто неможливість зрозуміння будь-якого твору з минулого поза контекстом його стосунку до сучасної мистецької практики»¹.

Отже, підхід до процесу інтерпретації джерела, який може запропонувати візуальна історія, як нове дослідницьке поле, та іконографія, як джерелознавча дисципліна, можуть бути різні. Іконографія наполягає на збереженні історичного підходу або «погляду часу» на зображальне джерело, інтерпретуючи його в контексті епохи створення, прагнучи наблизитися до достовірності. Візуальна історія дозволяє відступати від історизму й адекватно інтерпретувати візуальні джерела «завдяки створенню нового візуального матеріалу, тобто розуміє мистецтво як частину сфери репрезентаційної поведінки»². Таким чином, виходячи з того факту, що нам доступне тільки мистецтво сучасності, в якому дещо збереглося від минулого, ми можемо мати лише «незначний і недостовірний доступ до цього минулого»³. У цілому ж використання різних підходів до інтерпретації залежить винятково від дослідницьких завдань і тих питань, що їх дослідник ставить до своїх джерел.

Щодо вузькоспеціалізованих або спеціальних методів, які можуть бути використані у візуально-історичному та іконографічному дослідженні, ситуація також залишається неоднозначною, адже саме набір методів може суттєво вплинути на інтерпретації джерел дослідником. Вважається, що в традиційному іконографічному дослідженні автор послуговується трьома основними методами: *порівняльним* (дозволяє виявляти загальне та відмінне), *документальним* (передбачає залучення значної кількості документальних, наративних та інших зображувальних джерел із метою визначення достовірності досліджуваного джерела), *візуально-просопографічним* (передбачає аналіз супутніх зображень, які дозволяють визначити соціальну належність портретованих, географічну локалізацію події тощо)⁴. Окрему групу методів, залучених дослідником, становлять *науково-технічні* (іноді їх також називають *техніко-технологічними*)⁵, без яких сьогодні неможливо уявити роботу з візуальними/зображальними джерелами. До них належать метод оптичної мікроскопії в ультрафіолетовому випромінюванні за допомогою променів Вуда, методи інфрачервоної рефлектографії, рентгено-флуоресцентного аналізу та рентгенографії, інфрачервоної спектроскопії з перетворенням Фур'є, авторадіографії, комп'ютерного амальгамування тощо. Використання цих методів дозволяє побачити деталі малюнків, схованих під шарами фарби, відтворити замальовані об'єкти, частини інтер'єру, фрагменти одягу, авторські підписи, що не збереглися

¹ Гаскелл А. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. К., 2004. С. 250–251.

² Там само. С. 354.

³ Там само. С. 256.

⁴ Питання використання методів дослідження портретів, а також критеріїв визначення їх достовірності окремо досліджували О. Ковалевська та О. Суховарова-Жорнова (див.: *Ковалевська О. Портрети Мазепи: критерії достовірності та проблеми ідентифікації // Матеріали Міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять»* (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). К.: Темпора, 2008. С. 395–406; *Суховарова-Жорнова О. Методи дослідження історичних портретів XVII–XVIII століть як джерела інформації // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Число 10. Ч. I. С. 136–160).

⁵ *Томазова Н. Іконографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. К.: Либідь, 2008. С. 280.*

або були втрачені, складові фарби й типи сполучних матеріалів, за якими можна встановити вік твору мистецтва, розташування інгредієнтів фарби у серії радіографічних образів, а також створювати єдині образи таких палімпсестів, які стають новими формами артефактів для експертних оцінок та інших форм вивчення¹.

Усі перелічені техніко-технічні методи можуть бути використані й у візуально-історичному дослідженні, однак лише як складова експертної оцінки опрацьовуваного матеріалу². Переважно концентруючись на завданнях інтерпретації джерела, вчені, які працюють у парадигмі візуальних студій, часто залучають до своєї творчої лабораторії численні методи, розроблені іншими галузями науки, у тому числі лінгвістикою, мистецтвознавством, психологією, естетикою. Останнім часом теоретики джерелознавства дедалі частіше говорять про допустимість існування єдиного методу праці науковця з джерелом – *герменевтичного*, який дозволяє долати культурну віддаленість, дистанцію, що відділяє читача/глядача від далекого йому тексту/зображення, аби поставити їх на один рівень і включити смисл джерела у сучасне розуміння, яким володіє читач/глядач³.

Водночас, розмірковуючи над проблемою методу візуальних досліджень та теоретизуючи її, Міке Баль застерігала сучасних дослідників від можливості видати бажане за дійсне, якщо вони не унезалежнять залучені ними методи від об'єкта дослідження та його завдань. На її думку, наперед обрана методологія може отупляти дослідника, схилити його до необ'єктивності, тримати в полоні поточної політики. Натомість методологічна рефлексія залишається необхідною для вченого, оскільки культурні, в тому числі й візуальні, дослідження, ще рідко самі формують необхідні методи, які б не привносили із собою упередження. Відтак, до появи нових ефективних методів, яких явно потребує новий напрямок, М. Баль рекомендувала спиратися на кілька основних методологічних принципів. До таких вона, перш за все, віднесла аналіз, який мав подолати схильність візуальних студій до узагальнень, які вони отримали в спадок від історії мистецтва. Аналіз мав би забезпечувати взаємодію між теорією, аналітиком та об'єктом аналізу. Другим принципом теоретик називала використання інтерпретаційних практик і як методу, і як об'єкту досліджень. Це, на її думку, необхідно для авторефлексії. Оскільки, на переконання М. Баль, «візуальне» модефікує традиційне герменевтичне коло («від цілого до частини і назад»), де автономія і цілісність об'єкта виглядають як данність. У дослідженнях нового напрямку вона радить розглядати під об'єктом частину, що відноситься до цілого, до того ж обмежена в часі. Наприклад, об'єкт може бути деталлю повного набору, серії, або всього соціального простору, в якому він функціонує. Третій методологічний принцип, на думку М. Баль, має полягати в нерозривності аналізу і педагогіки, оскільки будь-яка діяльність у дослідженні візуальної культури загалом одночасно фіксує певний момент в отриманні ві-

¹ Гаскелл А. Візуальна історія. С. 240.

² Дж. Гір не вважає експертний аналіз (оцінку) «чистою» наукою, тобто «раціональною системою висновків на підставі даних, що їх можна перевірити». На його думку, він складається з: 1) зорової пам'яті композиції та її деталей; 2) усебічного знання певної школи чи періоду; 3) розгляду всіх можливих відповідей; 4) відчуття художньої якості твору; 5) здатності оцінити відомості; 6) емпатії щодо творчого процесу кожного окремого художника; 7) позитивного розуміння його постаті як індивідуальної художньої особистості. Натомість, на думку А. Гаскелла, експертна оцінка дуже потрібна як «шлях осягнення різних результатів, а не результат сам у собі» (Докл. див.: Гаскелл А. Візуальна історія. С. 238).

³ Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. М., 1994. С. 4.

зуальної грамоти, навчання сприймати об'єкт без позитивістського «обоження». Четвертий запропонований нею принцип, полягає в історико-аналітичній перевірці режимів візуальної культури, зокрема таких, що отримали втілення в ключових практиках свого часу, в його збережених рисах. Така форма історичного аналізу не повинна займатися матеріалізацією того чи іншого стану минулого, однак має брати за відправну точку сучасну ситуацію, яка проливає світло на минуле.

Ева Доманська, яка також замислювалася над проблемами методології сучасної гуманітаристики, звернула увагу на те, що сучасний технологічний прогрес постійно випереджає науковий, а практика – теорію. Викликом для гуманітаристики є швидкі зміни, які відбуваються в культурі. З цієї причини вона рекомендувала відмовитися від численних «між-», «інтер-» та мультидисциплінарних підходів і спрямувати свої зусилля у напрямку *компліментарності*. На її переконання, «дослідження/теми є компліментарними, якщо їхня постановка одними дисциплінами (гуманітарними) спричиняє також потребу їхнього дослідження іншими (природничими)»¹. Тому, якщо відмовитися від усталених методологій, різні дисципліни можна буде об'єднувати за проблемами, які вони досліджують, що значно ефективніше. Це також дозволить подолати проблему неспіввимірності результатів досліджень із суспільними очікуваннями². Відтак, обидва ці поняття (компліментарності досліджень та неспіввимірності теорії та практики), які «змогли б описати та проінтерпретувати явища та зміни, що відбуваються в сучасному світі», є, на думку Е. Доманської, «ключовими для окреслення стану сучасної гуманітаристики»³. Це означає, що кожен сучасний дослідник має зважати на ці тенденції, організовуючи власні дослідження, у тому числі візуальні.

Цікаво, що вперше особливості організації творчої лабораторії вченого-гуманітарія, у тому числі того, який працював із візуальним матеріалом (зокрема, творами мистецтва), ще в середині ХХ ст. намагався в загально-теоретичному вимірі окреслити Е. Пановські. Саме тоді вчений вперше намагався повернути увагу своїх колег до ідеї наявності певних аналогій між методичними проблемами, з якими стикаються вчений-природничник і вчений-гуманітарій⁴. Е. Пановські, зокрема, зазначав, що «спостерігач природних явищ» та «дослідник пам'ятників» обмежені не лише рівнем свого бачення і доступним матеріалом, вони підпорядковуються принципу попереднього відбору, який природничнику диктує теорія, а гуманітарію – загальна історична концепція. Відтак, природничник несвідомо вибирає те, що слід називати явищами, а гуманітарій несвідомо вибирає те, що варто називати історичними фактами. Далі вчений переконував, що у світі гуманітарних наук панує своя культурна теорія відносності, яка існує виключно в земних масштабах та була винайдена значно раніше, ніж у фізиці⁵. Для дослідника цілком очевидним було те, що будь-яка історична концепція заснована на категоріях часу і простору. Тому пам'ятники, які досліджує гуманітарій, мають бути прив'язані до певного місця та часу. Наступним кроком мало бути «дешифрування» та інтерпретація пам'ятника, так само, як явища природи. Нарешті результати досліджень повинні

¹ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика... С. 202.

² Там само.

³ Там само. С. 203.

⁴ Пановский Э. Смысл и толкование изобразительного искусства. Статьи по истории искусства. СПб.: Гум. агентство «Академический проект», 1999. С. 17.

⁵ Там же. С. 17–18.

були бути класифіковані і зведені в логічну систему. Далі Е. Панофські наголошував, що спостерігаючи за явищами природи, вчений-природничник користується інструментами, які самі підпадають під дію законів природи, яку досліджують за їх допомогою. Так само, досліджуючи пам'ятник культури, вчений-гуманітарій користується документами, які самі виникли в ході процесу, який досліджують за їх допомогою. У підсумку Е. Панофські узагальнював, що як «окремі пам'ятники і документи можна вивчати, інтерпретувати і класифікувати лише у світлі загальної історичної концепції», так само «цю загальну історичну концепцію можна побудувати лише на основі окремих пам'ятників і документів». Усе це так само вірно, як те, що розуміння природних явищ і використання наукового інструментарію повністю залежить від загальної фізичної теорії і навпаки. Переходячи далі до конкретних прикладів, Е. Панофські стверджував нормальність дослідницької ситуації, за якої твори мистецтва можуть бути піддані філологічній, історичній або медичній інтепретації, так само як більшість текстів можуть бути інтерпретовані виключно істориками мистецтва. Для вченого було очевидним, що те, що для одних дослідників завжди буде історичним або культурним «пам'ятником», для інших – лише «документом», і навпаки¹. Таким своєрідним способом мислитель висловив своє передбачення майбутньої ситуації, яка нині побутує в сучасній гуманітаристиці загалом і у візуальних студіях зокрема. Тобто коли те, що для одних дослідників є предметом дослідження, для інших – є лише методом.

Особливості організації творчої лабораторії вченого, який працює з творами мистецтва, особливо в умовах їхнього технічного відтворення, приділяв увагу й Вальтер Беньямін. Він між іншим писав, що твори мистецтва завжди піддавалися відтворенню, бо те, що створено одними людьми, завжди може бути повторено іншими. Однак технічне відтворення творів мистецтва стало новим явищем, яке набуло великого історичного значення. Наприклад, греки знали лише два способи технічного відтворення: лиття та штамповка. З появою гравюри на дереві, на мідних дошках та камені (літографія) вперше стала технічно репродукована графіка. З появою останньої репродуційна техніка піднялася на принципово новий щабель. Завдяки літографії графіка змогла стати ілюстративною супутницею повсякдення. Вона почала рухатися в ногу з типографською технікою. З часом у цьому відношенні літографію випередила фотографія. Саме вона вивільнила руку людини у процесі художньої репродукції від важливих обов'язків, які перейшли до ока, яке дивилося в об'єктив. Оскільки око схоплювало реальність швидше, ніж малювала рука, процес репродукції отримав таке потужне прискорення, що вже зміг поспішати за усною мовою. Це у свою чергу з часом дало можливість кінооператору фіксувати події зі швидкістю мови актора в студії. Відтак, якщо літографія несла із собою потенційну можливість ілюстрованої газети, то поява фотографії обумовила вірогідність появи звукового кіно. Таким чином на межі XIX та XX ст. засоби технічної репродукції досягли того рівня, «знаходячись на якому вони не лише почали перетворювати на свій об'єкт всю сукупність наявних творів мистецтва і серйозним чином змінювати їхній вплив на публіку, але й зайняли самостійне місце серед видів художньої діяльності»². Виходячи з цього, найбільш плідним для дослідників, на думку В. Беньяміна, була би організація

¹ Панофский Э. Смысл и толкование изобразительного искусства... С. 20–21.

² Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. М.: «МЕДИУМ», 1996. С. 17–19.

дослідження того, як художня репродукція і кіномистецтво здійснюють зворотний вплив на мистецтво в його традиційній формі.

Зрозуміло, що наведений огляд головних методів, які можуть бути залучені дослідниками при здійсненні будь-яких видів візуальних студій, наведені думки сучасних мислителів щодо вибору належних методологій для цих досліджень, а також опис теоретичного підґрунтя творчої лабораторії вченого-гуманітарія в сучасних умовах не можуть бути вичерпними. До того ж здійснити повноцінний аналіз усіх досліджень, здійснених українськими вченими в усіх галузях візуальних студій, поки неможливо. Навіть короткий огляд візуально-історичних досліджень дозволяє констатувати лише те, що узагальнювальних теоретико-методологічних праць, написаних вітчизняними вченими, не існує. Більшість дослідників користуються для цього працями вищезгаданих західноєвропейських та американських вчених. Усталеної та єдино вірної методології таких досліджень теж не існує і, як свідчать фрагменти наведених вище праць, не може бути. Нових методів, розроблених під потреби сучасних культурних, а в їх числі й візуальних, досліджень ще немає. Процес їх творення та випробування триває. Методи ж, які були сформульовані у XIX та XX століттях, зокрема іконографічний та іконологічний, активно продовжують використовуватися. Все частіше в історико-іконографічних та візуальних дослідженнях українських вчених можна помітити використання техніко-технологічних методів, що суттєво почало впливати на обґрунтованість висновків учених. Таким чином, проблема теоретико-методологічного забезпечення візуальних студій, а також аналіз творчої лабораторії сучасних вчених-гуманітаріїв, залишаються скоріше перспективними темами майбутніх праць, ніж реалізованою реальністю.

3. 6. «Відкриття» та «глухі кути» візуальних студій

Оскільки візуальні матеріали чи то як об'єкт та/або предмет, чи то як метод у власних дослідженнях використовують дослідники різних фахів, відкривається унікальна можливість отримання несподіваних результатів і розширення знань і уявлень про минуле та сьогодення. Учені різних галузей гуманітарного знання нині широко обговорюють проблеми використання візуальних матеріалів і методів, а також візуальні техніки збирання та аналізу даних у соціології, особливості аналізу візуальних практик¹, питання виробництва та споживання фотографічних образів, використання візуальних конструктів життєвого досвіду, проблеми дослідження кінематографа як тексту, питання інтерпретації візуальної пам'яті, проблеми відкритості/закритості світу образів та його впливу на людську реальність, проблеми розуміння феномену візуального як індексу культурних цінностей, особливості соціокультурного аналізу візуальних репрезентацій масової культури, візуальні засоби викладання. Окремо вивчають питання визначення зображальних джерел як носіїв візуальної інформації, проблеми «втрати» та «надбання» при перекладі візуальної інформації на вербальну і навпаки, проблеми «втрати» та «надбання» при оцифруванні зображальних джерел, технології «втягування» інформації з зображувальних джерел у минулому, теперішньому та майбутньому, зображальні джерела як ресурс історичної науки, необхідність створення центрів

¹ У дослідженнях такого типу перед дослідником часто постають цілком нові запитання: що стало видимим, хто це бачить, як співвідносяться між собою знання, бачення, влада тощо.

збирання, збереження, репрезентації та вивчення джерел візуальної інформації як базового елементу інформаційної інфраструктури історичної науки тощо.

До розряду історичних праць нового типу, тобто із залученням до джерельної бази дослідників раніше маловживаних зображальних/візуальних джерел, можна віднести наукові розробки останніх двох десятиріч років. Не в останню чергу активізації цього процесу посприяли наукові журнали 1990-х – 2000-х років. Так, завдяки російському філософсько-літературному журналу «Логос», були опубліковані важливі теоретико-методологічні міркування західних філософів на теми культурних та візуальних досліджень. Зокрема, статті Міке Баль «Візуальний есенціалізм и объект визуальной культуры»¹ та Джеймса Елкінса «Девять типов междисциплинарности для визуальных исследований: ответ на статью Мике Баль «Візуальний есенціалізм и объект визуальной культуры»².

Певним поштовхом до початку візуально-історичних та історико-іконографічних досліджень став часопис «Одиссей. Человек в истории», який був заснований при Інституті всесвітньої історії РАН під редакцією А. Гуревича. Спеціалізований випуск журналу за 2002 рік починався програмними тезами С. Лучицької «Слово и образ в средневековой культуре»³, в яких вперше були озвучені такі питання, як: якими функціями середньовічна культура наділяла зображення, якими були особливості середньовічного символічного мислення, ґрунтованого на візуальних уявленнях та баченні, яким був спосіб середньовічного бачення, що нам відомо про зображення як засіб репрезентації влади, що треба знати про зображення як спосіб фіксації пам'яті, чим можуть допомогти зображення в дослідженнях історії жестів та інші. У змісті часопису були представлені цікаві дослідження французького історика Жана-Клода Шмітта «Историк и изображение»⁴ та «Вопрос об изображениях в полемике между иудеями и христианами в XII веке»⁵, німецького дослідника Андреа фон Хюльзен-Еш «Роль памяти в становлении сословия юристов: изобразительная репрезентация Джованни да Леньяно»⁶, а також російських істориків О. Дмитрієвої «От сакральных образов к образу сакрального. Елизаветинская художественная пропаганда и ее восприятие в народной традиции»⁷, Ю. Арнаутовой «Мемориальные аспекты иконографии святого Гангульфа»⁸, С. Лучицької

¹ Баль М. Візуальний есенціалізм и объект визуальной культуры. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_124.pdf

² Елкинс Дж. Девять типов междисциплинарности для визуальных исследований: ответ на статью Мике Баль «Візуальний есенціалізм и объект визуальной культуры». [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_125.pdf

³ Лучицкая С. Слово и образ в средневековой культуре // Одиссей. Человек в истории: М.: Наука, 2002. С. 5–8.

⁴ Шмитт Ж.-К. Историк и изображения // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 9–29.

⁵ Шмитт Ж.-К. Вопрос об изображениях в полемике между иудеями и христианами в XII веке // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 30–43.

⁶ Хюльзен-Еш, фон А. Роль памяти в становлении сословия юристов: изобразительная репрезентация Джованни да Леньяно // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 76–100.

⁷ Дмитриева О. От сакральных образов к образу сакрального. Елизаветинская художественная пропаганда и ее восприятие в народной традиции // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 44–52.

⁸ Арнаутова Ю. Мемориальные аспекты иконографии святого Гангульфа // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 53–75.

«Иконография крестовых походов»¹, І. Данилевського «Символика миниатюр Радзивилловской летописи»² та інші. У подальшому часопис спеціально не повертався до проблеми використання зображальних джерел істориками окремих історичних періодів. Однак у випуску за 2012 рік було опубліковано ще дві статті візуально-історичного та історико-іконографічного змісту: О. Махова «Структура средневекового образа и изобретение полифонии»³ та Д. Антонова й М. Майзульса «Демоны, монстры и грешники: негативные персонажи в пространстве древнерусской иконографии»⁴.

Надзвичайно важливу роль у спонуканні вітчизняних істориків більше уваги приділяти зображальним/візуальним джерелам, на основі яких можна було під новим кутом зору поглянути на минуле, відіграли два успішно проведені в Києві протягом 2014–2015 рр. міжнародні науково-практичні семінари «Текст і образ: особливості взаємодії між нарративом та візуальністю». Вони засвідчили великий інтерес фахівців різних гуманітарних наук до проблеми налагодження наукового співробітництва у галузі дослідження пам'яток мистецтва в історичному та культурному контекстах їхнього створення. Наступним кроком у стимулюванні інтелектуальної діяльності українських учених стало заснування 2016 р. кафедрою історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка першого електронного наукового журналу «Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва». Тематика часопису мала охопити широкий спектр питань історії мистецтва, однак основну увагу було зосереджено на проблемі взаємодії візуального образу та історичного нарративу в будь-яких культурах від найдавніших часів до сьогодення. Метою створення цього спеціалізованого видання, на сторінках якого українські дослідники могли обмінятися думками, подискутувати і оприлюднити результати своїх досліджень, редакція вважала створення міжнародної платформи для обміну науковими ідеями, розкриття механізмів взаємодії нарративу та візуальності, глибшого розуміння функціонування культур у різних хронологічних та географічних реаліях тощо⁵.

Протягом двох років через посередництво електронного часопису «Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва» до уваги наукової спільноти були представлені результати багатьох цікавих досліджень, які довели як наявність суттєвої прогалини в українській гуманітаристиці, так і перспективи її заповнення. Для прикладу розглянемо кілька статей, опублікованих українськими дослідниками на сторінках згаданого видання. Так, П. Котлярів звернув увагу на «летючі листки» як на медійний засіб часів Реформації. Крім докладної характеристики самого джерела, яке на українських землях не було поширене, дослідник спеціально

¹ Луцицкая С. Иконография крестовых походов // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 101–133.

² Данилевский И. Символика миниатюр Радзивилловской летописи // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 228–236.

³ Махов А. Структура средневекового образа и изобретение полифонии // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 117–142.

⁴ Антонов Д., Майзульс М. Демоны, монстры и грешники: негативные персонажи в пространстве древнерусской иконографии // Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 2002. С. 144–198.

⁵ Від редакції (Електронний журнал «Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва»). [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/1/2>

зупинився на історії творення образів діячів Реформації, зокрема Мартіна Лютера. Проаналізувавши наявні зображення Лютера в летючих листках, П. Котляров виділив три їх іконографічні типи: Лютер 1) в образі ченця; 2) в образі злочинця та 3) в образі святого. Завдяки текстам та гравюрам летючих листків вони, на думку вченого, у певному комунікативному полі часів німецьких міст доволі швидко поширювались і погляди Лютера, і уявлення про його зовнішній вигляд. Крім того, поява портретів Лютера посприяла початку формування нової протестантської іконографії, «у якій поєдналися візуальні елементи і наратив, що вказували на Лютера як на борця зі старою церквою»¹.

Аналізу особливостей формування образу іншого відомого гуманіста та реформатора – Філіпа Меланхтона було присвячено іншу статтю П. Котлярова². У тексті праці йшлося про відомі портрети Меланхтона, створені протягом XVI–XIX ст., з яких він постає в трьох основних іпостасях: гуманіста, реформатора та теолога. З'ясовуючи причини такого різного трактування постаті Меланхтона, П. Котляров розкрив символіку відомих портретів, що суттєво посприяло остаточному висновку вченого про те, що цей діяч часів Реформації все ж таки був гуманістом. Саме цей образ після появи портрета Меланхтона, виконаного А. Дюрером, став головним. У подальшому він лише доповнювався деталями, які також вказували на нього як на «вихователя, педагога і вченого»³.

На межі між потестарною імагологією та іконографією було здійснено дослідження В. Чепіженко «Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха»⁴. Автор проаналізував історичні умови, в яких постав твір, привід, який призвів до його появи, символіку диптиху в контексті візуалізації влади, сакралізації образу англійського короля Річарда II та інше. Піднімаючи питання про портретну схожість образів монарха з Вілтонського диптиху та з його надгробка, який зберігся у Вестмінстерському абатстві, В. Чепіженко відзначив невідповідність. Образ монарха в диптиху виглядав занадто ідеалізовано і навіть схематично. Натомість дослідник слушно звернув увагу на гіпотезу Джона Еванса щодо відображення в образах Діви Марії з немовлям та святих реальних родичів Річарда II, що доводить поширеність цієї традиції в Європі і підтверджується матеріалами інших досліджень.

Серед публікацій часопису «Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва» можна зустріти не лише такі, що присвячені творам давнього мистецтва або побудовані на їхньому джерелознавчому аналізі, але й ті, котрі присвячені дискусіям навколо фотографії. Саме такою була стаття Г. Казакевича «Як посварився Микола Олександрович з Сергієм Михайловичем: київські фотографічні виставки в дискурсі пікторіалізму (кінець XIX – початок XX ст.)»⁵. Дискусія, яка розгор-

¹ Котляров П. Летючі листки як ключове медіа доби Реформації: тексти і образи // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. 2018. Вип. 1(5). С. 39.

² Котляров П. Гуманістичний образ Філіпа Меланхтона за візуальними джерелами XVI ст. // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. 2016. Вип. 2. С. 58–68.

³ Там само. С. 65.

⁴ Чепіженко В. Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 1. С. 61–69.

⁵ Казакевич Г. «Як посварився Микола Олександрович з Сергієм Михайловичем: київські фотографічні виставки у дискурсі пікторіалізму (кінець XIX – початок XX ст.)» // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. 2018. Вип. 1 (5). С. 49–62.

нулась на межі позаминулого та минулого століть, точилася між прибічниками Миколи Петрова (керівника Київського фотографічного товариства «Дагер») та Сергія Прокудіна-Горського (головного редактора журналу «Фотограф-Любитель»). Перший, слідом за провідними європейськими фотографами-пикторіалістами, підходив до фотографії як до галузі візуального мистецтва, у той час як його опонент вважав її лише новою технологією фіксації дійсності. Позицію М. Петрова активно підтримував Микола Бобир. Своє бачення поєднання засад живопису та фотографії у пейзажі він виклав у книзі «Художня фотографія. Бесіди пейзажиста» (1907). Переважна частина цієї праці була присвячена технічним аспектам фотозйомки, проявлення та друку зображень. Натомість значну увагу М. Бобир присвятив темі вибору сюжету та побудови композиції пейзажного знімку, закликаючи фотографів займатися живописом та вивчати твори пейзажного жанру, оскільки саме це сприяє розрізненню та розумінню краси форм у природі. Окрему увагу автор приділив кольоровій фотографії, бо вважав, що за нею має бути майбутнє фотомистецтва, що з успіхом сам і підтвердив, ставши одним із перших в Україні фотографів, які освоїли технологію кольорового світлопису¹. Погляд М. Петрова та М. Бобира на фотографію як на окрему галузь мистецтва поділяв і фотограф-аматор В. Русецький, який, визначаючи мистецтво «процесом відтворення прекрасного», вважав, що «світлопис не копіює природу, а передає її особистий настрій, почуття та тлумачення»².

Як показав аналіз творів кількох фотографічних виставок, проведених у Києві, і Микола Бобир, і Микола Петров, і шерег інших київських аматорів, працювали у типовій для пикторіалізму «живописній» манері. Художньою специфікою їхніх робіт, як стверджує Г. Казакевич, був «більший консерватизм у виборі сюжетів та технічних засобів»³. Тобто якщо тогочасні французькі пикторіалісти «сміливо експериментували з художніми прийомами імпресіонізму та символізму», то для київських фотографів «естетичними орієнтирами залишалися перш за все твори старих майстрів та художників-реалістів». Невибагливість сюжетів вони намагалися компенсувати віртуозним володінням технікою зйомки та друку. Така тенденція була характерною майже для всіх фотохудожників Російської імперії на зламі ХХІ–ХХ ст.

Проте, значна частина фотографів-аматорів не поділяла мистецьких амбіцій своїх колег, вбачаючи у фотографії насамперед прогресивну технологію, яка покликана була приносити практичну користь. Відтак до фотографії вони мали документальний підхід. Гуртувались прибічники такої позиції саме навколо Сергія Прокудіна-Горського. У результаті тривалої дискусії кожен з її учасників залишився при своїх позиціях. Однак, на думку автора статті Геннадія Казакевича, твори київського осередку пикторіальної фотографії, а також внесок його членів у розвиток українського та світового візуального мистецтва ще чекають на комплексне дослідження⁴.

Аналізуючи зміст електронного часопису «Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва», не можна залишити поза увагою ті статті, джерельною базою яких стало ігрове кіно. Як відомо, кіно після фотографії одним з найпоширені-

¹ Казакевич Г. «Як посварився Микола Олександрович з Сергієм Михайловичем...». С. 52.

² Там само. С. 57.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 59.

ших видів візуальних джерел, яке широко залучають до своїх досліджень сучасні культурологи, антропологи та соціологи. Важливе місце відводиться йому в працях імагологічного характеру, оскільки образ «Іншого» якнайкраще вдається передати саме кінематографічними засобами. Відтак цією властивістю кіно вирішила скористатися молода дослідниця Аліна Тимофєенко, яка представила на сторінках згаданого журналу результати свого дослідження «Трансформація образу Японії у європейському ігровому кіно (1971–1994)»¹. На її думку, тема орієнталізму в кінематографічних текстах стала предметом зацікавленості фахівців різних галузей під впливом постколоніальних студій. Тому своє власне дослідження вона вирішила присвятити аналізу європейської кінопродукції 1971–1994 рр., тобто часу, коли Японія активно розвивала свою зовнішню торгівлю, укріплювала статус нового світового лідера, налагоджувала міжнародні стосунки з європейськими країнами. Як виявила дослідниця, найбільш поширеними образами Японії, що формувалися протягом обраного періоду, був образ ворога, образ країни розвинутої і варварської водночас, образ країни із розвинутою культурою і надзвичайною закритістю від зовнішніх впливів. Основними темами, які приваблювали європейських режисерів, найчастіше були культура феодальної Японії та участь країни у Другій світовій війні. Основними сюжетами залишалися воєнні операції, а також останні дні країни напередодні капітуляції. Чимало фільмів репрезентували еклектичні образи варварської і живописної країни. Дехто з режисерів прагнув по-новому представити європейській спільності самурайський кодекс. Важливе місце в ігровому кіно Європи посіла репрезентація японського мистецтва і науки. Одним з поширених нових образів став образ Японії як країни майбутнього. У висновках свого дослідження А. Тимофєенко наголосила, що важливу роль у формуванні образу цієї країни в радянському кінематографі відіграла сучасна режисерам політична ситуація, в той час як на характер та тематику західноєвропейських та американських кінострічок більшою мірою впливали безпосередні економічні та культурні зв'язки з Японією. Кінематографічні образи Японії у фільмах досліджуваного періоду ускладнювалися, набували нових рис і структурних елементів, однак ґрунтовний аналіз еволюції кінематографічного образу Японії у другій половині ХХ ст. загалом ще потребує подальшого дослідження.

Завершуючи короткий огляд публікації часопису «Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва», слід звернути увагу ще на одну цікаву статтю. Йдеться про працю Л. Юзви «Фотообрази Президентів України через призму Google (контент-аналітика)»². Це дослідження є одним з прикладів сучасних візуально-політичних, а також постестарно-імагологічних досліджень, оскільки демонструє, можливості контент-аналітики, які можна використати у процесі президентських передвибірчих кампаній, при імплементації бізнесу, в рекламі різного ґатунку тощо³. Завдяки використанню оригінального підходу до сучасних візуальних матеріалів, які переважно розміщуються, зберігаються, поширюються і впливають на соціум через мережу Інтернет, образи всіх п'яти Президентів України постають

¹Тимофєенко А. Трансформація образу Японії у європейському ігровому кіно (1971–1994) // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. 2018. Вип. 1 (5). С. 63–70.

²Юзва Л. Фотообрази Президентів України через призму Google (контент-аналітика) // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 1. С. 70–87.

³Там само. С. 70.

цілком у новому світлі. Трансльовані ними візуальні меседжі для суспільства, які переважно сприймалися громадянами країни підсвідомо, унаочнені дослідницею у низці діаграм та графіків, дозволили поглянути на діяльність і оцінити цих лідерів під новим кутом зору.

Загальний огляд сучасної української історіографії на предмет виявлення тих праць, які в той чи інший спосіб були присвячені різним візуальним джерелам або були побудовані на їхній основі, дозволяє виділити деякі тенденції у розвитку вітчизняної гуманітаристики. Перша полягає у появі спеціальних наукових досліджень і монографій, в яких візуальні джерела розглядаються як історичні джерела¹. Друга тенденція полягає у зростанні кількості досліджень, присвячених іконографії як окремих постатей, так і представників певних соціальних верств населення, як-от: козацької старшини, шляхти, духовенства. Серед цієї групи праць вирізняються дослідження іконографії І. Самойловича, І. Мазепи, П. Дорошенка, Д. Апостола, А. Полуботок, І. Гонти, а також шереги інших представників козацької старшини²; дослідження окремих портретів представників шляхетських

¹ *Нетудихаткін І. А.* Український ктиторський портрет другої половини XVI–XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.06; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2010. 265 арк.; *Ковалевська О. О.* Іконографія козацьких старшин XVII–XVIII ст.: джерела та історіографія: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06, НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2015. 448 арк.; *Масвський О. О.* Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2016. 311 арк.; *Коляструк О.* Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. К., 2008. Вип. 14. С. 259–264.

² *Ковалевська О. О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 152–167; *Ї ж.* Портрети представників українських козацько-шляхетських родин у виконанні Марії Стецької // *Студії з україністики*. Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя. Рівне: видавець О. Зень, 2010. С. 77–84; *Kowalewska O.* Ikonografia hetmana Iwana Mazepy // *Przegląd Wschodni* (Warszawa). 2012. T. XI. Zeszyt 4 (44). S. 713–733; *Ковалевська О. О.* Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. К.: Темпора, 2013. 420 с.: іл.; *Ї ж.* Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. К.: Інститут історії України НАН України, 2014 Ч.1. Монографія. 314 с.; Ч.2. Додатки. 330 с.: іл.; *Ї ж.* Козацькі портрети XVII–XVIII ст.: проблеми декодування візуальної інформації // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Зб. наук. праць. Вип. XIII. Ч.1: Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова. Рівне: Дятлик М., 2015. С. 267–275; *Ї ж.* Автентичні портрети гетьмана Івана Самойловича та проблеми дослідження його іконографії // *Батурицька старовина* (Ніжин). 2017. Вип. 6. С. 7–14; *Ї ж.* Портрети Петра Дорошенка: проблеми виявлення, дослідження, використання // *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 20 – 28; *Ї ж.* Проблема іконографії Івана Гонти в контексті політик пам'яті та сучасних наукових досліджень // *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 195–219; *Ї ж.* Портретні зображення представників військово-політичної еліти // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: в 2 кн.* Кн. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 547–579 та ін.; *Суховарова-Жорнова О.* Портрет Анастасії Полуботок з Національного музею історії України // *Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття*. Наук. зб. праць за матеріалами науково-практичної конференції Музею українського народного декоративного мистецтва. К., 2004. Вип. XLV. С. 187–189; *Походяца О.* До іконографії гетьмана Івана Самойловича (на матеріалах портретної збірки Національної збірки Національного музею історії України) // *Батурицька старовина*. Ніжин, 2017. Вип. 6 (10). С. 15–21 та ін.

родин Острозьких¹, Браницьких², Потоцьких³; дослідження зображень вищих ієрархів церкви та ченців Києво-Печерської лаври⁴. Такого типу дослідження були написані із залученням традиційних творів образотворчого мистецтва. Крім того, слід звернути увагу й на інший різновид іконографічних за характером праць. Це дослідження іконографії певних історичних подій, як, наприклад, найбільш вагомій події з історії України та її церкви⁵ або Батуринська трагедія 1708 року⁶. Третя тенденція полягає у зростанні інтересу дослідників до карикатури та політичного плакату як джерела історичних, антропологічних, культурологічних досліджень. Зокрема, завдяки аналізу карикатур зі сторінок медичної періодики 1920-х років І. Адамській вдалося продемонструвати, в який спосіб відбувалося формування образу «внутрішнього ворога» радянської людини⁷. Водночас К. Єремеева, яка проаналізувала карикатури найбільш відомих ілюстрованих сатиричних журналів радянської України (зокрема, «Червоний Перець»), виділила основні тенденції розвитку карикатури як креалізованого тексту, наголосивши на існуванні особливостей співвідношення візуального та наративного в сатирі ХХ ст.⁸ Надзвичайно цікавим виявилось дослідження політичного плакату та карикатури як засобу ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр., здійснене О. Маєвським⁹. У своїй праці автор яскраво продемонстрував, що плакат і карикатура були здатні не лише оперативного, емко та лаконічно віддзеркалювати найактуальніші явища та події внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, забезпечувати комунікацію із спожи-

¹ Походзяца О. Портрети Острозьких у колекції Національного музею історії України // Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 2013 р.) / Нац. музей у Львові ім. А. Шептицького. Львів, 2013. С. 380–385.

² Походзяца О. Портрети польської шляхти з родинної колекції Браницьких // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Редкол. О. М. Титова (відп. ред.) та ін. К., 2018. Вип. 27. С. 249–252.

³ Лобко О. Навколо одного образу. Портрет Хелени Потоцької з Радзиви́ллів авторства Мойсея Лейбовського. Каталог виставки. Вінниця, 2018. 60 с. та ін.

⁴ Лопухіна О. В. Образи лаврських ченців у портретах ХІХ – початку ХХ століття з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 24 / Ред. рада: В. М. Копакова (відп. ред.) та ін. К.: Фенікс, 2009. С. 75–81.

⁵ Корнута-Гринів О. «Історія України та її церкви в монументальних розписах Свято-слава Гординського // Музеї Львова: події, колекції, люди: матеріали наук.-практ. конф., Львів, 22 жовт. 2015 р. і 27 жовт. 2017 р. / Львів. іст. музей. Львів, 2017. С. 20–43.

⁶ Новік О. «Тема «Трагедії Батурина 1708 року» в образотворчому мистецтві (фондова колекція НКЗ «Гетьманська столиця») // Батуринська старовина. Ніжин, 2017. Вип. 6 (10). С. 158–163.

⁷ Адамська І. Графічний образ «внутрішнього ворога» на сторінках медичної періодики УСРР у 1920-х роках // Програма V-го Міжнародного науково-практичного семінару: «Текст і образ: особливості взаємодії між нарративом та візуальністю» (Київ, 12 жовтня 2018 р.). К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018.

⁸ Єремеева К. Підписувати карикатури, чи ілюструвати фейлетони: візуальне та нарративне в сатирі Радянської України // Програма V-го Міжнародного науково-практичного семінару: «Текст і образ: особливості взаємодії між нарративом та візуальністю» (Київ, 12 жовтня 2018 р.). К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018.

⁹ Маєвський О. О. Політичні плакати і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України, Інститут історії України. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 268 с.

вачем інформації, формувати його спосіб мислення та світосприйняття, впливати на формування цінностей та моделей поведінки, а також виступати інструментом ідеологічного протистояння. На традиціях української сатиричної журналістики та використанні карикатур у сучасних українських ЗМІ зупинилась у своєму дослідженні Н. Зикун. Проаналізувавши сучасні друковані видання і виділивши два основних види карикатури (сатиричну/політичну та гумористичну), дослідниця дійшла дещо дискусійних висновків, що нині карикатура не входить до активно використовуваних видів образотворчих форм через певну офіційну цензуру, самоцензуру авторів публікацій, коротке життя такого типу зображень, неефективність впливу карикатури на громадську думку та складність роботи художників у цьому жанрі. Водночас дослідниця залишила карикатурі шанс продовжити своє життя у майбутньому і як виду самостійних креслених повідомлень, і як жанру графічного мистецтва¹.

Таким чином, коротко проаналізувавши основні здобутки та результати сучасних візуально-історичних та історико-іконографічних досліджень, не можна обійти увагою й так звані глухі кути, або проблемні місця розвитку візуальних студій в Україні. Одна з перших проблем лежить у площині формування джерельної бази згаданих напрямів наукових досліджень. Більшість зображальних (оцифровані твори мистецтва, фотографії, плакати, листівки), а також аудіовізуальних (документальне кіно, приватні відеозаписи важливих історичних подій, записи телепрограм або телешоу) джерел залишаються недосяжною мрією українських дослідників. Витрата великої кількості часу лише на збирання такого матеріалу унеможливорює швидке їх опрацювання та ознайомлення наукової спільноти та суспільства загалом із висновками вчених. Через те, що візуальні джерела досі ще не перетворилися на масове джерело, яке б зазнало широкого використання науковцями, другою проблемою залишається розробка сучасних методик опрацювання цих носіїв інформації. З цієї причини, частина молодих дослідників, зіткнувшись зі складністю видобування інформації з візуального джерела, або взагалі полишають ці спроби, або їхні розробки починають рясніти хибними висновками. Водночас із цієї ж причини більшість істориків продовжує ставитися до візуальних матеріалів виключно як до ілюстрацій до їхніх наративів, а не як до поважного джерела інформації, яке потребує застосування щодо них і методів джерелознавчої критики, і прийомів верифікації, і навичок інтерпертації.

Не менш важливою та складною залишається проблема формування понятійно-категоріального апарату, про що вже була мова, а також складність розмежування об'єкта та предмета між традиційними гуманітарними дисциплінами (як, наприклад, історією чи мистецтвознавством й іконографією) та студіями, які були створені в межах нового напрямку (як-от: потестарна імагологія, візуальне народознавство, візуальна соціологія або антропологія тощо).

Нарешті, останньою проблемою, очевидно, слід було б вважати те, що загальна кількість досліджень, незалежно від того, якого саме характеру вони є (джерелознавчого, іконографічного чи між-, інтер- та/або мультидисплінарного), ще не досягла критичної маси. Відтак здійснювати будь-яке історіографічне узагальнення про стан, зміст, особливості розвитку і адептів згаданих типів та напрямків досліджень, можна лише дуже обережно.

¹ Зикун Н. Карикатура в сучасних українських ЗМІ і традиції української сатиричної журналістики // Вісник Львівського ун-ту ім. І. Франка, 2013. Вип. 38. С. 26–32.

3. 7. Вплив візуально-історичних досліджень на історичну дидактику

Як уже вище зазначалося, зростання дослідницького інтересу до творів мистецтва, а також поява нових видів фіксації інформації, тобто фотографії і кіно, вплинули як на розробку нових методів опрацювання зображальних (а згодом й візуальних) джерел, так і на дидактику.

Зміни у підходах до навчання були не в останню чергу обумовлені появою нового типу друкованої продукції – ілюстрованих видань та перетворенням їх на масову продукцію. Навмисно оминаючи докладний опис та аналіз перших ілюстрованих книжкових видань XVI–XVIII ст.¹ та початку XIX ст.², слід зауважити, що саме вони з часом стануть тим ілюстративним ресурсом, який широко почнуть використовувати при створенні підручників. Ще більш активно автори і видавництва будуть використовувати з метою ілюстрування дидактичної літератури матеріали ілюстрованих газет та журналів XIX–XX ст.

Сам по собі ілюстрований журнал як специфічний вид друкованої продукції з'явився в 1840-х роках. Родоначальниками такого типу видань прийнято вважати часопис «The Illustrated London News», перший номер якого з'явився 14 травня 1842 р., французьке видання «L'Illustration», яке вийшло у світ у 1843 р., та німецьку ілюстровану газету «Liepziger Illustrierte Zeitung», що почала виходити в той же час³. У Російській імперії першими ілюстрованими журналами стали «Нива» (з 1869) та «Всемирная иллюстрация» (з 1870). Загалом з 680 російськомовних видань, які виходили друком протягом 1835–1918 рр., лише 57 були ілюстрованими, з 49 польськомовних – 4 ілюстрованих, з 90 україномовних – 15 ілюстрованих. Одними з перших у Києві почали виходити гумористичні часописи або збірники з карикатурами, зокрема «Мотилек» (1888–1889) та «Киевская стрекоза» (1889–1896), хоча повноцінні ілюстровані видання, оздоблені художніми та документальними світлинами, почали виходити вже на початку XX ст.

Зрозуміло, що поштовхом до появи і стрімкого розвитку такого типу видань стало винайдення наприкінці 1830-х років дагеротипії (а згодом, власне, і фотографії у її сучасному розумінні). Саме відтоді почалося так зване фотографічне ре-

¹Йдеться про «Буквар», виданий Іваном Федоровичем (1574, 1578), «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Війська його королівської милості Запорозького, складені ... Касіяном Саковичем, ректором шкіл київських у братстві. Мовлені від його спудеїв на погребі того шляхетного рицаря в Києві, в неділю провідну року божого тисяча шістьсот двадцять другого» (1622), «Патерик...» Києво-Печерський, оздоблений гравюрами гравера Іллі (1661) та Леонтія Тарасевича (1702), «Іфіку ієрополітику» – збірку морально-дидактичного змісту, над 67-ма гравюрами якої з 1705 до 1712 року працював Никодим Зубрицький, «Історію або повісткування про донських козаків» з додатком (17 ілюстрацій і 2 карти; 1778) та «Літописне повісткування про Малу Росію», складені Олександром Рігельманом протягом 1770–1780-х років і вперше видані Й. Бодяньським у 1846 р., та деякі інші.

²Мається на увазі «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче» Д. Бантин-Каменського (1822), вперше оздоблена гравірованими портретами українських гетьманів, виконаними А. Афанасьєвим та О. Осиповим; «Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии» (1844), підготовлені П. Бекетовим і виконані його кріпосними граверами, та ін.

³Никитін В. Иллюстрированные журналы и фотожурналистика. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://projects.spbsj.ru/index.php/materialy2/5706-illyustrirovannyye-zhurnaly>

продукування людських типів, відомих історичних постатей, будівель та пам'яток архітектури, творів мистецтва, виглядів міст, образів невідомих країн та земель, а також будь-яких картин оточуючого світу. Шпальти газет та сторінки часописів все більше наповнювалися гравірованими ілюстраціями та фотографіями. Видавці чимало уваги приділяли візуальній інформації. Тож не дивно, що вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. чимало видань поза своїми основними функціями інформування населення почали ставити й навчальні цілі: «...приносити в українську сім'ю знання того, чим живе і дихає культурний світ, новини наукового й артистичного руху, а головна ціль – знайомити кожну частину нашого рідного краю з культурним життям інших його частин...»¹.

На тлі таких суспільних зрушень у розумінні мети тогочасних засобів комунікації та масової інформації, періодичні видання, які цілком обґрунтовано можна розглядати як дидактичні видання, привертають особливу увагу. Так, одним з перших видань такого типу, орієнтованих на дітей шкільного віку, був щомісячний журнал «Дитя» (1901). Цей часопис довгий час був єдиним дитячим (і педагогічним) щомісячним ілюстрованим журналом на півдні Російської імперії, тобто власне на українських теренах². Виходячи з потреб своєї цільової аудиторії редактори видання чітко розподіляли відділи журналу відповідно до вікових категорій і призначення сторінок. Перший відділ призначався для дітей молодшого віку, тому там було розміщено чимало казок і розповідей, основна мета яких полягала у формуванні у дітей почуття гуманності. Другий відділ був призначений для дітей шкільного віку, тому в ньому у доступній формі та без зайвої моралізації містилися відомості з географії, історії, природознавства, класичної белетристики. Зокрема, в історичній рубриці друкувалися статті «Як виникла мова у людини», «Як жила людина в глибокій давнині», «Нариси і розповіді з історії Грузії» та інші. Третій відділ призначався батькам і вихователям. Серед своїх основних завдань редакція цього видання бачила «прилучення підростаючого покоління до художньо-культурних цінностей, прагнучи водночас дати навіть небагатій родині дитячий журнал, щоб всіма силами боротися проти збіднення молоді»³. Чимало публікацій супроводжувалися ілюстраціями. Крім того, малюнки існували і як самостійна частина журналу. Дітям різного віку пропонувалися завдання для кмітливих і знаючих: арифметичні й мовні вправи, загадки, шаради, хімічні забави. Наприкінці журналу подавалися рубрики «Наші підручники» та «Дитяча журналістика».

Якщо журнал «Дитя» виходив виключно російською мовою, то в 1908 р. у видавництві «Український учитель» почав виходити перший україномовний літературний ілюстрований збірник для дітей «Світло». Він відкривався цікавим зверненням С. Черкасенка до дітей: «Читайте, дітки! Про світло, про пільму читайте... Про сонце променісте, про день ясний, про темряву непрозору, про ніч безпросвітню... Світло – то добро, правда, щастя, радість. Пільма – то лихо, кривда, недоля, горе. Подалі од пільми!»⁴ Автор однозначно закликав своїх юних читачів

¹ Вісник культури і життя: ілюстрований журнал. 1913 р. // Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1918): Показчик. Т. 2. К.: Темпора, 2011. С. 25–26.

² Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1918): Показчик. Т.3. К.: Темпора, 2011. С. 135–137.

³ Там само.

⁴ Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1918): Показчик. Т. 2. К.: Темпора, 2011. С. 84–85.

до світла, на «радість рідній країні». У змісті збірника можна було побачити різноманітні твори української та світової літератури, щедро ілюстровані гравюрами. Близьким за змістом до «Світла» був двотижневик «Волошки», який виходив у 1917 році і друкувався у друкарні Української Центральної Ради.

Певну дидактичну, виховну та профорієнтаційну функцію був покликаний виконувати і такий щомісячний художньо-ілюстрований журнал, як «Искусство и печатное дело» (1909–1910). Це було професійне видання для друкарів, створене при Київській художньо-ремісничій майстерні друкарської справи, яке мало на меті поширювати графічні мистецтва. Крім того, редакція вважала своєю метою «дати учням відповідальну цікаву роботу, привести до взаємного впливу всі відділи школи», наблизити «художника й ремісника одне до одного спочатку на сторінках журналу, а потім і в житті, наситити атмосферу школи мистецтвом, тією вічною творчістю, якою надихалися всі справжні майстри своєї справи, і в заповзятому виконанні скромних цілей навчити любити живу роботу живого мистецтва»¹. На сторінках журналу публікувалися статті Ф. Титова про книгописання та книгодрукування. Чимало статей було про художників та їхню творчість. Водночас редакція уважно ставилася до розвитку фотографічної справи в Україні. Друкувалися матеріали про історію фотографії, застосування її в різних галузях науки, у справі вивчення народів та країн. Містилися замітки про фотографічні виставки. У виданні було представлено чимало фотогравюр, орнаментів, нестандартних віньєток. Виконувалися вони способом фотогравюри, автотипії, фотоцинкографії, літографії. Крім того, було чимало фотографій².

Цікаво, що часописи «Искусство и печатное дело» (1909–1910), «Искусство: живопись. Графика. Художественная печать» (1911–1912) та «Искусство в Южной России: Живопись. Графика. Художественная печать» (1913–1914), які по суті були одним і тим самим виданням, яке лише змінювало назву і видозмінювало зміст, мали на меті виконувати свою просвітницьку функцію не лише щодо молодого покоління, але й для широкого загалу. Ці видання широко репрезентували на своїх сторінках питання образотворчого мистецтва, постійну увагу приділяли історії українського мистецтва, заснованим художнім школам, майстерням, фотостудіям. Особливу увагу видання приділяли постаті Т. Шевченка (зокрема, на їхніх сторінках були опубліковані статті «Шевченко як живописець і гравер» Д. Дорошенка, «Портретні твори Т. Шевченка» К. Широцького, «Шевченко в Києві» П. Зайцева), творчості І. Айвазовського, М. Ге, М. Врубеля тощо.

Певну просвітницьку функцію виконували й ті ілюстровані журнали, які були присвячені спорту. Серед таких можна було б назвати журнали «Спорт» (1897–1898), «Иллюстрированный спорт» (1905), «Вестник воздухоплавания и спорта» (1910), «Спорт и игры» (1912–1913), «Автомобильная жизнь и авиация» (1913–1914) та ін. Своє призначення виконували й численні ілюстровані часописи для селян, робітників і окремо для жінок, хоча останні більш носили розважальний характер. Просвітницького змісту вони почали набувати лише з 1920-х років, коли на сторінках таких часописів почали друкувати статті з особистої гігієни, виховання дітей, основ ведення домогосподарства, косметології та догляду за зовнішністю тощо.

Значний вплив на ілюстровані видання, окрім російсько-японської війни, революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни, мали революційні події 1917–

¹ Искусство и печатное дело. 1909. №1. С.1.

² Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1918): Показчик. Т.3. К.: Темпора. С. 253–255.

1918 рр. У Києві, зокрема, з'явилося одразу кілька видань сатиричного змісту, які по гарячих слідах намагалися проаналізувати поточні події й дати їм інакше, неофіційне трактування. Так, на шпальтах двотижневика «Гедз» (1917–1922) у карикатурній формі було зображено історію України («Про Старі часи на Україні не Грушевського і не Аркаса», «Поглиблення революції», «Свобода совісті»). Співробітники журналу з гумором розповідали про III Універсал та діяльність УЦР, про тогочасні проблеми і засоби їх вирішення. Журнал також розмістив вражаючу карикатуру на історію російської революції, де Смерть із Корніловим, Леніним, Керенським розстрілювала з кулемета землю. Цікавими були й «Одинадцять заповідей большевізму» Побожної Бджоли, опубліковані у 3 номері часопису. Серед них найбільш дотепними і гострими були: «Не укради, а бери просто, як своє. А хто заважатиме – на вістря багнета його»; «Бреши на всіх і про все на всі заставки, бо-ж правда – то буржуйська вигадка, а на твій вік дурнів ймовірних вистарчить»; «Нехай тільки хто скаже про мене або супроти мене щось погане чи то в пресі, чи устами – одразу пельку заткну навіки»¹. У грудневому номері за 1917 р. «Гедз» роздавав «ялинкові» подарунки: Центральній Раді – «новий будинок парламенту», більшовикам – «безоплатні білети на виїзд», меншовикам – «хустку для витирання сліз», пресі – «словники й синтакси», меншостям – «Четвертий універсал про самостійну Україну» тощо. На сторінках часопису друкувалися карикатури українських художників, які друкували свої твори як під власними іменами, так і під псевдонімами. Серед них були О. Судомора, І. Буруля, Юрко, П. Коцький, М. Влодковський, Стецько. Автори оповідань та віршів також переважно писали під псевдонімами: Рудий Шершень, Шершень, Обурена Бджола, Сір-Озок, Чорний Крук, Старий Гедз, Кусь, Комарь, В. Сивенький, Дзига. В усіх номерах був оголошений заклик, який залишається актуальним і сьогодні: «Увага!!! Українці! Вимагайте щоб усюди – по ідальнях, рестораціях, кав'ярнях, вокзалах і т. д. Вам подавали українські часописи!»²

Загалом дидактичне значення багатьох тогочасних ілюстрованих періодичних видань проявлялося як у змісті окремих з них, так і внаслідок використання опублікованих на їхніх шпальтах та сторінках карикатур, гравірованих ілюстрацій та фотографій, у науково-популярних виданнях початку ХХ ст. Ці ж зображальні матеріали також залучали для ілюстрування підручників, посібників, історичних нарисів для школярів тощо.

Прямим підтвердженням того, наскільки прислужилися перші ілюстровані праці монографічного та компілятивного характеру, а також ілюстровані періодичні видання кінця ХІХ – початку ХХ ст., стала поява популярних та науково-популярних книг з історії України. Як відомо, першою з них стала «Історія України-Русі з малюнками», написана Миколою Аркасом. Микола Миколайович, відомий військовий діяч, організатор миколаївської «Просвіти», благодійник та збирач етнографічних та історичних матеріалів, розпочав свою працю над своїм популярним виданням ще у 1901 році. Сама ідея такого твору була обумовлена проханнями сина та власним бажанням написати короткий історичний нарис з історії своєї землі та народу для власної родини³. Робота над книгою тривала

¹ Гедз: український сатирично-гумористичний двотижневик. 1917. № 3.

² Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835 – 1918): Показчик. Т. 2. С. 31–32.

³ Микола Аркас і Василь Доманицький у творчій співпраці // «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ

з 1901 р. до грудня 1906 р. Для людини, яка не мала професійної історичної освіти та досвіду укладача, створення цієї книги стало не простою справою. На першому етапі М. Аркасові допомагали член «Просвіти» М. Пастушенко, який переписував авторський рукопис, та Ю. Литвин, який перетворював його на машинопис. На другому етапі постало питання про редагування тексту, з чим погодився допомогти В. Доманицький, історик, учень В. Антоновича та О. Кониського, співзасновник видавництва «Вік», відомого своїми популярними виданнями для народу, і редактор «Кобзаря» Т. Шевченка¹. На третьому етапі, коли треба було виготовити мапи, це допоміг зробити технік з Миколаєва Стоянов². Завдяки цим спільним зусиллям видання побачило світ у 1907 році в Петербурзі у видавництві «Общественная польза». Місто та видавництво були вибрані не випадково, бо в жодному тодішньому українському місті не існувало відповідної технічної бази, здатної забезпечити друк ілюстрованого видання з мапами. Цією ж причиною пояснювалася й мала кількість суто українських високоякісних ілюстрованих періодичних видань.

У тогочасній ситуації відміни заборони на українську мову та визнання її повноцінності серед інших слов'янських мов (1905), поява видання, доступного своїм стилем, привабливою мовою та яскравими ілюстраціями, стало важливою подією у справі популяризації української історії та культури. Воно, як зазначала І. Старовойтенко, було доступним і відповідало вимогам читачів різних рівнів освіти, бо давало історичні відомості початківцям, з інтересом сприймалося в колах зацікавлених читачів з освітою, було оздоблено цікавим і малознаним ілюстративним матеріалом³.

Дійсно, у книзі було використано 210 ілюстрацій та 9 мап. При уважному аналізі видання можна помітити, що численні сюжетні малюнки на історичну тему та портрети історичних постатей були запозичені автором та редактором з кількох історичних видань та періодичних ілюстрованих часописів. Серед перших були «Опис України» («Description d'Ukraine») Г. Л. де Боплана, «Літописне повісткування про Малу Росію» О. Рігельмана, «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче» Д. Вантис-Каменського, «История України-Руси» О. Барвінського, видань творів К. Батюшкова, «История Петра Великого» та «История Екатерины II» О. Брікнера, «История Николая I» М. Шильдера, «Про старі часи на Україні» М. Грушевського, праці з історії козацтва Д. Яворницького та інші. Серед других – цілком логічно опинилися ілюстрації з журналів «Нива», «Всемирная иллюстрация», «Живописное обозрение», «Север», «Киевская старина», а також з ілюстрованого видання «Исторические деятели Юго-Западной России» (1885) під редакцією В. Антоновича й В. Беца. Авторами використаних ілюстрацій були відомі художники, зокрема Я. Матейко, М. Клодт, Г. Семирадський, О. Сластіон, І. Іжакевич, Т. Шевченко та інші. Крім репродукцій картин художників автором також були використані сучасні фотографії, про що свідчить список ілюстрацій до книги.

Яким би мотивованим не був задум М. Аркаса про написання популярної історії, доступної і дітям, і дорослим, відсутність професійної освіти у автора та навичок елементарної методики укладання творів для читання з історії (а тим

та коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. С. 10.

¹ Там само. С. 11–12.

² Там само. С. 16.

³ Там само. С. 14.

більше з історії України на початку ХХ ст.), логічно призвело до критики. Більша частина зауважень була цілком обґрунтована. Однак спосіб донесення цих критичних зауважень виявився не зовсім пристойним. Практично усі критичні рецензії були інспіровані М. Грушевським. Причин для такої поведінки відомого вченого було дві. З одного боку, це наукова принциповість рецензента та його прибічників, застосована до популярного твору. З іншого, це звичайна людська заздрість, бо М. Грушевський звинуватив автора та редактора в тому, що вони «перейшли йому дорогу». На таке висловлювання відомий історик теж, очевидно, мав право, бо книга М. Аркаса дійсно випередила його власний твір на кілька років і, до того ж, одразу почала користуватися шаленою популярністю серед читачів. Погоджуючись з оцінками цієї праці дослідниками ХХ – початку ХХІ ст. (Н. Лагутою, В. Уляновським, І. Старовойтенко та ін.), можна стверджувати, що хоч ця книга насправді не стала «визначним явищем вітчизняної історичної науки» (В. Сарбей)¹, вона безперечно мала суттєвий вплив на розвиток національної свідомості та інтерес до української історії, «відіграла значну роль у процесі національного руху початку ХХ ст.»².

Незважаючи на серйозні зауваження, та ще й висловлені у безапеляційній формі, М. Аркас поставився до них з розумінням. Його сторону у протистоянні із М. Грушевським прийняли чимало колег та знайомих, які переконували автора здійснити друге видання, в якому врахувати більшу частину висловлених претензій. М. Аркас погодився і розпочав підготовку другого видання. Незважаючи на те, що в процесі роботи і автор, і редактор передчасно пішли з життя, друге видання таки було здійснене завдяки зусиллям дружини М. Аркаса – О. Аркас, історика В. Липинського, письменника Б. Лепкого та багатьох інших сподвижників. Нове видання «Історії України-Русі» 1909 року вже відрізнялося іншою якістю, новими ілюстраціями та мапами. Цікаво, що для забезпечення високої якості саме візуальної частини видання було зібрано гурт професійних художників та аматорів. До нього увійшли Т. Липинський, Я. Струхманчук, О. Курилас, М. Гавриленко, Г. Хоткевич та Т. Романчук³. Згодом ілюстрації аматорів, зокрема Г. Хоткевича, були відхилені, і залишені лише твори професіоналів. Причиною цього став страх знову наразитися на гостру критику рецензентів. Про це В. Липинський у своєму листі відверто попередив редактора «Історії України-Русі» В. Доманицького, зазначивши: «тільки глядіть, щоб знов за делетантизм не вскочило»⁴. Відтак більшу частину авторських ілюстрацій для другого видання виконав О. Курилас, чий твір був позитивно оцінений істориком⁵. Таким чином, у другому виданні праці М. Аркаса усі історичні події хронологічно були представлені від скіфо-сарматської доби до початку ХХ ст. Ілюстративний ряд був вибудований у чіткій відповідності текстові. Крім автентичних зображень, як, наприклад, портрет українського гетьмана Івана Мазепи з «Літопису» С. Величка, чи мистецьких інтерпретацій, як портрет польського короля Яна III Собеського пензля Яна Матейка, у книзі були використані гравюри з фотографій пам'ятника кошовому Іванові Сіркові або

¹ Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступ. слово і комент В. Г. Сарбея: 2-ге факс. вид. К.: Вища школа, 1991. С. 21.

² Микола Аркас і Василь Доманицький у творчій співпраці. С. 19.

³ Усі імена були встановлені за матеріалами листування М. Аркаса з колегами і зацікавлених осіб між собою.

⁴ Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. К.: Смолоскип, 2003. Т. 1. С. 522.

⁵ Там само. С. 548.

пам'ятника Іванові Котляревському тощо. Попри неналежну періодизацію історії України, подану М. Аркасом, певний суб'єктивізм автора, нерівномірне висвітлення ним політичної, соціально-економічної, культурної складової життя українського народу, акцентування на особливій ролі князів, гетьманів, королів в його історії, книга «Історія України-Русі з малюнками» стала першим підручником, на який згодом орієнтувалися інші автори.

Щодо М. Грушевського, який так критично поставився до праці М. Аркаса, то він підійшов до створення свого популярного ілюстрованого видання більш сумлінно й професійно. Розуміючи, наскільки важливим є не лише публікація серйозних монографічних праць, орієнтованих на підготовленого та обізнаного читача, але й популяризація наукового знання, історик поставився до своєї праці дуже серйозно. Одним з перших його популярних нарисів з історії України став російськомовний «Очерк истории украинского народа», виданий у 1904 році в Санкт-Петербурзі. За кілька років М. Грушевський видав україномовну працю «Про старі часи на Україні» (СПб., 1907), де в доступній формі виклав основні етапи історичного шляху українців. Згодом, як зазначав історик у власній автобіографії, захопившись українським та світовим мистецтвом, він став збирати матеріали до написання ілюстрованої історії України. Цей задум був ним реалізований у 1911 році, коли «Ілюстрована історія України» вперше побачила світ. Ця праця витримала кілька видань і навіть була перекладена російською мовою (1913). Готуючи до друку кожне нове видання, М. Грушевський його дещо переробляв, доповнював, міняв та доповнював ілюстрації. Останнє видання, яке вийшло у Відні у 1921 році, вже складалося з шести розділів і містило найбільшу кількість ілюстрацій – 423. До формування та підготовки до друку візуальної частини видання М. Грушевський залучив відомого українського художника В. Кричевського¹. Більша частина ілюстративного матеріалу складалася з фотографій автентичних речей: печаток, гравюр у стародруках, гравірованих, живописних та фотографічних портретів історичних постатей та діячів культури тощо. У справі отримання для «Ілюстрованої історії України» візуальних матеріалів українського походження з Польщі, зокрема з колекції Гуттен-Чапських, що перебувала у Кракові, М. Грушевському допомагав В. Липинський. Він навіть надсилав історику вже готові кліше з портретів Богдана та Юрія Хмельницьких, Павла Тетері-Моржковського, Петра Дорошенка, Данила Апостола та інших. Той факт, що В. Липинський надавав допомогу з пошуку відповідних зображальних матеріалів і М. Аркасу, і М. Грушевському, а також водночас сам публікував чимало цікавих матеріалів, присвячених давнім гравюрам, гобеленам, речовим джерелам з історії України, лише зайвий раз переконує в тому, що на початку ХХ ст. підхід до історичних досліджень став мінятися. Зрозуміло, що це одразу відбилося й на зміні ставлення до популярних праць, автори яких почали щедро їх насичувати ілюстраціями. Проблема залишалася лише в тому, що віднайдені та залучені різноманітні візуальні матеріали практично не піддавалися авторами критиці, якій зазвичай піддавалися всі писемні джерела та свідчення, з якими звикли працювати історики.

Позитивною тенденцією в цей час залишалася те, що зростання інтересу істориків до візуальних матеріалів, розширення кола відомих їм зображальних джерел, на основі яких у майбутньому стане можливим написання різноманітних

¹ Смолій В., Сохань П. Михайло Грушевський та його «Ілюстрована історія України» // Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Соханя. К.: Наук. думка, 1992. С. 24.

досліджень з категорії «візуальних студій», відбувалося як на теренах «підросійської», так і на території «підавстрійської» України. Після того як М. Грушевський остаточно переїхав зі Львова до Києва, його справу з написання ілюстрованих популярних праць для народу продовжили його учні. Зокрема, Іван Крип'якевич та Степан Рудницький. Перший чимало зробив у створенні нового типу популярної та підручкової літератури з історії, а другий – з географії. Крім того, обидва дослідники мали спільний проект з видання «Історичного атласу для середніх шкіл», який досі ще не виявлений сучасними істориками.

Поштовхом до створення нової дидактичної літератури для початкових та середніх класів стали революційні події 1917–1918 рр. Ще у 1916 р. «Братством самостійників» у Петрограді було засновано видавництво «Вернигора», директором якого був П. Капинський, редакція якого згодом розмістилася у Києві. Своє завдання редактори видавництва бачили в патріотичному вихованні та просвітницькій діяльності серед населення. З цією метою воно друкувало та поширювало велику кількість листівок і брошур із портретами гетьманів та патріотичними цитатами, а також підручники для українських шкіл¹. З 1918 р. через нестабільну політичну ситуацію в Україні видавництво було перенесене до Відня, де продовжило свою діяльність на ниві видання шкільних підручників, мап та зошитів для українських освітніх закладів². Зокрема, його зусиллями було видано 1 підручник з граматики української мови, 1 – з латини, 1 – з геометрії, 1 – з фізики, 2 – з історії України, 4 – зі співу, 4 читанки та 6 з географії³.

У період існування Української держави П. Скоропадського видавництво «Вернигора» активно співпрацювало з Міністерством народної освіти і підписало угоди про видрук підручників С. Рудницького «Початкова географія для народних шкіл», «Початкова географія для середніх шкіл», «Мапа вправ по історії та географії України», «Основи географії для середніх шкіл» у трьох частинах: «Географія позаєвропейських країн» (ч. 1), «Географія Європи» (ч. 2); «Географія України» (ч. 3). Окремо мав бути підготовлений до друку «Історичний атлас для середніх шкіл» (12 мап), авторами якого були згадані С. Рудницький та І. Крип'якевич.

Одним з перших підручників протягом літа–осені 1918 р. у видавництві «Вернигора» підготували «Початкову географію для народних шкіл» С. Рудницького. Підручник був оздоблений великою кількістю ілюстрацій, які спочатку підбирали сам автор, а також представник видавництва, через якого в той час здійснювалася комунікація між автором та редакцією. Ним був відомий на той час член «Братства самостійників» та учасник бою під Крутами Валентин Отамановський. З листування між С. Рудницьким та тогочасними співредакторами видавництва Іваном Німчуком⁴ та Іваном Кривецьким⁵ відомо, що книга друкувалася в режимі авралу, нашвидкуруч. Певну проблему становив саме добір ілюстрацій, котрих не

¹ Ковалевська О. Видання підручника з географії для українських гімназій за матеріалами листування Степана Рудницького та Валентина Отамановського // Історіографічні дослідження в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 27. С. 18–29.

² Федоришен О. Забутий вінничанин – Валентин Отамановський. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.myvin.com.ua/ru/pravda/2/148.html>

³ Ковалевська О. Видання підручника з географії... С. 22.

⁴ Німчук Іван (1891–1925) – громадський діяч і журналіст, дійсний член НТШ, співредактор щоденника «Нове слово» (1912–1918), редактор «Відродження України» (1918).

⁵ Кривецький Іван (1883–1940) – історик, дійсний член НТШ, директор бібліотеки (1905–1914), заступник голови Комісії з історії мистецтв (Відень, 1916–1918).

вистачало, а часу на виготовлення нових теж не було. З цієї причини на останньому етапі підготовки книги до друку обидва співредактори власноруч підбирали ілюстрації з тих, що були в їхньому розпорядженні. При цьому обоє засвідчували, що надають справі ілюстрування книги великого значення і прагнуть, аби «підручник вийшов гарно ілюстрованим»¹. Робота над «Початковою географією для народних шкіл» закінчилася у 1918 році, але формально підручник вийшов уже в 1919 р.²

Одночасно з підготовкою до друку навчального посібника з географії у видавництві «Вернигора» йшла робота з видання «Короткої історії України для початкових шкіл та 1-ї класи гімназій», написаної І. Крип'якевичем. Книга розпочиналась коротеньким оглядом українських земель, а далі описувалися найважливіші події української історії від появи на цих теренах слов'ян і до подій 1918 р., зокрема, до так званої четвертої війни з Московією, тобто до війни Центральної Ради з більшовиками та перевороту Павла Скоропадського. На відміну від М. Аркаса, який подав докладний перелік усіх використаних ним ілюстрацій з посиланням на джерело, з якого було позичено зображення, або на відміну від М. Грушевського, який подав коротке пояснення до ілюстрацій, зазначивши, що «ілюстрації, подані в сій книжці, почасти звісні вже – їх тому нема потреби тут вичисляти»³, вказавши походження лише незначної кількості малознаних зображень, І. Крип'якевич взагалі не подавав жодного переліку. Це було викликано специфікою самого видання: у класичному підручнику важливим був не прикінцевий узагальнювальний список ілюстрацій із поданням джерела, з якого вони походили, а короткий і лаконічний підпис під зображенням, розміщений одразу в тексті. Водночас, проаналізувавши зміст підготовленого видання, вдалось встановити, що переважну кількість ілюстрацій І. Крип'якевич запозичив з книги М. Аркаса, з матеріалів, представлених на кількох археологічних з'їздах, які відбувалися в українських містах. Зображення відбитків печаток князів та гетьманів, імовірно, були виконані для цього видання за матеріалами власної збірки автора, бо сфрагістика була однією зі сфер його наукових інтересів. Крім того, описуючи події Гайдамаччини та Коліївщини, І. Крип'якевич скористався ілюстраціями О. Сластіона, виконаними для ілюстрування відповідного твору Т. Шевченка. З фотографій історик скористався лише світлиною пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, а також портретами Т. Шевченка та І. Франка. Усі три останні зображення були розміщені в короткому підрозділі, присвяченому початку національного відродження в Україні. Останній підрозділ «Самостійна Україна» залишився цілком без ілюстративного супроводу. Решта ілюстрацій були розміщені по тексту підручника за проблемно-хронологічним принципом.

У 1919 р. році видавництво «Вернигора» видало черговий і дуже оригінально з дидактичної точки зору оформлений підручник «Огляд історії України. Repetitorium для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів». Тут автор спробував привернути увагу до підручника не лише школярів, але й тих, хто, не будучи шкільного віку, вперше отримували можливість ознайомитися з систематичним викладом історії України⁴. Загалом, незважаючи на важкий для видавничої справи воєнний час, багатоілюстрованими були не лише вже згадані підручники,

¹ Ковалевська О. Видання підручника з географії... С. 26.

² Там само. С. 27.

³ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Сохана. К.: Наук. думка, 1992. С. 534.

⁴ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. С. 16.

але й інші книжки, видані І. Крип'якевичем для дітей, зокрема «Шляхами слави українських князів» (1918).

Важливо зазначити, що крім підбору сучасних авторів зображень для унаочнення описуваних в тексті згаданого підручника історичних подій або дій певних історичних постатей, І. Крип'якевич належав до тих вчених, які доклали своїх зусиль до зміни ставлення істориків до історичного джерела взагалі. Цей висновок підтверджується тим, що готуючи до друку працю «З козацької сфрагістики», вчений оздобив її фотографіями збережених відбитків. Він розумів, що жодний опис збереженої сфрагістичної пам'ятки не замінить її зображення. Тим більше, що І. Крип'якевич явно усвідомлював, що одним з предметів аналізу для науковців могла стати саме іконографія козака з мушкетом, який був центральною фігурою печаток. Інтерес до зображальних джерел та можливості їхнього використання в якості історичних джерел не в останню чергу обумовив зацікавлення І. Крип'якевича історією львівської ставропігійської літографії¹. І хоч у подальшому вчений так і не повернувся до ґрунтовних розвідок саме іконографічного або візуально-історичного характеру, розуміння ним значення використання ілюстрацій у виданнях популярного та дидактичного призначення залишилося. Так, у 1932 р. вчений видав цікавий і актуальний ще й сьогодні путівник «Історичні проходи по Львові» з низкою ілюстрацій, частина яких не використовувалася в дидактичній літературі аж до кінця ХХ ст. Не менш цікаві ілюстрації та фотографії були використані І. Крип'якевичем у невеличкому нарисі «Ярослав Осмомисл (1153–1187) з приводу 750 ліття смерті» (1937). Зокрема, на обкладинці був використаний перший і довгий час єдиний умовний портрет князя, виконаний відомим галицьким художником Олексою Новицьким і вперше опублікований видавництвом «Вернигора» у вигляді окремої листівки.

Востаннє вчений звертався до спроби подати цікаво ілюстрований підручник з історії України у 1938 р. Однак цього разу у книзі були представлені лише портрети певних історичних постатей, виконаних у вигляді графічних ілюстрацій. Жодного списку ілюстрацій, або зазначення імені художника, який оформлював текст, у підручнику не було.

За радянських часів, коли історики могли працювати лише спираючись на «марксистсько-ленінську методологію», будь-які візуальні матеріали могли бути залучені авторами лише як «картинки» до популярних текстів та підручників. Натомість спроби рухатися в тому самому напрямку, що й європейська наука, зокрема школа «Анналів», які закликали вважати історичним джерелом усе, що пов'язано з людиною і знало відбитку її діяльності, у тому числі й візуальні джерела, були. Це були поодинокі намагання залучити зображення до категорії історичних джерел і розробити відповідну методологію їхнього опрацювання. Серед дослідників, які прагнули працювати в цьому напрямку, були А. Арциховський (1944)², О. Андрєєв (1949)³, М. Богоявленський (1950)⁴, М. Чабров (1946, 1954)⁵,

¹ Крип'якевич І. Ставропігійська літографія в рр. 1847–1854. [Б.м., б.р.]. Окрема відбитка.

² Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944.

³ Андреев А. И. Сибирские зарисовки первой половины XVIII в. // Летопись Севера. 1949. № 1. С. 123–135.

⁴ Богоявленский Н. Л. Древнерусские миниатюры как источник для изучения истории медицины // Советское здравоохранение. 1950. № 5.

⁵ Чабров Н. Г. Средняя Азия в литографии // Звезда Востока. 1946. №6; Чабров Н. Г. Художники России в Туркестане // Звезда Востока. 1954. № 6.

П. Жолтовський (1958)¹, Д. Чаушанський (1960)², Л. Терентьева (1982, 1990)³, В. Стрельський (1984)⁴ та деякі інші.

Водночас зростанню інтересу суспільства до візуальних джерел сприяли нові ілюстровані періодичні видання, які виходили на теренах СРСР. Одним з перших із них став журнал «Огонек» (1923–1991), який продовжив традиції однойменного дореволюційного видання (1899–1918)⁵. Згодом з'явилися ще два нових видання – «Прожектор» та «Красная Нива», які були ілюстрованими додатками до газет «Правда» та «Известия». В усіх названих виданнях значне місце відводилося якісним та змістовним фотографіям. Водночас, на думку В. Нікітіна, нові видання вже не могли користуватися нею лише як ілюстрацією, бо вона активно заявляла про себе як цілком повноправний вид інформації. Відтак з'явився новий вид «фотопродукції» – оперативний репортаж⁶.

Не в останню чергу розвитку фоторепортажу та фотонарису посприяло створення тресту «Союзфото» на замовлення Всесоюзного товариства з культурних зв'язків із закордоном («ВОКС»). Саме ця структура посприяла тому, що ціла бригада фоторепортерів розробила план і здійснила докладну фотозйомку робочого дня звичайного робітника та його родини. Знімали протягом кількох днів, але усі відзняті матеріали потім вклали у задуману тему: «Один день московської родини», яка пізніше отримала назву «24 години з життя родини Філіпова». Згодом цей фоторепортаж був продемонстрований у Німеччині та Австрії й дістав високу схвальну оцінку, незважаючи на свій відвертий пропагандистський характер. Німецький журнал «Arbeiter Illustrierte Zeitung» («Робоча ілюстрована газета» (АЩ) відібрав з усіх відзнятих матеріалів 51 фото, підготував до них супровідні підписи і випустив окремим тематичним номером. У відповідь радянський журнал «Пролетарское фото» також присвятив цій події спеціальний номер, перетворивши його на розгорнутий фотонарис. Досвід фотосерії, опублікованої на сторінках «АЩ», став тим прикладом, за яким пізніше почали виготовляти найбільш відоме

¹ Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1958. 148 с.: іл.

² Чаушанський Д. Н. Начало художественного репортажа на Западе и в России. Сб.: Книга, вып. II. М., 1960.

³ Терентьева Л. Изобразительные материалы первой русской экспедиции в Бразилию (1821–1836 гг.) как исторический источник: Вопросы происхождения рисунков И. М. Рунгендаса // Вопросы историографии и источниковедения социально-политических проблем СССР: Сб. науч. тр. М.: РУДН, 1982. С. 108–126; *Её же*. Видовое разнообразие изобразительных источников // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин (Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции. Киев, 30 мая – 1 июня 1990 г.). К.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1990. С. 35–36.

⁴ Стрельський В. И. К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике // История СССР. 1984. № 1. С. 96–101.

⁵ «Огонёк» – щотижневий ілюстрований літературно-мистецький додаток до газети «Біржові відомості», яку випускав у Петербурзі відомий видавець Станіслав Проппер. У 1923 р. кілька московських журналістів, письменників і видавничих працівників об'єдналися навколо найкращого в 1920-1930-х роках радянського журналіста і редактора Михайла Кольцова, підтримавши його ідею про відродження «Огонька». Саме тоді сформувалися основні принципи журналу: добра літературна мова, з деякою часткою консервативного офіціозу, обов'язковий ілюстративний ряд.

⁶ Никитин В. Иллюстрированные журналы и фотожурналистика. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://projects.spbsj.ru/index.php/materialy2/5706-illyustrirovannyye-zhurnaly>

та значиме видання 1930-х років – журнал «СССР на стройке» (1930–1941, 1949). Кожен випуск цього щомісячника представляв собою своєрідний розгорнутий фотонарис, присвячений певній темі: «На угольному фронті», «Ленинград на стройке», «Колхозное строительство», «Якутия и порт Игарка», «Советская Арктика», «Беломоро-Балтийский канал» та ін. Журнал вперше запропонував нове розв'язання давньої проблеми подачі ілюстрацій, аби вони не виглядали лише ілюстративним матеріалом. Редакція швидко засвоїла нові форми макетування журнальних шпальт, при яких зображення з невеликими підписами перетворювалися на своєрідний креалізований текст¹.

Таким чином, спільними зусиллями науковців, які почали досліджувати різні види візуальних матеріалів саме як історичні джерела, та фотокореспондентів і видавців, які освоювали та розвивали нові форми візуальної комунікації та подачі інформації, інтерес до зображальних (статичних) та візуальних (динамічних) джерел почав поширюватися й у педагогічному середовищі. Тому не дивно, що вже в 1964 р. з'явилося перше видання з методичними рекомендаціями щодо використання ілюстративних матеріалів на уроках історії². Для того часу цілком прогресивним було визнання зображень, які походили з рукописних книг та видань певної історичної доби, «документом часу», які попри їхній примітивізм рекомендувалося залучати до корпусу інших засобів навчання, як-от: образна емоційна розповідь, активна бесіда, історичний документ, літературні та образні ілюстрації, усна народна творчість тощо³. Крім історичних малюнків на уроках історії також рекомендувалося використовувати твори живопису та фотографії на певну історичну тему. При роботі з цими матеріалами учням пропонувалося здійснювати огляд, опис та аналіз зображення. Однак на той час ані педагоги, ані учні не застосовували щодо будь-якої історичної картини чи фотографії принцип критики джерела. Це призводило до формування в учнів хибних уявлень про історичні постаті та події, які відбувалися в далекому минулому. Прикладом такого підходу може служити те, що П. Федоренко, рекомендуючи вчителям до використання на уроках історії картину М. Самокиша «Бій Максима Кривоноса з князем Ієремією Вишневецьким», радив розповідати учням про те, як полотно «змальовує народного героя», «месника» та «народного ватажка». На його думку, оглядаючи картину, учні легко могли впізнати його «за характерним профілем». Відповідно образ князя Вишневецького одразу мав сприйматися як гнобителя та експлуататора українських селян. Оскільки це полотно відомого художника ще й до сьогодні активно залучається до ілюстрування шкільних підручників, не можна оминати увагою той факт, що зміст картини абсолютно не відповідав історичним реаліям середини XVII ст.

Як вдало помітив О. Сокирко, імовірно митця до написання його картини надихнув емоційний опис бою між Кривоносом та Вишневецьким, поданий у «Літописі» С. Величка⁴. З нього виходило, що у двобої під Махнівкою у липні 1648 року козацькому полковнику ледве не вдалося скинути пихатого магната з коня. Натомість насправді, як виявив історик, ніякого бою не було (!). Була незначна сутичка між магнатськими та козацькими загонами, після якої козаки відступили. Крім того, сам князь не брав у ній жодної участі. Невірно художником був пред-

¹ Никитин В. Иллюстрированные журналы и фотожурналистика.

² Федоренко П. С. Иллюстративні засоби на уроках історії Української РСР.

³ Там само. С. 4.

⁴ Сокирко О. Битва карикатури з вигадкою // Український тиждень. 2009. № 44 (105). [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Publication/3525>

ставлений і зовнішній вигляд Вишневецького. У реальному житті він носив довге волосся, у бою міг бути вдягнутий лише в карацену, а не в парадний обладунок. Цілком імовірно, що й сам Кривонос виглядав інакше, ніж його представляла відома тогочасна гравюра негативного пропагандистського характеру з німецькомовного памфлету XVII ст. Аналізуючи класичні стереотипи, пов'язані з відомою картиною М. Самокиша, О. Сокирко звернув увагу й на те, що й з «класовим походженням» Кривоноса теж було не все гаразд: «амбітний і свавільний сподвижник Богдана Хмельницького (якого гетьман, між іншим, певний час навіть тримав під арештом) міг походити з православної шляхти Підляшшя»¹. Не все просто було й з позиціонуванням Вишневецького як «чужого/польського» на противагу «своєму/українському» Кривоносові. Як відомо, Вишневецький походив з давнього руського роду, однак його представники не сприйняли Хмельниччину і відверто боролися з її проявами. Відтак історичне полотно М. Самокиша протирічило історичній правді, але цілком і повністю відповідало настановам сталінського режиму. На сьогодні вже відомо, що в 1934 році радянська влада розпочала черговий тиск на істориків Академії наук і наполегливо рекомендувала їм звеличувати у своїх працях «повчальні приклади класової боротьби». Тому не дивно, що написана М. Самокишем у тому самому році картина так само відображала ідеологічні настанови влади й ігнорувала історичні реалії.

Картин, аналогічних Самокишеві, які П. Федоренко рекомендував використовувати у навчальному процесі, було багато². Так само як і рекомендацій, в яких П. Федоренко для формування образу певних історичних постатей радив використовувати твори художньої літератури, як наприклад, опис зовнішності Максима Залізняка з роману Юрія Мухометика «Гайдамаки» при вивченні теми «Коліївщина»³.

Зрозуміло, що вчитель радянських часів був заручником системи, так само як і професійний історик, завданням якого був пошук історичної правди. Однак часи міняються і від сучасних викладачів та методистів хотілось би очікувати більш сумлінного підходу до відбору ілюстративних матеріалів, рекомендованих до використання у навчальному процесі, а також пошуку адекватних засобів поширення історичного знання.

Натомість слід визнати, що одночасно з появою на початку 2000-х років цілої низки популярних ілюстрованих видань (як, наприклад, «Велика ілюстрована енциклопедія України» (2008), «Козацька енциклопедія для юнацтва» О. Апанович (2009), серії «Україна: від Трипілля до сучасності» та серії «Україна і світ» (з 2010) від видавництва «Кріон», нових видавничих серій типу «Militaria Ucrainica» від «Темпори», а також «Історія без цензури», виданої в рамках громадського просвітницького проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» (з 2016) у видавництві «КСД»), репродукції давніх гравюр та полотен історичного змісту, документальні та постановочні фотографії, політичні плакати та сатиричні карикатури, продовжують

¹ Сокирко О. Битва карикатури з вигадкою.

² Вже в 1980-х роках В. Стрельський, який вважав за необхідне розглядати твори живопису як історичні джерела певної історичної доби, рекомендував щонайменше поділяти їх на три групи: 1) такі, де події були зафіксовані пензлем художника-очевидця подій; 2) такі, де автори не були ані сучасниками, ані очевидцями подій, 3) такі, що відірвані від будь-якої історичної основи, в яких лише відображені ідеї та почуття автора (Див.: Стрельський В. И. К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике // История СССР. 1984. № 1. С. 97).

³ Федоренко П. С. Вказана праця. С. 48.

у них виконувати функції ілюстрацій до тексту. Дуже рідко вони виступають самостійним блоком інформації, яка не представлена в писемному вигляді. Крім того, попри появу цілої низки цікавих історико-іконографічних досліджень, присвячених розв'язанню проблеми зовнішнього вигляду окремих історичних постатей (Б. Хмельницького, П. Дорошенка. І. Самойловича, І. Мазепи, І. Гонти) та можливості використання численних зображень цих осіб у популярній літературі та шкільних підручниках, висновки науковців дуже рідко потрапляють до методичних видань та дидактичної літератури, або стають їхнім надбанням дуже повільно. З цієї причини частина педагогів та методистів продовжують використовувати методику, запропоновану П. Федоренком ще в 1960-х роках, коли так звані історичні полотна тогочасних художників рекомендували використовувати як цілком реалістичний відбиток історичних подій, а уявні портрети пізніших епох беззастережно використовувати як фотографічні відображення історичних постатей давніх часів. Наслідком такого підходу стала повна дискредитація сучасної історичної науки. Для того щоб у цьому перекоонатися, достатньо уважно проаналізувати зміст журналу «Історія в рідній школі»¹. На обкладинках цього видання часто представлені сучасні безіменні перемальовки портретів історичних діячів, виконаних у XIX ст. (як-от: портрет П. Дорошенка (№ 2 за 2018 р.), І. Брюховецького (№ 3 за 2018 р.) та ін.), без будь-яких пояснень у тексті часопису, за яких умов вони були створені, чи відображали справжню зовнішність згаданих діячів та причину популярності самих зображень); портрети історичних особистостей, написаних в інших історичних умовах і таких, що представляли в образі одного діяча риси іншого (див. № 4 за 2018 р. портрет Б. Хмельницького з рисами Й. Сталіна пензля М. Хмелька (1953); цілком уявні портрети, створені сучасними українськими художниками, імена яких не вказані, в межах спеціальних мистецьких проєктів (див. № 6 за 2018 р. з портретом Ярослава Мудрого авторства Олексія Штанка) тощо.

Ще більшим дискредитаційним змістом наповнені так звані методичні розробки уроків за певною темою, підготовлені студентами НПУ імені М. П. Драгоманова у співавторстві зі своїм викладачем. Зокрема, «Русь-Україна за князювання Ольги і Святослава»², «Передумови і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.»³, «Політика радянського уряду в Україні у 1919 році»⁴, «Культура Галицько-Волинської держави у другій половині XI–XIII ст.»⁵, «Українські землі у складі Польщі 1920–1930 рр.»⁶ та ін. У цих «розробках» учням пропонуються завдання, які жодних чином не можуть бути виконані учнем через відсутність у нього відповідних знань, практичних навичок та професійних компетентностей. Зокрема, у розробці уроку на тему «Передумови

¹ Журнал був заснований у 1995 році. До січня 2012 р. виходив під назвою «Історія в школах України», а до січня 2014 р. – «Історія в сучасній школі». З 2014 по 2018 р. включно виходить як «Історія в рідній школі».

² Коляда І., Хмельовський О. Русь-Україна за князювання Ольги і Святослава // Історія в рідній школі. 2018. № 1. С. 33–38.

³ Коляда І., Петриченко М. Передумови і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Історія в рідній школі. 2018. № 4. С. 15–21.

⁴ Коляда І., Нужна А. Політика радянського уряду в Україні у 1919 році // Історія в рідній школі. 2018. № 3. С. 23–32.

⁵ Коляда І., Татко Д. Культура Галицько-Волинської держави у другій половині XI–XIII ст. // Історія в рідній школі. 2018. № 4. С. 22–29.

⁶ Коляда І., Вацвін Б. Українські землі у складі Польщі 1920–1930 рр. // Історія в рідній школі. 2018. № 5. С. 27–36.

і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.» учням пропонують, користуючись таблицею фізіогномічних характеристик¹ та біографічними довідками діячів Національно-визвольної війни, сформувані уявлення про них. Для виконання завдання автори рекомендують школярам скористатися зображеннями, які вони представляють як портрети Б. Хмельницького, Ф. Джалалія, С. Кричевського, Д. Нечая та М. Кривоноса. Одразу зауважу, що крім запропонованого зображення Б. Хмельницького, виконаного у XIX ст., а не в XVII ст., решта взагалі не є портретами обраних осіб. Зокрема, портретом Максима Кривоноса, справжня зовнішність якого невідома, а збережена карикатура XVII ст. не вважається істориками переконливим джерелом, автори методичної розробки назвали фрагмент з картини А. Монастирського «Запорожець» (1932). Портретом Станіслава (Михайла) Кричевського, автентичний гравірований портрет якого зберігся, названо портрет Івана Чарниша пензля невідомого художника XVIII ст. У Филона Джалалія та Данила Нечая взагалі не було прижиттєвих портретів. Замість них автори статті рекомендують скористатися цілком уявними картинками сучасного виробництва і невідомого авторства. Відтак учням автори цієї «розробки» пропонують, користуючись доволі сумнівними характеристиками² та спеціально підібраними фактами біографії, «підігнати» їх під фальшиві портрети. Водночас у текстах інших подібних методичних «розробок» автори пропонують вчителю за допомогою «історико-психологічного портрета» розкрити учням особистість Ярослава Осмомисла, Нестора Махна чи Степана Бандери. При цьому одні й ті самі риси обличчя, при аналізі ілюстрацій чи фотографій різних осіб, трактуються авторами по-різному. Так, при характеристиці Ярослава Осмомисла³ прямий ніс князя, на думку методистів, виступає ознакою «чесної та справедливої людини», власники такого носа, на їхнє переконання, завжди «шляхетні, великодушні, здатні досягати великих успіхів у житті»⁴. Натомість прямий ніс з фотографії Н. Махна вже свідчить лише про «енергійний характер» його власника⁵. Якщо при характеристиці Ярослава Осмомисла «високе і широке чоло» свідчило про те, що ми маємо справу з «паталогічно чесною людиною» (!)⁶, то фотографія того ж таки Махна, який також мав високий та широкий лоб, уже свідчить про те, що така людина «має малу чутливість»⁷. І так далі.

На сторінках окремих номерів журналу можна натрапити на праці інших вчителів історії, що присвячені роботі з візуальними і писемними джерелами, які зберігають пам'ять про історію України⁸. З одного боку, акцент на роботі з візуальними джерелами

¹ Коляда І., Петриченко М. Передумови і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Історія в рідній школі. 2018. № 4. С. 18.

² Фізіогноміка в прикладі. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://fiziognomika.com/stati/fiziognomika-v-primerah/>

³ У цьому випадку «фізіогномістичний» аналіз пропонується виконувати за фотографією антропологічної реконструкції обличчя, виконаною за методом М. Герасимова.

⁴ Коляда І., Чорна Н. Роздробленість Київської держави кінця XI – середини XIII ст. // Історія в рідній школі. 2018. № 3. С. 22.

⁵ Коляда І., Нужна А. Політика радянського уряду в Україні у 1919 році // Історія в рідній школі. 2018. № 3. С. 28.

⁶ Коляда І., Чорна Н. Роздробленість Київської держави... С. 22.

⁷ Коляда І., Нужна А. Політика радянського уряду в Україні... С. 28.

⁸ Нінічук З. Робота з візуальними та писемними джерелами, які зберігають пам'ять про історію України. Князя Русь-Україна: Володимир і Данило Галицький (Історія України. Вступ до історії, 5 клас // Історія в рідній школі. 2018. № 3. С. 13–15; Її ж. Робота

не може не викликати позитивного схвалення. Водночас, з іншого, – на практиці вся ця робота зводиться до того, що під час «фізкультхвилинки» (!) учням 5 класу вчитель ставить завдання розставити у хронологічній послідовності фотографії, на яких відображено проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР, гетьмана Скоропадського неподалік своєї резиденції, Генеральний секретаріат УЦР (очевидно, світлина особового складу уряду) та мітинг на честь створення радянського уряду в Харкові¹. Таке завдання є надважким для школярів, які ще не вміють «читати» фотографію як текст і вилучати з неї необхідну історичну інформацію. Відтак від них вимагається розставити послідовність фотографій, спираючись лише на заучування дат створення фотографій та хронології відображених на них подій. Запропоноване далі завдання з історичною мапою не є роботою з візуальним джерелом у прямому розумінні цього слова.

Згадані вище тексти методичних розробок, які очевидно покликані були продемонструвати вчителям нові методи роботи з зображальними або візуальними джерелами на уроках історії, насправді замість розвитку критичного мислення та креативного підходу до реально існуючих наукових проблем, навчають учнів створювати фальсифікати, беззастережно покладатися на авторитет вчителя, відмовлятися від елементарного аналізу доступних завдяки Інтернету свідчень та візуальної інформації тощо. У цьому випадку краще звертати увагу на ґрунтовні праці, присвячені систематизації та опису традиційних і сучасних візуальних та аудіовізуальних засобів навчання, які включають не лише статичні зображальні джерела, але й діафілми, відеоролики, документальне та художнє кіно, інтерактивні програми, комп'ютерні презентації, віртуальні екскурсії та багато іншого.

Звичайно, наведені негативні приклади використання зображальних та візуальних джерел у сучасній історичній дидактиці не можуть заборонити педагогам продовжувати шукати оригінальні методи використання ілюстративного матеріалу в навчальному процесі. Позитивним прикладом тут можуть служити навчально-методичні посібники, створені українськими педагогами та науковцями в тісній співпраці з Європейською асоціацією викладачів історії «EUROKLIO». Для цього достатньо ознайомитися зі змістом навчальних посібників «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна» (2012)² або «Спільна історія. Діалог культур» (2013)³. При розробці багатьох завдань із використанням візуальних матеріалів автори використовували сучасні методи інтерпретації творів мистецтва та візуальних джерел; враховували методика аналізу масової поліграфічної продукції (листівки, плакати), документальної та постановочної фотографії, документального та художнього кіно, реклами, як виду креалізованого тексту тощо.

Таким же позитивним прикладом впливу сучасних візуальних та історико-іконографічних досліджень на історичну дидактику слід вважати постійне зростання місця візуальних джерел у програмі підготовки до Зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Як свідчить аналіз тестів екзаменаційних сесій, з кожним роком кількість завдань з використанням візуальної інформації зростає, а відтак

з візуальними і писемними джерелами, які зберігають пам'ять про історію України. Новітня Україна: на шляху до державної незалежності. Українська революція, Голодомор (Історія України. Вступ до історії, 5 клас) // Історія в рідній школі. 2018. № 6. С. 15–21.

¹ Нінічук З. Робота з візуальними і писемними джерелами... 2018. № 6. С. 16.

² Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: Навч. посібник. Львів: ЗУКЦ, 2012. 332 с.: іл.

³ Спільна історія. Діалог культур: Навч. посібник. Львів: ЗУКЦ, 2013. 256 с.: іл.

удосконалюється методика навчання роботи з таким видом джерел. Водночас збільшується кількість спеціальних посібників з так званими візуальними тестовими завданнями, при чому як на паперових носіях, так і у вигляді презентацій у форматі PowerPoint, відеоуроків, навчально-тренувальних комп'ютерних ігор тощо.

Таким чином, розширення типолого-видової класифікації історичних джерел з виділенням в окрему групу зображальних та візуальних джерел, поява нових видів друкованої продукції, як-от ілюстровані періодичні видання, не могли не вплинути на створення низки популярних нарисів з використанням великої кількості ілюстрацій, розміщених у проблемно-хронологічному або проблемно-тематичному порядку, а також на історичну дидактику. Однак відсутність у більшості вчителів практичних навичок роботи з візуальним матеріалом як з історичним джерелом, невміння застосовувати до них методи критики історичного джерела, збереження ставлення до візуального джерела лише як до яскравої «картинки», яка лише унаочнює текст підручника, ускладнює швидке та належне проникнення висновків та результатів візуально-історичних досліджень у дидактичну літературу. Головним засобом вирішення цієї проблеми можуть бути як теоретичні семінари, так і практичні тренінги для викладачів, розроблені та проведені науковцями та освітянами у тісній співпраці.

* * *

Таким чином, передумови розвитку візуальних студій (*Visual Studies*) склалися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Соціогуманітарні дослідження першої половини – середини XX ст., зокрема праці А. Варбурга, Е. Панофські, Р. Барта та інших, підготували ґрунт для констатації у 1988 р. наявного візуального повороту в «новій гуманітаристиці». Від 1990-х років до сьогодні вже накопичилась значна історіографія «візуальної» проблематики, яка налічує праці як суто теоретико-методологічного, так і прикладного характеру. Водночас стало можливим виокремити регіональні особливості у змісті американських, європейських, російських та вітчизняних творів.

Ще раз варто наголосити на тому, що *візуальні студії* – це не окрема дисципліна з чітким визначенням об'єкта, предмета та методологічного інструментарію дослідника, а напрям наукових досліджень історичного, соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного характеру, в яких об'єкт, предмет та метод можуть суттєво відрізнитись. Об'єднують їх або джерела, які є візуальними за природою свого походження, або методи (переважно фотографічний), або дослідницькі процедури (візуальний аналіз).

До особливостей візуальних студій загалом можна віднести такі: вони ґрунтуються на теоріях образу, візуальності, художнього бачення, які походять від теорій психоаналізу Зигмунда Фрейда та Жака Лакана, культурної критики Бірмінгемської та Франкфурзької шкіл, поглядів Вальтера Беньяміна та інших.

Переважно головним постулатом візуалістики є відмова від протиставлення сенсуального та раціонального досвіду пізнання.

Автори візуальних студій інтерпретують візуальні образи не як ілюстрацію до змісту писемного джерела, а як особливий вид тексту, що вимагає розшифрування в межах того дискурсу, в якому він виник; як самостійно існуючі структури, які слід розглядати як самодостатні знакові системи. Дослідники також зосереджують свою увагу на ідентифікації політичних, економічних та психологічних компонентів існуючих образів. Процес творення та використання візуальних образів

інтерпретують як соціальні практики. Зосереджуючи увагу на інтерпретації образів, автори візуальних студій вважають, що саме візуальні джерела є найбільш відкритими та придатними для інтерпретацій. У самому переліку візуальних джерел переважають фотографії, кінофільми, реклама, образи віртуальної реальності.

Об'єктом візуальних студій є візуальна культура у всіх можливих проявах та режимах.

Одним з поширених предметів дослідження є сили (суб'єкти), які створюють візуальні стосунки через зміщення фокусу на сюрреалістичні авангардні візуальні тексти, з політичною метою висвітлюють опозиційні або резистентні візуальні практики.

Оскільки напрямок візуальних студій є новим та мало освоєним, у ньому залишається чимало проблемних зон: відсутність чіткої методології, не розробленість нових методів та методик, відсутність усталених дефініцій та побутування доволі широкого синонімічного ряду термінів і понять, які використовуються в типологічно подібних дослідженнях. Усе це створює певні труднощі, хоча водночас їх можна розглядати як перспективні теми майбутніх праць.

Зростання уваги професійних істориків до візуальних джерел не могло не відбитися на змінах у дидактичній літературі. Для цього достатньо звернути увагу на велику кількість ілюстрованих видань, в яких візуальні ряди виступають як традиційним ілюстративним супроводом наративу, так і цілком самостійним візуальним текстом. Змінилися підходи до ілюстрування підручників, хоча в окремих випадках ще приходиться констатувати відданість авторів застарілим дидактичним підходам середини – другої половини ХХ ст. Постійно зростає кількість тестових завдань із залученням візуальної інформації, а також змінюються підходи до використання візуальних засобів навчання.

Систематизуючи наявні візуальні дослідження, їх можна класифікувати за кількома ознаками. Зокрема, за предметом дослідження: традиційні (твори мистецтва, архітектури) та нетрадиційні (фотографії, кіно, відео, реклама, об'єкти біо-арту тощо) візуальні об'єкти¹; за походженням джерел: створені свідомо та без усвідомлення того, що вони можуть стати предметом вивчення; за фаховою кваліфікацією дослідника: класичні історики й історики мистецтва, або філософи, соціологи, антропологи, культурологи, представники природничих дисциплін; за дослідницькою парадигмою, якою керуються вчені: інтерпретативно-конструктивістську чи неантропоцентричну.

Загалом можна переконливо стверджувати, що візуальні студії цілком виправдано займають свою нішу в соціогуманітарних дослідженнях, виступають їх інтегруючою складовою, мають багатовекторні перспективи як в умовах «парадигмальної прогалини», так і в межах постгуманітаристики, що ще чекає свого розквіту. Водночас, слід констатувати, що візуальні студії в Україні ще перебувають у зародковій стадії, а їхня кількість не надається до серйозного історіографічного або теоретико-методологічного аналізу. Відтак цей напрям гуманітарних досліджень залишається надзвичайно перспективним та привабливим для сучасних вчених різних фахів.

¹ Хоча такий поділ є суто умовним. Він був більш актуальним для розрізнення праць першої половини – середини та кінця ХХ ст. На сучасному етапі він є недоречним, оскільки можливості дослідника у розширенні свого предмета надзвичайно зросли. У майбутньому тенденція до розмивання кордонів між традиційним та нетрадиційним буде поширюватися.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Регіональна історія

Сучасний стан історичної регіоналістики, здавалося б, уможливило вибудову стрункої системи регіональної історії – як у національних межах, так і в міжнародному масштабі. Але, як це не дивно, саме концептуалізація поняття «регіональна історія» є «слабкою ланкою» в ланцюгу історичного знання. Попри часте вживання воно має доволі розмиті обриси, химерно поєднуючи: 1) історичне знання про реально існуючі й «уявлені» регіони; 2) доробок істориків, що працюють «поза центром»; 3) історію окремих поселень (міст, сіл, монастирів), переселень, засобів комунікації тощо; 4) складову частину загальної історії, сфокусовану навколо проблем окремих регіонів. Предметне поле регіональної історії можна розширювати за рахунок історії кордонів, порубіжних територій, історичних рефлексій довкола регіональних сюжетів, процесів формування регіональної свідомості й відповідної ідентичності, дослідження «образів» окремих територій. У кінцевому рахунку під поняття «регіональна історія» можна підвести все те, чим займається історична регіоналістика, здійснюючи до того ж екскурси в суміжні галузі соціогуманітарного знання – соціальну психологію, культурологію, конфліктологію тощо. Але навряд чи в такий спосіб вдасться знайти такий відповідник німецькому *Zeitraum*, який вивів би проблему співвідношення регіонального простору й історичного часу поза звичні рамки метафоричного моделювання.

Наукові рефлексії щодо регіональної історії в сучасних умовах набувають дисциплінарних форм, і саме це дає підставу для оптимістичного висновку: регіональна історія вже пройшла етап первинної концептуалізації. Утім простір для дискусійності лишається. Упродовж останніх років чимало цікавих думок і слухних пропозицій висловлено, зокрема, на сторінках одинадцяти випусків збірника «Регіональна історія України»¹. Питання «що таке регіональна історія»

---

¹Регіональна історія України. Зб. наук. статей / Голов. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2007–2017. Вип. 1–11.

в ході цих дискусій ставилося неодноразово, але так і не дістало однозначної відповіді. На сьогодні воно лишається значною мірою смаковим чи інтуїтивним: залежно від налаштованості дослідника ним може позначатися й історія певного регіонального соціуму чи їхньої сукупності, і взагалі будь-яка історія «поза центром», і діяльність місцевих історичних шкіл.

У своєму ідеальному вигляді регіональна історія – це зразок історичного синтезу на середньому – регіональному рівні, з концентрацією уваги саме на специфічних особливостях того чи іншого регіонального соціуму. Якщо трактувати її в такий спосіб, у фокус уваги потрапляють різні грані і часові параметри людського співжиття – економічна і демографічна ситуація в регіонах, індивідуальна і групова, соціальна й географічна мобільність, локальні політичні структури і культурні уподобання, засоби соціального контролю і форми самоврядування тощо. Об'єднуюватимуться такі підходи насамперед концепцією «соціального простору», що охоплює різні сфери соціальних, політичних, культурних контактів у регіональному вимірі. У такому контексті локальний джерельний матеріал переростає рамки ілюстративного, стає самоцінним, у тому числі для вивчення природи регіоналізму і дослідження його проявів у великому часовому діапазоні. Саме на такому ґрунті базується, зокрема, практика німецького *Landesgeschichte*.

У такому контексті поняття «регіональна історія» може включати:

- історію певної окресленої території і розташованих на її теренах поселень (територіально-просторовий підхід);
- історію певного територіального й інтелектуального простору дії людських співтовариств (соціологічний підхід);
- аналіз регіонального менталітету в історичній ретроспективі (аксіологічний підхід);
- просторово окреслений продукт історіографічного знання (культурно-інтелектуальний підхід);
- історію формування системи дослідження регіонів (історіографічний підхід);
- дослідження дискурсивних практик і локальної самосвідомості (політологічний підхід) і т. д.

Відстежування етимології терміна – найнадійніший шлях для його наукової концептуалізації. Але чи варто в принципі прагнути до стерильної однозначності у визначеннях? Адже багатозначними є безліч застосовуваних у гуманітаристиці понять, починаючи з понять «історія» чи «культура». Можна було б, зрозуміло, шляхом домовленостей обмежити сферу застосування поняття «регіональна історія» історією «на мезорівні», у рамках цілісного регіонального хронотопу. А дослідження окремих фрагментів чи епізодів цього розвитку підводити під формули «місцева історія», «локальна історія», «мікрорегіональна історія». Проте, як відомо, домовленості між істориками з приводу термінологічних проблем існують лише у сфері побажань.

4. 1. Національна, регіональна, локальна історія: точки дотику й розмежувань

Упродовж багатьох століть знання про простір і території упорядковувалися переважно імперськими структурами і націями-державами, при цьому головним інструментом такого упорядкування виступали синтезовані наративи. Поняття «наратив» (фр. *récit*), уведене у науковий обіг П. Рікером, означало «упорядкування певних фактів чи подій у систему, поєднання їх у єдину смислову конфігурацію,

сюжет»¹. У значенні «текст – оповідь» чи «текст – описання» воно закріпилося у мові історії, лінгвістики, психології; сформувалася навіть стійка міждисциплінарна галузь знання – наратологія. Наратив впорядковує уявлення про часовий вимір людського досвіду, надає їм певну конфігурацію. Поняття «гранд-нاراتив», «метанаратив» використовуються на означення цілісної, синтезованої системи викладу історії того чи іншого народу.

Сталося, однак, так, що обидва поняття на порубіжжі тисячоліть виявилися в орбіті впливу двох протилежно спрямованих тенденцій: своєрідний «поворот до наративу» як методологічний ключ до творення антропологічно орієнтованої історії супроводиться визнанням кризи метанаративів, у тому числі й у їхніх національних різновидах. При цьому і «нاراتивний поворот» у соціогуманітаристиці, який потягнув за собою виникнення спеціальної дисципліни – «нاراتології», і жорсткий спротив самій ідеї «метанаративів» в історії були спровоковані постмодернізмом в руслі відходу від традиції, ідеалу вичерпного знання, утвердження плюралізму «фрагментарного досвіду».

Парадоксальним чином ідея наративу як універсального засобу розуміння й пояснення дійсності виявилася знаряддям розхитування раціональних пояснювальних моделей. Здатність наративів «творити реальність» і водночас утверджувати її відносність і «варіабельність раціональностей» поставила під сумнів усі пояснювальні схеми. Недивно, що головним об'єктом критики стали «гранд-нاراتиви» разом з пропалованими ними поняттями «долі», «прогресу», «діалектики» тощо. Останні були проголошені респітками міфічних і релігійних марень. Загальний спротив щодо «великих наративів», за Г. Вайтом, мав у своїй основі несприйняття типу телеологічного мислення як такого. Телеології немає у природі, її не може бути також і в історії. «Твердження це відноситься як до історії локальної, так і до всесвітньої (universal)»².

У процесі критики «великих наративів» виразно потьмянили підвалини традиційної історіографії, яку прийнято трактувати як подієву (ідеографічну, фактографічну, хронікальну). Постнекласична історіографія у своїй основі антиподієва: тут «подія перестає бути одиницею аналізу. Метою аналізу в новій історії стають квазі-видимі стани економічної, демографічної, соціальної чи культурної реальності... Людська доля описується у формі різних параметрів, абстракцій, а світ – за допомогою циклів, кон'юктур, тенденцій, дифузій, випромінювань». Від дійсності, що «переживається», до реальності, яка «реконструюється», такий вигляд у баченні В. Вжосека має шлях від «оповідної», наративної історії до «історії проблем»³.

Ставлення до постмодернізму в середовищі соціогуманітаріїв лишається неоднозначним. Однак не можна не погодитися з В. Онопрієнком: «постмодерністські новації помітно змінюють обличчя соціогуманітарного знання. Увага дослідників зосереджується на спеціальному вивченні процесів саморефлексії, інтелектуальної творчості, форм мови, письма й мовлення, вербальних і невербальних текстів. Релятивізація й історизація поняття “знання” сприяє формуванню іншого ставлення до самого логіко-нормативного стандарту науковості»⁴.

¹ Рикер П. *Время и рассказ*. М.: СПб., 1998. Т. 1. Интрига и исторический рассказ. С. 45.

² Вайт Г. *Історична подія* // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2011. Вип. 5. С. 105.

³ Вжосек В. *Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення*. К., 2012. С. 130–136.

⁴ Онопрієнко В. «Нарратив» в історії: вызовы Постмодерна // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2011. Вип. 5. С. 261.

Те, що саме наратив опинився у фокусі дискусій про науковий статус історичних дисциплін, було прямим результатом лінгвістичного повороту у філософії – саме від нього бере свій початок перетворення історії понять на своєрідну лінгвістичну методологію, в основі якої лежить контекстуалізм. Свою роль у цьому процесі відіграли прогресуюча антропологізація пізнання і міждисциплінарні дослідження перформативної ролі мови.

60–70-ті роки ХХ ст. ознаменувалися розквітом структуралізму й семіотики; для історичної науки вони стали часом, говорячи словами Р. Барта, «приниження (якщо не повного зникнення) оповіді», втрати інтересу до хронології на користь аналізу структур. Лінійне сприйняття часу, яке у практиці історієписання редукувалося до хронології, поступається місцем історіографічним операціям репрезентації й текстуалізації, пошукам моделей пояснення/розуміння у процесах дискурсивного осмислення історичного наративу. Такий підхід проклав шлях до виразного «осучаснення минулого» з одночасною «історизацією сучасного». Уявлення про час почали розглядатися в контексті історії ментальностей – з аналізом того, як ці уявлення змінювалися від століття до століття, від однієї культури до іншої.

Дискусії на теми наративу потягнули за собою дебати про співвідношення календарного й історичного часу. Починаючи від циклу праць Ф. Броделя календарний час почав усвідомлюватися як астрономічний і безперервний, а історичний – як якісний, відносний, перервний. Якщо розглядати історичний час як темпоральне уособлення соціального, неважко переконатися в тому, що в кожного з історичних феноменів – свій ритм, своя періодичність. Історичний час багатомірний і гетерогенний, неоднорідний. Отже, за уявленням про одну інтегральну лінійну хронологію приховується поліхронія – безліч змістовно різних історичних часів. Більшість істориків-новаторів уже не сприймає час як однорідну плазму, в якій переміщуються історичні феномени. Це потягнуло за собою як своєрідну дехронологізацію, так і захоплення синхронією. Остання, своєю чергою, пов'язана з відходом від пріоритету «події» і дослідженням переважно колективних проявів соціального в історії, усвідомлюваного в душі Е. Дюркгайма та його теорії часу.

Однак дискусії навколо наративів на цій ноті не скінчилися, і мода на дехронологізацію доволі швидко минула. З'ясувалося, що відхід від хронології провокує втрату важливих для будь-якого пізнання функцій, руйнує уявлення про еволюцію людства як об'єктивний процес, що піддається системному дослідженню. Звідси популярні в наш час пошуки «поєднувальних пристроїв», покликаних узгоджувати темпоральність джерел, час наратора й потенційного читача. Допомагають у цих пошуках підходи філософів, зокрема того ж П. Рікера, який запропонував як комплексне поняття «третього часу». Як вважає З. Чеканцева, трансформація уявлень про час наративу підвела до кращого розуміння історіографічної революції, що відбулася на наших очах. «Зокрема, його стали краще розуміти, прийнявши ідею французького лінгвіста Е. Бенвеніста про те, що належить розрізняти у науковому дискурсі власне оповідь (*récit*) і дискурс (*discours*). Науковий історичний текст за такого розуміння постає як комбінація нарації і дискурсу, що її коментує. Завдання історика полягає, по суті, у конструюванні оповіді в системі дискурсу. Інакше кажучи, виходить, що, працюючи, історик створює (“винаходить”) режим істини, комбінуючи об'єктивність оповіді й переконливість дискурсу»¹.

¹ Чеканцева З. А. Идентичность современного историка и ресурсы дисциплинарной рефлексии // Мир историка. Историографический сборник. Омск, 2010. Вып. 6. С. 313.

Зрозуміло, що таке досить вільне поводження з темпоральними можливостями нарративу приховує в собі й відчутні ризики, аж до ефекту «розкришеної, роздрібленої історії». Оскільки минуле осмислюється в сучасному контексті, виникає загроза ігнорування причинно-наслідкових зв'язків, своєрідного презентизму. Ця небезпека особливо реально відчувається на рівні «національних» історій – відповідні «гранд-нарративи» доволі часто підміняються локальними версіями історії, що конфліктують одна з одною, як це сталося в Україні. Майбутнє в цьому контексті сприймається як загроза, а «зламаний поступ» – як фатальність і навіть як «присмерк історії» (щоправда, із знаком запитання)¹. На наш погляд, у «колапсі великих нарративів», якщо використовувати формулу Ж.-Ф. Ліотара, слід бачити не стільки «присмерк історії» як такої, скільки визнання того, що прогресистські уявлення про пошук незаперечної істини зайшли у глухий кут. Що ж до національних гранд-нарративів, то за умов глобалізації і розмивання кордонів їхні можливості для відтворення усєї складності життя людей у локалізованих соціокультурних середовищах істотно зменшуються.

За точним спостереженням польського історика В. Вжосека, прагнення легітимації національних історій шляхом відтворення узагальненого образу еволюції певної нації/народу неминує штовхає істориків на конструювання цього образу за взірцем біографії людини. Таким схемам історичного процесу притаманні антропоморфність (надання історії рис життя людини), генетичність (перенесення сучасних уявлень про народ на час його виникнення), змінність (вибудова еволюційних схем за зразком етапів людського життя – народження, становлення, зрілість). Така історія завжди представляється як «біографія нації», а історіографія – як «автобіографія нації», причому домінує тенденція втиснути всю минувшину в рамки виключно етнічної історії. Творення ідеалістичних стереотипів і міфів неминує веде до протиставлення одних народів іншим і збіднення образу минулого².

Процедури, що верифікують джерельні дані, нагадує В. Вжосек, зіставляють не з реальністю як такою, а лише з баченням попередніх історичних нарацій, з уже сформованим історичним знанням. «Культивування нашого ставлення до минулого відбувається у нас самих». Джерельні дані «відіграють у нашому мисленні тільки таку роль, яку ми їм сьогодні припишемо. Вони самі нам нічого не повідомляють, якщо ми не захочемо їх запитати і не втягнемо у порядок конкретних дискурсів». І лише від конкретного дослідника залежить, чи стануть вони провокацією для стихійного випробування минулого чи запорукою систематичної обробки джерела у ході історіографічної операції³.

Чи існують у принципі можливості знаходження консенсусу «традиціоналістів» і «постмодерністів» у баченні природи історичної реальності? Безумовно, реальний крок у зближенні позицій уже було зроблено в руслі «культурного» («культурологічного») повороту. Пошук відповіді на питання про те, як дійові особи історії змінюють соціокультурні реалії власного буття, вивів на цікаві узагальнення щодо

¹Ткаченко В. Презентизм як культ сьогодення // Політичний менеджмент. 2010. № 4. С. 3–15.

²Дискусії на цю тему в рамках IV Міжнародної наукової конференції польських та українських вчених «Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX – першій половині XX століть» (вересень – жовтень 2005 р.) див.: Український історик. 2006. Т. 43. № 1–3. С. 325–326.

³Вжосек В. Исторический источник как реалистическое алиби историка // Мир историка. Омск, 2010. Вып. 6. С. 286, 294.

впливу образів минулого на процеси конструювання ідентичності. Предметами спеціального дослідження стали «образи-символи», «образи-очікування», локальні й регіональні ідентичності, інтелектуальні біфуркації. Простеження впливу традицій (як успадкованих, так і «винайдених») проклало шлях до концептуалізації окремої субдисципліни – традиціології.

Появу в цьому контексті нового «повороту» – історичного – неважко було передбачити. Але в міру того, як інтерес до традиції змінювався гіпертрофуванням проблеми «спадщини», намітилася нова небезпека – підміни історії-оповіді історією-пам'яттю. Така історія-пам'ять, за Н. Копосовим, будучи формою сучасного переживання минулого, стала нині чи не єдиним легітимним предметом історичних досліджень. «Вона усюди – штучна, сконструйована при живій участі істориків, але невіддільна науці»¹. І найменш «підвладними науці» при цьому виявляються саме національні гранд-наративи, на зміст яких виразно тисне політична кон'юнктура.

Не випадково проблема «методологічного націоналізму» сьогодні є чи не головним об'єктом критики на конгресах філософів, соціологів, представників інших соціогуманітарних наук. Відхід від орієнтації на національні наративи відшукується насамперед на шляхах «виходу до нових просторів» і «методологічного територіалізму». Це означає, що місце головних геополітичних акторів – націй-держав, а також релігій, які опонують одна одній, поступово займатимуть глобальні процеси, розглянуті під кутом зору контекстуальності, у рамках того культурно-історичного середовища, яке їх породило. Оновлення теоретико-методологічного інструментарію при цьому мислиться на шляхах відходу від жорстко детерміністських моделей і схем, у руслі транснаціональних і мультикультуральних підходів². Бурхливий розвиток історії повсякденності, регіональної, локальної (зокрема, нової локальної), усної історії – свідчення того, що перенесення фокусу дослідницької уваги на явища культурного регіоналізму являє собою стійку тенденцію, що матиме свій розвиток у майбутньому.

Фахівці звертають увагу і на ще одну важливу обставину: «оновлення» історії незмірно розширило діапазон наукової рефлексії, змістивши акценти «із загального на одиничне, закономірного на випадкове, традиційного на особливе, буденного на виняткове. Виклик, кинутий науковцями усталеному розумінню документа, дозволив уникнути однозначного формату істини, а отже, репрезентувати новітні тенденції у вивченні цього соціального феномена та науки про нього»³. Нові динаміки набув процес загальної гуманітаризації наукового знання; незмірно розширився простір міждисциплінарного збагачення палітри соціогуманітаристики. Всім цим зумовлений безперервний процес оновлення й удосконалення методологічних підходів та виразових засобів історичної науки.

Сьогодні науковий загал перебуває у стані постійного пошуку парадигм, по можливості вільних від категоричних оцінних суджень, проте таких, які дають змогу кожному науковому напряму чи науковій школі самовизначатися в майже

¹ Копосов Н. Исторический поворот в современной мысли: взгляд на «переломное время» из «переломного времени наоборот» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2011. Вип. 5. С. 11–12.

² Див.: Титаренко Л. Г. Современная теоретическая социология. Размышления после конгресса // Социс. 2009. № 1. С. 16–24; Култыгин В. П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Там же. С. 24–32.

³ Бездрабко В. Документознавство в Україні: інституалізація та сучасний розвиток. К., 2009. С. 326–327.

безмежному просторі міждисциплінарних знань. Навряд чи цей пошук можна вважати цілком успішним: найбільш критично налаштовані історики доводять, що за всього бажання автора бути об'єктивним пропонувані наукові тексти «все одно наповнюються смислом, заданим оповідачем». Однак основи нової історіографічної культури все ж закладаються – не в останню чергу під впливом соціального конструктивізму і «пізнавальних поворотів» кінця ХХ ст.

Соціальний конструктивізм у системі соціогуманітарних наук – це не так чітко визначена наукова школа, як сукупність підходів, схильних розглядати суспільні явища не як даність, а як продукт уяви чи цілеспрямованих дій. Його початок зазвичай пов'язують із парадигмою, запропонованою П. Бергером та Т. Лукманом, і постмодерністськими підходами М. Фуко та П. Бурдьє. В історієписанні зрушення відбуваються переважно в перенесенні дослідницької уваги з суб'єктів на відносини між ними; отже, істориків не так цікавить сама подія («що це було»), а питання «чому, як, навіщо». Якщо розглядати дискурси як способи впорядкування соціальної реальності, то відмітною рисою історичного наукового дискурсу стає з'ясування у порівняльному контексті причинно-наслідкових зв'язків.

Неймовірна складність і суперечливість сучасного історичного процесу, зумовлена соціальною ревізією епістемологічних основ гуманітарного знання, доволі часто ставить дослідників у незручне становище не просто опонуючих, але й непримиренно налаштованих сторін. Вплив ідеологій диктує «правила гри», в яких міркування раціональності витісняються аргументами «актуальності», трактованими в дусі політичної доцільності. Тим часом історична наука як суспільний організм не може існувати без бодай мінімально узгодженої базової системи цінностей, здатної мінімізувати протилежні погляди й концепції.

Співвідношення національних історичних наративів і локальних історіографічних традицій – проблема, яка «перекочувала» у ХХІ століття з двох попередніх, але тепер, у світлі викликів глобалізації й інформатизації, все менше надій пов'язується із можливостями лінійного раціонального мислення й «наближення до історичної правди». «Для багатьох учасників дискусій, – констатує Л. Репіна, – стає очевидним, що збереження за ремеслом історика гідного суспільного статусу неможливе без осмислення наслідків пройдених сучасними історико-гуманітарними науками “методологічних поворотів”, без створення нових теоретичних моделей і відновлення синтезуючого потенціалу наукового знання на новому рівні». Серед першочергових завдань постає потреба розмежування історії академічної (аналітичної, рефлексивно-критичної), що відповідає науковим стандартам, конвенціям і цінностям професіонального співтовариства, та історії прикладної (популярної). І тут на перший план виходить проблема інтердисциплінарності, зокрема, історичної динаміки міждисциплінарних взаємодій. «Нова історична наука» – це вже в повному розумінні слова історія міждисциплінарна, і саме це зумовило зрушення справді революційного масштабу у предметному полі історії¹.

До суцільного переосмислення періодизації історії чи поділу «на епохи» справа, ймовірно, дійде не скоро, але очевидно, що концепт новизни сьогодні істориками використовується як ніколи активно. Нова культурна історія виводить загальні закони соціальної еволюції людства із специфічних особливостей розвитку локальних культур, тобто намагається заповнити культурну нішу, яка донедавна

¹ Репіна Л. П. Историческая наука на рубеже ХХ–ХХІ вв.: социальные теории и историографическая практика. М., 2011. С. 16–42.

належала соціально-економічному базису. Нова соціальна історія активно засвоює соціологічні методи дослідження, а власні претензії на науковість передає поняттям *social science history*. Національні історії, зосереджені на державі-нації, зазнають відчутного тиску з боку транснаціональних підходів, за яких спроби розгляду історії у багатополосній, глобальній перспективі вкладаються у форму модної критики «методологічного націоналізму».

Специфічні «правила гри», які формує в наш час глобальна гегемонія капіталу, змушують дослідників повертатися до використання системного діалектичного методу, який зазнав певної девальвації, коли був оголошений марксистським і тому, мовляв, догматичним. Унаслідок цього суспільні науки виявилися практично безпорадними, коли виникла потреба пояснити явища «відкатів» і регресу, діалектику революцій і контрреволюцій, реформ і контрреформ тощо. Оскільки реверсивні асоціальні процеси відбуваються як на національному, так і на регіональних і локальних рівнях, у світі дедалі більше усвідомлюється необхідність переосмислення в руслі реалій мережових зв'язків і нової «інформаційної» реальності всіх мульти-системних процесів, у тому числі й діалектики перехідних станів¹.

Таке переосмислення виявилось настільки назрілим, що на XXI Міжнародному конгресі історичних наук (Амстердам, серпень 2010 р.) критичному аналізу було піддано навіть саму трирівневу систему розгляду минувшини, яка традиційно має такий вигляд: глобальний рівень – загальна історія, національний – вітчизняна історія, регіонально-партикулярний – історія регіонів і місць. На конгресі прозвучали радикальні заяви про «звільнення глобальної історії від національних історій» і про новий ракурс «глобалізованої історії». Поняття «глобалізація історії» було введено у канву сесії, організованої німецьким істориком С. Поппом. Дискусія зосередилася навколо співвідношення глобального, національного й місцевого в історієписанні, причому мова йшла як про розмивання поняття «вітчизняна історія» під впливом глобалізаційних процесів, так і про «другий поворот від національного до локального» (Дж. Бенті). Як зауважує з цього приводу В. Тішков, саме місцеві версії історії здатні надавати національним наративам більш складний, інклюзивний характер, і саме на цьому шляху, поряд із вписуванням їх у всесвітньоісторичний контекст, відбуватиметься відхід від традиційного бачення історії і перегляд самих версій національних історій.

З врахуванням того вкладу, який вносить місцева історія у формування світоглядних засад особистості та групових ідентичностей, в країнах Європейського співтовариства почали приділяти більш серйозну увагу локальним сюжетам у «шкільних історіях». Нині каталонський варіант шкільної історії Іспанії істотно відрізняється від мадридської (кастильської) версії; відмінні варіанти національних історій мають ольстерці й шотландці. Оскільки ж на шляху «виховання на спадщині» (*heritage education*) помітні не лише позитиви, але й відчутні ризики, поглиблення ціннісних розмежувань, історичну спільноту всерйоз хвилюють питання нової історичної культури. Національні історії стали полем конкуренції різних версій – до такої міри, що історична репутабельність уже межує з історичною кримінальністю. На конгресі прозвучав навіть заклик щодо створення офісів історичних скарг, який збирав би факти викривлень і обстоював право людей на адекватну історію².

¹ Бузгалин А. В. Диалектика: реактуализация в мире глобальных трансформаций // Вопросы философии. 2009. № 5. С. 20–35.

² Тишков В. А. Новая историческая культура (размышления после XXI Международного конгресса исторических наук) // Новая и новейшая история. 2011. № 2. С. 3–23.

Усвідомлення того, що за умов глобалізації рамки національних наративів відчутно стримують процес історичного пізнання, стимулює пошуки одразу в кількох напрямках. З одного боку, зростає дослідницький інтерес до загальносвітових, глобальних проблем, таких, як проблема міграцій, тероризму, наростання між-етнічної напруженості. Так звана інтернаціональна чи міжнаціональна історія виразно протиставляє себе історіям націй-держав і європоцентризмові як головній моделі репрезентації минулого. З другого боку, підвищений інтерес викликають процеси на мезорівні, проміжному або між глобальним і локальним, або між національним і місцевим. Історія на цьому полі тісно змикається з соціологією. На думку російського соціолога Р. Симоняна, саме розгляд регіональності як мезорівня дає ключ до усвідомлення виконуваної нею функції своєрідного редуктора від загальносвітових до місцевих процесів. «Цей проміжний (мезо-) рівень дозволяє загальні тенденції пристосовувати до місцевих специфічних умов, що дає змогу у наростаючому процесі уніфікації й стандартизації зберегти розмаїття соціального світу, захистити унікальність кожної окремої культури. Якщо глобалізація – це рух згори вниз, від макро- до мікрорівня, то регіоналізація – це рух знизу догори – від мікро- до макрорівня». На середньому, перехідному мезорівні відбувається гармонізація енергетики двох зустрічних потоків, виробляються основи гомеостазису системи. Тут діють закони й закономірності обох – макро- і мікросистем. Тому цей рівень «за своєю природою амбівалентний: він і заперечує, і утверджує, координує і перетворює, відбирає і спрямовує, і кінець кінцем гармонізує відносини, організуючи між крайніми рівнями діалог». Якщо ж його регулятивний потенціал виявляється недостатнім, у системі з'являється ризик саморушення¹.

Застосування певних, «глокальних» параметрів реорганізації простору радикально змінює кут зору на історичний процес як такий. За І. Бусигіною, відбувається «заміна світу ранжованих уздовж одномірної шкали – від “розвинутих” до “відсталих” – місць на світ неповторних просторових ситуацій, утворених накладенням глобальних потоків на місцеві/регіональні особливості». Занурення «світу потоків» у «світ місць» спричиняє, своєю чергою, реакцію у вигляді місцевої/регіональної соціально-політичної мобільності. З'являються так звані регіони-держави (*region-states*) – просторово локалізовані зони масованих інвестицій, що розсікають державні кордони². Простір нині визначається активним компонентом владних відносин, який зумовлює їхню реконфігурацію, фрагментацію, консолідацію.

Більшість дослідників сучасних світових процесів доходять висновку, що фрагментація (локалізація, регіоналізація) є не пережитком минулого, а радше продуктом глобалізації і має розглядатися не як протилежність глобалізації, а як взаємопов'язаний з нею процес. Дж. Розенау навіть увів у обіг термін «фрагментація», яким позначається складна взаємодія фрагментації й інтеграції. Глобалізація, доводить він, створює у традиційному суспільстві новий політичний, економічний і соціальний простір, до якого на макрорівні повинні пристосуватися держави, а на місцевому рівні – локальні спільноти³. Р. Робертсон звертає увагу на

¹ Симонян Р. Х. От национально-государственных объединений к региональным (проблемы мезоуровня в организации общественных систем) // Вопросы философии. 2005. № 3. С. 20–23.

² Бусыгина И. М. Политическая география. Формирование политической карты мира. М., 2010. С. 8–10.

³ Rosenau J. Fragmegrated challenges to national security / Heyns T. (ed.). Understanding US Strategy: A Reader. Washington, 1983.

те, що взаємодія глобалізації й локалізації складніша, ніж це прийнято уявляти: приміром, сама концепція локальності як чогось відмінного й специфічного стає глобальною ідеєю. Що ж до «глокалізації», то цим поняттям дедалі більше починають позначати як єдність на основі безлічі локальних форм, так і процес адаптації глобальної економіки й культури до локальних умов і місцевих традицій¹.

У руслі цих підходів нового дихання набуло поняття співпросторовості, запропоноване німецьким консерватором-романтиком М. Мюллером, а потім надовго забуте. Його продуктивність полягає у визначенні множинності часових пластів всередині окремих уявних просторів. Індійський теоретик постколоніалізму Д. Чакрабарті навіть пропонує цілковиту реінтерпретацію світової історії на базі осмислення історичних траєкторій розвитку різних регіонів та їхніх специфічних традицій. Ставлячи собі запитання «як думка відноситься до місця», він пропонує «провінціалізувати Європу», тобто подивитися на неї з точки зору впливу специфічних історичних траєкторій, переплетення різних традицій і суспільних практик. Йдеться, отже, про реінтерпретацію базових категорій європейської історії крізь призму регіональності. По суті це заклик до переосмислення всього історичного процесу – з простеженням його залежності від тих історичних та інтелектуальних традицій, які досі не могли претендувати на універсальну значущість і, отже, лишалися в тіні. Такий підхід пропонує новий методологічний ключ і до аналізу впливу утворюваних на пограниччях «гібридних» ідентичностей на політику метрополій і на розстановку сил на геополітичному просторі².

Не здає своїх позицій в аналізі просторових феноменів і географія – вона посилено трансформується, вправно долаючи межі природничого в своїй основі знання. Сучасна гуманітарна географія – це своєрідний виклик традиційним інтерпретаціям простору, міждисциплінарна наукова сфера із зміщенням акцентів у бік дослідження процесів формування й розвитку ментальних конструктів. Її складова частина – образна (імажинальна) географія – у своїй прикладній частині є відповіддю на потреби, пов'язані з маркетингом територій, розробкою відповідних іміджів у рекламі, туристичному бізнесі, інвестиційній діяльності. А сучасну філософську базу для нових підходів створює метагеографія, яка за своєю суттю є філософією простору і досліджує можливості, способи й дискурси географічного мислення й образного моделювання. На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору.

Можна навіть говорити про те, що цей уже доволі усталений на Заході напрям докорінно змінює уявлення про сутність і функції геополітики як наукової дисципліни. Оновлюються навіть її «класичні» різновиди – неокласичні підходи уже не уподібнюють, як правило, державу живому організмові. Примітивний географічний детермінізм відходить у минуле; водночас на першому плані опиняється значимість людського капіталу, структура й конкурентоспроможність національних економік,

¹ Див., напр.: *Swyngedown E.* The mammon quest. «glocalisation», interspatial competition and the monetary order: the construction of new scales // *Cities and regions in the new Europe: the global-local interplay and spatial development strategies.* London, 1992; *Matoba K.* Global dialogue: transformation through transcultural communication. Milano, 2003; *Мазлиш В.* Глобальное и локальное: понятия и проблемы // *Социс.* 2006. № 5.

² *Chakrabarty D.* Provincializing Europe: postcolonial thought and historical difference. Princeton-New York, 2008. P. XIII.

місця країни у глобальних мережевих структурах тощо. Однак державна територія і кордони у неокласичних підходах все ж лишуються визначальною даністю.

На відміну від неокласичних підходи «критичної геополітики» (її ще називають «конструктивною», або «активною», політичною географією) фокусують увагу на проблемах геополітичної культури, символах, образах, уявленнях громадян про «природні» та «історичні» кордони тощо. За Дж. Тоалом, пріоритетними сферами досліджень тут виступають національні традиції, геополітичні дискурси, просторові концепції в різних культурах (включно з концептами «місце», «район» тощо). Пошук відповідей на питання «що?», «де?», «хто?», «чому?» виявляється особливо продуктивним на матеріалі перехідних історичних періодів, у контексті взаємодії «своїх» і «чужих». За такого підходу простір виступає не як нейтральна для людини категорія – певні регіони стають національними символами, мобілізуються усі історико-культурні ресурси місця¹.

Особлива увага звертається на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (мета-, мезо-, трансрегіони) тощо. А основою структурування такого простору виступають диференціації – відмінності, сформовані в процесі історичного розвитку різними культурними практиками.

Пошуки інноваційних, інтеграційних підходів активно ведуться і в сфері локальної історії. Батьківщиною нової локальної історії вважають Британію. Пальму першості зазвичай віддають Лестерській школі локальної історії, заснованій В. Хоскінсом та Х. Фінбергом у 1948 р. У полі її зору виявилася історія соціальних груп, уведена у просторово-часові рамки реальних взаємодій – з підвищеним інтересом до аналізу процесів входження індивіда в соціальне середовище, залучення його до системи соціальних зв'язків. Не випадково новий науковий напрям, принаймні у його британській версії, часто називають локальною соціальною історією. На аналізі соціальних регуляторів поведінки індивіда і представленні «провінції» як «мікрокосму цілого суспільства» наполягав один із засновників Лестерської школи Ч. Фітьян-Адамс у своїй праці «Переосмислюючи локальну історію» (1987). За його образним висловом, «соціальні скелети обростають індивідуальністю» тоді, коли історія поселень розглядається крізь призму зміни поколінь, ритмів повсякденного життя, соціально-культурних контекстів. На таких підходах відразу ж виразно позначився вплив постмодернізму – з його відразою до «гранд-нарративів» і підвищеним інтересом до дослідницьких стратегій мікроісторії й мікросоціології.

Поволі вимальовувалися виразні відмінності британської і французької шкіл локальної історії. Французька школа зосереджувалася на створенні монографічних досліджень по провінціях (тобто на внутрішньому – регіональному рівні) у широкому хронологічному діапазоні. Британська ж віддавала перевагу «мікросоціальної» історії із максимальною деталізацією дослідницьких об'єктів. Локальні спільноти розглядалися при цьому як своєрідний мікрокосм, соціальний організм, що розвивається за власними законами.

Розпочате британськими вченими ще в 60-х роках минулого століття методологічне переоснащення локальної історії базувалося на використанні методів мережевого аналізу – новий тип соціальної історії вибудовувався в реальних просторово-часових рамках соціальної взаємодії груп та індивідів. Метод «інкорпорації

¹ Колосов В. А. Критическая геополитика: основы концепции и опыт ее применения в России // Политическая наука. 2011. № 4. С. 31–52.

повсякденного життя в бурхливі води історичного процесу» був запропонований К. Райтсоном – у створеній ним інтегральній теоретичній конструкції інститут родини, внутрішньосімейні стосунки, взаємодія соціальних груп розглядалися в контексті макропроцесів – руху населення, зрушень в економічній і духовній сферах, функціонування механізмів соціального контролю. Завдяки використанню матеріалів десятків локально-історичних досліджень К. Райтсону вдалося відтворити масштабну картину розвитку англійського суспільства у столітньому діапазоні (1580–1680 рр.).¹

До числа політичних причин, які стимулювали перенесення фокусу історіографічних практик від макропідходів до локалізованого бачення історизму, фахівці відносять децентралізацію влади і пов'язану з нею демістифікацію національної державної історії. «Національній тотожності, заснованій на континуїтеті з минулою міфологізованою історією національної, а потім і жорстко ідеологізованою союзної держави кинула виклик колективна пам'ять локальних спільнот, не вписаних у цю національну історію». Поява громадянського суспільства, за Дж. Леві, запускає процес демістифікації національних наративів; вона ж стимулює підвищений інтерес до проблем регіональності, ідентичності, етнічності².

У руслі таких підходів не могли не зазнати кардинальної корекції як ецієністська парадигма, що традиційно спиралася на макросоціологічні теорії, так і її постмодерністські антиподи. Уже в кінці 90-х років минулого століття Ч. Тілли показав, що проблема уявної неспівставності макро- й мікрорівнів аналізу була створена значною мірою недосконалою формою історичного наративу – стандартні оповіді потребували наступної емпіричної ідентифікації, додаткових зіставлень і т. п. Вихід пропонувався на шляхах застосування реляційного реалізму як методології вивчення соціального життя, що ставить у центр уваги проблеми соціальних взаємодій, зв'язків, мовних практик. За висновками Л. Репіної, мікроісторичні підходи набували привабливості в міру того, як виявлялася неадекватність макроісторичних висновків, ненадійність середньостатистичних показників, некоректність зведення безлічі варіантів історичної динаміки до псевдонормативних зразків. При цьому допускалося і зворотнє повернення до генералізації на наступних етапах, уже на оновленому фундаменті³.

Локальна історія дає змогу створити колективну біографію локальної спільноти будь-якого рівня – від сім'ї до країни. Методи реалізації проекту, запропонованого московсько-ставропольським науково-освітнім центром «Нова локальна історія» – «історія знизу» й полідисциплінарність на базі поєднання демографічного, соціокультурного, економіко-статистичного, правового, політичного, історико-географічного підходів. «При цьому “історія знизу” підходить до вивчення локального співтовариства через історію окремих осіб, що його складають. Йдеться про соціальну роль індивідууму, стереотипи поведінки в соціокультурному, побутовому, природно-географічному й геополітичному контекстах простору, який обживається»⁴.

Завдяки осмисленню локальних співтовариств як суб'єктів політичного процесу, а водночас і розгляду історії зміни форм, структур і функцій самого локального

¹ *Wrightson K. English society, 1580–1680. London, 1982; 2 ed. – 2002; Райтсон К. «Разряды людей» в Англии при Тюдорах и Стюартах // Средние века. М., 1994. Вып. 57. С. 46–61.*

² *Маловичко С. И., Булыгина Т. А. Современная историческая наука и изучение локальной истории. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/220>*

³ *Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. С. 82–84.*

⁴ *Маловичко С. И., Булыгина Т. А. Современная историческая наука и изучение локальной истории.*

процесу «авторам нового напрямку вдалося вийти з ідеологічного спектра вивчення історії регіонів у структурний, що відкрило й стимулювало масу можливостей наукового осмислення зв'язків і відмінностей, конфліктів і взаємодій культурних, політичних, економічних зрізів мікро- і макроспільнот»¹.

Про нове обличчя регіональної історії, яке на цій основі виникає, і – у цьому зв'язку – про предметні й методологічні відмінності локальної й регіональної історії, пише Л. Репіна. Аналізуючи магістерські програми спеціалізації з локальної й регіональної історії Інституту історичних досліджень Лондонського університету та міжнародного Центру регіональної історії при Інституті історії Північно-Східної Англії, вона звертає увагу на доволі широкий спектр підходів до регіональної історії з акцентом на просторово-часових визначеннях регіонів, проблемах міграцій і етнічності, культурної ідентичності, зовнішніх впливах, а також на можливостях висвітлення цих проблем у міжнародному контексті із застосуванням компаративного аналізу. «Виявлення локальних, міжлокальних, регіональних, соціальних мереж і змісту здійснюваних у них взаємодій із виходами у міжрегіональний і глобальний простір уявляється однією з вельми затребуваних можливостей регіональної історії». При цьому дослідниця аргументовано відмітає закиди щодо імовірності посилення фрагментації історичного знання у зв'язку з помітним відходом «регіональних істориків» від перспективи національно-державної історії. Натомість бачить таку небезпеку в історичних витворах, підпорядкованих меті любительського або замовного продукування колективної пам'яті, а також тих, які абсолютизують локальну (часто етнічно детерміновану) перспективу в інтересах конструювання локальних ідентичностей (місцевої/етнічної самосвідомості)².

У вітчизняній історіографії переваги нових підходів вбачаються поміж іншим у можливостях заглиблення у пласт інтересів і потреб конкретної людини. За І. Колесник, сутнісна особливість нової локальної історії полягає в тому, що вона «не просто фіксує певний хронотоп (як це робили її попередники – обласництво, красназнавство), а сприяє, в першу чергу, індивідуалізації історії. Саме в «мініатюрі» локальної історії сумлінний дослідник має можливість «побачити» звичайних людей, що творять історію, і зафіксувати ті умови, в яких вони це роблять. Словом, з усіх субдисциплін «нової історичної науки» локальна історія найближча до втілення ідеалу «тотальної історії»³.

Нова локальна історія позиціонує себе як екстравертний тип знання, зорієнтований на дослідження інакшості за допомогою застосування компаративістських і структуралістських підходів. В його основі лежить переконання: непродуктивно, як це робилося у XVIII–XX ст., розглядати історичний процес як цілісність, виходячи з тих або інших історико-теоретичних постулатів і конструкцій. Адже в цих конструкціях складові історичного процесу незмінно представлялися як мертвий, «об'єктивно даний» матеріал. «Завдання нового історичного синтезу – осмислити актуальний соціокультурний простір у розмаїтті і єдності його складників.

¹ Шапаренко В. В. Современные теории цивилизационного развития и их возможности в изучении региональной истории // *Былые годы*. 2010. № 3. С. 84.

² Репина Л. Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов // *Регіональна історія України*. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 13–14.

³ Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика і рефлексія // *Регіональна історія України*. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 213–214.

Метою «новітньої локальної історії» – на відміну від соціокультурних конструкцій універсальної історіографії – є осмислення локальних співтовариств як суб'єктів історичного процесу»¹. Нова локальна історія відшукує свою нішу на перетині по-новому осмисленої територіальності і соціокультурних підходів, намагаючись уникати крайнощів як історіографічної нарративності, так і номотетичної декларативності, і переносючи акценти з дослідження процесів на аналіз структур. При цьому утверджується новий погляд на «місце» – не як на периферію, а як на специфічний соціокультурний об'єкт і водночас як на простір «безпрецедентних мутацій, перетворень і метаморфоз»². Локалістський підхід відверто протиставляється традиційному антикварному, який представляється як ізоляціоністський, ґрунтований на екстенсивних методах дослідження (збір «фактів»).

Отже, на відміну від «старої» локальної історії, нова не прив'язана до якихось політичних чи адміністративних кордонів. Якщо «стара» локальна історія бачила своє завдання здебільшого в тому, щоб переконливо ілюструвати місцевим матеріалом канву національної й регіональної історії, то нова локальна історія поставила перед собою завдання дати не усереднено-типове, а конкретне просторово-ідентифіковане відображення соціальної взаємодії у певних часових рамках.

Утім у нових підходів зразу ж виявилися відчутні вади. Щоб зрозуміти сутність людських відносин у певному локальному середовищі, потрібно було здійснити операцію вилучення цієї спільноти із більш широкого соціуму. І тут важко було уникнути умовності і штучності. Кожна локальна спільнота входить у різні підсистеми управління, їхні кордони накладаються один на одній. Багатоманітність мереж соціальної взаємодії виявилася вже у часи Середньовіччя. Коли американський дослідник Р. Бартлетт зробив спробу простежити історію Європи і Середземномор'я X–XIV ст. крізь призму територіальних захоплень, колонізацій і спричинених ними колонізаційних змін, йому було важко чітко окреслити кордони експансії – не в останню чергу тому, що не менш важливе значення, ніж зовнішня експансія, мала своєрідна «внутрішня експансія», тобто інтенсифікація заселення і реорганізації суспільства під тиском чинників саморозвитку, з одного боку, і культурних розмежувань, з другого. Процеси культурної дифузії й асиміляції, постійні переміщення людей і центрів влади ускладнюють аналіз соціальних відносин за формулою «центр – периферія», але й обійтися без її використання досліднику надзвичайно важко³.

Усвідомлюючи ці та інші складності, фахівці намагаються дедалі більше наближати конкретні локальні дослідження до ідеальної моделі, яка дістала визнання як «зразок тотальної історії на мікрорівні». Йдеться не лише про максимально ефективне використання різноманітних прийомів аналізу і фронтальну обробку архівних даних (податкових описів, приходських реєстрів, заповітів, судових протоколів тощо), але й про застосування при відновленні доль і взаємодій індивідів системи своєрідних «регіональних фільтрів». Паралельно розширюється палітра застосування соціологічних підходів. Концепція «локальної соціальної системи» спиралася, приміром, на такі критерії, як стратегія вибору шлюбних партнерів

¹ Концепція межвузовської науково-образовательної програми «локальна історія»: компаративні підходи і методи вивчення. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://nlh.stavsu.ru/work/konceptcia.asp>

² Amato J. A. Rethinking home: a case of writing local history. Berkeley, 2002. P. 29.

³ Бартлетт Р. Становлення Європи. Експансія, колонізація, змінення в сфері культури 950–1350 гг. М., 2007. С. 9, 333.

у найближчій окрузі, частота звертань за матеріальною і соціальною допомогою в сусідських межах. Американська дослідниця Дж. Беннет у книзі «Жінки середньовічного англійського села» застосувала методіку мережевого аналізу до дослідження соціального статусу, інтересів, міжособистісних комунікацій жінок Нортгемптонширської округи в 1297–1348 рр. Простеження ролі жінки у локальній общині на різних стадіях її життєвого циклу допомогло їй обґрунтувати висновок про подвійність і суперечливість соціальних ролей жіноцтва залежно від типу домогосподарств і особливостей їх функціонування¹.

Застосування нових методів аналізу і нових масивів джерел дало змогу на ґрунті переосмисленої локальної історії створювати узагальнені образи економічної й демографічної ситуації в різних частинах світу, глибше досліджувати структури сім'ї й домогосподарств, порядок і правила успадкування власності, системи розселення, мережі сусідських і родинних зв'язків, канали соціальної й географічної мобільності, засоби соціального контролю тощо. У цьому руслі розвивається по суті новий жанр контекстуальної історичної біографії, який вибудовується на основі простеження усіх соціальних зв'язків індивіда і пояснення з цих позицій особливостей його поведінки. А у фокусі досліджень перебуває локальна спільнота – не як усереднено-типове, а як конкретне просторове відображення існуючих у даному соціумі суспільних відносин. Макроструктурні зрушення і зміни у повсякденному житті людей виявляються тісно пов'язаними і взаємообумовленими.

Свою відповідь на запитання «чому локальну історію так довго не допускали на історіографічний бал» і «чи є сенс виводити її у світ і надавати їй статус повноправного дітища в багатоликій сім'ї історіографії» не перестають шукати історики. Для Європи, починаючи з часів Середньовіччя, вважає І. Нарський, було природним протистояння станового регіоналізму державному централізмові. У російській історіографії завжди існувала тенденція применшення ролі регіоналізму, що, природно, не стимулювало науковий інтерес до регіональної і локальної історії. Периферія доволі довго розглядалася як втілення невизначеності й вторинності. Існують і складності суб'єктивного порядку: коли локальний джерельний матеріал перетворюється з ілюстративного на самоцінний, це вимагає від дослідника коштів і трудомісткої роботи. Зміна методів обробки матеріалу теж потребує додаткових зусиль².

Варто зауважити: членів Британської асоціації локальної історії не бентежить той факт, що їхній напрям дослідження історії має «антикварне походження» і зосереджується на вузькому історичному об'єкті. Не вважається тут ознакою «ненауковості» і «любов до фактів» чи «концентрація на них». Відмінності, доводить М. Гордон, слід шукати не між науковою та місцевою історіями, а між науковим вивченням місцевої історії і *ненауковою* практикою історієписання³.

Інтерес до локалізму й локальності в сучасній історіографії підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою кон-

¹ *Bennett J. M. Women in the medieval English countryside: gender and household in brigstock before the plague. New York, 1987.*

² *Нарский И. К вопросу о прошлом и будущем политической локальной истории поздней Российской империи // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX – XX веках. Челябинск, 2003. С. 20–33.*

³ *Маловичко С. Историография локальной истории: современное состояние и основные тенденции развития // Региональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 29–34.*

фігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної і постнекласичної філософії. У гуманітаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що суть тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само як і без перенесення акцентів із «закономірностей» на «частковості» й «випадковості». Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового в найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує в дослідженні як тло, усе ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям у обмеженому територіальними рамками середовищі.

У зв'язку з розширенням діапазону підходів і пізнавальних можливостей історичного знання на весь зріст постає проблема його ієрархізації – з «пошуком імені» для кожного нового відгалуження локального історичного знання. Поки що у застосуванні далеко не однопорядкових понять локальна історія, регіональна історія, мікроісторія, провінціологія, місцева історія, краєзнавство тощо панує «черезсмузжя», яке межує із сумбуром. Хоч справедливості заради слід сказати, що спроби вибудувати ієрархію цих та інших понять або принаймні звести їх у певну систему робилися на багатьох наукових конференціях і «круглих столах».

Своє місце в цій ієрархії мають знайти і ті відгалуження історичної регіоналістики, які мають власний, чітко окреслений об'єкт дослідження. Йдеться насамперед про історичну урбаністику, історичну лімологію (історію кордонів і погранич), ретроспективне дослідження територіального устрою.

4. 2. Історична урбаністика: теоретико-методологічний ресурс

Сучасні глобалізаційні процеси внесли суттєві корективи в систему традиційної урбаністики. Сьогодні вже очевидно, що виклики XXI століття стосуються насамперед міської специфіки. На зміну старому світу націй-держав приходить світ мегаполісів; нова економіка, перетворюючись на систему потоків, комунікацій, модифікованих культур, суттєво змінює критерії розселення та культуру побуту. Спеціалісти сьогодні пишуть про мегаполізацію як прообраз «Глобального Града», і хоча це поки що метафора, історична урбаністика повинна фіксувати всі ті нові явища, які видозмінюють профіль міст та ауру міського побуту. Глобалізація радикалізує конкретну динаміку модернізації, вважає італійський соціолог А. Мартінелли. Мегаполіси «мультиетнічні та мультикультурні. Вони, можливо, концентрований образ майбутнього світового суспільства»¹.

Глобальними суспільними змінами обумовлена необхідність нових методологічних підходів до осмислення ролі міст у структурах сучасних соціумів і в культурно-цивілізаційних системах. Виникає безліч дискусійних запитань, на які в різних країнах пропонуються свої відповіді. Чи варто розрізняти «глобальні міста» та «міста в процесі глобалізації»? Чи правомірно, наслідуючи М. Кастельса, розглядати мережу міст як складову глобальних мереж? «Образ міста» – це об'єктивна реальність чи результат суб'єктивного сприйняття? І головне: як за-

¹Мартінелли А. От мировой системы к мировому обществу // Социс. 2009. № 1. С. 6.

побігти в містах стресам, породжуваним міським способом життя, і як зберегти старовинне обличчя міста під тиском «благ цивілізації»?

Відповіді на ці та інші питання відшуковуються в рамках історичної урбаністики – субдисципліни, яка займається комплексним осмисленням своєрідності міського образу життя, генетичних механізмів виникнення, розвитку, функціонування міської культури, становлення міського менеджменту. Під впливом антропологічного та інших «поворотів» сьогодні у фокусі її уваги опинилася людина та живий образ міста як складної динамічної цілісності з власними механізмами самоорганізації. А урбанізоване середовище розглядається не лише як форма просторового існування, а як гігантський полігон, на якому з'ясовується вміння людей організувати міський простір таким чином, щоб він не втратив самотності і водночас був комфортним для життя не тільки сучасного, але й майбутніх поколінь.

Проте, варто визнати, що системний погляд на місто як складну соціокультурну систему утверджувався у вітчизняній урбаністиці не без труднощів. Дуже довго історія міста представлялася в спрощеному вигляді, лише як віхи його розвитку з акцентом на історії господарства та переліком подій та біографій. Створилася певна невідповідність ступеня осмислення значення архітектурної спадщини та містобудівної практики, з одного боку, та соціокультурних проблем у містах, з другого. Малодослідженою залишається роль міст у системі територіальної організації та управління на різних історичних етапах. Недостатньо глибоке осмислення міського культурного потенціалу відображається на рівні дослідження міст як центрів формування «згустків» інтелектуально-духовної енергії.

Надзвичайно важливою є систематична робота, яка допоможе прояснити секрети того *genius loci*, без якого місто перетворюється на мертву субстанцію. Щоб проникнути в його таємницю, необхідно не тільки відчутти ауру міста, але й осмислити, наскільки це можливо, той дух століть, який її формував. Сучасна людина сприймає місто як свою «другу природу», як першоджерело, що визначає умонастрої та стиль поведінки. Проте місто – це не тільки побут, це великою мірою феномен культури й історичної пам'яті, це фокус акумуляції історичного досвіду та середовище його осмислення. А також простір діалогу, арена зіткнення різних типів світовідчуття, різних субкультур, інформаційних полів, традиційних і нетрадиційних ідентичностей.

Теорія «образу міста» органічно вписується в специфічний науковий напрям, який прийнято вважати міською семіотикою. Йдеться про внесок персоніфікованих образів окремих міст у семіозис міського простору як локального «культурного гнізда», а також про пов'язану з містом знакову символіку. Безумовно, окремі елементи міської семіотики органічно вписуються в різні напрямки соціогуманітаристики – у теорію архітектури, географію культури, дослідження ментальностей, соціальну діагностику самопочуття людини у просторі та ін. Сучасна філософія урбанізму базується на розгляді міста як цілісності, що потребує постійної підтримки, яку неможливо забезпечити без вдумливого прояснення циклів та епох у міському розвитку, особливостей різних типів міст, шляхів та способів оптимізації міського «клімату».

Місто як субсистема почало привертати активну увагу істориків і соціологів у середині минулого століття, саме тоді на базі зближення їхніх підходів з'явилися урбан-соціологія і урбан-історія. В урбан-соціології традиційні, що вели свій початок від М. Вебера, Р. Парка та Е. Дюркгейма, екологічні та типологічні підходи були доповнені інноваційними еволюціоністськими. В останніх у фокусі уваги опинилося вже не місто як таке, а процеси урбанізації та їхні різновиди.

Друга половина ХХ століття на Заході ознаменувалася справжнім бумом «міських» студій. У 50–60-х роках у самостійну дисципліну у США і Європі виділилася, приміром, міська антропологія, яка спочатку спеціалізувалася на дослідженні процесів становлення міського життя у процесі розкладу «примітивних» соціумів, а потім вийшла на рівень осмислення ролі міста у трансформації сільського суспільства (*folk society*) і процесів «культурної релятивації» у країнах Сходу, Латинської Америки тощо. Географи зосередилися на дослідженні процесів конурбанізації (злиття міст в агломераціях), широко використовуючи кількісні методи аналізу, психологи – на дослідженні міського середовища і різного сприйняття «образів міст». У соціології місто постало як соціальний організм, у політичних науках – як інтенсивний комунікативний простір, у конфліктології – як джунгли, де триває постійна боротьба за виживання.

Історична складова у цих загальних підходах вимальовувалася доволі незвично, але загалом інтерес до міської історії зростав, значною мірою за рахунок освоєння здобутків суміжних галузей соціогуманітаристики – антропології, соціології, географії культури. Поволі почали вимальовуватися обриси наукового напрямку, який називають *urban-history*. Один із засновників «Нової міської історії» Е. Бріггс починаючи з 60-х років минулого століття вибудовував її каркас на основі міждисциплінарності із широким залученням концепцій урбан-соціології і квантитативних методів. Сьогодні багато хто вважає «нову міську історію» (урбан-історію) «найбільш вдалим “дітищем” міждисциплінарної взаємодії»¹. У цьому руслі відшукуються можливості «взаємної доповнюваності» різних сфер соціогуманітарного знання – від історичної демографії й соціальної психології до політології й географії культури. Але навіть такі новаторські підходи задовольняють далеко не всіх теоретиків урбанізму. Приміром, С. Сассен, уводячи поняття «глобальне місто», вважає спричинені глобалізаційними процесами зміни настільки кардинальними, що вони диктують необхідність відмови від усіх попередніх аналітичних категорій та ієрархій. На її погляд, потрібна зовсім нова дослідницька програма щодо проблем міського життєустрою й містознавства взагалі².

Власне, пошук інноваційних дослідницьких моделей міського розвитку вже розпочався і йде доволі успішно. На майже безмежному емпіричному полі прихильно досліджується дихотомія доцентрових і відцентрових сил, глобальності і локальності, триває пошук визначень ознак міста, урбанізованого середовища, міських систем морфології міського простору, впливу ландшафту на формування образу міста. Загальною тенденцією є дослідження міста не просто як забудованої території чи архітектурного середовища існування, а як соціальної системи, що забезпечує міський спосіб життя, а також як співтовариства людей із притаманними йому функціями, поведінковими моделями, свідомісними стереотипами.

У дослідженні міської історії у різних ракурсах – історико-генетичному, соціально-економічному, порівняльному тощо – Л. Репіна пропонує умовно виділяти: 1) порівняльно-типологічний підхід (предмет дослідження – місто і його варіанти); 2) еволюціоністський чи універсалістський (предмет – урбанізація); 3) локальний (предмет – місто як цілісний організм у його зв'язках з периферією); 4) соціально-контекстуальний (місто як функція системи вищого рівня); 5) системно-структурний

¹Арсентьев В. М. Возможности использования информационных технологий в урбан-истории. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.rambler.ru/szch?oe>

²Сассен С. Глобальные города: постиндустриальные производственные площадки // Прогнозис. 2005. № 1. С. 268.

(місто як підсистема із своїми «мікроструктурами»)¹. Соціально-контекстуальний підхід і становить теоретичну основу так званої нової міської історії (*urban history*).

М. Доган констатує, що колишній гібрид – «урбаністичні дослідження» – завдяки міждисциплінарному обміну концептами, методами, теоріями, практиками, інструментарієм нині є самостійною спеціальністю. Вона включає суб-поля, які охоплюють спеціалізації соціології, географії, антропології. Соціологи (Р. Парк, Е. Берджес, Л. Вірт, Е. Хоулі) та географи (Е. Ульман, А. Кросбі) виявилися особливо успішними у суб-полі «людської екології», історики (П. Берк, Ч. Тіллі) – у теоретизації своїх побудов завдяки запозиченню соціологічних концептів (структура, функції, соціалізація, модернізація, соціальна мобільність тощо). Поняттям «гібридизація» вчений позначає процес порушення традиційних кордонів спеціалізації і обміну здобутками, у ході якого і у природничих, і у соціальних науках «величезні айсберги відривалися від материкового льоду»².

Відомий польський історик А. Гейштор знайшов вдале порівняння для визначення ролі міст у системі територіальної організації, уподібнивши міста до вузлів нервової системи. Регіоналістиці навряд чи виявиться під силу повномасштабний аналіз територіальної структури, якщо вона не візьме на озброєння величезний арсенал сучасного містознавства. Історія міст як соціально-просторових форм існування людських співтовариств, способів самоорганізації міських спільнот, становлення специфічної міської культури є одним з найцікавіших аспектів історичного знання. Разом з цим історія співжиття людей у містах становить невичерпне джерело відомостей про розвиток виробництва, поділ праці, про специфіку «ділового спілкування» у різних країнах і регіонах. Упродовж віків міста відігравали роль політичних, адміністративних, культурних, релігійних центрів країн і регіонів. Саме в містах концентрувалися унікальні історико-культурні цінності, які нині є ланцюгом, що з'єднують минуле, сучасне, майбутнє. Кожне місто – це водночас мікромодель Всесвіту і макросвіт окремої людини. Це – окультурене соціальне середовище, матеріальний вияв життєдіяльності певної суспільної системи.

Згідно з Європейською хартією міст (1992), існують дві концепції міста – як археологічного, топографічного, містобудівного осередку людської життєдіяльності і як історичного та юридичного явища, яке забезпечує фундаментальне ядро (фокус) суспільного життя. У світовій та вітчизняній практиці міста розглядаються як осередки економічного, науково-технічного і культурного поступу і водночас як локальні суспільно-територіальні системи, центри регіональних територіальних комплексів. Роль міських поселень у системі розселення завжди була визначальною. Сучасні глобалізаційні процеси зробили міста не лише економічними й політичними, але й потужними інформаційними й комунікаційними центрами, які обумовлюють темпоритм розвитку сучасної цивілізації. Не менш важлива і роль міст як носіїв своєї рідної духовності, хранителів історичної пам'яті.

Багатівікова історія міст породила величезну літературу, але теорія містознавства, його понятійний і категоріальний апарат лишаються, принаймні в Україні, слабо розробленими. Спроби системного підходу до історії міста, започатковані ще в радянський час переважно в рамках географічних наук³, у 90-х роках дістали

¹ Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. С. 193–194.

² Доган М. Социология сферы социальных наук // Социс. 2010. № 10. С. 3–13.

³ Див., напр.: Хорев Б. С. Проблемы городов. М., 1971; Ланно Г. М. География городов. М., 1997; Гутнов А. Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. М., 1985 та ін.

гідне продовження в руслі синергетики. Намагання подивитися на місто комплексно, проаналізувати його як систему, здатну до саморозвитку й саморегуляції, притаманне працям Т. Алексєєвої, А. Нецадіна та Н. Горіна, С. Баканова¹. Вітчизняній же традиції якраз і не вистачає системності, комплексності, міждисциплінарності. Економістів, географів, екологів, містобудівників цікавлять якісь окремі грані системи, історики концентрують увагу переважно на урбанізаційних процесах у рамках певних періодів. Чимало неясностей і розбіжностей існує в системі визначення віку конкретного міста, оцінки історичної значимості міської топоіміки. Відсутні методики розрахунку допустимих навантажень урбанізації, транспортного тиску на старовину, що підлягає збереженню і оновленню. Навіть критерії віднесення певного населеного пункту до міст неусталені.

Сучасні історіографічні підходи, зокрема ті, які сформульовано в рамках нової локальної історії, відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокультурний досвід міського співтовариства. Місто як система розглядається як частина більшої метасистеми – з урахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Концепції історичних циклів у розвитку міст дають ключ до пояснення зміни висхідної фази міського розвитку – спочатку інерційного, а потім, імовірно, і нисхідного, якщо виклик з боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним. Міська історія виступає при цьому головним полігоном для осмислення процесів соціальної організації через запропоновані А. Тойнбі категорії «виклику» і «відповіді». На думку редактора англійського журналу «Міська історія» (*Urban history*) Р. Роджерса, саме у царині дослідження міст створюється найкращий ґрунт для дискусій з історіографічних і методологічних проблем та міждисциплінарного співробітництва. Такі дискусії, приміром, стали регулярними на міжнародних семінарах, які раз на три роки проводить стокгольмський Інститут міської історії, що існує з 1919 р.²

Утім, фахівці-містознавці виразно бачать і труднощі, які виникають у процесі дослідження історії міст. За точним спостереженням О. Тяпкіної, «місто, будучи багатовимірним і складним соціальним організмом, ніколи не буде зрозумілим і вивченим до кінця – не лише внаслідок своєї багатогранності, але і в силу своєї метафізичної сутності, яка вислизає від дослідника у процесі вивчення. Але, незважаючи на ці пізнавальні складності, вивчення міста необхідне тому, що воно є не лише самостійним суспільним організмом, але й структуроутворювальним елементом суспільства і повністю поділяє його долю»³.

У сучасних умовах, коли глобалізаційні процеси роблять умовними державні кордони й істотно обмежують державний суверенітет, окремі міста виявляються значно глибше інтегрованими у світову економіку, ніж країни, до складу яких вони входять. Міста дедалі більше стають самодостатніми суб'єктами розвитку

¹ Алексєєва Т. И. Город как саморазвивающаяся система. Контуры новой парадигмы // Город как социокультурное явление исторического процесса. М., 1995; Нецадин А., Горин Н. Феномен города: социально-экономический анализ. М., 2001; Баканов С. Депрессивные города Урала в 1960–1980-е годы: варианты развития неравновесных социальных систем // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX вв. Челябинск, 2003.

² Маловичко С. И., Булыгина Т. А. Современная историческая наука и изучение локальной истории. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>

³ Тяпкина О. Малый город как объект изучения локальной истории // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. С. 94.

власної території. Наукове містознавство в глобалізованому світі виконує не лише містоформуючу й охоронну, але й виховну функцію. Міське історико-культурне середовище – це завжди уособлення національного духу, вияв історичної пам'яті народу (або історичного безпам'ятства). Напластування у ньому залишків різних епох створює своєрідну ауру, яка допомагає збагнути зв'язок часів і наступність поколінь. Навіть якщо на перший погляд це напластування уявляється еклектичним, порушення гармонії, яка склалася історично, загрожує значними втратами.

Система понять, які дозволяють визначити місто як функціональну і пізнавальну систему, а також охарактеризувати структурні особливості його підсистем (території, населення, господарства, культури тощо), фокусується навколо ключового поняття «місто». Хоча його походження сягає сивої давнини, чіткої дефініції міста немає й досі. Зазвичай поняттям «місто» позначаються найбільш великі за розмірами поселення замкнутого типу із значною чисельністю і густотою населення, зайнятого переважно у неаграрних сферах діяльності; з високою концентрацією виробництва і щільністю забудови. Критерії належності поселення до міста різноманітні – адміністративні (включаючи правовий статус), економічні, соціокультурні та інші. Найпродуктивнішим вважається розгляд міста як геосоціокультурної системи, що має територіально-географічний, архітектурно-планувальний, соціально-економічний, культурно-інформаційний виміри. При цьому враховується роль міста як центра впливу і його ідентифікаційна функція, а також роль міста у формуванні різного роду взаємодіючих між собою просторів – комерційного, соціального, рекреаційного, культурного тощо. Останнім часом входить у широкий обіг поняття «місто-район» – на означення просторової форми розселення, що включає міське ядро і периферійну сільську зону, – за умови, що значна частина приміського населення зайнята в місті. На американському континенті аналогом «міста-району» є поняття «метрополітенський стандартний ареал».

XX століття в Україні, як і в усьому світі, стало часом створення особливих, місько-сільських систем розселення у вигляді агломерацій. В основі агломерації лежить певне місто (чи сукупність поселень міського типу), яке разом із своєю периферією становить складну багатокomпонентну динамічну систему з інтенсивними економічними, соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками. В англійському слововживанні такі скупчення називають *конурбаціями* (у США це метрополісами). Розрізняють моноцентричні міські агломерації з одним містом-ядром і поліцентричні з кількома. Агломераціям притаманний маятниковий тип трудових і культурно-побутових поїздок між міськими й сільськими поселеннями, висока частка екологічних проблем.

З поняттям «місто» нерозривно пов'язане поняття «урбанізація», під якою звичайно розуміють процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Її найголовніші прояви – зростання міських поселень, концентрація населення в них, поширення міського способу життя на сільські поселення. У поняття «урбанізація» включають і якісні зміни в житті суспільства – перетворення його переважно на міське за характером праці, способом життя, розвитком культури.

В урбаністиці застосовуються поняття «субурбанізація» (процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, внаслідок чого відбувається утворення міських агломерацій), «рурурбанізація» (процес поширення міських форм життя на сільську місцевість), «контрурбанізація» (процес уповільнення зростання міських агломерацій). Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їхня частина зайнята

несільськогосподарським виробництвом. Утім єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи – морфологічні особливості території, соціологи – наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Існує кілька класифікаційних принципів, що дозволяють об'єднувати міста за різними параметрами. За функціональним призначенням міста поділяються на економічні і неекономічні; за господарським профілем – на промислові, портові, курортні тощо, за адміністративним значенням – на міста державного, обласного та районного підпорядкування. Розрізняють також багатофункціональні міста (центри областей і кримської автономії), транспортні центри, організаційно-господарські, промислові, культурно-освітні центри місцевого значення, курортні центри¹.

Зростання ролі міст є найважливішим фактором, який спонукує до перегляду схем територіальної організації. У не новому, але досить влучному визначенні суті урбанізації Є. Шипович та С. Мохначук звертають увагу на процеси «згущення об'єктів, які тяжіють до територіальної концентрації і посилення зв'язків між ними», «концентрації населення міст, формування специфічних форм розселення, ускладнення міських функцій». Для теорії адміністративно-територіального поділу особливий інтерес становлять праці географів і економістів, які досліджують організуючу роль міст як центрів систем розселення, а також процесів розмивання ядер міст, формування міст-супутників, поширення міського способу життя².

Нетрадиційні підходи до дослідження історії міст, які пропонує нова локальна історія, привабливі насамперед з точки зору освоєння малорозробленої проблеми, яку можна було б охарактеризувати як «соціокультурне міське середовище». Вони можуть виявитися плідними і для дослідження модернізаційних процесів, зміни поколінь, ритмів повсякденного життя тощо. У рамках історії повсякденності, яка тісно корелює з новою локальною історією, пропонується зосередження уваги на повсякденному житті «міських низів» і динаміці їхнього соціального і культурного росту. Інтерес до так званої суб'єктивної сторони історії передбачає вихід у сферу соціальної психології. Останнім часом помітно підвищився інтерес до історії малого (провінційного) міста, зокрема «трудового життя» і способів міського самоврядування.

Основні методологічні підходи, які застосовуються в Україні у дослідженні міської історії, можна представити у такому вигляді. На перше місце серед тих, в яких дослідження урбанізаційних процесів належить до числа пріоритетів, слід поставити геурбаністичний. Засновником української геурбаністики прийнято вважати В. Кубійовича, який ще у 1927 р. здійснив комплексну економіко- і соціально-географічну характеристику міста на основі конкретних експедиційних та статистичних досліджень із застосуванням картографічних методів. На прикладі свого рідного міста (Новий Санч на Лемківщині) він розробив і основоположні принципи геурбаністики. Метод Кубійовича ґрунтувався на дослідженні як територіальної структури міста, так і особливостей забудови, щільності населення, його етнічного і конфесійного складу. Існуючі критерії поділу населення на міське

¹ Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія. Львів, 2000. С. 224.

² Ткач Д., Заставницький Т. Розвиток української геурбаністики в ХХ ст. // Історія української географії. 2002. № 6. С. 82–87.

й сільське Кубійович вважав незадовільними, оскільки слабо досліджувалися особливості концентрації міського населення. Ним запропоновано і досить чітку для того часу дефініцію міста як «поселення, що зосереджує на невеликій території значну кількість людей, які займаються не сільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі та інтелектуальних професіях»¹.

Другий підхід можна назвати історично-подієвим. Він базується на упевненості авторів у тому, що простежувати роль і значення міста в історії найдоцільніше шляхом створення своєрідного літопису його життєдіяльності на основі якомога ширшого кола джерел. Такий підхід став домінуючим у системі історичного краєзнавства. Послідовна і хронологічно визначена розповідь про основні віхи міської історії – принципи, якими керувалися, зокрема, автори багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Але якщо такий підхід був якоюсь мірою виправданий для описання початкових етапів міської історії, то для відтворення історії міст радянської доби він виявився малопродуктивним. Повз увагу авторів, як правило, проходили особливості розселення, міської структури, своєрідна «аура» міст.

Третій підхід, запропонований істориками архітектури й містобудування, теж дістав визнання у царині краєзнавчих досліджень. Його можна було б назвати історико-культурним, оскільки у фокусі таких досліджень перебували проблеми містобудівної спадщини і її охорони. У руслі цього підходу було створено чимало вартісних праць, серед яких виділяються ґрунтовні, інформаційно насичені монографії і статті В. Вечерського. У працях істориків-культурологів і пам'яткознавців висвітлюється чимало аспектів міської історії, які виходять за межі традиційного дослідження архітектурної спадщини й містобудівних проблем. Це стосується, зокрема, впливу тоталітарного режиму на міське середовище у напрямі його дегуманізації і руйнування його культурного потенціалу. Орієнтація на виробництво, а не на людину зумовила явище, яке В. Вечерський називає ентропією містобудівних систем² і яке заслуговує, безумовно, на спеціальну дослідницьку увагу.

Один з підходів можна було б назвати структурно-територіальним, базованим на аналізі проблем розселення і територіальної структури. Однак після 1977 р., коли було видано працю Є. Пітюренка³, помітного просування на цьому напрямі не спостерігається. І, нарешті, п'ятий підхід – кліометричний, заснований на кластерному аналізі. В. Підгаєцький зробив спробу вибудувати багатомірну динамічну типологію соціально-економічних структур населення окружних і неокружних міст України за результатами переписів 1923 і 1926 рр. Це дало змогу з'ясувати характер розподілу самодіяльного населення за заняттями і соціальним складом і виділити на цій основі 6 типів міст. Автору вдалося виявити у такий спосіб чимало недоладностей у радянських критеріях поділу населення на міське й сільське⁴.

Гальмує містознавчі студії і обмаль теоретичних напрацювань, зокрема тих, які стосуються ролі міст у системі адміністративно-територіального устрою. Саме

¹ Кубійович В. З антропогеографії Нового Санча // Наукові праці. Париж–Львів, 1996. Т. 1. С. 466–473.

² Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. К., 2003. С. 10–11.

³ Пітюренко Е. И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР (Методология и методика исследования, анализ современного состояния, закономерности и проблемы развития). К., 1977.

⁴ Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Дніпропетровськ, 2001. С. 247, 320–325.

на цьому напрямі істотно просування вперед може забезпечити геоурбаністика як наука, що аналізує процес виникнення міст і міського способу життя як відповідь на певні потреби територій. Однією з складових частин геоурбаністики є характеристика районних факторів формування міст як ланок територіально-виробничих комплексів. Своєрідний погляд на місто як фокусну точку певної території, що його пропонує геоурбаністика, може чимало дати історичному містознавству, дещо надмірно зосередженому на аналізі містобудівної спадщини і внутрішніх функцій міст. Аналіз процесу виникнення міст і формування їхнього обличчя як відповіді на певну територіальну потребу здатний істотно розширити діапазон історичної регіоналістики. Поза межами такого підходу створення об'єктивної картини районування в Україні в історичному вимірі і надалі буде проблематичним.

Одна з проблем містознавства, яка завжди зберігає актуальність, – це проблема датування етапів локаційного процесу формування міської традиції – як ознаки сталості міського життя в широких хронологічних межах. Тут надзвичайно важливим є визначення етапів міського розвитку – від часу виникнення міста до сьогодення. У світовій практиці у визначенні цих етапів домінує системний підхід: беруться до уваги археологічні дані, згадки у джерелах, політико-правові фіксації сталих міських ознак, соціокультурні зміни тощо. Вітчизняні містознавці дещо надмірно зосереджені на пріоритетах хронологічної фіксації перших ознак міського життя у наявних джерелах, насамперед літописах. Оскільки ж епоха раннього середньовіччя не залишила по собі великої кількості достовірних джерел, дати виникнення того чи іншого міста у нас здебільшого умовні і приблизні.

Певне просування на цьому напрямі виявилось можливим завдяки застосуванню вже згадуваних концепцій міської локації – правової, просторової, управлінської. Поняттям «локаційний процес» позначається стадіальність у розвитку міського поселення – від прийняття кимось рішення про закладення міського осередку до забезпечення його нормального функціонування. Термін «правова локація» використовується для аналізу правових засад зарахування поселення до категорії міст, а під просторовою локацією розуміють зафіксований у джерелах довготривалий процес розпланування і господарського освоєння його території. У контексті загального локаційного процесу розглядаються й початки міського управління й самоврядування.

В Україні особливо гостра проблема екохронографії зумовлюється традицією, яка вимагає по можливості точного датування часу виникнення (утворення, заснування) міста. Окрім пізнавального контексту тут є і суто практичний – в Україні прийнято відзначати ювілейні дати заснування міст. Виділення в окрему категорію історичних міст також актуалізує проблему датування. Не в останню чергу внаслідок її нестримної політизації проблема міського літочислення стала однією з найскладніших у містознавстві. На місцях піки її загострення припадають на часи відзначення ювілеїв міст, причому орієнтири визначаються, як правило, на основі першої згадки про місто у писемних джерелах. Але ж ця згадка може бути віддалена від справжньої дати заснування на десятиліття і навіть століття. Не завжди допомагає визначити справжній вік міста і археологія. Багатьом пам'ятне гучне святкування 1500-літнього ювілею Києва у 1982 р. А проте навряд чи хтось здатен представити бодай якимось наукове обґрунтування дати 482 р. як часу заснування столиці України.

Існує ще одна група проблем, які створюють складності управління містами, – проблеми узгодження завдань оптимізації промислових, транспортних, торгових,

культурних, наукових, адміністративно-господарських функцій і завдань збереження історико-культурної спадщини. Чим більший вік міста, тим складніше узгоджувати містообслуговуючі і містоохоронні функції. Цим продиктоване виділення історичних міст в окрему категорію, яка потребує особливої уваги до інформації про стан містобудівної спадщини, проблем її вивчення й охорони.

Поняття «історичне місто», вперше зафіксоване як пам'яткоохоронна категорія у «Міжнародній хартії про охорону історичних міст» (1987), дістало закріплення у правовій системі України. У «Законі про охорону культурної спадщини» (2000) введені терміни «історичне населене місце» та «історичний ареал населеного місця» з відповідними визначеннями. Ознакою історичного населеного місця визнається збереженість у ньому повністю або частково історичного ареалу, а також занесення його до списку історичних населених місць України. Історичний ареал населеного місця характеризується як його частина, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, а також традиційний характер середовища – історично успадкований вигляд та об'ємно-просторовий устрій. Термін «історичний населений пункт» знаходимо і у новій редакції Закону України «Про основи містобудування» (8 лютого 2001 р.). У ньому йдеться про містобудівну діяльність, яка включає «реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини».

Очевидною є потреба надати історичному містознавству нового дихання – насамперед шляхом координації зусиль істориків, археологів, фахівців у галузі містобудування та архітектури, географів, краєзнавців навколо створення принципово нової системи обліку пам'яток містознавства, історії та культури та наукового опрацювання різнопланової текстової та відеографічної інформації про історичні міста. Уявляється надзвичайно важливим, щоб історичне місто розглядалося не лише як комплекс пам'яток, але й як живий організм з цілісним, притаманним лише йому, історико-культурним образом, особливостями ментальності тощо. Історична інформативність міста цілковито залежатиме від того, наскільки точно буде відтворено характер взаємозв'язків містобудівної спадщини, природного оточення і життєдіяльності людини на різних історичних етапах. Належить визначитися з типологією історичних міст, простежити специфічність їхніх типових ознак.

На те, що місто являє собою принципово нову порівняно із селом форму соціальності, звертав увагу ще М. Вебер. Йому уявлялося надзвичайно важливим простеження процесу «переплавки» смислового поля сільської цивілізації у нову цивілізаційну модель. Міська цивілізація, доводив він, створює зовсім новий контекст буття, а процес урбанізації дає змогу простежити етапи розвитку зв'язків міського населення з його становим минулим і формування на цій основі нових соціально-психологічних стереотипів поведінки¹. Російські аналітики вибудовують на цій основі схему двох типів територіально-господарських укладів – рурального (натурально-патріархального й аграрно-дрібнотоварного) і урбанізованого (приватно-капіталістичного, агломераційного, конурбаційного, мегаполісного)². Простеження історії нашої країни крізь призму таких підходів виявляє виразну різноманітність різних регіональних масивів, що, своєю чергою, дає ключ до розу-

¹ Вебер М. Город // Избранное. Образ общества. М., 1994. С. 317, 330.

² Попадюк Н. К. Административно-территориальная реформа и региональная политика в решении задач социокультурной проблематики страны. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.terrus.ru/sources/articles/id494>

міння того, чому анклав адміністративно-командної системи можуть зберігатися і в умовах розвинутої демократії.

На особливу увагу з цього погляду заслуговує проблема переосмислення історії «соціалістичних міст» як специфічних територіальних систем, підпорядкованих утилітарним завданням адміністративно-командного господарювання. Проблема дослідження українських міст у межах ХХ ст. ускладнена тим, що у стратегії радянської влади (і незалежної України не меншою мірою) не було виразної просторової складової. Якщо елементи останньої й існували, то вони цілком і повністю підпорядковувалися економічним завданням. Нові міста і селища міського типу формувалися слідом за створенням промислового, воєнного чи транспортного комплексу і були по суті додатком їхньої виробничої структури. Ніхто й ніколи не розглядав завдання розвитку територій як самостійні або пріоритетні, у ході районізації враховувалася лише наявність відповідних структур КПРС. Що ж до вивчення урбанізаційних процесів, то тут особливо негативну роль відіграли пропаговані радянською владою аксіологічні (інструментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай перевантаженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки і перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Будь-який акцент на національних аспектах життєдіяльності міських спільнот у кращому випадку кваліфікувався як самозамилування старовиною, а в гіршому – як прояв буржуазного націоналізму.

В. Вечерський слушно звертав увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азіатське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фінансової, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути при потребі замінене, переміщене, скорочене чи збільшене, а для цього – жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою. Місто в СРСР, доводив він, не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих управлінських дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини¹.

Зрозуміло, що має пройти певний час, щоб населення малого міста чи селища міського типу усвідомило себе не додатком до певної виробничої одиниці, а територіальною спільнотою із певним статусом і самоврядною управлінською системою. Йдеться про специфічну місцеву ідентичність, яка має усвідомлюватися не вузьким прошарком ентузіастів-краєзнавців, а усією громадою. Для цього не в останню чергу й потрібна реформа адміністративно-територіального устрою, в ході якої населення певного міста чи селища має усвідомити себе єдиною спільнотою. Щоб це нарешті сталося, на місцях потрібно провести відповідну роботу із застосуванням своєрідного методу «соціальної діагностики». Остання має включати вивчення історії заселення і освоєння даної території, того, як складався і змінювався соціальний склад місцевого населення в минулому, чим займалися, які традиції наслідували люди, що тут жили, як відбивалися зміни населення на організації життєвого середовища.

¹ Вечерський В. Спадщина містобудування України. С. 10–12.

Сучасна урбаністика здатна дати відповідь і на запитання про шляхи подолання деформацій і перекосів, що відбуваються у руслі своєрідної пострадянської «деурбанізації». Йдеться про тенденції неприродно високого припливу населення у столицю й інші великі міста, про повернення багатьох селищ міського типу до статусу сіл, про вторинну аграризацію праці на землі. Чи варто і надалі іменувати містами поселення, де більшість громадян виживає за рахунок сільськогосподарських занять? Як кваліфікувати поселення, що дістали статус міст, будучи додатком великого підприємства чи шахти, коли ці підприємства закрилися? Усе це питання, які доведеться розв'язувати у контексті майбутньої адміністративно-територіальної реформи, коли влада все-таки наважиться її здійснити.

Для забезпечення ефективної системи територіальної організації необхідно дати чітку відповідь на цілу низку принципів питань: якою має бути роль міст у територіальній суспільній системі; навколо яких саме міст доцільно формувати окремі територіальні підсистеми; яким повинне бути інституційне і теоретико-методологічне забезпечення процесу формування нової структури адміністративно-територіального поділу; яким має бути політико-правовий статус кожної з адміністративно-територіальних одиниць. Необхідно передбачити і цілий комплекс заходів, покликаних забезпечити містам роль вузлів територіальної «правової системи». Йдеться про створення на базі міських систем «полюсів соціально-економічного росту» у межах регіональних територіальних систем, оновлення інфраструктури та комунікації, створення логістичних центрів, динамізацію інформаційних моніторингових моделей. І не меншою мірою – про створення сучасних управлінських механізмів і дієздатних структур громадянського суспільства.

Для оптимізації систем управління сучасним містом чималий евристичний потенціал може мати теорія міських політичних режимів (*urban regime theory*), яку зазвичай пов'язують з іменами К. Стоуна та С. Елкіна. Її утвердження у 90-х роках минулого століття було пов'язане з усвідомленням необхідності спеціального дослідження проблем влади у локалізованих територіальних спільнотах. Перенесення акцентів із сфери соціального контролю («влади над») у сферу соціальної взаємодії («влади для») виявилось плідним для розкриття як нових можливостей кооперації і коаліцій, так і ризиків розбалансованості владних функцій. Головний дослідницький інтерес фокусується навколо спрямованості міського політичного режиму, тих цілей і цінностей, які він підтримує й культивує, а також навколо його ефективності і взаємовідносин з бізнесом. Окремо досліджуються плюралістичні, елітистські, корпоративістські та інші різновиди міських політичних режимів у країнах Європи й Америки.

Що ж до України, то поки що доводиться (і вже не перший раз) констатувати, що вітчизняне місто, попри наявність величезної кількості різноманітних праць з міської історії, ще не стало повноцінним об'єктом комплексних, міждисциплінарних наукових досліджень. Українська урбаністика сьогодні конче потребує комплексного бачення історії міст як складних нелінійних топохрононімічних систем і соціальних організмів – з особливим акцентом на проблемах локалізації, правового облаштування, динаміки населення, урбанізаційних і дезурбанізаційних процесах. Посприяти цьому великою мірою може інтеграція історичної урбаністики у проблемні поля двох споріднених субдисциплін, що відшукують свою нішу у просторі переосмисленої відповідно до вимог часу місцевої історії – історичної регіоналістики та нової локальної історії.

4. 3. Історична лімологія: проблеми концептуалізації

Культурно-цивілізаційний код кожного народу, який великою мірою визначає його долю, безпосередньо залежить від конфігурації кордонів території, на якій він проживає. Сама ж ця конфігурація обумовлюється результатами війн, династичних угод, дипломатичних переговорів. Боротьба за простір та територію, що супроводжує всю історію людства і справляє визначальний вплив на історичну пам'ять соціумів, частіше за все має вигляд боротьби за «справедливі кордони». Однак критерій справедливості часто є умовним; він безпосередньо залежить від політичної позиції зацікавлених сторін і в кінцевому рахунку є ширмою для маскування різноспрямованих політичних інтересів та імперських амбіцій.

У дослідженні кордонної проблематики неможливо абстрагуватися від часових параметрів, бо виникнення модерних націй і тісно пов'язаних з ними етнічних конфліктів, як правило, демонструють «прив'язку» до певних дат. Для етнічних спільнот, які населяли територію України, датою, що великою мірою стала визначальною у їхній непростій долі, стала Люблінська унія 1569 р. У складі Великого князівства Литовського українські землі значною мірою зберегли успадкований від Київської Русі цивілізаційний код разом з мовою, православною вірою, правом. Перехід до Польщі означав ломку цього коду і став причиною «коливань», які надовго перетворили Україну на поле конфліктів та соціальних потрясінь.

Поняття «кордон» є одним з найуживаніших і в міжнародному праві, і в суспільній географії, і в історичних науках. Але, як це не дивно, теоретичні аспекти проблеми кордонів привертають увагу вітчизняних науковців значно меншою мірою, ніж історія становлення державного кордону України. У цій сфері ми явно відстаємо від науковців Заходу, для яких *Border studies* ще з початку ХХ ст. є одним з пріоритетних напрямів досліджень територіальності. Хоча, якщо бути до кінця послідовними, слід визнати, що і західні вчені зосереджують дослідницьку увагу не так на теоретико-методологічних аспектах проблеми кордонів, як на дослідженні ментальностей та ідентичностей прикордонних територій. Теорії «розділеної спадщини історії західної півкулі», які стали фундаментом мультикультуралізму як напряму політики, базуються на висновках, які ще на початку 20-х років минулого століття сформулював Герберт Юджин Болтон у книзі «Іспанське прикордоння»¹. Надалі інтерес до «історії прикордонних областей» породив величезну літературу, але у фокусі досліджень незмінно перебувають не кордони як такі, а транскордонні феномени і контактні зони.

Тим часом уже сам той факт, що проблема кордонів є міждисциплінарною і що вона незмінно використовується у міждержавних спорах і територіальних претензіях, диктує необхідність теоретико-методологічного осмислення усіх її граней, включаючи проблеми структури й змісту поняття, типології кордонів, співвідношення політичних, адміністративних, культурних кордонів тощо. Теоретична лімологія (від лат. *limes* – кордон) вже має у своєму доробку напрацювання, які фокусують увагу на дослідженні функцій кордонів, специфіки транскордонного співробітництва, пов'язаних із кордоном проблем безпеки. Але рівень заглиблення в історичні пласти лишається невисоким; навряд чи можна визнати задовільним і культурологічний рівень аналізу проблем кордонності й порубіжності, у тому числі досліджень порубіжних ментальностей, феномену прикордонної культури,

¹ Bolton H. The Spanish borderlands: a chronicle old Florida and the southwest. New Haven, 1921.

явищ маргіналізації тощо. Залишає бажати кращого і рефлексивний рівень осмислення проблеми, включно з простеженням її еволюції в руслі історії ідей та інтелектуальної історії.

Концептуалізація нового наукового напрямку – справа завжди непроста. У випадку історичної лімології вона складна подвійно: адже йдеться про осмислення просторово-часових відносин у величезному хронологічному діапазоні, на мінливих міждержавних стиках, у перманентно конфліктних середовищах. Як справедливо зауважує теоретик лімології В. Колосов, «значення кордону в житті людей неможливо зрозуміти без аналізу його ролі в суспільній свідомості, самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю)»¹. Простеження ситуацій лояльності/нелояльності передбачає вихід у сферу політології, крос-культурної взаємодії – у сферу культурології, міжетнічної взаємодії – у сферу етнології і т. д. Історична лімологія не може обійтися без аналізу формування й розвитку центр-периферійних відносин, виникнення й еволюції територіальних ідентичностей, організації транскордонних просторових систем тощо. Зрештою, вона не може не занурюватися і у сферу імажинальної географії, так чи інакше пов'язану з кордоном.

Тезаурус історичної лімології ще належить унормувати. Якщо орієнтуватися лише на набір термінів, якими оперує теоретична лімологія, уникнути суттєвих прогалин не вдасться. Багатозначність і поліфонічність основоположних термінів – кордон, пограниччя, регіон, регіоналізм і т. ін. – змушує занурюватися у майже безмежний простір контекстuality й різномислення. Феномен порубіжжя неможливо зрозуміти без використання понятійного інструментарію, напрацьованого в рамках географії, етнології, культурології, міжнародного права, теорії комунікацій тощо.

Формуючи предметне поле історичної лімології, слід мати на увазі, що категорія «кордон» у її рамки повністю не вкладається. У максимально широкому, філософському сенсі поняття «кордон» споріднене з поняттям «перехід» і стосується найрізноманітніших граней людського співжиття. За Ю. Лотманом, кордони структурують увесь простір семіосфери на всіх рівнях і організують ієрархію цих рівнів². На порубіжжях стикаються хаос і порядок, тут формуються точки перетину і вогнища біфуркацій, зрештою тут же формується і своєрідна «прикордонна свідомість». Отже, кордон – це зовсім не обов'язково геометричний чи географічний термін, це може бути також межа поміж смислами, маркер культури, лінія протистояння у дуальних опозиціях. У метафоричному сенсі кордон – це форма дійсності і спосіб існування.

Загалом же кордон у широкому сенсі – це метафора в ряді багатозначних, тих, які можуть бути наповнені різним змістом. У даному разі нас цікавитиме лише кордонність, що має виразний територіальний вимір, тобто система державних, адміністративних, етнічних та інших кордонів, осмислена під кутом зору її впливу на соціокультурний розвиток та міждержавні відносини.

Переосмислення проблеми кордонів і погранич у сучасному світі відбувається у контексті зростання ролі соціального простору у науковому пізнанні. Так званий просторовий поворот у соціогуманітаристиці супроводиться своєрідним ренесансом зіммелевської соціології простору, а відтак і актуалізацією значення географічних

¹ Див.: Колосов В. Теоретическая лимология: новые подходы // Международные процессы. 2003. № 3. С. 44–49. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>

² Лотман Ю. М. Семіосфера. СПб., 2000. С. 258–260.

категорій і відповідних метафор. На зміну модним теоріям «детериторіалізації», пов'язаним із віртуалізацією соціальної взаємодії, приходять концепції креативного капіталу, тісно пов'язані з вибором оптимального місця проживання. У цій «географії креативності» знаходиться місце і для аналізу кордонів та погранич, які досліджуються як з погляду комплексності інтеграційних зв'язків та відкритості до нових ідей, так і з точки зору ризиків, пов'язаних із контрабандою, нелегальною міграцією тощо¹.

На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не так на територіально-географічне, як на інтерсуб'єктивне бачення простору. Особлива увага при цьому звертається на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (мета-, мезо-, трансрегіони) тощо. А основою структурування такого простору виступають диференціації – аналіз відмінностей, сформованих у процесі історичного розвитку різними культурними практиками.

Такий, геокультурний у своїй основі, підхід спонукає до істотного переосмислення поняття простору у зв'язці «простір – час». Простір усвідомлюється не тільки як синонім території, але й як вміщена у певні рамки соціальна реальність, «ансамбль невидимих зв'язків» (П. Бурдьє)². Поняття економічного, політичного, культурного, інформаційного простору, як правило, не є чітко локалізованими, але вони конструюються з урахуванням як природно зумовлених, так і створених діяльністю людини обмежувачів.

Міждержавні відносини в сучасному світі обтяжені величезним спадком минулих конфліктів, війн, національних образ. Вар'єри на шляху взаєморозуміння можуть створювати недорозвинутість свідомості, провокувати традиціоналізм мислення, етноцентристські настанови, обертатися відлунням колишніх воєнних, етнічних, релігійних протистоянь. У такому разі відмінності здатні створювати конфліктні поля взаємодії і навіть призводити до кривавих сутичок. Кожна країна, яка дбає про своє майбутнє, повинна уважно відстежувати стан латентної конфліктності у приграничних ареалах і розглядати проблему ймовірних ризиків у контексті загальних проблем національної безпеки.

У цьому ж контексті мають досліджуватися не лише ризики, але й переваги, створювані прикордонністю, насамперед проблеми крос-культурної взаємодії. Вона може бути більш чи менш інтенсивною залежно від того, як програми прикордонного й транскордонного співробітництва враховують історичний досвід, мінімізуючи можливі «поля напруги» й роблячи наголос на перевірених історією моделях співробітництва й утверджуваних на його основі етичних принципах толерантності й взаєморозуміння.

Сучасна лімологія являє собою нову субдисципліну, що концептуалізувалася на базі політичної географії, а нині розвивається на стику географії, історії, політології, соціології, культурології, етнопсихології, аксіології. В її основі – бачення кордону не так як розмежувальної лінії, як у вигляді соціального й політичного конструкту, який детермінує навколишній простір, перетворюючи його на зону комунікацій і взаємовпливів.

¹The Spatial turn: interdisciplinary perspectives / Ed. by B. Warf, S. Areas. London–N. Y., 2009.

²Бурдьє П. Социология политики. М., 1993. С. 299.

У новітньому філософському баченні кордон – це межа «зіткнення свого й чужого, звичного й незвичайного, впорядкованого й хаотичного. Підтримання кордонів – важливий напрям функціонування будь-якої соціальної системи, яка прагне до виділення із зовнішнього середовища й відтворення внутрішньої ідентичності». Підтримуючи діалогічну гру свого і чужого, кордон реалізує продуктивну тенденцію усвідомлення власної самотності; він виконує захисні функції і відіграє роль обмежувального символу. Водночас звертається увага на те, що непроникність кордонів у сучасному світі легко долається на рівні корупційних взаємодій. «Результатом цього взаємозв'язку виявляється звуження радіусу довіри, примноження образів ворога й ірраціоналізація сприйняття інших систем переконання, що здатне підірвати не лише діалог з чужими, але й символічні підвалини відносин між своїми»¹.

В історичному вимірі кордон виступає не лише як географічна, геополітична чи адміністративна, але й як психологічна межа. «Навіть якщо офіційні обриси кордонів не змінюються, можуть змінюватися погляди на те, що ці кордони собою являють, чи є вони механізмом співробітництва, кооперації, чи бар'єром, що захищає від зовнішніх впливів»². Травмуючим чинником можуть бути й спогади про минулі функції кордону і пов'язані з ними несправедливості й образи; не випадково прилеглі до кордонів регіони відзначаються, як правило, підвищеною соціальною напругою. Польський антрополог М. Герцфельд увів для позначення цього символічного простору поняття «локальна теодицея» – місце, ніби спеціально призначене для з'ясування несправедливостей світу, що нас оточує, і відшкодування тягара відповідальностей і провин. Саме в пунктах перетину товарів, ідей, людей і символів формуються, за Герцфельдом, «неспівмірні, гетерогенічні категорії, відмінні від тих, що застосовуються у звичних класифікаційних системах». З цього погляду пограниччя є «матеріалізованим пунктом зламу таксономії»³.

Через владу і окреслюваний нею простір визначають кордон правники й політологи. У теорії держави кордон – це не лише лінія на географічній карті, рубіж певного географічного простору чи території, але край простору влади – території, страатифіковані за допомогою владних технологій. Це також зона зіткнення, перетину, взаємонакладення різних структур і просторів влади⁴. У сучасній геополітиці грань проводиться ще чіткіше: «лінія, що розділяє сфери дії суверенітетів, в межах яких відбувається вирівнювання статусу територій»⁵. Теоретики політичного менеджменту, навпаки, тяжіють до метафоризації, характеризуючи кордон як «зовнішню “обшивку” держав, сферу їхніх контактів і тертів»⁶.

У міжнародному праві кордон виступає водночас як бар'єр і як зона контакту. За допомогою візових та митних бар'єрів держави захищають власні економічні інтереси й національну безпеку, і тоді на перший план виступає бар'єрна функція

¹ Горин Д. В кольце заклятых других: имитация целостности и ловушки социального мышления // Неприкосновенный запас. 2010. № 3. С. 75–77.

² Макарычев А. «Игра понятий»: новая геометрия регионализма в современном европейском контексте // Международные процессы. 2003. № 3. С. 70.

³ Herzfeld M. Antropologia. Praktykowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. Kraków, 2004. S. 193–216.

⁴ Королев С. А. Российская граница как край пространства: генезис и технологии // Россия и современный мир. 2002. № 2. С. 5.

⁵ Леш А. Пространственная организация хозяйства. М., 2007. С. 48.

⁶ Шлегель К. Европа – пограничная страна // Вестник Европы. 2003. № 9. С. 34.

кордону. Але кордони мають бути достатньою мірою проникними для людей, товарів, інформації, фінансових потоків; у цьому разі виявляється задіяною на-самперед їхня контактна функція. Зростання її ролі потягнуло за собою появу окремого наукового напрямку, зайнятого вивченням транскордонності – міграцій, прикордонних контактів, євро регіонів тощо.

Пріоритетними напрямками лімологічних досліджень вважаються також проблеми прикордонної безпеки, впливу геополітичної ситуації на характер реалізації й захисту національних інтересів у прикордонному просторі, впливу міграційного чинника на ситуацію на прикордонні. Прикладні відгалуження лімології зайняті переважно проблемами, пов'язаними з охороною кордону. Одним з них є прикордонологія, яка ставить собі за мету наукове забезпечення прикордонної політики.

Спеціальним об'єктом дослідження стає й дискурсивна складова транскордонності. Дедалі більшого розвитку дістають уявлення про пограниччя як соціальні конструкти, сформовані відповідними дискурсами. Предметом спеціального аналізу стають образи кордонів і погранич, у тому числі й значною мірою міфологізовані. Особливої актуальності набувають екополітичні підходи, що вивчають проблеми транскордонних забруднень. У лімології сформувалася окрема міждисциплінарна галузь, що досліджує транскордонні еколого-політичні проблеми.

З лімологією тісно корелює популярна у сучасному світі субдисципліна, яка має назву *Border (Boundary) studies* («фронтир-студії»). Інколи її ототожнюють з лімологією або повністю вводять у її предметне поле. На наш погляд, чинити так не зовсім коректно. Лімологія – наука переважно політико-правова, базована на постулатах міжнародного права. «Розчинити» в ній величезний масив історичних, культурологічних, етнологічних, релігійознавчих та інших досліджень, виконаних в ключі «фронтир-студій», поки що не уявляється доцільним. Можливо, коли сформується остаточно як науковий напрям історична лімологія, постане питання про її інтеграцію з *Border studies*. Сьогодні говорити про це передчасно.

Відомий французький політолог, директор Європейської геополітичної обсерваторії Мішель Фуше запропонував розрізнити два поняття – *front* і *frontier*. Першим поняттям він позначає доволі чітку лінію між територіями, що відділяє простір «свого» від «чужого». Це може бути кордон по вододілу, по лінії гірських вершин, міждержавний кордон. Другим – символічний або уявний поділ простору, який передбачає наявність погранич без чіткої розподільчої лінії. Фронтирами в його уявленні є, приміром, етнічні чи культурні кордони. М. Фуше уведе також поняття «діада» на означення ділянки державного кордону, яка розділяє дві сусідні держави¹.

Введення в термінологічне поле поняття кордону в етнокультурному розумінні пов'язують з іменем норвезького вченого Ф. Барта. Внутрішні маркери етнічності й регіональності Барт розглядав як результат історичних, політичних, економічних умов і конкретних ситуацій; культурні відмінності він виводив не так з впливу об'єктивних чинників, як з індивідуальної свідомості і продиктованої нею ролі поведінки членів тих або інших груп. Символічні лінії поділу створюються, за Бартом, за допомогою етнічних маркерів (діакритиків) – тих елементів культури, які обираються членами групи для акцентування своїх відмінностей від інших. Ці діакритики (Дж. Армстронг називав їх «символічними прикордонниками»), як правило, стають об'єктом гострої конкуренції, пов'язаної з відносинами влади

¹ *Foucher M. Fronts et frontieres. Un tour du monde géopolitique. Paris, 1991. P. 5–15.*

й підпорядкування. При цьому боротьба ведеться як за право визначати кордони, так і за вибір маркерів¹.

Продуктивними для дослідження проблем кордонів і прикордоння виявилися й деякі постмодерністські підходи. Вони дали змогу «засипати прірву» у дослідженнях зовнішньої і внутрішньої політики, увести проблему міждержавних кордонів у контекст кордонів як глобальних сутностей. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині і відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культурного кордону, далеко не завжди співмірного з формальними кордонами. Розпочалися ґрунтовні дослідження кордонів з погляду безпеки, зокрема мілітаризованих зон. Особливий науковий напрям концентрує увагу на дослідженні проникності тих чи інших кордонів і їхній диференціації за цією ознакою.

Під сильним впливом постмодернізму кордони почали значно більш активно досліджуватися крізь призму концепцій світових систем та ідентичностей. Світ-системна теорія має у своїй основі класичну тричленну схему «центр – напівпериферія – периферія». Стосовно теорії кордонів такий підхід виливається у розгляд останніх на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному, локальному.

У тісний зв'язок із проблемою центр-периферійних відносин поставили проблему погранич С. Роккан та його школа. Структура кордонів і ступінь контролю над ними, за Рокканом, багато в чому визначається концентрацією, конкуренцією чи збігом центрів різних типів – адміністративних (військових), економічних чи культурних. Висока концентрація центрів на певній території створює явище просторової сегментації, яка за сприятливих умов стимулює прагнення до сецесії, а за менш сприятливих спричиняє масову міграцію. У ситуації «закритості» центр намагається контролювати не лише територіальні, але й соціокультурні кордони; повна закритість веде до жорсткої політики асиміляції або, навпаки, до розпаду держави. Тому кожна, особливо поліетнічна, держава має сполучати політику інтеграції меншин із певним ступенем консолідації кордонів та оптимізації їхньої конфігурації. У державах, які Роккан називав поліцефальними (із ланцюгом окремих центрів), це завдання на порядок ускладнюється внаслідок жорсткої конкуренції інтересів еліт².

Інтенсифікація глобалізаційних процесів увела проблему погранич у контекст «стиснення світу», взаємопроникнення, транскордонності. У політичній географії, політології, геоекономіці з'явилися спеціальні наукові напрями, сконцентровані на дослідженні «транскордонних регіонів» (формула В. Колосова). Традиційні (історико-картографічні, класифікаційні, функціональні та інші) лімологічні підходи були доповнені постмодерністськими (світ-системно-ідентичнісним, кордонів як соціальних уявлень, екополітичним, ПВП-підходом тощо). Акцент у нових підходах робиться на розмиванні географічних меж і регіональних складників політичних, соціальних, культурних відносин. Наголошується також на тому, що глобалізація як процес не вкладається в рамки однозначності. Це – глибоко діалектичне явище, в якому переплітаються стимули інтеграції й взаємовідштовхування, виникають і нові транснаціональні соціальні зв'язки й простори, і нові різновиди локальних

¹Barth F. Introduction. Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference. London, Bergen, 1969. P. 14, 35. Armstrong J. Nations before nationalism. Chapel Hill, 1982. P. 6.

²Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. 2006. № 4. С. 48–50; Його ж. Центр-периферийная полярность // Там само. С. 74.

культур. Водночас із «віртуальним», а то й реальним стиранням територіальних, культурних, мовних кордонів інтенсифікуються зв'язки й залежності, здатні сприяти як єдності, так і диференціації соціокультурного простору. Потужні хвилі уніфікації й стандартизації розмивають традиційні уявлення про самотність і суверенітет.

Запропоновані А. Паасі, Д. Ньюменом, П. Тейлором та іншими дослідниками моделі взаємозв'язків між кордонами та ієрархією територіальних ідентичностей відкрили шлях до дослідження кордонів як соціальних конструктів і відповідних символів. Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця (*sense of place*) та вкоріненістю (*rootedness*), а також прив'язаністю до місця (*attachment to place*). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів територіальних ідентичностей – ідентифікації з місцем (*place-identity*), локальних ідентичностей (*local identity*), регіональних ідентичностей (*regional identity*), ідентифікації із середовищем (*enviromental identity*) чи з місцем проживання (*settlement identity*). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, яка трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій¹.

Помітним прогресом у кордонознавстві став вихід географії у суміжні сфери наукового знання – культурну антропологію, історію, соціологію. Зародження і розвиток неklasичних наукових методів дали потужний поштовх розвитку культурної географії й антропогеографії; широке використання поняття ландшафту стимулювало оформлення імажинальної географії. Наприкінці століття різко актуалізувалися проблеми регіональної ідентичності й регіональної (просторової) міфології. Формується, за визначенням Д. Зам'ятіна, спільне гуманітарно-географічне концептуальне поле, в якому органічно співіснують різні відгалуження культурної антропології, культурології, політології, історії (особливо регіональної й локальної), літературознавства, комплексного містознавства й регіонаознавства. У перехідній ментальній зоні, на стику науки, філософії й мистецтва формуються гібридні художньо-дослідницькі напрями, провідне місце серед яких належить метагеографії².

У межах лімології застосовується цілий ряд класифікацій кордонів за різними критеріями. Відповідно до запропонованого О. Дж. Мартінесом функціонального підходу кордони поділяють на відчужувальні (*alienated*), співіснуючі (*co-existent*), взаємозалежні (*interdependent*) та інтегровані (*integrated*)³. В основу типології тут покладено ступінь інтегрованості – від запровадження прикордонного регіону до утворення повністю інтегрованих територій.

Історичний критерій передбачає поділ кордонів на антецедентні, субсеквентні та реліктові. Перші прокладаються по ще не заселених територіях, другі – по вже освоєних, треті є стертими, але закріпленими у ландшафтних відмінностях. Географічний підхід передбачає поділ на природні й штучні кордони. Кордони можуть

¹ Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. № 1. С. 108–114. Менш вдалим, на наш погляд, є запропонований цим автором термін «географічна ідентичність» як еквівалент англомовного *place identity*.

² Зам'ятин Д. Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. 2010. № 4. С. 126–138; Його ж. Метагеографические оси Евразии // Полис. 2010. № 4. С. 22–47.

³ Martinez O. J. Border people. Life and society in the U. S.-Mexico borderlands. Tuscon, 1994.

бути прозорими, напівпрозорими чи закритими. Усі ці класифікації виходять, однак, із домінування географічних чи етнічних чинників. Але ж при всій повазі до теоретичної лімології вона не в змозі охопити проблему кордонів у всій її цілісності й розмаїтті. Бо у найширшому, філософському сенсі кордон – це будь-яка межа, реальна чи віртуальна.

Географи-міжнародники ввели в обіг поняття «бар'єрність» і «контактність» як критерії оцінювання рівня прикордонної безпеки. Першим терміном позначається здатність кордону бути ефективним рубежем проти нелегальних і небажаних транскордонних потоків, другим – спроможність забезпечити проникність для потоків бажаних. У зв'язку з цим постійно зазнають уточнень поняття пограниччя, погранична територія, трансгранична територія, транскордонні географічні структури, регіональні пограничні підсистеми тощо. Термін «пограниччя» (порубіжжя, *borderland*) зазвичай застосовується на означення прилеглої до кордону (з одного або обох боків) зони, виділення якої здійснюється на основі сукупності специфічних ознак, важливих для досягнення певної мети. Погранична територія – ареал, в якому здійснюється реальна або потенційна взаємодія (взаємовплив) сусідніх держав. Трансгранична територія – відносно цілісна природно-антропогенна система, що складається як мінімум із двох взаємопов'язаних приграничних територій і є сферою геополітичних інтересів сусідніх країн.

Зрозуміло, що говорити про чіткість і визначеність цих розрізень не доводиться – як у вітчизняній традиційній, так і у англомовній термінології. Застосоване у «Європейській рамковій конвенції про прикордонне співробітництво територіальних співтовариств і властей» (Мадрид, 1980) поняття *cross-border* за своїм значенням ближче до передачі взаємодії з переходом кордону, а не до взаємодії приграничних територій. Однак у політичному вжитку чіткості у застосуванні понять *cross-border* та *transborder*, як правило, не спостерігається. Зазвичай перше поняття застосовується для характеристики прямих контактів порубіжних регіонів, а друге – для широкого кола варіантів співробітництва. Не існує чіткого розмежування термінів «приграничне співробітництво» і «трансграничне співробітництво» і в російській мові. Можливості української мови у даному разі ширші – завдяки паралельному застосуванню термінів, похідних від «кордону» й «границі», й усталеному поняттю «порубіжність». Однак до чіткого нормативного розведення порубіжності, пограничності й прикордонності справа поки що не дійшла.

Усвідомлює це сучасна людина чи ні, але все її життя проходить у межах кордонів; уявлення про світ без розмежувальних ліній і сьогодні перебувають у площині утопій. Доки існуватимуть державні, регіональні, етнічні інтереси, світ структуруватиметься на основі кордонів. Зростатиме чи зменшуватиметься їхнє значення, залежить від геополітичних розкладів, стану суспільної свідомості і поведінкових стереотипів. Але у будь-якому разі саме кордони ще довго формуватимуть ідентичності й запобігатимуть поширенню усвідомлюваних і непередбачуваних небезпек. У нашому нестабільному світі кордони створюють багатовимірні простори й орієнтири для дистанціювання від «безмежної глобальності». Саме вони «стають інституційними механізмами, які захищають те, що всередині, від того, що ззовні. Не має сенсу обговорювати, чи стає світ “без кордонним”, – смисл і перспективу має міждисциплінарне дослідження кордонів»¹.

¹Бусыгина И. М. Политическая география. Формирование политической карты мира. М., 2010. С. 322.

Відродно водночас відзначити, що наука про кордони й пограниччя доволі швидко пройшла період становлення і у наш час переживає справжній бум міждисциплінарних досліджень. Якщо ще чверть століття тому вона існувала лише як прикладний напрям політичної географії, то нині це сфера фундаментальних інтересів соціологів і істориків, філософів і економістів, міжнародників-правників та культурологів. При цьому відбуваються не лише кількісне прирощення наукових знань, але й серйозні якісні зсуви: у фокусі наукової уваги опиняються як бар'єрні функції кордону, так і його контактні можливості. Лімологія як науковий напрям, зосереджений на дослідженні кордонів, набуває статусу субдисципліни на міждисциплінарних стижах. Її історичному відгалуженню пророкують непогане майбутнє: адже новітні дослідження кордонів переконливо довели, що у більшості випадків нові кордони виникають на місці старих. Не меншою мірою перспективним є і дослідження погранич як зон «взаємопритягання і взаємовідштовхування», емоційно насичених «місць пам'яті», культурних обмінів тощо. Стимулюватиме їх усвідомлення того, що на зміну двополярному світу прийшов поліцентризм, а в такому світі «пограничні стани» потребуватимуть особливої уваги.

Добровільні чи примусові взаємообміни у «контактних зонах» – а такою зоною на різних етапах була практично вся територія України – збагачували мешканців неоціненним досвідом культурного взаємосприйняття. На цій «гібридній» основі формувалися ментальні основи буття, які, увібравши в себе цивілізаційні здобутки кількох культур, сформували відповідні поведінкові стереотипи. Водночас на міжцивілізаційних стижах створювалися «зони напруги», ареали підвищеної конфліктності. Адже незаперечним є той факт, що теракти, військові, релігійні конфлікти та інші прояви просторового екстремізму, аж до найбільших трагедій ХХ століття – світових війн, – мають виразне «прикордонне» обличчя.

Очевидно, що без врахування фактора порубіжності і проблем, які він створював, неможливо зрозуміти ані особливості регіоналізму в його українському варіанті, ані специфіку локальної самосвідомості. Зрештою й геополітичні схеми, які вибудовуються нашими сусідами, також піддаються осмисленню лише в контексті «граничності» та її впливу на мовно-інформаційні, культурно-релігійні та інші процеси. Порубіжність має свої позитивні й від'ємні риси, і тільки від українського народу й зважених дій його еліти залежить, чи буде країна самостійним гравцем на економічному полі й політичній сцені, чи остаточно перетвориться на «транзитний коридор», полігон для апробування чужих ідей і намірів, що не вписуються у концепцію національної безпеки.

Також треба мати на увазі, що підвищені ризики, пов'язані з кордонами та «шрами історії» в умонастроях людей, можна продуктивно досліджувати лише у порівняльній ретроспективі, на базисному фундаменті історичної компаративістики. Варто максимально використовувати не тільки найновіші розробки глобальної та міжкультурної історії, але й інноваційні соціологічні, соціально-антропологічні, геокультурні і геоінформаційні підходи, розробки соціальної психології, етнополітології, теорії управління, конфліктології. Якщо кордон це водорозділ (і міст) між «своїми» і «чужими», то підтримання кордону у належному стані – найважливіший напрямок функціонування будь-якої соціальної системи, орієнтованої на формування сталої національно-державної ідентичності.

Для України сьогодні першочерговим завданням є гарантування безпеки кордонів. А це означає, що в центрі дослідницької уваги постійно повинні перебувати і реальні проблеми взаємовідносин у приграничному просторі, і осмислення причин

минутих проблем, і уважний аналіз «образів погранич», що існують у політичних, наукових та культурних дискурсах. Треба вчитися жити в сучасному просторі ризиків та вчасно реагувати на виклики ХХІ століття.

4. 4. Ретроспективне дослідження територіального устрою

Хоч з якими критеріями підходити до аналізу системи територіальної організації в Україні, не можна не бачити того, що вона являє собою доволі аморфну цілісність, на стан якої виразно впливають консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, конфронтаційної ментальності, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт. Сучасні політичні події вже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні є довгостроковим чинником і що протистояння умовного Сходу й умовного Заходу – реальність, з якою владні структури повинні рахуватися постійно. Регіональні еліти орієнтуються на різні стандарти націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, ціннісних пріоритетах, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети у політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

Відсутність в Україні спільних для всіх регіонів політичних, ідеологічних і культурних цінностей, здатних консолідувати населення країни як єдину громадянську (політичну) націю, вимагає від владних структур суспільства чіткої стратегії, спрямованої на подолання регіональної біполярності. Реформування адміністративно-територіального устрою в комплексі з оптимізацією регіональної політики повинне зайняти у цій стратегії роль ключової ланки. У ході цієї роботи за умови її належного наукового і ресурсного забезпечення одночасно розв'язуватиметься кілька різнорівневих завдань: зміцнюватиметься самодостатність регіонів, зменшуватимуться диспропорції у регіональному розвитку, вдосконалюватиметься система управління по лінії «центр – регіон», чітко визначиться роль і місце самоврядування як опори громадянського суспільства. Лише на цьому шляху можна покласти край спровокованій політичними елітами «війні законів» і нормативних актів, усунути ознаки розколу в елітному середовищі, відновити єдність правового поля держави. Водночас долатимуться виразні ознаки своєрідного «кентавризму», який виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності і амбівалентності політичної поведінки.

Очевидно, що з реформуванням територіальної організації не можна зволікати, але й поспішність тут може відіграти злий жарт, як уже не раз бувало в українській історії. Проблему регіоналізації як оптимального облаштування політичного простору неможливо розв'язати серією директивних ухвал. Тут потрібне серйозне наукове осмислення всього попереднього досвіду територіальної організації, причому обов'язково на міждисциплінарній основі, із залученням напрацювань не лише економістів і теоретиків управління, але й географів, істориків, демографів, етнополітологів, екологів тощо.

Сталося так, що хоча проблеми територіальної організації були в СРСР постійним предметом досліджень, ракурс їм був заданий відомою формулою «єдності економічного й адміністративного районування». Тому цей напрям був монополізований економіко-географами, а проблеми інституційно закріпленого членування території взагалі випали з поля зору. Тому, як переконливо показав російський

регіонознавець В. Каганський уже після розпаду СРСР, «власна реальність АТП лишається маловивченою; як самостійний і цілком закономірний об'єкт система адміністративного районування майже не досліджується. Немає типологій адміністративних одиниць, які рівною мірою враховували б декларативні і реальні функції таких районів, не виявлена логіка побудови системи АТП, не з'ясовані причини й форми протиріч між декларованою, «ідеальною» логікою АТП і реальними формами адміністративних одиниць»¹.

Усвідомлення того, що «процеси кризово-конфліктного характеру в основі своїй закладені у каркас системи», зумовлює необхідність як з'ясування логіки минулих адміністративно-територіальних перекроювань, так і особливо – розробки теоретико-методологічних моделей осмислення процесів, які той же автор називав «територіальною тектонікою», з метою уникнення небажаних біфуркацій. Міждисциплінарність проблеми і розмаїття методологічних підходів вимагає особливої уваги до ключових дефініцій. Основні напрями моделювання й аналізу можна представити у такому вигляді: осмислення факторів, що обумовлюють еволюцію адміністративно-територіального поділу, інвентаризація тезаурусу територіальної структури (простір, територія, місце, регіон, регіоналізація, адміністративно-територіальна одиниця тощо), систематизація одиниць територіального поділу у часовому вимірі (кількість, статус, ієрархія, розміри території, кількість населення), аналіз динаміки трансформації адміністративно-територіальних кордонів, особливостей управління територіями і місцевого самоврядування. Цікавим може бути просторовий аналіз конфігурації територіально-адміністративних одиниць на основі зіставлення картографічних зображень по періодах, із виявленням закономірностей районування. О. Шульгіна наголошує на важливості критичної оцінки системи територіального устрою на кожному етапі, а також виявлення тенденцій змін адміністративно-територіального поділу як основи системи державного територіального управління (збільшення або зменшення числа адміністративно-територіальних одиниць, укрупнення їх чи подрібнення; зміна критеріїв, принципів формування системи адміністративно-територіального поділу)².

Жодне історичне дослідження немислиме без створення географічного образу країни – цим поняттям позначається як її зовнішнє сприйняття (кордони, членування території, конфігурація регіонів), так і її внутрішній політичний і культурний «ландшафт» (регіональна ідентичність, система розселення, особливості топоніміки тощо). Аналізу адміністративно-територіального поділу при цьому надається першорядного значення, оскільки до нього «прив'язані» бюджетна й фінансова системи, статистичний облік, прогнози розрахунки. Для системи управління територіями багато важить не тільки бачення сьогоденної регіональної структури, але й проникнення у глибину століть з метою з'ясування мотивації наших пращурів щодо територіальних поділів і переділів.

Можна сказати й більше: дальший успішний розвиток регіоналістики значною мірою залежить від ступеня дослідження проблем територіальної організації на всіх історичних етапах, доступних осмисленню. Адже ретроспективний погляд на те, як влада структурувала підпорядкований їй простір, шукаючи оптимальний з її погляду статус периферій щодо центру, як ламала усталені вже адміністративні

¹ Каганский В. Л. Административно-территориальное деление: логика системы и противоречия в ней // Известия РАН. Серия географическая. 1993. № 4. С. 85–86.

² Шульгина О. В. Административно-территориальное деление России в XX веке: историко-географический аспект // Вопросы истории. 2005. № 4. С. 23–24.

межі, якщо вони здавалися їй незручними, як вводила нові щаблі управління, пристосовуючи їх до ускладнених потреб, як перекроювала карти, щоб зменшити відстань між собою і підлеглими – це занурення у скарбницю історичного досвіду, в якій можна знайти і приклади, гідні наслідування. Не йдеться, зрозуміло, про прямі запозичення – радше про аналогії, які, як показав у свій час М. Вебер, здатні допомогти у простеженні зміни різних видів поєднання і розділення господарчих, адміністративних та інших функцій, а, отже, прояснити співвідношення раціональності й ірраціональності у житті соціумів¹.

Територіально-ієрархічна структура у кожній країні виростає з історичного досвіду тривалого співіснування людських спільнот і вибудовується відповідно до владної ієрархії. В ідеалі у ній мають враховуватися розміри і освоєність території, густота населення і його етнічні характеристики, стан комунікацій, історичний досвід соціально-економічних міжрегіональних зв'язків тощо. На практиці ж на параметри адміністративно-територіального устрою найбільшою мірою впливають політичні і геополітичні чинники. Кількість, розміри, конфігурація адміністративно-територіальних одиниць здавна визначалися правителями відповідно до результатів воєнних зіткнень, династичних угод, потреб освоєння «нічийних» територій.

Аналіз особливостей еволюції адміністративно-територіального устрою українських земель ускладнений тривалою бездержавністю і розчленованістю ареалу українського етнічного розселення, умовним характером міждержавних і міжрегіональних кордонів. Лише незначною мірою територіальні зміни, що мали здебільшого стадіально-циклічний характер, зумовлювалися внутрішніми потребами розвитку територій, особливостями розселення чи розвитком природних взаємосуперечливих процесів інтеграції та фрагментації. Значно частіше вони були продиктовані власними, здебільшого геополітичними й фінансовими, інтересами держав-метрополій, для яких українські землі були «окраїнами», а то й «внутрішніми колоніями». Перебуваючи на стику різних цивілізацій, територія України упродовж віків була своєрідною буферною зоною, ареалом співіснування різних культурних традицій і управлінських систем.

Сучасний національно-територіальний простір України – узагальнений підсумок тривалої еволюції, в ході якої химерно перепліталися династичні й геополітичні інтереси, практичні потреби, далекосяжні політичні розрахунки. На кожному новому історичному етапі виникали нові центри тяжіння і нові просторові конфігурації. Простежити в деталях картину усіх поділів і переділів практично неможливо, бо вони відбувалися не лише на рівні великих територіальних утворень – воєводств, полків, губерній, областей, але й на середньому й низовому рівнях, до того ж «перемалювання карт», як правило, тягнуло за собою і зміну форм управління. Дослідження цих змін у звичній для вітчизняних істориків манері – по періодах – теж не завжди може виявитися продуктивним, тому що принципово різні форми територіальної організації не так уже й рідко співіснували – приміром, губерньська система запроваджувалася при збереженні основ полкового устрою. В ідеалі кожна з цих форм варто досліджувати окремо – на всьому просторі їхнього існування. Тут же доведеться задовольнитися схематичним відтворенням загальної картини перекроювань територій, пов'язаних насамперед зі змінами в їхньому політичному статусі.

¹ Вебер М. История хозяйства. Город. М., 2001. С. 21.

Свого часу ще В. Кубійович переконливо довів, що адміністративний поділ рідко перебуває в гармонії з географічними поділами. «Він є компромісом різних тенденцій, а саме – давнього адміністративного поділу, актуальних політичних і національних тенденцій щодо господарських змін і господарської еволюції, стану комунікації, притяжної сили більших осередків тощо»¹. Традиції районування в Україні сягають глибини віків; в них відбилися сформовані історично особливості досвіду багатьох поколінь, пов'язані із способами розселення людей, природо-користуванням, організацією господарства, соціального устрою. Мірою розвитку суспільних процесів зменшувалася роль природних факторів, натомість зростало значення соціокультурних, сполучених із політичними розрахунками. Оскільки у багатостолітньому часовому діапазоні відносини між імперськими центрами й українськими регіонами складалися за схемою «домінування – підкорення», «горизонтальні» міжрегіональні зв'язки були, як правило, слабкими.

«Прив'язка» районістики до адміністративно-територіального поділу виражена особливо рельєфно і простежується на всьому просторі доступного осмисленню історичного знання. В Україні основними одиницями адміністративно-територіального поділу в різні часи були землі, волості, воєводства, повіти, полки, сотні, намісництва, губернії, комітати, жупи, округи, райони, області. Як просторові форми організації суспільного життя вони певною мірою структурують картину організації управління на місцях на різних історичних етапах, допомагають створити оптимальне уявлення про регіональні та інші групові інтереси, особливості ментальності населення різних частин України, національні традиції в побуті. Кожен тип перелічених територіальних утворень тією чи іншою мірою був об'єктом історичних досліджень. Спроба осмислення еволюції вітчизняного адміністративно-територіального поділу у майже тисячолітньому часовому діапазоні нами зроблена у двотомній монографії «Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування» (К., 2009). Запропоновану в цій праці схему періодизації територіально-ієрархічної структури вважаємо доцільним відтворити і в даному дослідженні.

Зрозуміло, що не варто жорстко прив'язувати особливості регіонального розвитку лише до специфічності територіальної організації на різних історичних етапах. На формування просторових відносин впливали характер освоєння простору, тип етнічного розселення, ступінь урбанізованості території і ще багато чинників. Доволі умовні внутрішні кордони України, за Н. Яковенко, розділяли не лише держави і адміністративно визначені території, але й мовні та етнічні групи, релігії, ареали відмінних економічних укладів, культурні системи, і саме це зробило українські терени «яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів»². Але доля України склалася б інакше, якби членуванням її майбутньої території не займалися у чужих столицях. Чіткий регіональний поділ, що став наслідком тривалої розчленованості, успадкувала й незалежна Україна – разом з незбігом ціннісних орієнтацій на масовому і елітному рівнях. Простеження етапів у розвитку процесів регіоналізації може бути корисним для відтворення причин регіональної строкатості і мінімізації її ймовірних негативних наслідків.

¹ Кубійович В. Поділ земель, де живуть українці, на географічні країни // Історія української географії. 2001. № 3. С. 28.

² Яковенко Н. Паралельний світ. К., 2002. С. 333.

Доводиться визнати, що у виділенні таких етапів не можна обійтися без чималої дози суб'єктивності. Польська дослідниця Б. Скарга справедливо звертає увагу на абсолютну умовність в упорядкуванні історії: «коли ми виступаємо з новою пропозицією періодизації в історії, то ця пропозиція більше говорить про нас самих, ніж про досліджуване минуле, оскільки у цій пропозиції криються наші уявлення про час, історію, суспільство тощо»¹. Однак вірно і те, що історія має свої вузлові пункти і свої фази, без виокремлення яких неможливо зрозуміти закономірності історичного розвитку, обумовлені як геополітичними, так і внутрішніми чинниками. Простежуються певні фази і у складній палітрі поділів і переділів української території. Умовно у ній можна виділити 7 періодів.

Перший період пов'язаний із переходом від архаїчної родо-племінної організації до впорядкованої системи адміністративного управління у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві. Давньоруські літописи та інші писемні джерела XI–XIII ст. містять згадки про перші територіальні утворення, що прийшли на зміну племенам (Галицьку землю, Надбужжя, Холмщину (Забужжя), Перемишлянщину, Надросся, Переяславщину, Київщину). Система адміністративного управління Київської Русі генетично виросла із родоплемінного ладу і військово-десятичної організації, але була істотно скоригована розвитком міського самоврядування (віча) і зміцненням спадкових князівських династій, регламентацією правових відносин. Поділ на землі досить органічно відбивав традиції розселення, пов'язані з особливостями господарювання, етнічною, культурною специфічністю. Та матриця владних відносин, яка сформувалася на Русі, відтворювала особливості різних форм соціально-економічного освоєння території і її членування. Зрештою і її занепад став наслідком того, що регіонально-корпоративні інтереси знаті взяли гору над загальнодержавними.

О. Мостяєв бачить у міжусобній боротьбі князів Русі передумову першої із значних біфуркацій в історії України, коли здійснювався вибір шляхів розвитку між централізованою та роздрібною державою. Ця біфуркація була спричинена насамперед природним послабленням зв'язків між північними та південними регіонами країни, населеними різними племенами і народностями, і пов'язаним з цим превалюванням регіональних інтересів. Формування багатоцентрової системи політичних і культурних тяжінь у цих умовах стало неминучим². Процес дроблення могутнього державного конгломерату тривав більш як півтора століття. Якщо в середині XII ст. на Русі налічувалося лише 15 земель-князівств, то напередодні монгольської навали на цьому просторі існувало вже до півсотні квазідержавних утворень.

Період феодальної роздробленості Русі в сучасній літературі здебільшого розглядається не як розпад держави, а як зміна форм державного устрою – «відносно єдину й централізовану монархію змінила монархія федеративна»³. О. Субтельний ввів для характеристики цього періоду поняття «регіоналізм»; його прояви він бачить насамперед у тому, що князі, особливо молодші за віком, а також впливові бояри, усвідомили безперспективність для себе боротьби за Київ, і зосередили увагу на розширенні і збагаченні своїх вотчин. Із занепадом Галицько-Волин-

¹ Скарга Б. Межі історичності. К., 2002. С. 6.

² Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. К., 2004. С. 112–113.

³ Історія України. Навч. посібник / За ред. В. А. Смолія. 3-тє вид. К., 2002. С. 44.

ського князівства автор пов'язує епохальні зміни – українські землі більше не становитимуть серцевину важливих політичних об'єднань, а населенню доведеться боротися і за політичне самовизначення, і за власне існування як окремої етнічної та національної спільності¹.

Вакуум влади, що виник на південних теренах занепакої ще недавно могутньої держави, загострив боротьбу за її землі між сусідами – Великим князівством Литовським, Польщею, Угорщиною, Московією. Хоча формальними володарями цих територій були монголи, їхніх сил було замало для управління величезними просторами. Історики й досі дискутують навколо того, був перехід руських земель під владу Великого князівства Литовського добровільним чи це було завоювання. У різних князівствах цей процес мав свої відмінності, але загалом можна погодитися з думкою тих, хто вважає: інкорпорація українських земель до ВКЛ була здійснена на договірних началах, у формі кондомініуму, при збереженні данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди². Маємо, отже, своєрідну дипломатичну угоду між ВКЛ і Золотою Ордою, за якою вирішувалася доля спадщини Русі і її новий статус.

Із втратою власної державності русичів і вимушеним засвоєнням чужих адміністративних моделей пов'язаний другий період у розвитку адміністративно-територіальної системи на українських землях. Перехід східних українських земель під владу Великого князівства Литовського вніс спочатку небагато змін в адміністративну систему. Київська і Волинська землі, а пізніше Чернігівщина й частина Поділля існували на правах удільних князівств, очолюваних представниками правлячої литовської династії, зберігався і давній поділ на волості й округи. Хоч замість удільних князівств поступово впроваджувалися намісництва, окремим землям ще за часів Вітовта видавалися привілеї (уставні земські грамоти) на підтвердження специфічних особливостей їхнього внутрішнього устрою за принципом «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо»³. До появи Литовських статутів, з якими пов'язана кодифікація права у ВКЛ, саме цими грамотами регулювався устрій окремих земель і їхні взаємовідносини з центральною владою.

Децю відмінним був адміністративний устрій Галичини, яка в середині XIV ст. потрапила під владу Польщі. До смерті короля Владислава Ягайла (1434) вона ще не була перетворена на провінцію польської держави, являючи собою домен (приватне володіння) польського короля. Зберігалася руська адміністративна система староств: разом з намісниками короля – каштелянами – старости зосереджували у своїх руках майже всю політичну і судову владу. Їм підлягали місцеві городові воеводи.

Об'єднання Корони Польської і Великого князівства Литовського у 1569 р. докорінно змінило статус українських земель: вони перейшли під юрисдикцію Польщі і стали об'єктом посиленої експансії, колонізації, покатоличення. Під тиском колонізації поступово витісняються залишки адміністративної системи Давньої Русі; цей процес супроводиться вимушеним засвоєнням адміністративних схем Польщі, Угорщини. Попередні центри і межі земель в основному зберігалися, але назви вже були переважно нові – воеводства, повіти, комітати. А проте поділ на

¹ *Субтельний О.* Україна. Історія. К., 1991. С. 61,70.

² *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998. С. 81.

³ Про відносність цього принципу див.: *Блануца А. В., Ващук Д. П.* Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV – XVI ст.) // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 11–23.

воєводства, що генетично виріс із польської удільної системи, не витіснив остаточно старий земельний і крайовий поділ. В «Описі Європейської Сарматії» О. Гваньїні, виданому у Кракові 1611 р., фігурують Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воєводство¹.

XIV–XVI ст. – період найбільш інтенсивної регіоналізації України. Істотні відмінності виникають насамперед у правових системах – у північній частині України діяло давнє руське право, у Галичині і у багатьох містах ВКЛ переважало німецьке, у Підкарпатській Русі – волоське. На деяких територіях Полісся норми Литовських статутів 1529 і 1566 рр. зберігали силу аж до XIX ст. Відповідно формувалися відмінності у принципах землеволодіння й землекористування, формах громадського устрою, у всій традиційно-побутовій культурі.

Яскравою своєрідністю відзначався козацький етнокультурний пласт, що мав власну систему організації з елементами духовно-лицарських начал і своєрідними традиціями військового побратимства. Особливий науковий інтерес становить дослідження притаманних запорозькому козацтву механізмів прямої демократії, зокрема інституту козацької ради («рицарського кола»). На жаль, початковий етап історії Запорозжя дуже слабо відображений у джерелах, і справа тут, як точно підмітив П. Сас, не тільки і не стільки у руйнівному впливі часу, а й у тому, що тогочасне запорозьке козацтво «існувало в межах материка усної культури»². Утім навіть з уривчастих відомостей, залишених у подорожніх нотатках і описах Б. Папроцького та Г. Боплана, досить виразно вимальовується військово-корпоративний, з помітною рицарською орієнтацією, устрій запорозької спільноти. Найбільш виразні притаманні йому специфічні риси – апелювання до звичаїв («старовини») як стала ментальна установка, високий моральний авторитет «старших козаків», повага до символів і ритуалів, особлива «метамова» з акцентом на вищості громади щодо будь-якого посадовця, не виключаючи гетьмана. Секрети тривкості особливого статусу Запорозжя значною мірою пояснюються опорою на традицію у сполученні із запозиченням елементів тогочасного «рицарського права».

В. Смолій та В. Степанков звертають увагу на надзвичайно важливе значення для розвитку національної самосвідомості українців процесу творення козацтвом підвалин державності в південному регіоні Наддніпрянщини. Становлення тут самоврядування, судочинства, військової організації перетворило владу польського короля на формальну – за висновками сучасників, козаки «наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку». З кінця XVI ст. у козацькому середовищі виношуються ідеї запровадження власного адміністративно-територіального устрою, які дістали оформлення у вигляді 6 полків під час складання козацького реєстру 1625 р.³

Істотний вплив на систему територіальної організації українських земель справляло поширення в містах німецького (магдебурзького) права з певними ознаками самоврядування. Вплив цей був неоднозначним. З одного боку, звільнення міст, що дістали магдебурзьке право, від юрисдикції урядової адміністрації перетворило міщанство на окремий стан і сприяло наближенню рис українського місь-

¹ Гваньїні О. Хроніка Руської землі // Всесвіт. 2000. № 11–12. С. 127–136.

² Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля-сваха»: соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-і рр. XVI – початок XVII ст.) // Соціум. К., 2002. Вип. 1. С. 55.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. С. 16.

кого устрою до відповідного західноєвропейського. З другого боку, німецьке право, за М. Грушевським, розривало традиційні зв'язки міст із прилеглою сільською округою і між собою, погіршувало соціальний статус українців, перетворювало колегії райців і лавників на замкнуті прижиттєві корпорації. Від незалежності міст невдовзі «лишився порожній звук»¹.

Третій період у розвитку адміністративно-територіальної системи збігається з часом формування власної української державності в результаті завоювань Національної революції середини XVII ст. Те, що відбувалося у цей час в Україні, вписувалося у складний процес формування в Європі нової системи політичних структур і державних інститутів на ґрунті перетворення «приватних» сюзеренно-васальних відносин на міждержавні. Претендуючи на певний міжнародний статус, українська козацька держава могла легалізуватися в очах володарів сусідніх країн лише шляхом відмови від прямого підпорядкування Війська Запорозького польському королю і переведення колишніх відносин підданства у формат протекторату. У тогочасних європейських традиціях полівасалітетної залежності це могло диктувати одночасний пошук кількох сюзеренів. Від втрати власної правосуб'єктності і місцевих традицій державу Богдана Хмельницького врятувала наявність власного, хоч і не тривалого в часі, але глибоко закоріненого досвіду територіальної організації у вигляді полкового устрою, сполученого з початками міського самоврядування.

Скасування польської системи адміністративно-територіального устрою і запровадження полкової структури було важливим елементом національної самоідентифікації і водночас надзвичайно цікавим, вимушеним обставинами воєнного часу, експериментом введення в систему адміністративно-територіального поділу рис військової організації. Специфічна ієрархія територіальних одиниць (полки, сотні, курені) підпорядковувалася завданням ведення війни і саме в час воєнних дій найкраще виявляла свою ефективність.

За Я. Дашкевичем, полково-сотенний адміністративний устрій не мав жодних аналогій серед ближчих і дальніх сусідів України XVII–XVIII ст. За типом влади Україна являла собою військово-демократичну козацьку республіку з політично-адміністративною військовою та судовою владами. Козацька військова адміністрація контролювала всі сфери суспільного життя (крім релігійної)². Систему, що виникла, І. Стороженко вважає територіально-міліційною. Територіальні сотні полку були базою для формування тактичних підрозділів (похідних сотень) і забезпечення їх підготовки та бойової готовності³. Упродовж більш як століття автономія Війська Запорозького базувалася на інституційній моделі військово-політичної організації, поєднаній з певними традиціями, запозиченими із польського шляхетського устрою.

Притаманні новій адміністративній системі ознаки децентралізації диктувалися насамперед економічною і військовою необхідністю: молода держава намагалася скоротити відстань між своїми владними структурами і населенням. Але в своїй основі полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій являв собою по суті першу спробу врахування в територіальній організації українських інтересів,

¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С. 142–143.

² Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII–XVIII ст. на Україні – штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. 1990. № 1. С. 7.

³ Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1. С. 42–46.

етнічних кордонів, традицій розселення. Елементи демократизму у новій державній системі знаходили свій прояв насамперед у дотриманні принципу виборності на всіх рівнях управління – від гетьмана до городского отамана, а також у діяльності «чорних» та старшинських рад, на яких розв'язувалися основні проблеми суспільного життя. Струнка ієрархія територіальних одиниць і відповідність тогочасній системі розселення вигідно відрізняла цю систему від нав'язаних ззовні: не випадково вона утверджувалася і в місцях нової колонізації, зокрема на Слобожанщині.

Створена в ході Визвольної війни полкова система адміністративно-територіального устрою виявила подиву гідну життєздатність: навіть після поділу України по Дніпру, коли на місці єдиної держави з'явилася кілька залежних із мінливими кордонами, метрополії мусили миритися із спорадичним відродженням полкової системи – на Правобережжі до 1714, на Слобожанщині до 1765, на Лівобережній Україні – до 1782 р. Але той конструктивний потенціал, який ця система містила, поступово втрачався, з одного боку, під впливом цілеспрямованих руйнівних зусиль держав-метрополій, а з другого – внаслідок перетворення «однодумного громадського суспільства» (М. Максимович)¹ на конгломерат кількох «гетьманів» з виразним міжстановим і внутрішньостановим розшаруванням. Закриття козацької старшини на власних станових інтересах все частіше спонукало її вибудовувати систему суспільних відносин на хиткому фундаменті соціальної відчуженості і протистояння.

Четвертий період у розвитку адміністративно-територіальної організації на українських землях збігається із поширенням на українські землі російського та австро-угорського адміністративно-територіального устрою. Атмосфера гострої конфліктності, в якій відбувався цей процес на Лівобережжі, створювалася як експансіоністським за своїм характером типом російської модернізаційної моделі, так і специфічними інтересами значної частини козацької старшини – тими, які все ще лежали переважно у площині західних ціннісних орієнтацій. Невдача антиросійського виступу І. Мазепи понизила планку її домагань, але ідея автономії і надалі підживлювала протестні настрої. Австрійська модернізаційна модель була більш поміркованою, з деякими ознаками «освіченого абсолютизму», але не менш централізаторською. Специфічність її полягала у невизначеності статусу Галичини та постійному перекроюванні її територіальних обрисів. Політика за схемою «поділяй і володарюй» базувалася тут на подвійних стандартах і преференціях для польської спільноти, якій відводилася роль провідника австрійського впливу на українців (русинів); останні вважалися малоосвіченими і органічно нездатними до участі в управлінні.

У процесі ліквідації української автономії Росія поступово вводила поділ на губернії (намісництва) та повіти, а Австро-Угорщина – на провінції (коронні краї), які поділялися на округи (у Закарпатті – жупи). В обох імперіях адміністративні межі проводилися довільно, без врахування економічної доцільності, регіональних, етнічних особливостей.

Як зазначав Д. Багалій, створена у 1775 р. в Російській імперії система губернських установ «була заснована на поліцейському і фіскальному принципі» і тому виявилася «штучною, такою, що не ґрунтувалася на господарсько-економічних ознаках»². До уваги бралася майже виключно чисельність населення –

¹ Максимович М. А. Собрание сочинений. К., 1876. Т. 1. С. 564.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 2, спр. 1048, арк. 91.

300–400 тис. для губернії і 20–30 тис. для повіту. Росія формувала свій адміністративно-територіальний устрій відповідно до величезних розмірів своєї території, для України визначені адміністративно-територіальні одиниці були надто великими. Не завжди раціонально розташовувалися і їхні центри. Запровадження у 80–90-х роках XVIII ст. паралельно з губернською системою укрупнених адміністративних одиниць – намісництв стало новим етапом у процесі уніфікації територіальної адміністрації.

Упродовж XIX ст. на українських територіях Російської імперії усталилася триступенева адміністративно-територіальна структура: політичними утвореннями першого порядку були губернії, які на певних історичних етапах об'єднувалися в генерал-губернаторства, другого – повіти, третього – волості і населені пункти. Окремі території мали статус градоначальств. Як експеримент була запроваджена система військових поселень, але від неї досить швидко довелося відмовитися.

Двоступенева система вибудовувалася на територіях, які опинилися у складі Австро-Угорської імперії, де на першому рівні перебували коронні краї, на другому – округи (цинути, жупи). У Східній Галичині неприродне поєднання в одній адміністративній провінції двох народів і польська монополія в управлінні стали причиною гострих тертів і незгод. Але польський чинник теж не можна оцінювати однозначно: поляки давали українцям «наочний приклад національної самоорганізації»¹. Конкуренція з польським націоналізмом сприяла радикалізації галицького регіоналізму. Український національний рух у західному регіоні мав можливість діяти легально, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства.

Упродовж XIX століття регіональна структура Наддніпрянської України вимагувалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники. Виразну специфіку зберігали Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина), Правобережна Україна (за російською термінологією Південно-Західний край), Слобідська Україна, Південна Україна (Новоросія). Що ж до Західної України, то особливості цього регіону визначалися його належністю до західної цивілізації. Щоправда, стосовно XIX століття поняття «Західна Україна» було розмитим і неусталеним – М. Грушевський застосовував його як збірне, що включало і Поділля, і Волинь, і Побужжя². Історики, що працювали в західноукраїнському регіоні, цього поняття взагалі уникали. Для визначення територіальних меж у дослідженнях використовувалися історичні назви – Галичина, Червона або Галицька Русь (Д. Зубрицький, С. Томашівський), Галицько-Карпатська Русь (Я. Головацький), Галицько-Володимирська Русь (С. Шараневич), Червона Русь (О. Партицький), Русь Галицька, Буковинська й Угорська (С. Перфецький), Гуцульщина (І. Франко). А відмінності у суспільно-політичному устрої і соціонормативній культурі Галичини, Буковини й Закарпаття були настільки очевидними, що правомірність віднесення їх до одного регіону ставилася під сумнів і тоді, і пізніше.

З пошуком власних, українських моделей територіальної організації пов'язаний п'ятий період становлення адміністративно-територіального устрою в Україні, який відноситься до часів нетривалого існування УНР та ЗУНР. Вперше в українській історії цим пошукам передував потужний інтелектуальний прорив, спрямований на врахування в адміністративно-територіальному поділі загальноукраїнських

¹ Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. К., 1999. С. 325.

² Грушевський М. Очерк истории украинского народа. С. 282.

інтересів, етнічних меж території, історичних, господарських, військових традицій. Саме в цей час М. Грушевським було розроблено принципово нову концепцію адміністративно-територіального устрою, яка виходила з ідеї відмови від старого губерньсько-повітового поділу та запровадження земельного поділу, глибоко закоріненого у вітчизняній традиції. Відповідно до цієї концепції землі мали бути меншими за губернії, але більшими за повіти. Нова земельна структура базувалася на принципі універсальності: землі мислилися і як судові, і як виборчі округи. Але головним фундаментом її мала стати ідея децентралізації і широкого громадського самоврядування: до компетенції центральної виконавчої влади (Ради Народних Міністрів) планувалося віднести лише «справи, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої й національної самоуправи, або дотикають цілої республіки»¹. Оптимальний територіальний поділ України, доводив Грушевський, мислимий лише на ґрунті «натуральних», реальних зв'язків².

Запропонований Грушевським земельний поділ був покладений в основу «Закону про поділ України на землі», ухваленого Малою Радою 6 березня 1918 р., і закріплений у Конституції УНР 29 квітня. Територію УНР було поділено на 32 землі. За іронією долі день ухвалення Конституції виявився останнім днем існування Центральної Ради, і тому новий адміністративно-територіальний поділ лишився на папері. Як велике досягнення української суспільно-політичної думки слід оцінити Акт Злуки УНР і ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 р. Від цього часу ЗУНР офіційно вважалася «Західною областю УНР». У ній зберігався старий австрійський поділ на округи.

Постий період у становленні адміністративно-територіальної структури в Україні пов'язаний з формуванням державної території УРСР і одночасним територіальним закріпленням результатів нового розчленування України. Ієрархія територіальних утворень в СРСР зазнала значних змін: політичними регіонами першого порядку стали союзи, другого – автономні республіки (в УРСР – Молдавська автономія). На третьому рівні існували області (з 1932 р.), економічні адміністративні райони (у 1957–1965 рр.), міста обласного підпорядкування. Політичними одиницями четвертого порядку стали райони, території міських, селищних і сільських рад, райони міст обласного підпорядкування тощо. Така ієрархія не відзначалася впорядкованістю, що стимулювало часті переділи територій. Безпрецедентні багаторазові перекроювання за відсутності скільки-небудь продуманої концепції регіональної політики не тільки вносили дезорганізацію і безлад у систему управління. Як точно підмітив В. Кубійович, вони справили вкрай негативний вплив на національну і регіональну самосвідомість. Якщо населення Західної України мало виразне відчуття власної особності і чітко формулювало свої національні вимоги, то населення Наддніпрянщини надто довго являло собою недиференційовану масу, позбавлену як відчуття цілісності своєї території, так і уявлень про регіоналізм³.

У радянському баченні адміністративно-територіальна одиниця являла собою штучно створений просторово-політичний інститут, підпорядкований модернізаційним завданням. Саме ця штучність, яка допускала нескінченні зміни територіальних конфігурацій, і зумовлювала крайню нестійкість територіальних утворень

¹ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. К., 2001. С. 40.

² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 109.

³ Кубійович В. Україна як географічне ціле і її частини. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. К., 1994. Ч. 1. С. 122–123.

і нестабільність специфічних місцевих (регіональних) інтересів. За висновками сучасних фахівців з теорії управління, запровадження у 1920-х роках районного рівня адміністративно-територіального устрою не ґрунтувалося на якихось реальних потребах, а мало на меті створення вузлових пунктів реалізації директив партії і радянської влади¹. Принцип зміцнення пролетарського керівництва суспільством передбачав, зокрема, пріоритетність для розміщення центрів у містах із значним прошарком робітництва. Довільно скроєні регіони у цих умовах не мали ні найменших шансів навіть витворити ідею власної самодостатності, не кажучи вже про її практичне втілення.

Смисл частих і на перший погляд нераціональних територіальних новацій 1920–1930-х років важко пояснити, якщо не брати до уваги мобілізаційний характер радянського суспільства. І завдання індустріалізації, і особливо завдання підготовки до війни диктували необхідність зосередження в містах «аварійної» структури життєзабезпечення і посиленої уваги до комунікацій – розміщення транспортних шляхів і вузлів. Передвоєнні схеми адмінподілу розроблялися під грифом «секретно». Межі областей визначалися з таким розрахунком, щоб кожен міг добратися до обласного центру за 2–3 години, а до райцентру – за 45 хвилин. Запроваджувалася ступінчата система організації життя. Для сіл передбачався перший ступінь: завезення лише продуктів першої потреби і мінімальна медична допомога. Лише четвертий ступінь, під який підпадали обласні міста, гарантував більш-менш нормальний рівень життєзабезпечення.

Більшовикам довелося докласти неабияких (як силових, так і ідеологічних) зусиль для збереження політичної єдності колишнього імперського простору. Але переломити відцентрові тенденції їм було не під силу. Більше того, Москва постала перед взагалі нерозв'язною дилемою: заграючи з «окраїнами» і підносячи в такий спосіб статус національних еліт, вона закладала своїми руками вибухівку під каркас держави. А політика анексії, свавілля у встановленні і перегляді адміністративно-територіальних кордонів, штучне створення інонаціональних анклавів, депортації виводили назовні енергію протистояння. Рано чи пізно питання про незалежність квазідержавних утворень у складі СРСР мало стати на порядок денний.

Доля українських земель, що потрапили під владу Польщі, Румунії і Чехословаччини, виявилася різною, але також нелегкою. Західна Україна впродовж чверті століття пережила повернення до воєводства, повітів, країв (при чому відроджувався принцип об'єднання українських земель з етнічними польськими для посилення асиміляційних процесів і приборкання українського руху), нетривалий період української автономії Закарпаття у складі Чехословаччини, інкорпорацію Східної Галичини у територіальну систему СРСР з утворенням областей, нове окупаційне перекроювання територій в період Другої світової війни. Загальний підсумок цього періоду – з'єднання у межах одного політичного цілого – УРСР – основного масиву українських етнічних земель. Незалежно від мотивів, якими керувалися глави держав-переможниць у війні, це була визначна подія в історії українського народу, що означала реалізацію вистражданої ідеї соборності. Щоправда, мрію про Україну «від Сяну до Дону» повністю реалізувати не вдалося: і в Росії, і в Польщі, і в новоутвореній Молдавській РСР лишилися значні території з переважно українським населенням. Але сам процес возз'єднання, хоча й був сприйнятий неоднозначно на

¹ Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. К., 2003. С. 53.

заході України, зміцнив відчуття єдності віками розділеного народу. Економічний, а відтак і політичний потенціал України зріс, а галицька ментальність справила відчутний вплив на процеси національного самоусвідомлення. Територіальна структура УРСР у тому вигляді, в якому вона сформувалася після Другої світової війни з урахуванням передачі у 1954 р. Кримської області до складу УРСР, дісталася у спадщину незалежній Україні.

Сьомий період у розвитку територіальної структури України, який почався у 1991 р., характеризується стабільністю адміністративно-територіального устрою, яка, проте, викликає в суспільстві чимало нарікань. Бурхлива законодавча діяльність у галузі узгодження завдань державного управління і місцевого самоврядування виявилася малорезультативною. Фахівці з теорії управління і практики управління звертають увагу на законодавчу неврегульованість правового статусу адміністративно-територіальних одиниць, а також порядку й механізмів вирішення питань, що виникають у царині адміністративно-територіального устрою. Всупереч Конституції серед адміністративно-територіальних одиниць існують такі їхні різновиди, як селище міського типу, сільрада, а також селищна рада та міська рада. У багатьох випадках на території одного міста розташовується інше. Критерії віднесення населених пунктів до категорії сіл, селищ та міст лишаються розмитими, це ж стосується і критеріїв для утворення районів, районів у містах. На нижчому рівні існує надмірна подрібненість адміністративно-територіальних одиниць – навіть за умови скорочення чисельності сільського населення та кількості сіл тенденція до зростання кількості сільрад зберігається. Дається взнаки невизначеність і непозначення на відповідних планово-картографічних матеріалах, а також у натурі, меж адміністративно-територіальних одиниць, або ж визначення таких меж без урахування місцевих природних, історичних та інших факторів і перспектив розвитку населених пунктів.

Підсумовуючи коротку схему періодизації адміністративно-територіального устрою, зауважимо, що життєздатність виявляли здебільшого ті його форми, які формувалися знизу, а не нав'язувалися метрополіями. Землі й полки виявилися, всупереч украї несприятливим обставинам, більш укоріненими, ніж, приміром, воеводства чи намісництва. Утім, незалежно від того, де перебував імперський центр, він намагався контролювати практично всі сфери політичного, економічного і соціального життя, керуючись у кращому разі завданнями освоєння простору, а у гіршому – вузькостановими чи корпоративними інтересами. Регіональна політика в СРСР була фактично підмінена регіональним плануванням, розпороченим по багатьох міністерствах і відомствах, а політичне управління – адміністративним із майже повним витісненням населення із сфери політичних (владних) відносин. Останнє виступало не в якості громадян, а у вигляді маси, що легко піддавалася засобам маніпулювання свідомістю. Диспропорції у розміщенні продуктивних сил наростали паралельно із загостренням багатьох соціальних і екологічних проблем.

У наявності наскрізної багаторівневої системи комплексних універсальних інституційних районів фахівці вбачають одну з головних рис організації радянського простору. Адміністративно-територіальний поділ виступав водночас і як каркас, на який була нанизана вся територіальна система облаштування суспільства й держави, і як обмежувальна рамка цієї системи. Універсальні осередки – регіони – було організовано як моноцентричні вузлові райони із суміщеними ієрархіями систем виробництва, розселення, соціокультурного побуту і т. ін. Домінантою організації радянського простору виступала самоподібність (автомодельна симетрія)

регіонів різних рівнів і самих цих рівнів; кожний регіон копіював інший, вищий за рангом, тому держава виступала як суперрегіон, а регіон міг розглядатися як мікродержава¹.

Унаслідок підспудного спротиву місць, а також величезного розмаїття регіональних і місцевих особливостей, центральній владі ніколи не вдавалося задовольнити свої інтереси й амбіції повною мірою. Утім і повсюди у світі вона змушена була ділитися повноваженнями з місцями. Тенденція до розширення місцевих компетенцій стала домінуючою в умовах незалежності, під впливом розвитку ринку й демократії. Складне переплетення вертикальних і горизонтальних зв'язків, різноспрямованих державних, групових, індивідуальних інтересів створює величезні труднощі на шляху формування самоврядної політичної системи. Але попри переваги централізованого управління саме децентралізація у розумних межах забезпечує наближення апарату управління до людини, реалізацію вимог демократії.

Наскільки придатним є вітчизняний досвід членування простору для оптимізації територіальної структури в умовах незалежності? Зрозуміло, що навіть найкращі зразки, що виходили не з інтересів центру, а з місцевих потреб, копіюванню не підлягають. Очевидно, має рацію М. Дністрянський: «лише проєкт нового адміністративного поділу УНР може мати певне методологічне значення, проте не в аспекті механічного перенесення (такі варіанти взагалі неприйнятні), а в плані визначення загального підходу і концептуальних принципів».

Заслугує на увагу і ще одна закономірність, виведена цим автором: про наявність загальної інерційності в еволюції територіальних структур. Адміністративні межі, центри, територіальні ядра адміністративних одиниць змінюються повільніше, ніж сама політико-правова сутність адміністративних систем. Якщо політичний фактор (зміна змісту структури і типів державного управління) виступає рушієм еволюції, то система поселень і політико-правова спадкоємність є носієм інерції².

Запозичена інерційність і є тим головним гальмом, яке надзвичайно ускладнює процеси реформування національно-територіального простору в Україні. При цьому химерно переплітаються як страх повторити невдалий досвід попередніх експериментів, так і притаманне бюрократичним структурам прагнення «міняти так, щоб нічого не змінювалося». На розуміння об'єктивних складностей (погані шляхи сполучення, нерегульовані транспортні проблеми, ймовірно ускладнення проблем медичного обслуговування тощо) накладаються інтереси й амбіції місцевих еліт, які над усе бояться втратити джерела особистого збагачення. Тому противників у майбутньої адміністративно-територіальної реформи в країні поки що більше, ніж прихильників.

Зрозуміло, що кожна реформа пов'язана з певними ризиками, особливо за умов кризи й фінансових труднощів. Набагато легше підтримувати *status quo*, «зберігати усе як є». Територіальні зміни у їхньому радикальному вигляді неминуче супроводяться тим, що політологи вкладають у поняття порушення «інституційного еквілібріуму» (*institutional equilibrium*), – зміною центрів сили й тяжіння, тимчасовим (у кращому випадку) розбалансуванням вертикальних і горизонтальних зв'язків,

¹ Каганський В. Л. Россия – СССР сегодня? Сравнительный портрет пространств. Ст. 1 // Общественные науки и современность. 2005. № 2. С. 84.

² Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 148–150.

чималими фінансовими затратами. Але Україна так довго зволікала з оптимізацією своєї територіальної структури, що змушена вибудовувати більш тривкий баланс під тиском усвідомлення: подальше збереження *status quo* загрожує ще більшими ускладненнями.

Ніхто з реформаторів, починаючи реорганізацію, не може бути упевненим у кінцевому успіху. У розвинутих суспільствах територіальні реформи потребують ґрунтового наукового фундаменту на базі концентрації зусиль економістів, географів, істориків, демографів, фахівців з політичного менеджменту тощо. Очевидно, що сьогодні стратегію сталого регіонального розвитку належить розробляти з урахуванням традицій і вад вітчизняної системи територіальної організації та контексту євроінтеграційних процесів. Лише тоді можна буде говорити про стабільність у державі та збалансованість регіональних і державних інтересів в умовах суспільних трансформацій та геополітичних криз початку ХХІ ст.

* * *

Чи допоможе вибудова такої (чи якоїсь іншої) ієрархії просторових понять уникненню багатозначності й поліфункціональності терміна «регіональна історія»? Навряд чи варто плекати тут якісь ілюзії. Є категорії, об'єктивно приречені на поліморфність і розмитість, і регіональна історія, безумовно, належить до їх числа (як, до речі, і будь-яка інша історія). Територіальність як феномен передбачає застосування в системі аналізу різних просторових матриць і різної оптики у дослідженні «місць». У баченні Ф. Броделя усяка реальність історії, що має територіальну протяжність, може бути представлена у просторовій парадигмі, причому розглянута як у ракурсі «згори донизу», так і у форматі «знизу догори» Вибір кута зору і методів аналізу – прерогатива історика, і, отже, він сам вправі визначати масштаб узагальнень і обирати відповідний глосарій.

Французька географічна школа П. Відаля же ла Блаша увела у науковий обіг поняття «індивідуальність регіону». Якщо регіональна історія слугуватиме розкриттю цієї індивідуальності, вона швидко знайде свою нішу у просторі соціо-гуманітарного знання. Якщо ж і надалі під це поняття будуть підводитися найрізноманітніші сюжети з історії «місць» або доробок місцевих істориків, воно й надалі розмиватиметься, втрачаючи не лише чіткі грані, але й змістовну сутність. Унаслідок іманентно закладеної в поняття «регіональна історія» множинності смислів уникати «смакових підходів» до його застосування дуже непросто.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ»

Теорія та методологія

1. Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории / Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. М.: Новое литературное обозрение, 2018. 632 с.
2. *Колесник І.* Українська історіографія: Концептуальна історія / За ред. В. Смолія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 516 с.
3. *Лавджой А.* Великая цепь бытия: История идеи / Пер. с англ. В. Софронов-Антомони. М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 372, [1] с.
4. *Лавджой А.* Историография идей / Пер. с англ. С. В. Хлудневой // История философии. 2005. № 12. С. 158–168.
5. *Ливайн Дж. М.* Интеллектуальная история как история / Пер. с англ. А. Ю. Серегинной // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; КомКнига, 2005. Вып. 14. С. 37–51.
6. *Мегилл А.* Глобализация и история идей / Пер. с англ. А. Ю. Серегинной // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; КомКнига, 2005. Вып. 14. С. 11–20.
7. *Мегилл А.* О глобальной истории идей // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2013. Вып. 42. С. 5–22.
8. *Мегилл А.* Пять вопросов по интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2012. Вып. 38. С. 54–81.
9. *Шартье Р.* Интеллектуальная история и история ментальностей: Двойная переоценка? / Пер. с англ. Н. Мовниной // Новое литературное обозрение. 2004. № 66. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2-pr.html>
10. *A Companion to Intellectual History* / Eds. R. Whatmore, B. W. Young. Malden: Wiley-Blackwell, 2016. XV, 456 p.
11. *Baumer F. L.* Intellectual History and Its Problems // *The Journal of Modern History*. 1949. Vol. 21, no. 3. P. 191–203.
12. *Bevir M.* *The Logic of the History of Ideas*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1999. 351 p.
13. *History of Ideas: Canon and Variations* / Ed. D. R. Kelley. Rochester: University of Rochester Press, 1990. XII, 338 p.
14. *Intellectual History: Five Questions* / Eds. M. H. Jeppesen, F. Stjernfelt, and M. Thorup. Copenhagen: Automatic Press, 2013. 184 p.
15. *Kelley D. R.* Horizons of Intellectual History // *Journal of the History of Ideas*. 1987. Vol. 48, no. 1. P. 143–169.
16. *Kelley D. R.* *Intellectual History and Cultural History: the Inside and the Outside* // *History of the Human Sciences*. 2002. Vol. 15, no. 2. P. 1–19.
17. *Kramer L.* Intellectual History and Philosophy // *Modern Intellectual History*. 2004. Vol. 1, no. 1. P. 81–95.
18. *Lovejoy A. O.* *Essays in the History of Ideas*. New York: Capricorn Books, 1960. XV, 359 p.
19. *Lovejoy A.* Reflections on the History of Ideas // *Journal of the History of Ideas*. 1940. Vol. 1, no. 1. P. 3–23.
20. *Schulin E.* German 'Geistesgeschichte', American 'Intellectual History' and French 'Historie des Mentalités' since 1900. A Comparison // *History of European Ideas*. 1981. Vol. 1, no. 3. P. 195–214.
21. *Skinner Q.* Meaning and Understanding in the History of Ideas // *History and Theory*. 1969. Vol. 8, no. 1. P. 3–53.
22. *White H.* The Tasks of Intellectual History // *The Monist*. 1969. Vol. 53, no. 4. P. 606–630.

Історія субдисципліни

23. Андреев А. Л. Интеллектуальное поле истории // Высшее образование в России. 2013. № 8/9. С. 133–144.
24. Бабинцев В. А., Высокова В. В. Вавилонская башня интеллектуальной истории // Imagines Mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. Сер.: Интеллектуальная история. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2006. Вып. 2. С. 5–10.
25. Брандист К. Необходимость интеллектуальной истории / Пер. с англ. Н. Мовниной // Новое литературное обозрение. 2006. № 79. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/79/bra4.html>
26. Булыгина Т. А. А. С. Лаппо-Данилевский об истории идей и интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2014. Вып. 46. С. 54–62.
27. Велижев М., Атнашев М. «Context is king»: Джон Покок – историк политических языков // Новое литературное обозрение. 2015. № 4. С. 21–44. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/323551355_Context_is_King_Dzon_Pokok_-_istorik_politiceskih_azykov
28. Верменич Я. История идей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 24–27.
29. Высокова В. В. Интеллектуальная история – территория историка // Imagines Mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. Сер.: Интеллектуальная история. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2004. Вып. 1. С. 41–52.
30. Высокова В. В. Интеллектуальное пространство истории в XIX – начале XX века // Историческая наука на рубеже веков. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. С. 380–383.
31. Высокова В. В. История когнитивная / история интеллектуальная: различия и точки соприкосновения // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2013. Т. 4, вып. 2. С. 14.
32. Зашкільняк Л. Интеллектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 28–35.
33. Зверева В. В. Интеллектуальная история сегодня // Новая и новейшая история. 2000. № 5. С. 249–251.
34. Зверева Г. И. Культура исторической профессии на рубеже XXI века: вызов «новой интеллектуальной истории» // Труды по культурной антропологии: памяти Г. А. Ткаченко. М.: Муравей, 2002. С. 128–138.
35. Зверева Г. И. Онтология новой интеллектуальной истории // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. 1996. № 3. С. 183–199.
36. Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. М.: Coda, 1996. С. 11–24.
37. Зенкин С. Русская теория и интеллектуальная история – 2 (заметки о теории, 16) // Новое литературное обозрение. 2007. № 87. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/87/ze41.html>
38. Зенкин С. Русская теория и интеллектуальная история – 3 (Заметки о теории, 25) // Новое литературное обозрение. 2011. № 111. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/111/ze38.html>
39. Канинская Г. Н. Историк об историческом знании и о себе. Интервью с директором центра истории института политических наук г. Парижа профессором Ж.-Ф. Сиринелли // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2010. Вып. 30. С. 291–304.
40. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 36–45.
41. Колесник И. И. «Очарование вещами» как поворот в интеллектуальной истории // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2013. № 2. С. 13.

42. Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 227–245.
43. Колесников К. Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 46–60.
44. Корзун В. П. А. С. Лаппо-Данилевский: К вопросу о генезисе интеллектуальной истории // Мир историка. Историографический сборник. Омск: Изд-во Омского гос. ун-та, 2014. Вип. 9. С. 17–40.
45. Корзун В. П. А. С. Лаппо-Данилевский: первые опыты интеллектуальной истории в российской гуманитаристике // Клио. 2013. № 12. С. 77–82.
46. Мягков Г. П., Недашковская Н. И. История гуманитарных наук в парадигме интеллектуальной истории: Учебно-методическое пособие для студентов-историков. Казань: Казанский (Приволжский) федеральный ун-т, 2015. 93 с.
47. Ноздринов В. В. Перспективы интеллектуальной истории в рамках новых направлений историографии // Научная мысль Кавказа. 2017. № 1. С. 87–90.
48. Орнатская Л. А., Лузина Т. И. Историзм и история идей // Философский век. Альманах. СПб.: Институт человека РАН, Санкт-Петербургское отделение; Санкт-Петербургский центр истории идей, 2001. [Вып.] 17, ч. 1: материалы Международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27–30 сентября 2001 г.). С. 191–194.
49. Попова Т. Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция...? (поговорим о наболевшем или утоли мои печали) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 138–163.
50. Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. М.: Coda, 1996. С. 25–38.
51. Репина Л. П. Интеллектуальная история в современной России: институциональные структуры и исследовательские поля // Пути России. Современное интеллектуальное пространство: [материалы симпозиума] / Под общ. ред. М. Г. Пугачевой, В. С. Вахштайна. М.: Университетская книга, 2009. С. 81–93.
52. Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже веков // Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М.: Кругъ, 2011. С. 325–366.
53. Репина Л. Интеллектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 89–106.
54. Репина Л. П. Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2000. Вип. 1. С. 5–13.
55. Репина Л. П. Современная историческая культура и интеллектуальная история // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2001. Вип. 6. С. 5–10.
56. Репина Л. П. Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 1999. Вип. 1. С. 5–12.
57. Савицкий Е. Е. Проблема контекста в интеллектуальной истории, 1940–2000 // Мир Клио. Сб. статей в честь Л. П. Репиной / Под общей ред. А. Г. Суприянович. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2007. С. 334–348.
58. Селунская Н. А. Интеллектуальная история, история концептов, италянистика // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2008. Вип. 22. С. 16–33.
59. Хлуднева С. В. Об очерке Артура Лавджоя «Историография идей» // История философии. 2005. № 12. С. 152–157.
60. ШUTOVA O. M. «Новые»: историзм, историография, интеллектуальная история // ШUTOVA O. M. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI веков. Минск: б.и., 2007. С. 119–168.

61. Brett A. What Is Intellectual History Now? // What Is History Now? / Ed. D. Cannadine. London: Palgrave, 2002. P. 113–131.
62. Diggins J. P. Arthur O. Lovejoy and the Challenge of Intellectual History // Journal of the History of Ideas. 2006. Vol. 67, no. 1. P. 181–208
63. Dunn J. The Identity of the History of Ideas // Philosophy. 1968. Vol. 43, no. 164. P. 85–104.
64. Ekirch A. A. American Intellectual History: the Development of the Discipline. Washington: American Historical Association, 1973. 43 p.
65. Grafton A. The History of Ideas: Precept and Practice, 1950–2000 and Beyond // Journal of the History of Ideas. 2006. Vol. 67, no. 1. P. 1–32.
66. Jacoby R. A New Intellectual History? // The American Historical Review. 1992. Vol. 97, no. 2. P. 405–424.
67. LaCapra D. Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language. Ithaca: Cornell University Press, 1983. 350 p.
68. Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives / Eds. D. LaCapra and S. L. Kaplan. Ithaca: Cornell University Press, 1982. 317 p.
69. Van Gelderen M. Between Cambridge and Heidelberg: Concepts, Languages and Images in Intellectual History // History of Concepts: Comparative Perspective / Eds. I. Hampsher-Monk, K. Tilmans, and F. Van Vree. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998. P. 227–238.

Термінологія та інструментарій

70. Бачинин В. А. Социология интеллектуальной истории: конструкция и деконструкция Огюста Конта // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2010. Вып. 30. С. 275–290.
71. Высокова В. В., Краева Т. В. Интеллектуальная история: метод и перспективы // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2: Гуманитарные науки. 2005. № 39. С. 292–296.
72. Гладышев А. В. «Новая Энциклопедия» Сен-Симона: разрывы и преемственность интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2001. Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. С. 84–99.
73. Дмитриев А. Н. Контекст и метод: (Предварительные соображения об одной становящейся исследовательской индустрии) // Новое литературное обозрение. 2004. № 66. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/dmitri1-pr.html>
74. Зверева Г. И. Понятие новизны в «новой интеллектуальной истории» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2001. Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. С. 45–54.
75. Козеллек Р. Минуте майбутне. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. В. Швед; наук. ред. С. Стельмах. К.: Дух і літера, 2005. 380 с.
76. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтю Г.-Г. Гадамера / Пер. з нім. В. Швед; заг. ред., вступ. ст. і ком. С. Стельмаха. К.: Дух і літера, 2006. 435 с.
77. Коновалова Н. А., Метель О. В. История идей против истории научных сообществ: две модели построения историографического исследования // Омский научный вестник. 2011. № 3. С. 28–31.
78. Лантеева М. П. Интеллектуальная интуиция как элемент интеллектуальной биографии // Историческая наука и образование в России и на Западе: судьбы историков и научных школ / Отв. ред. Л. П. Репина. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2012. С. 58–61.
79. Лантеева М. П. Интеллектуальная история в учебном процессе // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2004. Вып. 11. С. 372–374.
80. Митюрева Д. С. Теория рецепции и ее применение в области интеллектуальной истории // История и историческая память. 2016. Т. 13/14. С. 20–27.
81. Николаи Ф. В. «Негативное возвышенное» vs «проработка прошлого» в интеллектуальной истории Д. ЛаКапры // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского: Сер.: Социальные науки. 2011. № 3. С. 124–128.
82. Николаи Ф. В., Кобылин И. И. Интеллектуальная история Д. ЛаКапры: контекст и метод // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2011. Вып. 34. С. 31–44.

83. *Пигалев А. И.* Разрыв в интеллектуальной истории как смена модели всеобщности: (христианство на фоне истории философии) // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2001. Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. С. 26–44.
84. *Поршнева О. С.* Возможности междисциплинарного похода в реализации задач интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; КомКнига, 2005. Вып. 15. С. 210–222.
85. *Приходько Я.* Текст як факт соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 77–82.
86. *Репина Л. П.* Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 437–464.
87. *Репина Л. П.* Контексты интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2008. Вып. 25. С. 5–11.
88. *Репина Л. П.* Опыт междисциплинарного взаимодействия и задачи интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; КомКнига, 2005. Вып. 15. С. 5–14.
89. *Репина Л. П.* От личного до глобального: еще раз о пространстве интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; КомКнига, 2005. Вып. 14. С. 5–10.
90. *Рубинштейн Е. Б.* Роберт Дарнтон: «интеллектуальная история снизу» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 1999. Вып. 1. С. 266–278.
91. *Русакова О. Ф.* Методологические стратегии в современных исторических исследованиях: школа «Анналов» и «новая интеллектуальная история» // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения РАН. 2001. № 2. С. 17–48.
92. *Чен Синь.* Интеллектуальная история в контексте глобализации / Пер. с англ. А. Ю. Серегинной // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; КомКнига, 2005. Вып. 14. С. 21–36.
93. *Экштут С. А.* Пространство интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2001. Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. С. 12–25.
94. *Bevir M.* The Errors of Linguistic Contextualism // History and Theory. 1992. Vol. 31, no.3. P. 276–298.
95. *Gilbert F.* Intellectual history: its aims and methods. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1971. 18 p.
96. *Greene J. C.* Objectives and Methods in Intellectual History // Mississippi Valley Historical Review. 1957. Vol. 44, no. 1. P. 58–74.
97. *The History of Ideas: An Introduction to Method* / Ed. P. King. London: Croom Helm; Totowa, N. J.: Barnes & Noble Books, 1983. 334 p.
98. *Keene E.* International intellectual history and International Relations: contexts, canons and mediocrities // International Relations. 2017. Vol. 31. P. 341–356.
99. *LaCapra D.* Intellectual History and Its Ways // The American Historical Review. 1992. Vol. 97, no. 2. P. 425–439.
100. *LaCapra D.* Rethinking Intellectual History and Reading Texts // History and Theory. 1980. Vol. 19, no. 3. P. 245–276.
101. *Pagden A.* Review: Rethinking the Linguistic Turn: Current Anxieties in Intellectual History // Journal of the History of Ideas. 1988. Vol. 49, no. 3. P. 519–529.
102. *Pocock J. G. A.* Working on Ideas in Time (1971) // Pocock J. G. A. Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2009. P. 20–32.

Інтелектуальні біографії, нариси та проєкції

103. *Алеврас Н. Н.* Диссертационная история ученого как событие интеллектуальной биографии российских историков XIX века // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2015. Вып. 50. С. 218–241.

104. Алипов П. А. Жанр интеллектуальной биографии в современной российской историографии // Будущее нашего прошлого. Материалы Всероссийской научн. конф. (РГГУ, 15–16 июня 2011 г.) / Отв. ред. А. П. Логунов. М.: РГГУ, 2011. С. 7–20.
105. Андреев В. М. Віктор Петров: інтелектуальна біографія: Автореф. дис. ... д.і.н.: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. К., 2013. 40 с.
106. Андреев В. М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. Дн.: Герда, 2012. 476 с.
107. Андреев В. М. Віктор Петров: «скіфський сюжет» інтелектуальної біографії // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 190–202.
108. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 102–122.
109. Андреев В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 333–341.
110. Базанов М. А. Интеллектуальная биография: контуры нового жанра в российской и украинской историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2016. Вып. 55. С. 221–234.
111. Будзар М. Ідентичність як механізм конструювання соціальних практик особистості: до створення «інтелектуальної біографії» Григорія Галагана // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2014/2015. Вип. 8. С. 233–246.
112. Бузук Л. Г. Забытый русский философ: интеллектуальная биография Е. В. де Роберти // Вестник Московского государственного областного университета. Сер.: Философские науки. 2008. № 4. С. 106–113.
113. Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 475–486.
114. Волкогонова О. Д. Н. А. Бердяев: интеллектуальная биография. М.: Изд-во МГУ, 2001. 112 с.
115. Воробьева О. В. А. Дж. Тойнби: на пути к постижению истории: очерк интеллектуальной биографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; Ком-Книга, 2006. Вып. 17. С. 115–169.
116. Гвоздецкая Н. Ю. Интеллектуальная история в лицах: семь портретов мыслителей средневековья и Возрождения / Под общ. ред. И. В. Кривушина, Н. В. Ревякиной. Иваново: Иван. гос. ун-т, 1996. 118, [1] с.
117. Гладкова И. В. Георгий Челпанов: интеллектуальная биография и философия. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2005. 137, [2] с.
118. Добров П. В., Гедьо А. В., Медовкіна Л. Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк: Донбас, 2011. 300 с.
119. Емельянов Б. В. Борис Чичерин: интеллектуальная биография и политическая философия. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. 108 с.
120. Емельянов Б. В. Русский философ Николай Грот. Опыт интеллектуальной биографии // Вестник Нижневартского государственного гуманитарного университета. 2010. № 2. С. 19–24.
121. Казаков С. О. К интеллектуальной биографии Эрвста Юнгера // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2008. Вып. 24. С. 352–364.
122. Кара-Мурза А. А. Интеллектуальные портреты: Очерки о русских политических мыслителях XIX–XX вв. М.: Институт философии РАН, 2006. 180 с.
123. Кара-Мурза, А. А. Интеллектуальные портреты: Очерки о русских мыслителях XIX–XX вв. М.: Институт философии РАН, 2009. Вып. 2. 155 с.
124. Капарулін Ю. Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.). Херсон: Гельветика, 2014. 236 с.
125. Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 178–192.

126. *Коновенко В. П.* Интеллектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модернізаційною» риторикою (до 350-річчя Павла Полуботка) // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 39–59.
127. *Крючков И. В.* Карл Менгер в интеллектуальном пространстве Австрии (60-е гг. XIX – начало XX вв.) // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2010. Вып. 32. С. 142–157.
128. *Кцова С. Г.* Исторические и социально-политические взгляды Карла Ясперса в контексте интеллектуальной истории // Ритмы истории: Сб. научных трудов / Под ред. проф. В. Х. Тменова. Владикавказ: Сев.-Осет. гос. ун-т, 2004. С. 180–187.
129. *Кцова С. Г.* Личность ученого в историческом контексте: опыт интеллектуальной биографии Карла Ясперса: Дисс. д.и.н.: 07.00.03 / Сев.-Осет. гос. ун-т. Владикавказ, 2016. 880 с.
130. *Левченко В. В.* Сергей Леонидович Рубинштейн: грани интеллектуальной биографии одесского периода (1910–1920-е гг.) // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2012. Т. 17, № 2. С. 109–123.
131. *Мещерякова А. О.* Создатель русской триады: интеллектуальная биография С. С. Уварова // Вопросы истории консерватизма. 2015. № 1. С. 132–143.
132. *Минаков А. Ю. А. С.* Стурдза: интеллектуальная биография православного мыслителя // Христианское чтение. 2016. № 1. С. 176–194.
133. *Мирзеханов В. С.* Свидетель и активный участник: этюды интеллектуальных биографий // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2001. Вып. 5: Историческая биография и персональная история. С. 187–197.
134. *Михайленко Г.* Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Херсон: Гельветика, 2014. 312 с.
135. *Михайленко Г.* Рецензування як складова інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького // Scriptorium Nostrum. 2014. № 1. С. 51–69.
136. *Мочкин А. Н.* Фридрих Ницше: интеллектуальная биография. М.: Институт философии РАН, 2005. 248 с.
137. *Нейман А. М.* Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2002. Вып. 8: Персональная история и интеллектуальная биография. С. 11–31.
138. *Нейман А. М.* Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной. М.: Квадрига, 2005. С. 330–368.
139. *Николаи Ф. В.* Два тела короля и два лица президента Дж. Буша: интеллектуальная история как топология политического // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, УРСС, 2011. Вып. 37. С. 351–357.
140. *Петрик А. М.* Андрій Яковлів: інтелектуальна біографія: Дис. ...к.і.н.: 07.00.06 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2016. 240 с.
141. *Петрик А. М.* Публіцистичний аспект інтелектуальної спадщини А. Яковліва // Молодий вчений. 2016. № 4. С. 313–318.
142. *Попова Т. Н.* Персональная история VS интеллектуальная биография, биоисториография: подходы и понятия // Человек в истории и культуре: мемориальный сб. материалов и исследований в память лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф. Владимира Никифоровича Станко. Одесса: СМІЛ, 2012. С. 540–563.
143. *Прицак О.* Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. 1983. № 1/2. С. 198–210.
144. *Расков Д. Е.* Кем был Н. И. Зибер? Контекст интеллектуальной биографии // Вопросы экономики. 2018. № 4. С. 111–128.
145. *Репина Л. П.* Персональная история и интеллектуальная биография // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2002. Вып. 8: Персональная история и интеллектуальная биография. С. 5–10.
146. *Саetzянова Г. Д.* Жан-Клод Шмитт: интеллектуальная биография историка // Ученые записки Казанского университета. Сер.: Гуманитарные науки. 2014. Т. 156, № 3. С. 258–266.

147. *Силка О. З., Сиявська Л. І.* Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852–1923 р.) // Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 179–188.
148. *Сироткин И. Е.* Мир как живое движение: интеллектуальная биография Николая Бернштейна / Отв. ред. А. Г. Асмолов. М.: Когито-Центр, 2018. 251 с.
149. *Солодухин Д. В.* Наука как жизнетворчество. Заметки на полях интеллектуальной биографии В. И. Вернадского // Человек. 2013. № 6. С. 139–146.
150. *Суздаль М. М.* Микола Цертелєв: дослід інтелектуальної біографії: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. К., 2015. 20 с.
151. *Хатуницев С. В.* Константин Леонтьев: Интеллектуальная биография, 1850–1874 гг. СПб.: Алетейя, 2007. 208 с.
152. *Шестаков В. П.* Интеллектуальная биография Эрнста Гомбриха. М.: РГГУ, 2006. 148, [1] с.
153. *Щедрина Т. Г.* «Я пишу как эхо другого...». Очерки интеллектуальной биографии Густава Шпета. М.: Прогресс-Традиция, 2004. 448 с.
154. *Bilas L. R.* The Intellectual Development of V. Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. 9, no. 3/4. P. 263–286.
155. *Gaukroger S.* Descartes: An Intellectual Biography. Oxford: Oxford University Press, 1995. XIV, 499 p.
156. *González J.* An Intellectual Biography of N. A. Rozhkov: life in a bell jar. Leiden; Boston: Brill, 2017. XVI, 379 p.
157. *Johnston B. V.* Pitirim A. Sorokin: An Intellectual Biography. Lawrence: University press of Kansas, 1995. XII, 380 p.
158. *Pritsak O.* Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. 9, no. 3/4. P. 245–262.
159. *Vivanti C.* Niccolo Machiavelli: An Intellectual Biography / Translated S. MacMichael. Princeton: Princeton University Press, [2013]. XVII, 261 p.

Міждисциплінарні та інтердисциплінарні студії

160. *Балакин В. С.* Интеллектуальная история науки: проблема и перспективы исследования // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Сер.: Социально-гуманитарные науки. 2008. № 6. С. 7–10.
161. *Газизуллин Н. Ф.* От истории доктрин к истории идей // Проблемы современной экономики. 2014. № 2. С. 394–395.
162. *Ивин А. А.* Интеллектуальный консенсус исторической эпохи // Познание в социальном контексте / Отв. ред. В. А. Лекторский, И. Т. Касавин; научн. ред. В. Н. Порус. М.: Институт философии РАН, 1994. С. 80–105.
163. *Идеи и люди: интеллектуальная культура Европы в новое время* / Под ред. Л. П. Репиной. М.: Аквилон, 2014. 848 с.
164. *Касавин И. Т., Порус В. Н.* Философия науки в России: от интеллектуальной истории к современной институционализации // Эпистемология и философия науки. 2016. Т. 48, № 2. С. 6–17.
165. *Кокшаров В. А.* Многополярный мир и плюральная модерность: К вопросу о политических задачах интеллектуальной истории // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2: Гуманитарные науки. 2010. № 4. С. 198–205.
166. *Колесник И. И.* Интеллектуальное сообщество: сетевой анализ // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2008. Вып. 25. С. 55–86.
167. *Колесник І.* Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Монографія / Наук. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 596 с.
168. *Колесник І. І.* Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи. (До 200-річчя Миколи Гоголя) // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 135–160.
169. *Колесник І. І.* Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 169–193.
170. *Майдачевский Д. Я.* Плюрализм подходов в историографии экономической науки: интеллектуальная история // Историко-экономические исследования. 2011. Т. 12, № 3. С. 5–15.

171. *Малахов А. И.* Основания интеллектуальной культуры человечества: история зарождения натуралистического мышления: Монография. М.: Концепт, 2010. 131 с.
  172. *Мартынов Д. Е.* Интеллектуальная история, синология, история философии и конфуцианство // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2014. Вып. 47. С. 224–239.
  173. *Нисбет Р.* Прогресс: история идеи / Пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова, Г. Сапова. М.: Институт распространения информации по социальным и экономическим наукам, 2007. 557 с.
  174. *Петрова М. С.* Re, non verbis: о взаимодействии гуманитарного знания и интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2015. Вып. 53. С. 359–364.
  175. *Репина Л. П.* Интеллектуальная культура как маркер исторической эпохи // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2008. Вып. 22. С. 5–15.
  176. *Репина Л. П., Бобкова М. С.* Общество интеллектуальной истории: опыт междисциплинарного сотрудничества // Россия и современный мир. 2006. № 1. С. 211–213.
  177. *Робинсон Д. Н.* Интеллектуальная история психологии / Пер. с англ. М. К. Тимофеева. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. 567 с.
  178. *Розов Н. С.* Социологическая теория и мировая интеллектуальная история: «социология философий» Рэндалла Коллинза // Социологический журнал. 2001. № 4. С. 87–89.
  179. *Чеканцева З. А.* История ментальностей и интеллектуальный пейзаж XX века // Мир историка: историографический сборник. Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2011. Вып. 7. С. 370–381.
  180. *Щербакова А. И.* Художественно-эстетическая деятельность в пространстве интеллектуальной истории // Новое слово в науке и практике: гипотезы и апробация результатов исследований. 2015. № 21. С. 38–43.
  181. *Эткинд А.* Содом и Психея. Очерки интеллектуальной истории Серебряного века. М.: ИЦ-Гарант, 1996. 412 с.
  182. *Higham J.* Intellectual History and Its Neighbors // Journal of the History of Ideas. 1954. Vol. 15, no. 3. P. 339–347.
  183. *Jordan S. R.* The Logic of the History of Ideas and the Study of Comparative Political Theory // Journal of the History of Ideas. 2012. Vol. 73, no. 4. P. 627–641.
  184. *Mandelbaum M.* The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy // History and Theory. 1965. Vol. 5. P. 33–66.
- Огляди з історії ідей та інтелектуальної історії**
185. *Джонстон У.* Австрийский Ренессанс. Интеллектуальная и социальная история Австро-Венгрии 1848–1938 гг. М.: Московская школа политических исследований, 2004. 640 с.
  186. *Леонтьева О. Б.* Властители дум: интеллектуальная история России от Великих реформ до революции 1917 года: Учеб. пособие. Самара: Самар. гос. ун-т, 2000. 214 с.
  187. *Литвин В. М.* Образы Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) / За ред. В. А. Смоляк. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 52 с.
  188. *Маловичко С. И., Мухутдинов А. А., Реснянский С. И.* Интеллектуальная история России: курс лекций. М.: БОС, 2018. 374 с.
  189. *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України: 1. Шляхетська доба (до 1840-х років); 2. Народницька доба (від 1840-их до 1880-их рр.); 3. Модерністична доба (від 1890-их рр. до Першої Світової Війни); 4. Погляд назад // Українська літературна газета. Мюнхен, 1959. № 2: (лютий). С. 1, 10; № 5:(травень). С. 1–2; № 6: (червень). С. 1–2.
  190. *Лисяк-Рудницький И.* Консерватизм и национализм в украинской интеллектуальной и политической истории // Вопросы национализма. 2014. № 20. С. 57–71.
  191. *Самарцева Е. И.* Grosso Modo. Интеллектуальная история России // Интеллигенция и мир. 2003. № 1. С. 29–34.
  192. *Симаков В. И.* Принятие учения Демокрита на Руси, или Введение в русскую интеллектуальную историю (интеллектологию). Хабаровск: Б. и., 1996. 311, [2] с.

193. *Скиннер К.* История современной политической мысли / Пер. с англ. А. Олейникова; под научн. ред. В. В. Софронова: В 2-х т. М.: Изд. дом. «Дело» РАНХиГС, 2018. Т. 1: Эпоха Ренессанса. 464 с.
194. *Скиннер К.* История современной политической мысли / Пер. с англ. А. Яковлева; под научн. ред. В. В. Софронова: В 2-х т. М.: Изд. дом. «Дело» РАНХиГС, 2018. Т. 2: Эпоха Реформации. 568 с.
195. *Сэдживик М.* Наперекор современному миру: традиционализм и тайная интеллектуальная история XX века / Пер. с англ. М. Маршака и А. Лазарева. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 527, [1] с.
196. *Тернер Ф. М.* Европейская интеллектуальная история от Руссо до Ницше / Под ред. Р. Лофтхауса; пер. с англ. Т. О. Новиковой. М.: Кучково поле, 2016. 384 с.
197. *Шестаков В. П.* Интеллектуальная история Кембриджа. М.: РИК, 2004. 203 с.
198. *Экитум С. А.* Битвы за храм Мнемозины: Очерки интеллектуальной истории. СПб.: Алетейя, 2003. 316, [3] с.
199. *Global Intellectual History* / Eds. S. Moyn, A. Sartori. New York: Columbia University Press, [2013]. VI, 342 p.
200. *Pritsak O.* Prolegomena to Ukrainian intellectual history: The first period, 1805–1860s // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University. Cambridge, 1976. No. 6. P. 47–52.
201. *Rethinking Modern European Intellectual History* / Eds. D. M. McMahon, S. Moyn. Oxford: New York: Oxford University Press, [2014]. 317 p.
202. *Rudnytsky L. I.* The Intellectual Origins of Modern Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York, 1958. Vol. 6, no. 3/4. P. 1381–1405.
203. *Tschizewskij D.* Russian Intellectual History / Translated J. C. Osborne; ed. M. P. Rice. Ann Arbor: Ardis, 1978. 283 p.

Проблемно-тематичні студії

204. *Аржаных Т. Ф.* «Литературный аристократизм» как философско-политическая идея российской интеллектуальной истории XIX века // Верхневолжский филологический вестник. 2016. № 1. С. 113–117.
205. *Вольф С. П.* Конституционные проекты декабристов сквозь призму подхода новой культурно-интеллектуальной истории // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2014. № 11/1. С. 40–42.
206. *Горенко О. М.* Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії // Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 136–153.
207. *Дзюба О. М.* Интеллектуальне співтовариство українців у Петербурзі 1760–1780-х рр.: «свої – чужі» // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 44–60.
208. *Ермаченко И. О.* Мир и война, «свои» и «чужие»: аспекты интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2009. Вып. 29. С. 5–14.
209. *Жукова О. А.* К интеллектуальной истории русского европеизма // Философские науки. 2014. № 1. С. 103–115.
210. *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 488 с.
211. *Интеллектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.: Зб. наук. пр. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2017. 207 с.*
212. *Кирчанов М. В.* Интеллектуальная история белорусского национализма: (краткий очерк) / Под редакцией А. Е. Тараса. Смоленск: Книжный клуб «Посох», 2011. 210, [1] с.
213. *Киселева М. С.* Как возможна история идей (на примере древнерусской книжности)? // Философский век. Альманах. СПб.: Институт человека РАН, Санкт-Петербургское отделение; Санкт-Петербургский центр истории идей, 2001. [Вып.] 17, ч. 1: материалы Международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27–30 сентября 2001 г.). С. 200–205.

214. Кузоро К. А. Интеллектуальная история как подход к изучению церковной исторической науки второй половины XIX – первой четверти XX в. (к постановке проблемы) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 5, ч. 2. С. 95–97.
215. Медведева О. О. Американский мультикультурализм: интеллектуальная история и социально-политический контекст / Под научн. ред. М. Пономарева. М.: Дело, 2016. 442, [1] с.
216. Моисеев Д. С. Интеллектуальная история итальянского фашизма. Современные подходы // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2016. Вып. 55. С. 194–207.
217. Правда. Дискурсы справедливости в русской интеллектуальной истории / Под ред. Н. С. Плотникова. М.: Ключ-С, 2011. 368 с.
218. Степанова А. С. Идея истории как событие античности // Философский век. Альманах. СПб.: Институт человека РАН, Санкт-Петербургское отделение; Санкт-Петербургский центр истории идей, 2001. [Вып.] 17, ч. 1: материалы Международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27–30 сентября 2001 г.). С. 195–199.
219. Ханаева Д. Время космополитизма. Очерки интеллектуальной истории. СПб.: Звезда, 2002. 272 с.
220. Шестаков В. П. Русские в британских университетах: опыт интеллектуальной истории и культурного обмена. СПб.: Нестор-История, 2009. 302 с.
221. Asenbaum H. A History of Ideas in Russia's Perestroika // Socialist History. 2012. Vol. 42. P. 1–23
222. Kerber L. K. Toward An Intellectual History of Women: Essays. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997. XII, 333 p.
223. O'Brien P. The Saviours: An Intellectual History of the Left in Australia. Richmond: Drummond, 1977. XIII, 210 с

Наукові форуми

224. Актуальные проблемы интеллектуальной истории и гуманитарного знания в XXI веке: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (8 нояб. 2016 г.) / Под ред. С. В. Демидова и др. Рязань: Созвездие, 2016. 104 с.
225. Интеллектуальный язык эпохи: История идей, история слов [Материалы конференции, Москва, 16–17 февр. 2009 г.] / Отв. ред. С. Н. Зенкин. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 192 с.
226. История идей и история общества: Материалы VII Всероссийской научной конференции (Нижевартовск, 9–10 апр. 2009 г.). Нижевартовск: Изд-во Нижеварт. гуманит. ун-та, 2009. 416 с.
227. История идей и история общества: Материалы VIII Всероссийской научной конференции (Нижевартовск, 15–16 апр. 2010 г.) / Отв. ред. В. Н. Ерохин. Нижевартовск: Изд-во Нижеварт. гуманит. ун-та, 2010. 315 с.
228. История идей и история общества: Материалы IX Всероссийской научной конференции (Нижевартовск, 14–15 апр. 2011 г.) / Отв. ред. В. Н. Ерохин. Нижевартовск: Изд-во Нижеварт. гуманит. ун-та, 2011. 383 с.
229. Культура, наука, образование: проблемы и перспективы: материалы Всероссийской научно-практической конференции (Нижевартовск, 7–8 февр. 2012 г.) / Отв. ред. А. В. Коричко, В. Н. Ерохин, Я. Г. Солодкин. Нижевартовск: Изд-во Нижеварт. гуманит. ун-та, 2012. Ч. I: История идей и история общества. Отечественная история. 511 с.
230. Периодическая печать как источник интеллектуальной истории: материалы Международной научной конференции (Пятигорск, 28–30 апр. 2006 г.). Пятигорск: Пятигорский гос. лингвистический ун-т, 2006. 399 с.
231. Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории: Материалы научн. конф. (Москва, 20–22 нояб. 2000 г.). М.: Институт всеобщей истории РАН, 2000. 301 с.
232. Русская интеллектуальная революция 1910–1930-х годов: материалы Международной конференции (Москва, Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ, 30–31 октября 2014 г.). М.: Новое литературное обозрение, 2016. 224 с.

233. *NewDirections in American Intellectual History (Wingspread Conference, 1977, Racine, Wis.) / Eds. J. Higham and P. K. Conkin. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979. XIX, 245 p.*

Словники та довідники

234. *Шнайдер У. И. Словарь интеллектуальной истории: презентация проекта / Пер. А. Ю. Серегинной // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС; КомКнига, 2005. Вып. 14. С. 52–65.*
235. *The Oxford Encyclopedia of American Cultural and Intellectual History / Editors in Chief J. S. Rubin, S. E. Casper. Oxford; New York: Oxford University Press, 2013. 1550 p.*

Словникові та довідкові статті

236. *Зверева Г. И. Новая интеллектуальная история // Культурология. Энциклопедия: В 2 т. Сер.: «Summa culturologiae» / Гл. ред. С. Я. Левит. М.: Политическая энциклопедия, 2007. С. 54–57.*
237. *Маловичко С. И. Интеллектуальная история. Понятия и категории. Вспомогательный проект портала «Хронос». [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ponjatija.ru/node/10584>*
238. *Маловичко С. И. Интеллектуальная история // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. М.: Аквилон, 2014. С. 135–137.*
239. *Посохов С. Интеллектуальна історія // Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С. І. Посохова. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. С. 62–65.*

Збірки текстів

240. *Raef M. Russian Intellectual History: An Anthology. With an introduction by I. Berlin. N. J.: Humanities Press, 1978. X, 404 p.*
241. *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Eds. R. Lindheim and G. S. N. Luckyj. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press; Shevchenko Scientific Society, 1996. XI, 420 p.*

Огляди та рецензії

242. *Зверева Г. И. «Большая» интеллектуальная история: текст и историографическая норма [о кн. И. М. Савельевой и А. В. Полетаева «История и время: в поисках утраченного» (М., 1997)] // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: УРСС, 2001. Вып. 3. С. 334–338.*
243. *Иванова Т. Н. Интеллектуальная история как компонент исторического образования. Рец. на кн.: Леонтьева О. Б. Интеллектуальная история России XIX – начала XX в. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2012 // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2013. Вып. 45. С. 369–373.*
244. *Копылов И. А. Интеллектуальные традиции: актуальные задачи и способы их разрешения. Рец. на кн.: Интеллектуальные традиции Античности и Средних веков (исследования и переводы) / Сост. и общ. ред. М. С. Петровой. М.: Кругъ, 2010. 736 с. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2010. Вып. 32. С. 353–359.*
245. *Кукарцева М. А. Край возможного, или Размышления о новой книге Д. ЛаКапры // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2011. Вып. 34. С. 45–60.*
246. *Склокин В. В. Рец. на кн.: Rethinking Modern European Intellectual History / Ed. by D. M. McMahon and S. Moyn. Oxford: Oxford University Press, 2014. 305 p. // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2014. Вып. 13. С. 321–323.*
247. *Reingold N. New Directions in American Intellectual History / Eds. J. Higham, P. K. Conkin. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1979. XIX + 245 p.// Isis. 1982. Vol. 73, no. 1. P. 112.*

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «ІСТОРІЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ»

1. «Come on! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети» Доповідь Римського клубу. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://matrix-info.com/2018/01/11/come-on-yak-kapitalizm-korotkozorist-i-urbanizatsiya-rujnuyat-planetu/>
2. «Синдром публичной немоты»: история и современные практики публичных дебатов в России / Отв. ред. Н. Б. Вахатин, Б. М. Фирсов. М.: НЛЮ, 2017. 424 с.
3. *Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М.* Час кадрів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За загал. ред. М. Мудрого. Львів, 2016. 408 с.
4. *Галлагер Ю.* Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості: посібник для вчителів. К.: Права, 1998. 48 с.
5. *Голод І.* Історик не політик? Грушевський розбудив країну ... і приспав. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/29/57143/>
6. *Горбань Ю. О.* Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник НАДУ: Інформаційні технології. 2015. № 1. С. 136–141.
7. *Грабовський С.* Чи потрібні Україні публічні інтелектуали? [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/sergiy-grabovskiy/>
8. *Грицак Я.* 26-й процент, або Як подолати історію. К.: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.
9. *Грицак Я.* Європа – це криза. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2018/Hrytsak_europa-ce-kryza.htm
10. *Грицак Я.* Куди рухається світ. К.: Грані-Т, 2015. 192 с.
11. Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Жорж Мінк і Лора Неймайер. К.: Ніка-Центр, 2009. 272 с.
12. *Едвард Саїд.* Публічна роль інтелектуалів. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/publicna-rol-intelektualiv/>
13. Звернення Українського Товариства з нагоди 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://naszwybir.pl/25685-2/>
14. История, память, права человека (европейские педагогические практики) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/article/52162>
15. *Калачова Н.* Історична дискусія у ЗМІ: будувати ідентичність чи просто писати правду? [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/06/3/125278/>
16. *Каревин А.* Николай Костомаров: «Здесь правота России?» [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://odnarodyna.org/content/nikolay-kostomarov-zdes-pravota-rossii>
17. *Карпенко В.* Національний інформаційний простір: сучасний стан та проблеми. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/karp/bezpeka13.htm/>
18. *Касьянов Г. В.* Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Laurus, Антропос – Логос – Фільм, 2018. 420 с.
19. *Кулик В. М.* Роль українських мас-медіа у творенні національного історичного нарративу // Політичні студії: Збірник наукових праць. 2010. Вип. 1. С. 208–222.
20. *Кульчицький С. В.* Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Історичний журнал. 2003. № 1. С. 77–79.
21. *Курилла И. И.* История, или Прошлое в настоящем. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. 167 с.
22. *Кучма Л. Д.* Украина – не Россия. М.: Время, 2003.
23. *Макаров Ю.* День журналіста // Український тиждень. 2011. № 19. С. 12–13.
24. *Масненко В.* Проблеми інструменталізації історії України в контексті політики пам'яті. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Masnenko_V.pdf

25. *Миронченко В.* Історія України і сучасні ЗМІ // Націоналістичний портал. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukrnationalism.com/publications/1886-istoriia-ukrainy-i-suchasni-zmi.html>
26. *Наумова М. Ю.* Розуміючи медіа // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. 2011. Вип. 2. С. 159–165.
27. *Опока Ю.* Історик Мар'ян Мудрий: «В Україні є ознаки отруєння історією». [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/20/81518/view_comments/page_35/
28. *Палійчук А.* Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації в Україні // Теле- та радіожурналістика. 2013. Вип. 12. С. 358–363.
29. *Петрикова В.* Біографічна традиція в історії формування інформаційного простору сучасної України // Наукові праці НБУ ім. В. Вернадського. 2012. Вип. 34. С. 492–500.
30. *Пирожков С., Хамітов Н.* Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі // Дзеркало тижня. 2016. № 28. 13–19 серпня.
31. *Плахта Д.* Чому важливо бути медіаграмотним, або Як виробляти в собі інформаційну «імунну систему» // День. 2017. 3 лютого
32. Подолання минулого в Україні: уроки двох Німеччин. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28185316.html>
33. *Портнов А.* Телеєфір перетворює інтелігента на клоуна [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ms.detector.media/mediaprosvita/mediaosvita/andriy_portnov_teleefir_peretvoryue_intelektuala_na_klouna/
34. *Савельєва І. М., Полетаєв А. В.* Теория исторического знания. СПб.: Алетейя; М.: ГУ–ВШЭ, 2008. 523 с.
35. *Сергієнко С.* Історична політика в Україні. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://commons.com.ua/ru/istorichna-politika-v-ukrayini/>
36. *Склокін В.* Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/stayuchy-publichnyumu-istoryku-yak-publichni-intelektualy-u-postradyanskiy-ukrayini>
37. *Снайдер Т.* Історична відповідальність Німеччини перед Україною. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/68036>
38. *Снайдер Т.* Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. К.: Дух і літера, 2014. 232 с.
39. *Сюдюков І.* Чотири заповіді Миколи Костомарова. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/.../chotiri-zapoviti-mikoli-kostomarov...>
40. *Таирова-Яковлева Т. Г.* Николай Костомаров как украинский националист, или Возвращаясь к терминологии. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/TYaNKost_2011/TYaNKost_2011.pdf
41. Україна в підручниках та інформаційному просторі країн світу / Уклад. Б. Жебровський, О. Удод. К.: МОНмолодьспорту, 2011. 88 с.
42. *Харари Ю. Н.* Nomo Dens. Краткая история будущего / Пер. с англ. А. Андреева. М.: Синдбад, 2018. 494 с.
43. *Харари Ю. Н.* 21 урок для 21 століття. К.: Форс України, 2018. 416 с.
44. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегії дії. Національна доповідь. К.: ІСД, 2016. 284 с.
45. *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2005. 352 с.
46. *Ярема А. І.* Символічний капітал: підходи до інтерпретації поняття // Вісник Львівського університету. Серія соціальн. 2009. Вип. 3
47. *Ясь О. В.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (поч. XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: У 2 ч. / За ред. В. А. Смоля. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 587 с.; Ч. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 650 с.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «ВІЗУАЛЬНІ СТУДІЇ»

1. *Benjamin W.* Dzieło sztuki w dobie reprodukcji technicznej // Anioł historii. Eseje, szkice, fragmenty. Poznań. 1996. S. 201–239.
2. *Budzińska J.* Źródło ikonograficzne w szkolnej edukacji historycznej na przykładzie zbiorów muzeów wielkopolskich. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2014. 163 s.: il.
3. *Burton O. V.* American Digital History // Social Science Computer Review. 25, 2005. Nr 2. S. 206–220.
4. *Chadwick W.* Whitney Gothenburg studies in art and architecture. 28: Contemporary feminist studies and its relation to art history and visual studies: proceedings from a conference in Gothenburg, March 28–29, 2007 /Eds. Bia Mankell, Alexandra Reiff. 2010. 195 p.: il.
5. *Deluga W.* Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. Kraków: Collegium Columbinum, 2003. 134 s.
6. *Dernałowicz M.* Portret Familii. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990. 364 s.
7. *Dobrowolski T.* Cztery style portretu «sarmackigo» // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace z historii sztuki. Kraków, 1962. Z. I. S. 83–103.
8. *Dobrowolski T.* Polskie malarstwo portretowe. Ze studio nad sztuką epoki sarmatyzmu. Kraków, 1948. 239 s.: il.
9. *Farwell B.* French Popular Lithographic Imagery 1815–1870. V.1. Chicago-London, 1981.
10. Film i historia. Antologia / Pod redakcją Iwony Kurz. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://historiaimedia.org/2009/10/02/film-i-historia>
11. *Foster H.* Vision and Visuality, Discussion in Contemporary Culture. Seattle: Bay Press, Dia Art Foundation, 1988. 135 p.
12. *Gębarowicz M.* Portret XVI–XVIII w. we Lwowie. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. 140 s.
13. *Haskell F.* History and Images. Art and Interpretation of the Past. New Haven; L., 1993. 560 p.
14. Ilustrowane Dzieje Kultury i Nauki Polskiej / Wiesław Kot. Warszawa: Wydawnictwo Podsiędik-Raniowski i Spółka, 1998. 127 s.
15. *Janocha M.* Ukraińskie i białoruskie ikony świąteczne w dawnej Rzeczypospolitej: problem kanonu. Warszawa: Neriton, 2001. 560 s.: il.
16. *Kalamajska-Saed M.* Genealogia przez obrazy: barokowa ikonografia rodu Sapiehy na tle staropolskich galerii portretowych. Warszawa: In-t Sztuki PAN, 2006. 287 s.: ill.
17. *Karczowa H.* Rozwój form kancelaryjnych i współczesne rodzaje dokumentów archiwalnych. Dokumentacja wizualna i audialna (fotografia, film, nagrania). Toruń, 1979. 78 s.: 2 il.
18. *Kowalewska O.* Ikonografia hetmana Iwana Mazepy // Przegląd Wschodni (Warszawa). 2012. T. XI. Z. 4 (44). S. 713–733.
19. *Loska K.* Kilka uwag o problemie gatunków filmowych // Wokół kina gatunków / Red. K. Loska. Kraków, 2001. S. 7–10.
20. *Majevskij O.* Between propaganda and entertainment: a caricature and a political poster in periodicals of the Southern Ukraine (1941–1944) // Danubius Supplement. Vol. XXXIV. Muzeulul de Istorie Galati. 2016. P. 89–110.
21. *Mamczak-Gadhowska I.* Fotografie i filmy w archiwach // Media audiowizualne w warsztacie historyka / Red. D. Skotarczak. Poznań, 2008. S. 89–105.
22. *Matuszewski B.* Nowe źródło historii. Ożywiona fotografia: czym jest, czym być powinna. Warszawa, 1995.
23. *Mitchell W. J. T.* Iconology: Image, Text, Ideology. Chicago, 1986. 236 p.
24. *Olejniczak W.* Film fabularny jako źródło historyczne // Media audiowizualne w warsztacie historyka / Red. D. Skotarczak. Poznań, 2008. S. 25–52.
25. *Pink S.* Doing Visual Ethnography: Images, Media and Representation in Research. L., 2007. 240 p.

26. *Pink S.* The Future of Visual Anthropology: Engaging the Senses. L., 2006. 166 p.
27. *Przyłpiak M.* O gatunkach filmowych // Od fantastyki do komiksu. W kręgu gatunków filmowych / Red. K. Sobotka. Łódź, 1993. S. 5–35.
28. *Ripa C.* Ikonologia. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS. Kraków, 2010. 504 s.: il.
29. *Roman W. L.* Naukowa informacja archiwalna o materiałach audiowizualnych i jej rola w badaniach historycznych // Media audiowizualne w warsztacie historyka / Red. D. Skotarczak. Poznań, 2008. S. 107–128.
30. *Ruby J.* Picturing Culture: Essays on Film and Anthropology. Chicago: University of Chicago Press, 2000. 354 p.
31. *Ruby J.* Visual Anthropology // Encyclopedia of Cultural Anthropology / David Levinson and Melvin Ember, editors. New York: Henry Holt and Company, 1996. Vol. 4:1345–1351.
32. *Skotarczak D.* Film fabularny jako źródło do badań historii społecznej PRL // Dokument filmowy i telewizyjny / Red. M. Szczurowski. Toruń, 2004. S. 156–169.
33. *Skotarczak D.* Historia wizualna. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2013. 262 s.
34. *Skotarczak D.* Historia wizualna. Założenia teoretyczne i zakres badawczy // Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejście do przeszłości / Red. P. Witek, M. Mazur, E. Solska. Lublin. 2011. S. 87–94.
35. *Skotarczak D.* Kilka uwag o historii wizualnej // Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej. 2016. T. 8. S. 117–130. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dx.doi.org/10/12775/Klio.2016.08>
36. *Skotarczak D.* Kino PRL-u w materiałach dydaktycznych MEN // Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem poznawczym / Red. T. Błaszczuk, K. Brzechczyn, D. Ciunajcis, M. Kierzkowski. Poznań, 2011. (Studia i Materiały Poznańskiego IPN, 18). S. 177–184.
37. *Skotarczak D.* Projekt historii wizualnej // Slavia Occidentalis. 2011. Nr 68. S. 173–177.
38. *Skotarczak D.* Wśród filmowych źródeł do historii Polski Ludowej // Porywnania. Czasopismo poświęcone zagadnieniom komparatystyki literackiej oraz studiom interdyscyplinarnym. 2010. Nr 7. S. 141–150.
39. *Stanley J.* Computer, Visualization and History. How New Technology will Transform our Understanding of the Past. New York, 2003. 216 p.
40. *Szczurowski M.* Nowe nośniki wiedzy o przeszłości. Rzecz o komunikatorach internetowych i poczcie elektronicznej // Media audiowizualne w warsztacie historyka / Red. D. Skotarczak. Poznań, 2008. S. 53–88.
41. *Szeska M.* Muzeum multimedialne – nowy sposób narracji o przeszłości // Media audiowizualne w warsztacie historyka / Red. D. Skotarczak. Poznań. 2008. S. 259–273.
42. *White H.* Historiografia i historiofotia // Film i historia. Antologia / Red. Iwony Kurz. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
43. *Witek P.* Andrzej Wajda jako historyk. Metodologiczne studium z historii wizualnej. Lublin, 2016. 712 s.
44. *Witek P.* Kultura, film, historia. Metodologiczne problemy doświadczenia audiowizualnego. Lublin, 2005. 285 s.
45. *Witek P.* Metodologiczne problem historii wizualnej // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 7. С. 244–260.
46. *Woźniak M.* Przeszłość jako przedmiot. O roli wyobraźni w badaniach historycznych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowkiej, 2010. 275 s.
47. *Авербах М. Я.* Візуальні комунікації в архітектурному середовищі міста: автореф. дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Харків. нац. ун-т буд-ва та архітектури. Х., 2018. 24 с.: рис.
48. *Адамська І.* «П'яне дерево»: ілюстрації української радянської медичної періодики як засіб боротьби з алкоголізмом у 1920-х роках // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 2. С. 5–22.
49. *Алексеев В. В.* Образное и документальное отображение исторической реальности в изобразительных источниках // Проблемы источниковедения и историографии. Матералы

- II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 297–301.
50. *Алфьорова З. I.* Візуальне мистецтво кінця ХХ – початку ХХІ століття: дис... д-ра мистецтвознавства: 26.00.01 / Харківська держ. академія культури. Х., 2008. 500 арк.
51. *Алфьорова З. I.* Межі видимого. Становлення візуального мистецтва: монографія. Харківська держ. академія культури. Х.: [б.в.], 2008. 268 с.
52. *Аркас М.* Історія України-Русі / Вступ. слово і комент. В. Г. Сарбея. 2-ге факс. вид. К.: Вища школа, 1991. 456 с.: іл.
53. *Арнаутова Ю. Е.* Мемориальные аспекты иконографии Святого Гангульфа // Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре. М.: Наука, 2002. С. 53–75.
54. *Арциховский А. В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник / А. В. Арциховский. М.: МГУ, 1944. 215 с.: илл.
55. *Баль М.* Візуальний есенціалізм і об'єкт візуальних досліджень. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_124.pdf
56. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. М.: Прогресс, 1989. 616 с.
57. *Батасва К. В.* Феномен медіа-візуальності: досвід соціокультурного аналізу: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. 32 с.
58. *Башинская И. А.* Образ в изобразительном искусстве: Законы восприятия живописи, скульптуры и графики; О-во «Знание» России, Санкт-Петербург. орг. СПб.: Санкт-Петербург. орг. о-ва «Знание» России, 1992. 31, [1] с.
59. *Беньямин В.* Краткая история фотографии // Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. М.: «МЕДИУМ», 1996. С. 66–91.
60. *Беньямин В.* Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. М.: «МЕДИУМ», 1996. 240 с.
61. *Блок М.* Апология истории, или Ремесло историка / Пер. с фр. Е. М. Лысенко, прим. и ст. А. Я. Гуревича. 2-е изд., доп. М.: Наука, 1986. 254 с.
62. *Буслаев Ф.* Мои досуги, собранные изъ перидическихъ изданій мелкіе сочиненія: В 2-х ч. М.: Въ Синодальной типографіи, 1886.
63. Візуальна антропологія: настройка оптики / Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. 296 с.
64. Візуальна антропологія: нові погляди на соціальну реальність: Сб. науч. ст. / Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. 528 с.
65. Візуальна антропологія: режими видимості при соціалізмі / Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. 448 с.
66. Візуальні аспекти культури: Сб. науч. ст. / Под ред. В. Круткина. Ижевск: Удмурдский государственный университет, 2005. 227 с.
67. *Вишеславський Г.* Термінологія сучасного мистецтва: означення, неологізми, жаргонізми сучасного візуального мистецтва України. Paris; Kyiv: Terra Incognita, 2010. 413 с.: іл.
68. *Вишеславський Г. А.* «Нова хвиля» у візуальному мистецтві України кінця 1980-х – початку 1990-х (соціокультурний аспект): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 26.00.01 / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучас. мистецтва. К., 2014. 18 с.
69. Візуальні та аудіовізуальні засоби навчання: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів, вчителів та слухачів системи підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти / А. М. Гуржій [та ін.]; Інститут педагогіки АПН України. Науково-методичний центр організації розробки та виробництва засобів навчання, Переяслав-Хмельницький педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди. К.: [б.в.], 2002. 173 с.
70. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. К.: Наукова думка, 1988. 280 с.
71. Выбор метода: изучение культуры в России 1990-х годов: Сб. науч. ст. / Отв. ред. Г. Зверева. М.: РГГУ, 2001. 318 с.
72. *Вышленкова Е. А.* Візуальна антропологія імперії, или «увидеть русского дано не каждому». М.: ГУ ВШЭ, 2008. 55 с.

73. Галькевич Т. А., Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база вітчизняної іконографії // Українська біографістика: Зб. наук. пр. К., 2010. Вип. 7. С. 306–333.
74. Гольдман И. Л. Произведение искусства как художественный текст: особенности искусствоведческого прочтения в образовательном процессе // Педагогическая культурология: состояние, проблемы, перспективы: материалы научно-теоретической конференции, посвященной двадцатилетию кафедры культурологии и социально-экономических дисциплин БГПУ им. М. Акмуллы. Уфа: Издательство БГПУ, 2011. С. 51–54.
75. Грей Г. Кино: Визуальная антропология / Пер. с англ. М. С. Неклюдовой. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 208 с.: илл.
76. Григорьева Е., Ярская-Смирнова Е. Визуальные исследования: Летняя школа и конференция в Саратове. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.old.jourssa.ru/2006/3/8bResearch.pdf>
77. Гридчина В. В. Семіотичні методи дослідження візуальної інформації в науці про соціальні комунікації: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. К., 2012. 220 арк.: рис.
78. Грушевский М. С. Иллюстрированная история Украины: Авторизированный перевод со второго украинского издания. С 387 рисунками. СПб., 1913. 536 с.
79. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України; вступ. ст. В. А. Смоля, П. С. Сохана. К.: Наукова думка, 1992. 544 с.: іл.
80. Гюс П. Лінія часу. Візуальна історія світу: [для читання дорослими дітям] / Пер. з нідерланд. С. Орлової. Х.: Віват, 2017. 80 с.: іл.
81. Гаскелл А. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання / Під ред. П. Берка. К.: Ніка-Центр, 2004. С. 230–268.
82. Дашкевич Я. Р. «Види» міст України XVI–XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // II-а Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства, 19–21 жовт. 1982 р., м. Вінниця. К., 1982. С. 156–157.
83. Дашкевич Я. Р. Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради, грудень 1988 р. К., 1988. С. 228–230.
84. Девяткина Н. Три культурних «образа» одной темы: Петрарка и немецкие интерпретаторы XVI века // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2016. Вип. 1. С. 24–30.
85. Дениско Л. М. Іконографія в колекції рідкісних видань відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. К., 2006. Вип. 11. С. 211–220.
86. Дмитриева О. В. От сакральных образов к образу сакрального // Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре. М.: Наука, 2002. С. 44–52.
87. Дмитрієнко М., Суховарова-Жорнова О. Портрети гетьмана Івана Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Число 14. С. 242–284.
88. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Пер. з пол. та англ. В. Склякіна; наук. ред. В. Склякін, С. Троян. К.: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
89. Ельшеская Г. В. Модель и образ: Концепции личности в русской и советской живописи портрета. М.: Сов. художник, 1984. 213 с.: ил.
90. Ернст Ф. Л. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. К.: Криниця, 1919. 32 с.: іл.
91. Жданович О. Образ варвара-кочовика у ранньовізантійських грецьких текстах // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2016. Вип. 1. С. 31–39.
92. Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1958. 148 с.: іл.
93. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII вв. К.: Наукова думка, 1988. 160 с.: іл.
94. Жуковский В. И., Копцева Н. П., Пивоваров Д. В. Визуальная сущность религии: монография / Федеральное агентство по образованию, Красноярский гос. ун-т. Красноярск: Изд. центр КрасГУ, 2006. 460 с.: ил.

95. *Замятин Д. Н.* Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/24/1251347015/Zamyatin.pdf>
96. *Зедльмайр Г.* Искусство и истина: Теория и метод истории искусства. СПб.: Аxiома, 2000. 272 с.
97. *Зикун Н.* Карикатура в сучасних українських ЗМІ і традиції української сатиричної журналістики // Вісник Львівського ун-ту. 2013. Вип. 38.С. 26–32.
98. *Зотанг С.* Про фотографию / Пер. з англ. К.: Основи, 2002. 189 с.
99. *Ибрагимов И. А.* Пространственно-ценностная ориентация и визуальная динамика храмового зодчества в христианстве и исламе: автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. иск.: 17.00.09 / Урал. гос. архитектур.-художеств. акад., Саратов. гос. консерватория (акад.) им. Л. В. Собинова. Саратов, 2011. 27 с.
100. *Иванова А. В.* Иконопись как источник по истории архитектуры и градостроительства: Критический обзор историографии // Источниковедческие исследования. М., 2004. Вып. 1. С. 118–136.
101. «Иконостасный поворот» в культуре и трансформация образования. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/111588>
102. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. 1. Сост. профессора Университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции В. В. Тарновского. К., 1883 // Киевская старина. 1883. Т. 5. № 4. С. 878–882.
103. Історія українського мистецтва: у 5 т. / Голов. ред. Ганна Скрипник; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. К.: [ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України], 2003–2010.
104. *Казакевич Г.* «Мечі у них не менші, ніж дротики в інших народів, а наконечники дротиків більші, ніж мечі»: кельтська зброя у греко-римській іконографії та історіографії // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2016. Вип. 1. С. 60–72.
105. *Казин А. Л.* Художественный образ и реальность: Опыт эстет-искусствовед. исслед. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. 120 с.
106. *Калашнікова О. А.* Зображальний аспект візуальної мови графічного дизайну (на матеріалі плаката): автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.07 / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. Х., 2011. 20 с.
107. *Кізлова А.* Зображення Печерних святинь ХІХ – початку ХХ ст. як джерело з історії соціальних взаємодій у Києво-Печерській Успенській лаврі // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 2. С. 65–82.
108. *Ковалевская О. О.* Изображения представителей казачества в произведениях сакрального искусства XVII–XVIII вв. // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск: Беларус. навука, 2014. Вып. 29.С. 116–121.
109. *Ковалевская О. О.* Полтавская битва в портретах её участников: иконография Ивана Мазепы // Полтавская битва в контексте международных отношений в Европе в XVIII в.: историческая ретроспектива: Тезисы международной научной конференции (22–23 мая 2009 г., г. Орёл). Орёл, 2009. С. 28–30.
110. *Ковалевська О.* Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання // Історіографічні дослідження в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 26. С. 208–237.
111. *Ковалевська О.* Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ століття. К.: Темпора, 2013. 420 с.: іл.
112. *Ковалевська О., Міхесва О.* Красномове мовчання: пам'ятник на перехресті культур // Перехрестя культур. Країни Чорноморського регіону та суспільно-політичні зміни в ХІХ–ХХ ст.: Навчальний посібник: EUROCLIO, 2015. С. 188–203. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://drive.google.com/folderview?id=0B1kKCvEw5hIZWFludUJpNnBLRE0&usp=sharing>
113. *Ковалевська О. О.* «Козацька» тематика в польському жанрово-історичному живописі ХІХ – початку ХХ ст. // Записки історичного факультету / Одеський нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2006. Вип. 17. С. 179–190.
114. *Ковалевська О. О.* Автентичні портрети гетьмана Івана Самойловича та проблеми дослідження його іконографії // Батуринська старовина (Ніжин). 2017. Вип. 6. С. 7–14.

115. Ковалевська О. О. Візуалізації «мазепинської легенди»: зміст, джерела, еволюція, традиційні та модернізаційні інтерпретації // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2018. Вип. 2 (6).
116. Ковалевська О. О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкту, методу та понятійно-категоріального апарату // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Число 22–23. С. 294–302.
117. Ковалевська О. О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: В 2-х ч. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Ч. 1: Монографія. 314 с.; Ч. 2: Додатки. 330 с.: іл.
118. Ковалевська О. О. Інформаційні можливості графічних панегіриків XVII–XVIII ст. як джерела // Гуманітарний журнал. Дніпропетровськ, 2014. № 1/2 (зима–весна). С. 3–15.
119. Ковалевська О. О. Кіно- та відеообрази Івана Мазепи: можливості використання у навчальному процесі // Історія в школах України. 2009. № 1/2. С. 45–49.
120. Ковалевська О. О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 152–167.
121. Ковалевська О. О. Портрети Мазепи: критерії достовірності та проблеми ідентифікації // Матеріали Міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ – Полтава). К.: Темпора, 2008. С. 395–406.
122. Ковалевська О. О. Портрети представників козацької еліти як об'єкт дослідження спеціальних історичних дисциплін // Історичні і політологічні дослідження: Наук. журнал / Головн. ред. П. В. Добров. Донецьк. 2013. № 4 (54). С. 54–68.
123. Ковалевська О. О. Портрети представниць українських козацько-шляхетських родин у виконанні Марії Стецької // Студії з україністики. Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя. Рівне: Видавець О. Зень, 2010. С. 77–84.
124. Ковалевська О. О. Портретні зображення представників військово-політичної еліти // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: В 2 кн. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. Кн. 2. С. 547–579.
125. Ковалевська О. О. Проблема іконографії Івана Гонти в контексті політик пам'яті та сучасних наукових досліджень // Український історичний журнал. 2016. № 5. С. 195–219.
126. Ковалевська О. О. Реконструкція образу Івана Мазепи // Гетьман. Осмислення / Упоряд. О. Ковалевська. К.: Темпора, 2009. С. 291–304.
127. Ковалевська О. О. Стан розробки іконографії окремих представників козацтва XVI–XVIII ст. в українській історіографії XIX–XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 25. С. 268–391.
128. Ковалевська О. О. Сучасні дослідження портретів Івана Мазепи // Український історик. 2011. Т. XLVII / XLVIII. Ч. 1/4 (185–188) / 1–4 (189–191). С. 168–180.
129. Ковалевська О. О. Функції зображальних джерел XVII–XVIII ст. та їх еволюція // Український історичний журнал. 2014. № 5. С. 142–156.
130. Ковбасюк С. «Корабель дурнів» та «Блакитний човен»: популярні конструкти, гуманістична думка та особливості візуалізації // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2016. Вип. 2. С. 46–57.
131. Ковшарова О., Касьнова Н. Плакатна графіка міжвоєнної доби в радянській Україні // Іст. і політол. дослідж. 2018. № 1 (62). С. 204–210.
132. Колодий В. В. Визуальность как феномен и её влияние на социальное познание и социальные практики: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 / Национальный исследовательский Томский политехнический ун-т. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://sun.tsu.ru/mminfo/2011/000413532/000413532.pdf>
133. Коляструп О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 259–264.
134. Комаров Ю. Методи роботи з візуальними джерелами [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua?node/67> Дата звернення: 31.07.2014
135. Комаров Ю. Мить, зупинись! Ти – історична! З досвіду використання фотоматеріалів на уроках історії // Історія в школах України. 2006. № 4.

136. *Кондаков Н.* История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. Одесса: Тип-я Новороссийского ун-та, 1876. 276 с.
137. *Константинов М. В. Ю.* Лотман та візуальна семіотика другої половини ХХ ст. (історико-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Дніпр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2017. 19 с.
138. *Корнучко-Гринів О.* Історія України та її церкви в монументальних розписах Святослава Гординського // Музеї Львова: події, колекції, люди: матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 22 жовт. 2015 р. і 27 жовт. 2017 р.) / Львів. іст. музей. Львів, 2017. С. 20–43.
139. *Котлярів П.* Гуманістичний образ Філіпа Меланхтона за візуальними джерелами ХVІ ст. // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2016. Вип. 2. С. 58–68.
140. *Котлярів П.* Легочі листки як ключове медіа доби Реформації: тексти і образи // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2018. Вип.1. С. 33–42.
141. *Котова-Олійник С. В.* Соціокультурний зміст візуальних репрезентацій гендерних відносин у сучасній рекламі: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2013. 20 с.
142. *Крип'якевич І.* Історія України / Від. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 519 с.: іл.
143. *Кристеллер П.* История европейской гравюры XV–XVIII века. М.; Л., 1939.
144. *Круткін В., Романов П., Ярская-Смирнова Е.* Интеллектуальное поле визуальной антропологии // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. Саратов: Научная книга, 2007.
145. *Кузнецова І. О.* Модулювання візуального сприйняття об'єктів дизайну, декоративно-прикладного і образотворчого мистецтва: дис... д-ра техн. наук: 05.01.03 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. К., 2006. 415 арк.
146. *Кузьміна М. С.* Визуальная культура и традиции симметрии в товарных знаках России: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии: 24.00.01 / Сарат. гос. техн. ун-т им. Гагарина Ю. А. Саратов, 2015. 19 с.
147. *Кызласова И.* История изучения византийского и древнерусского искусства в России (Ф. И. Буслаев, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. 184 с.
148. *Кызласова И.* Становление и развитие иконографического метода в трудах Ф. И. Буслаева и Н. П. Кондакова: Автореф. дис.... канд.. искусствоведения. М., 1978. 19 с.
149. *Лидов А. М.* Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторических исследований // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. Сборник под ред. А. М. Лидова. М.: «Прогресс-традиция», 2006.
150. *Литовченко А., Походляца О.* Ктиторські портрети ХVІІІ століття в колекції Національного музею історії України // Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 2013 р.) / Нац. музей у Львові ім. А. Шептицького. Львів, 2013. С. 323–329.
151. *Лопухіна О. В.* Образи лаврських ченців у портретах ХІХ – початку ХХ століття з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 24 / Ред. рада: В. М. Копакова (відп. ред.) та ін. К.: Фенікс, 2009. С. 75–81.
152. *Лопухіна О. В.* Портретна галерея Успенського собору Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 14 / Ред. рада: В. М. Копакова (відп. ред.) та ін. К.: НКПСКЗ, 2005. С. 81–87.
153. *Луцицкая С. И.* Иконография крестовых походов // Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре. М.: Наука, 2002. С. 101–131.
154. *Магидов В. М.* Визуальная антропология и задачи кино-, фото-, фотодокументального источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Матералы ІІ Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. М.: «Российская чтений политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 432 с. С. 302–349.
155. *Магидов В. М.* Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях // История СССР. 1983. №1. С. 92–103.

156. *Масвський О.* Антигітлерівська коаліція в політичному плакаті і карикатурі 1941–1945 рр. // *Архіви України: Науково-практичний журнал.* К., 2015. №3 (297). С. 157–186.
157. *Масвський О.* Війна у плакатному вимірі. 1943–1944 рр. // *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство.* К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2014. С. 82–90.
158. *Масвський О.* Образ німецького військовослужбовця у зображувальній пропагандистській продукції Радянського Союзу на території України // *Друга світова війна і Україна: актуальні історико-правові проблеми: електронн. зб. матеріалів круглого столу (Київ, 28 квіт. 2015 р.).* К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 28–36.
159. *Масвський О.* Плакатне мистецтво в пропагандистсько-агітаційних кампаніях із залучення трудових ресурсів України // *Український історичний збірник.* К.: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 18. С. 223–242.
160. *Масвський О.* Політичний плакат і карикатура напередодні Другої світової війни: зарубіжний дискурс // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* К.: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 17. С. 223–241.
161. *Масвський О.* Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Відп. ред. О. Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 268 с.
162. *Маркітан Л.* Кінофотодокументи як історичне джерело // *Історичні джерела та їх використання.* К., 1971. Вип. 6.
163. *Марков А.* Критерии подлинности. Проблемы и парадоксы экспертизы живописи // *Активар.* 2009. №9 (35). С. 80–83.
164. *Мириманов В. Б.* Искусство и миф: Центральный образ картины мира. М.: АО «Согласие». 1997. 327 с.: илл.
165. *Миронец Н. И.* Методологические основы методологического анализа приведенный искусства // *Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщ. V Всесоюзной конф. 30 мая – 1 июня, 1990 г. / КНУ им. Т. Шевченко; Ред. кол. И. Д. Ковальченко.* К., 1990. С. 31–33.
166. *Мисюга В.* Образ реальної дійсності в пейзажних зображеннях іконопису Галичини XVII–XVIII століть (на прикладі ікон зі збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького) // *Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 2013 р.) / Нац. музей у Львові ім. А. Шептицького.* Львів, 2013. С. 330–336.
167. *Місто очима студентів. Проблеми візуального сприйняття і графічне відображення архітектурного середовища: монографія / [С. О. Шубович та ін.]; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова.* Харків: ХНУМГ, 2014. 237 с.: іл., табл.
168. *Мокрогуз О.* Навчити «прочитувати» фотографії (З досвіду інтерпретації візуальних архівних матеріалів у шкільному курсі історії) // *Історія в школах України.* 2004. № 8. С. 27–31.
169. *Моргун О. М.* Визуальная культура невербальных коммуникаций в современной наружной рекламе: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии: 24.00.01 / Краснодар. гос. ун-т культуры и искусств. Краснодар, 2010. 22 с.
170. *Музей сучасного мистецтва – лабораторія творчих ідей та візуальних імпрровізацій: матеріали круглого столу / EIDOS International charity foundation; [відп. ред. О. Кірсанова].* К.: [б. в.], 2007. 190 с.: фотогр.
171. *Мыцык Ю. А.* Немецкие «летучие листки» об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // *Вопросы германской истории.* Днепропетровск, 1981. С. 137–138.
172. *Нетудыхаткін І.* Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація // *Сіверянський літопис.* 2010. № 1. С. 116–123.
173. *Нетудыхаткін І. А.* Український ктиторський портрет другої половини XVI – XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2010. 265 арк: іл.
174. *Нікітенко Н. М.* Образ князя Володимира на фресці Софії Київської // *Могилянські читання – 2017. Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії:* зб. наук. пр. К., 2018. С. 291–296.

175. *Новік О.* Тема «Трагедії Батурина 1708 року» в образотворчому мистецтві (фондова колекція НКЗ «Гетьманська столиця») // Батурина старовина. Ніжин, 2017. Вип. 6 (10). С. 158–163.
176. *О'Махоуни М.* Спорт в СССР: физическая культура – визуальная культура / Пер. с англ. Е. Ляминой, А. Фишман. М.: Новое литературное обозрение, 2010. 293 с.: ил.
177. *Осадча О.* Ремінісценція як інструмент художньої репрезентації біблійних образів та сюжетів у творчості українських митців: кінець XX – початок XXI ст. // Вісн. Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. К., 2018. Вип. 1. С. 249–253.
178. *Осадча О.* Функція української хатньої ікони у створенні іконічного образу селянського життя кінця XVIII – початку XX ст. Досвід ієротопічного методу дослідження // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. / Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова редкол.) та ін. К., 2017. Вип. 12–13. С. 102–116.
179. *Охріменко О.* «Вказівний палець» в європейських манускриптах пізнього середньовіччя (зі збірки Інституту історії рукопису НБУ ім. В. Вернадського) // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 1. С. 55–60.
180. *Павлова О. А.* Визуальная среда обучения в процессе музыкального развития младших школьников: автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.п.н.: 13.00.01, 13.00.02 / Моск. пед. гос. ун-т. М., 2004. 20 с.: ил.
181. *Пановски Э.* Иконография и иконология: введение в изучение искусства Ренессанса // Пановски Э. Смысл и толкование изобразительного искусства. Статьи по истории искусства. СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. С. 43–73.
182. *Пановский Э.* История искусства как гуманистическая дисциплина // Смысл и толкование изобразительного искусства. СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999.
183. *Пастир І. В.* Творче становлення фахівця у візуальному мистецтві: навч.-метод. посіб. О.: Букаев В. В. [вид.], 2011. 197 с.: рис., табл., кольор. іл.
184. *Петренко Д. В.* Подія в трансформаціях візуальності: філософсько-антропологічний вимір: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2009. 17 с.
185. *Походляца О.* Портрети Острозьких у колекції Національного музею історії України // Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 2013 р.) / Нац. музей у Львові ім. А. Шептицького. Львів, 2013. С. 380–385.
186. *Походляца О.* Портрети польської шляхти з родинної колекції Браницьких // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Редкол.: О. М. Титова (відп. ред.) та ін. К., 2018. Вип. 27. С. 249–252.
187. *Походляца О. Б.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. К., 2008. 222 арк.
188. *Преображенский А. С.* Ктиторские портреты средневековой Руси и их воздействие на русскую иконографию (XI–XV вв.): дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.04. М., 2004. 399 л.
189. Проект Енеїда. Візуальна історія легендарної поеми: [матеріали до виставки «Проект Енеїда» у Нац. худож. музеї України] / [Нац. художній музей України, Арт-центр Павла Гудімова «Я Галерея»]; [упоряд. П. Гудімов; авт. текста: П. Ліміна, І. Курганська; пер. англ. Д. Янковий]. К., Артбук, 2017. 149 с.: кольор. іл.
190. *Пушонкова О. А.* Динаміка форм візуальної репрезентації (естетичний аспект): дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. К., 2006. 186 арк.
191. *Рабенчук О.* До питання про візуальне як джерело історичних досліджень [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf Дата звернення: 1.08.2014.
192. *Рабенчук О.* До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. [Електронний ресурс] Режим доступу. http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf
193. *Рубан В. В.* Український портретний живопис першої половини XIX – початку XX ст. К.: Наук. думка, 1984. 331 с.: іл.

194. *Рубан В. В.* Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX ст. К.: Наук. думка, 1986. 224 с.: іл.
195. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2010. 358 с.
196. *Савченко В. В.* Візуальний переклад літературного тексту: дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. К., 2002. 182 арк.
197. *Сас П.* Іконографія П. Конашевича-Сагайдачного: джерела та авторські версії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2006. № 6. С. 239–280.
198. *Свербигуз В.* Мистецький код Батурина. Розшифрування образів українських гетьманів у панегіриках, віршах та офіційних промовах кінця XVII – XVIII ст. // Матеріали Міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). К.: Темпора, 2008. С. 462–475.
199. Серија Визуелна историја / Арх. Србије. Књ. 1: Балкански ратови = Balkan wars = Балканские войны / фото-запис Самсона Чернова; приред. Мирослав Перишић. 2011. LXIV, 492 с.: ил.
200. Серија Визуелна историја / Арх. Србије. Књ. 2: Србија и Срби у Првом светском рату 1914–1916 : фотомонографија / приред. Бранко Богдановић, Саша Ружесковић. 2016. 327 с.: ил.
201. *Сидоренко В. Д.* Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: розвиток візуального мистецтва України XX–XXI століття / Акад. мистец. України, Ін-т пробл. сучас. мистец. К.: ВХ[студіо], 2008. 188 с.: кольор. іл.
202. *Сидоренко В. Д.* Культурологічні аспекти художньо-стильової еволюції візуального мистецтва України (XX – початок XXI ст.): дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.01 / Харківська держ. академія культури. Х., 2004. 169 арк.+139 арк. дод.
203. *Симоненко С. М.* Психологія візуального мислення: дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2005. 462 арк.: рис.
204. *Сисоева В. В.* Архітектурний ландшафт в композиції міського середовища (візуальний аспект): автореф. дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Харків. нац. ун-т буд-ва та архітектури. Харків, 2014. 20 с.: табл.
205. *Сластіон О.* Портрети Антона Головатого // Наше минуле. 1918. Ч. 3. С. 37–48.
206. *Смирна Л. В.* Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві: монографія / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучас. мистецтва. К.: Фенікс, 2017. 477, [2] с.: кольор. іл.
207. *Смирнов Я. И.* Описание одного польского сборника портретов XVII века // Труды XIII-го археологического съезда в Екатеринославе. Т. III. М.: Типографии А. Мамонтова, 1908. С. 387–466.
208. *Соболева К.* О методах анализа визуальных данных. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://sibac.info/13018>
209. *Сойко І.* Портрет Андрія Войнаровського // Мазепа. Зб. ст. Варшава, 1939. Т. II. С. 36–37.
210. *Солдатова В. Ю.* Візуальні дослідження в соціології – методологічні засади та методичні засоби: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.02 / Інститут соціології НАН України. К., 2016. 15 с.
211. *Соломатова В. В.* Візуальна культура XX століття. К.: Вид. центр КНУКІМ, 2016. 245 с.
212. *Степовик Д.* Іконологія й іконографія. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. 320 с.
213. *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи. К.: Наукова думка, 1982. 332 с.: іл.
214. *Стрельський В. И.* К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике // История СССР. 1984. № 1. С. 96–101.
215. *Суховарова-Жорнова О.* Жіночі портрети Лівобережної України XVIII–XIX ст. у колекції Національного музею історії України. Кінець XVIII–початок XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Число 15. С. 206–220.
216. *Суховарова-Жорнова О.* Методи дослідження історичних портретів XVII–XVIII століть як джерела інформації // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Число 10. Частина 1. С. 136–160.
217. *Суховарова-Жорнова О. Б.* Портрет Анастасії Полуботок з Національного музею історії України // Музейна справа та музейна політика в Україні XX століття: Наук. зб. праць за

- матеріалами науково-практичної конференції Музею українського народного декоративного мистецтва. К., 2004. Вип. XLV. С. 187–189.
218. *Тарасова М. О.* Візуально-живописний компонент в поезії Тараса Шевченка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2009. 19 с.
219. *Тащенко А. Ю.* Культурні коди: монографія. К.: Вид-во ДУІКТ, 2011. Ч. 1: Аудіальна та візуальна репрезентація соціальних статусів / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Держ. ун-т інформ.-комунікат. технологій. 270 с. : рис., табл.
220. *Терентьева Л.* Видовое разнообразие изобразительных источников // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин (Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции. Киев, 30 мая – 1 июня 1990 г.). Киев: Киевский гос. университет им. Т. Г. Шевченко, 1990. С. 35–36.
221. *Терентьева Л.* Вопросы методологии изобразительных источников и историческое познание // Общественные науки в МИСиС. М.: Изд-во МИСиС, 1998. № 3. С. 32–44.
222. *Терентьева Л.* Изобразительные источники: видовое разнообразие // Мультикультурная и многонациональная Россия. Материалы III Международной междисциплинарной конференции, посвященной памяти заслуженного деятеля науки, почетного профессора РУДН, академика МАН ВШ Тамары Васильевны Батаевой. Москва, 27 ноября 2010 г. /Отв. ред.: канд. фил. наук Н. В. Болдовская, доц. канд. ист. наук, доц. Л. А. Терентьева. М.: РУДН, 2010.
223. *Терентьева Л.* Изобразительные материалы первой русской экспедиции в Бразилию (1821–1836 гг.) как исторический источник: Вопросы происхождения рисунков И. М. Ругендаса // Вопросы историографии и источниковедения социально-политических проблем СССР: Сб. науч. тр. М.: РУДН, 1982. С. 108–126.
224. *Терентьева Л.* Историографические проблемы изобразительных источников по истории России // Россия и мировая цивилизация. Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной 25-летию кафедры истории России РУДН. М.: Изд-во РУДН, 1996. С. 273–283.
225. *Терентьева Л.* Познавательный аспект наглядности на занятиях по истории России // Проблемы гуманитаризации и роль исторической науки в процессе подготовки студентов. Материалы международной конференции. М.: Изд-во РУДН, 2001. С. 132–138.
226. *Терентьева Л. А.* Изобразительные источники и методика их использования в исторических исследованиях. Методические рекомендации для студентов II–IV курсов специальности «История». М.: Изд-во РУДН, 1991. 60 с.
227. *Терентьева Л. А.* Изобразительные источники: теория и практика. М.: Изд-во Православ. Свято-Тихоновской, 2009. 136 с.
228. *Терентьева Л.* Изобразительные источники: вопросы методологии и историческое познание // Мультикультурная и многонациональная Россия. Материалы II Международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти заслуженного деятеля науки, почетного профессора РУДН, академика МАН ВШ Тамары Васильевны Батаевой. Москва, 25 апреля 2009 г. /Отв. ред.: канд. ист. наук, доц. Л. А. Терентьева. М.: РУДН, 2009. С. 287–303.
229. *Терентьева Л. А.* К вопросу о методике работы с изобразительными источниками (рисунки художников научных экспедиций) // Актуальные проблемы советской и зарубежной историографии и источниковедения истории СССР. Деп. в ИНИОН №33826 от 10.05.1988 г. С. 113–142.
230. *Торопыгина М.* Аби Варбург. Биография и биографы // Искусствознание. 2013. № 3/4.
231. *Торопыгина М.* Атлас «Мнемозина». Non finite в истории искусства // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч.статей / Под ред. А. В. Захаровой. СПб.: НП-Принт, 2012. Вып. 2.
232. *Усманова А.* Визуальные исследования как исследовательская парадигма // Визуальные и культурные исследования. Минск, 2012. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>
233. *Усманова А.* Визуальные исследования как исследовательская парадигма // Визуальные и культурные исследования. Минск, 2012. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>.

234. *Февр Л.* Бои за историю. Сб. ст. / Пер. с фр. А. А. Бобовича; вступ. ст. А. Я. Гуревича. М.: Наука, 1991. 629 с.
235. *Февр Л.* Иконография и проповедь христианства (1914) // Бои за историю / Пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефановича. Ст. А. Я. Гуревича, ком. Д. Э. Харитоновича. Москва: Наука, 1991. С. 393–413.
236. *Февр Л.* Суд совести истории и историка (1933) // Бои за историю / Пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефановича. Ст. А. Я. Гуревича, ком. Д. Э. Харитоновича. Москва: Наука, 1991. С. 10–23.
237. *Федоренко П. С.* Ілюстративні засоби на уроках історії Української РСР. К.: Рад. школа, 1964. 178 с.
238. *Фесенко Д. В.* Монументальне малярство XVIII ст. Галичини в контексті українсько-західноєвропейських мистецьких зв'язків: іконографія та стилістика [Текст]: дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.05 / Ін-т мистецтвознав., фольклористики і етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. К., 2009. 222 арк.
239. *Худяк У. З.* Візуальна поезія української літератури кінця XX – початку XXI ст.: традиційне й експериментальне: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника». Ів.-Франківськ, 2015. 20 с.: іл.
240. *Хюльзен-Еш А. фон.* Роль памяти в становлении сословия юристов: изобразительная репрезентация Джованни да Леньяно // Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре. М.: Наука, 2002. С. 76–100.
241. *Царевич Ю. Д.* Еволюція зображення «Номо милитанс» епохи Великого князства Литовського од скульптурного надгробья до сарматского портрета // Веснік Берарускага Дзяржаўнага універсітэта культуры і мастацтваўю. 2012. №1 (17). С. 52–57.
242. *Ціборовська-Римарович І. О.* Нововиявлені твори мініатюрної графіки XVI–XVIII ст. в актових книгах ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. 1987. № 4. С. 57–59.
243. *Чепіженко В.* Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва, 2017. Вип. 1. С. 61–69.
244. *Шевченко Ф.* До питання про використання кінофотодокументів в історичній науці // Український історичний журнал. 1976. № 6. С. 64–72.
245. *Шишин М. Ю.* Проблема интерпретации произведения искусства: философские ракурсы рассматривания // Вестник Алтайской науки. 2002. № 2. С. 105–112.
246. *Шмигельская Е. В.* Портрет в современной скульптуре. Л.: Художник РСФСР, 1987. 126, [1] с.: ил.
247. *Шмитт Ж.-К.* Вопрос об изобразяниях в полемике между иудеями и христианами в XII веке // Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре. М.: Наука, 2002. С. 30–43.
248. *Шмитт Ж.-К.* Историк и изображение // Одиссей. Человек в истории. Слово и образ в средневековой культуре. М.: Наука, 2002. С. 9–29.
249. *Штомпка П.* Визуальная социология. Фотография как метод исследования / Пер. з пол. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский. М.: Логос, 2007. 168 с.
250. *Шустова Ю. Э.* Образ царской власти в поэтико-геральдических композициях печатной книги Московского государства второй половины XVII в. // ТРАШ. М., 2008. Вып. 5. С. 457–462.
251. *Щербина Ю. С.* Символічна складова візуальної політичної реклами: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2015. 18 с.
252. *Юзва Л.* Фотообрази Президентів України через призму Google (контент-аналітика) // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва, 2017. Вип.1. С. 70–87.
253. *Юрченко І. А.* Візуальні й морфологічні закономірності орнаменту гуцульської різьби та їх використання в сучасній мистецько-освітній практиці: дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.06 / Львів. нац. акад. мистецтв. Л., 2007. 192 арк.
254. *Ядворская Е. Р.* Интерпретация художественного произведения как технология общения с искусством и путь творческого развития личности. [Електронний ресурс] <http://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsiya-hudozhestvennogo-proizvedeniya-kak-tehnologiya-obscheniya-s-iskusstvom-i-put-tvorcheskogo-razvitiya-lichnosti>

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ»¹

Національна, регіональна, локальна історія: точки дотику й розмежувань

1. *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.
2. *Бездрабко В.* Історіографія краєзнавства // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2003. Т. 9. С. 26–35.
3. *Бек У.* Живя в мировом обществе и считается с ним. Космополитический поворот // Полис. 2012. № 5. С. 44–58.
4. *Богорад О. Д., Тевелєв О. М., Падалка В. М., Підмогильний С. В.* Регіональна економіка. Словник-довідник. К.: НДІСЕП, 2004. 346 с.
5. *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К., 2011. 504 с.
6. *Вавричин М.* Відтворення України. Історія картографії, краєзнавство, біографістика. Львів: ІУАД ім. М. С. Грушевського, 2012. 550, [24] с.
7. *Верменич Я.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 364 с.; К., 2009. Ч. 2. 370 с.
8. *Верменич Я.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
9. *Верменич Я.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 283 с.
10. *Верменич Я.* Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 9–28.
11. *Верменич Я.* Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 110–130.
12. *Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины.* М.: Советская энциклопедия, 1989. 592 с.
13. *Глобалізація в соціологічному вимірі.* К.: Інститут соціології НАН України. 2010. 319 с.
14. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика.* Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ: Альма Матер; Знання, 2002. 662 с.
15. *Горизонтов Л.* Імперія в регіоне, імперія – регіон, імперія регіонів // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 127–134.
16. *Дергачев В.* Цивілізаційна геополітика (Большие многомерные пространства). Одеса: ІІПРЭІ НАНУ, 2003. 262 с.
17. *Дністрянський М.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів: Світ, 2006. 485 с.
18. *Дністрянський М. С.* Кордони України. Адміністративно-територіальний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.
19. *Долишній М. І.* Регіональна політика на рубежі XX–XXI століть: нові пріоритети. К.: Наукова думка 2006. 511 с.
20. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. К.: Вид-во «Українознавство», 1996. 188 с.
21. *Зіневич Н.* Локальна історія: виклики і перспективи // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 27–46.
22. *Злупко С.* Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник НАН України. 2004. № 11. С. 12–25.
23. *Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики.* К.: Наукова думка, 1991. 312 с.

¹Бібліографію укладено за участі О. Андрощука.

24. *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. К.: Знання, 2007. 303 с.
25. *Колесник І.* Ментальне картографування та професія історика: між раціональним і увлеченим // Український історичний журнал. 2012. № 5. С. 135–156.
26. *Колесник І. І.* Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексії // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 205–220.
27. *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.
28. *Колесник І. І.* Українська історіографія: Концептуальна історія. К.: [Інститут історії України НАН України], 2013. 565 с.
29. *Колосов В.* Теоретическая лимнология: новые подходы // Международные процессы. 2003. № 3. С. 44–59.
30. *Колосов В. А., Мироненко Н. С.* Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2001. 479 с.
31. *Коржов Г.* Територіальні ідентичності і концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. № 1. С. 107–124.
32. *Кравченко В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. 376 с.
33. *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Критика, 2011. 542 с.
34. *Кравченко В.* Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2010. 357 с.
35. *Кубійович В.* Географія України і суміжних країв. Краків, Львів: Укр. вид-во, 1943. 517 с.
36. *Маловичко С.* Історіографія локальної історії: сучасне становище і основні тенденції розвитку // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 29–46.
37. *Мальгин А.* Украина: Соборность и регионализм. Симферополь: СОНАТ. 2005. 231 с.
38. *Медведев Р.* Расколота я Украина. М.: Інститут економічних стратегій: Міжнародна академія досліджень майбутнього, 2007. 175 с.
39. *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
40. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. К.: Основи, 1998. 578 с.
41. *Остерхаммель Ю.* Трансформація світа: історія XIX століття // Ab Imperio. 2011. № 3. С. 21–140.
42. *Пістун М. Д.* Основи теорії суспільної географії. К.: Вища школа, 1996. 231 с.
43. *Попова Т. Н.* Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах. Из історії Новоросійського університета. Одеса: Астропринт, 2007. 536 с.
44. *Попович М.* Нарис історії культури України. К.: АрЕк, 1999. 727 с.
45. Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М.: Інститут славянознавства РАН, 2005. 304 с.
46. Регионы и регионализм в странах Запада и России. М.: Інститут всеобщей історії РАН 2001. 260 с.
47. Регіональна політика та механізми її реалізації / За ред. М. І. Долішнього. К.: Наукова думка, 2003. 504 с.
48. Регионы Украины: проблемы та пріоритети соціально-економічного розвитку / За ред. З. С. Варналія. К.: Знання України, 2005. 498 с.
49. *Репина Л. П.* Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М.: Кругъ, 2011. 560 с.
50. Реформування адміністративно-територіального устрою: український та зарубіжний досвід / За ред. І. О. Кресіної. К.: Логос, 2011. 399 с.
51. *Саушкин Ю. Г.* История и методология географической науки. М.: Изд-во МГУ, 1976. 422 с.
52. *Симоненко В. К.* Регионы Украины: проблемы развития. К.: Наукова думка, 1997. 262 с.

53. *Симонян Р. Х.* Концепция мезоуровня применительно к региону // Социологические исследования. 2010. № 5. С. 51–61.
54. *Смолий В., Удод О., Ясь О.* Історія інституційна, історія українська // Історіографічні дослідження в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 22. С. 5–42.
55. *Сосса Р. І.* Картографування території України. Історія, перспективи, наукові основи. К.: Наукова думка, 2005. 290 с.
56. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. К.: Либідь, 2008. 520 с.
57. *Стельмах С. П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). К.: Київський університет, 2005. 378 с.
58. *Тронько П. Т.* Історичне красзнавство: крок у нове тисячоліття. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. 270 с.
59. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2004. 405 с.
60. Федерализм. Энциклопедический словарь. М.: Инфра-М, 1997. 288 с.
61. *Яковенко Н.* Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 368 с.
62. *Яцунский В. К.* Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVIII ст. М.: АН СССР, 1955. 333 с.

Історична урбаністика

63. *Apter D. E.* The Role of Traditionalism in the Political Modernization of Ghana and Uganda // Political Development and Social Change. N. Y.–London, 1966. P. 65–81.
64. *Rokkan S.* State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe. Oxford, OxfordUniversity Press (Comparative European Politics series), 1999. XVIII + 422 p.
65. Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. К.: [Б.в.], 2003. 324 с.
66. Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування. К.: [Б.в.], 2007. 370 с.
67. Город как социокультурное явление исторического процесса. М.: Наука, 1995. 351 с.
68. *Анциферов Н. П.* Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода. Ленинград: Сеятель, 1926. 151 с.
69. *Анциферовы Т. Н. и Н. П.* Книга о городе. Т. 1: Город как выразитель сменяющихся культур: Картины и характеристики. Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1926. 224 с.
70. *Анциферовы Т. Н. и Н. П.* Книга о городе. Т. 3: Жизнь города. Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1927. 299 с.
71. *Анциферовы Т. Н. и Н. П.* Книга о городе. Т. 2: Современные города. Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1926. 228 с.
72. *Ахиезер А. С.* Диалектика урбанизации и миграции в России // Общественные науки и современность. 2000. № 1. С. 78–89.
73. *Ахиезер А. С.* Территориальная миграция – реализация потребности в полноте бытия // Общественные науки и современность. 2007. № 3. С. 141–149.
74. *Бабюх В.* Методика літочислення міст: світовий досвід. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 82 с.
75. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенеза, історія, етнімія. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2008. 304 с.; іл.
76. *Баранский Н. Н.* Об экономико-географическом изучении городов // Экономическая география. Экономическая картография. М.: Учпедгиз, 1960. 239 с.
77. *Бартлетт Р.* Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950–1350 гг. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 432 с., ил.
78. *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
79. *Бойко Я. В., Данилова Н. О.* Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) // Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 54–65.
80. Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. Сб. переводов. СПб.: Просвещение, 1905. 186 с.

81. *Бон Т. М.* «Социалистический город» или «европейский город»: урбанизация и рурализация в Восточной Европе // Российская история. 2009. № 1. С. 65–76.
82. *Бондаренко Р. І.* Термінологічні й методологічні проблеми пам'яткоохоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти) // Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 175–184.
83. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 6. С. 3–21; 2002. № 2. С. 3–26.
84. *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
85. *Верменич Я.* Концептуалізація історичної регіоналістики в системі соціогуманітарного знання // Україна соборна. Збірник наукових статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 1. С. 340–378.
86. *Город в процессах исторических переходов: Теоретические аспекты и социокультурные характеристики.* М.: Наука, 2001. 392 с.
87. *Гринин Л. Е., Коротаев А. В.* Урбанизация и политическая нестабильность: к разработке математических моделей политических процессов // Полис. Политические исследования. 2009. № 4. С. 34–52.
88. *Грицак Я.* Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. К.–Львів, 2007. Вип. 12 (2). С. 27–60.
89. *Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали «круглого столу» 24 вересня 2008 р.* К.: Інститут суспільних досліджень, 2008. 88 с.
90. *Жуковский М.* Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорозьким козацтвом // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. Вип. 16. С. 264–270.
91. *Журба О. І., Портнова Т. В., Чернов Е. А.* Еще раз о начале времени URБIS (датировка начала Города как проблема исторической урбаністики) // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 249–260.
92. *Івченко А.* Містечка України. Довідник. К.: ДНВП «Картографія», 2000. 184 с.
93. *Ідріс Н.* Вплив міграції сільського населення в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. на національно-культурне відродження міст УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 7. С. 50–59.
94. *Коваленко О.* Від Лтави до Полтави: проблема безперервності існування міста // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. Дніпропетровськ, 2008. С. 28–33.
95. *Компан О. С.* Міста України в другій половині ХVІІ ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
96. *Константинова В. М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.
97. *Корецкий Л. М.* Типология и классификация городов – научно-методическая основа конструктивных решений их перспективного развития // Территориальная организация производства и расселения. К.: КГПИ. 1982. С. 3–33.
98. *Куза А. В.* Древнерусские города // Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР. М., 1985. С. 51–65.
99. *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. СПб.: Александрия, 2007. 400 с.
100. *Линч К.* Образ города. М.: Стройиздат, 1982. 328 с.; ил.
101. *Лібер Ю.* Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках ХХ ст. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/9-LIEBER%20Jurij.htm>
102. *Лола А. М.* Основы градоведения и теории города (в российской интерпретации). М.: Ком-Книга, 2011. 344 с.
103. *Маловичко С. І., Булыгина Т. А.* Современная историческая наука и изучение локальной истории. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/node/220>
104. *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України ХVІІ–ХІХ ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.

105. Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Український історичний журнал. 1989. № 12. С. 49–56.
106. Мельникова Е. А., Петрухин В. А. Формирование сети раннегородских центров и становление государств (Древняя Русь и Скандинавия) // История СССР. 1986. № 5. С. 63–77.
107. Неклесса О. І. Ordo Quardo – четвертий порядок: пришестя постсучасного світу // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. С. 26–49.
108. Немчинов В. М. Метафізика города // Город как социокультурное явление исторического процесса. М.: Наука, 1995. С. 234–240.
109. Петришин Г. Порівняльний аналіз урбанізаційних процесів у Галичині та інших землях Австрійської імперії // Історичне картознавство України. Зб. наук. праць. Львів, Київ, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Копь, 2004. С. 134–163.
110. Петришин Г. Змінність фортифікаційного чинника в еволюції урбанізаційного процесу (на прикладі Поділля середини XVII ст.) // Історична топографія і соціотопографія України: Зб. наук. праць до 80-річчя від дня народження Ярослава Романовича Дашкевича. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. С. 150–169.
111. Питюренко Е. И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР (Методология и методика исследования, анализ современного состояния, закономерности и проблемы развития). К.: Наукова думка, 1977. 205 с.
112. Портнов А. Датування міст як дослідницька і політична проблема // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 13–18.
113. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. Дніпропетровськ: Інновація, 2008. 102 с.
114. Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі XX–XXI століть). Львів: Видавництво «Львівської політехніки», 2007. 208 с.
115. Представление о городе и технологии управления средовым развитием. Типология городов. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.glazychev.ru/courses/1998-10-30_predstavlenie_o_gorode.htm
116. Птуха М. В. Очерки по статистике населения. М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. 459 с.
117. Пучков А. Города: от библейских времен до средневековья. К.: Издательский дом А+С, 2005. 280 с.: ил. (Библиотека А+С. Т. 2).
118. Разумов Г. А., Хасин М. Ф. Тонущие города. М.: Наука, 1978. 250 с.
119. Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення: Зб. офіц. док. К.: НІСД, 2004. 521 с.: іл., табл. (Регіональний розвиток. Вип. 6).
120. Реформа для людини: Зб. матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. К.: Геопринт, 2005. 238 с.
121. Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. 2006. № 4. С. 46–73.
122. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. К.: Наукова думка, 2005. 303 с.
123. Сенюра О. В. Специфіка та тенденції розвитку сучасного міста в соціологічному дискурсі // Український соціум: науковий журнал. 2009. № 3 (30). С. 25–36.
124. Сенявский А. С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. 286 с.; илл.
125. Смирнов С. А. Антропология города, или О судьбах философии урбанизма в России. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://anthropology.ru/ru/text/smironov-sa/antropologiya-goroda-ili-o-sudbah-filosofii-urbanizma-v-rossii>
126. Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. М.: [Б.и.], 1996. С. 147–265.
127. Тронько П. Т. До питання про статус історичного міста // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. К.: [Б.в.], 1996. С. 3–11.
128. Тяпкина О. Малый город как объект изучения локальной истории // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. Челябинск: Каменный пояс, 2003. С. 93–105.

129. Уколова В. И. Город как парадигма средневековой культуры (к проблеме культурного пространства урбанизации) // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. М.: Наука, 1999. С. 134–147.
130. Україна – в лідерах по кількості міського населення // День. 2008. 10 квітня.
131. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. Атлас репродукцій. К.: Картографія, 2009. 234 с.
132. Харви Д. Право на город // Логос. 2008. № 3 (66). С. 1–85.
133. Хорев Б. С. Проблемы городов. М.: Мысль, 1971. 413 с., 4 л. карт.
134. Глазьев В. Л. Социально-экономическая интеграция городской среды. М.: Наука, 1984. 160 с.
135. Гутнов А. Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. М.: Наука, 1986. С. 211–232.
136. Цирель С. В. Сталинская урбанизация и упадок советской науки // Общественные науки и современность. 2008. № 5. С. 111–119.
137. Ковальчук І. Наукові засади і результати моделювання стану та динаміки поселенського навантаження, його впливу на природне середовище Західної України // Історична топографія і соціотопографія України. Зб. наук. праць. Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С. 11–38.
138. Шандра В. С. Проблеми управління Правобережною Україною: київське генерал-губернаторство за М. Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. VI. С. 193–213.
139. Шустрова И. Интегральная история на локальном уровне: методика, источники, результаты // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. Челябинск: Каменный пояс, 2003. С. 34–47.
140. Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1912. XII + 996 с.
141. Ягельский А. География населения. М.: Прогресс, 1980. 383 с.

Історична лімологія

142. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. М.: Мысль, 1983. 350 с.
143. Александер Дж., Рид А. Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии // Социс. 2011. № 8. С. 3–17.
144. Бабков А. Иконография как метод геополитического анализа // Власть (Москва). 2010. № 9. С. 69–73.
145. Вахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 424 с.
146. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. 504 с.
147. Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2006. Вип. 6. С. 453–488.
148. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 3-х тт. М.: Прогресс, 1992. Т. 3. 678 с.
149. Бурдые П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
150. Бусыгина И. М. Политическая география. Формирование политической карты мира. М.: Проспект, 2010. 384 с.
151. Бусыгина И. М. Политическая регионалистика. М.: РОССПЭН, 2006. 280 с.
152. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI в. М.: Логос, 2003. 368 с.
153. Васильев А. Г. «Родная земля» в польской национальной памяти эпохи разделов. Дискурсивное формирование образа страны в социально-гуманитарной мысли // Диалог со временем. 2012. Вып. 40. С. 64–78.
154. Верменич Я. В. Историческая лимология: проблемы концептуализации // Диалог со временем. 2012. Вып. 40. С. 5–26.

155. *Верменич Я. В.* Исторична лімологія: проблеми концентуалізації // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 29–48.
156. *Верменич Я. В.* Локальність в системі понять історическої науки // Російська історія. 2011. № 6. С. 166–172.
157. *Верменич Я. В.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 67–90.
158. *Вжосек В.* Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення. К.: Ніка-Центр, 2012. 296 с. (Ідеї та історії. Вип. 7).
159. Глобалізація в соціологічному вимірі. К.: Інститут соціології НАН України, 2011. 318 с.
160. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ: Альмаматер, Знання, 2002. 662 с.: табл.; 20 см.
161. *Горин Д.* В кольце зачатых других: имитация целостности и ловушки социального мышления // Неприкосновенный запас. 2010. № 3 (71). С. 68–77.
162. *Грант Б.* Мы все евразийские // Ab imperio. 2011. № 4. С. 21–34.
163. *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). К.: Критика, 2006. – 630, [1] с.: іл.
164. *Дергачев В.* Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2003. 262 с.
165. *Дергачев О. П., Макеев С. О.* Суспільно-політичні чинники розвитку стосунків між Україною і Росією // Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 324–380.
166. *Джамалханов Р.* Граница как категория политической науки: основные подходы // Власть. 2010. № 4. С. 142–143.
167. *Дмитриева С. И.* Лимология: учебное пособие. Воронеж: ВГУ, 2008. 112 с.
168. *Дністрянський М. С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.
169. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятори психополітичного повсякдення). К.: Либідь, 2001. 334 с.
170. *Дубин Б. В.* Запад, граница, особый путь: образ Другого в политической мифологии россиян // Россия как цивилизация: Устойчивое и изменчивое. М.: Наука, 2007. С. 624–661.
171. *Желтов В. В.* Границы в условиях глобализации (геополитический аспект) // Политическая наука. 2010. № 3. С. 143–152.
172. *Замятин Д.* Геоспациализм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 489–537.
173. *Замятин Д. Н.* Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. 2010. № 4. С. 126–138.
174. *Замятин Д. Н.* Метагеографические оси Евразии // Полис. Политические исследования. 2010. № 4. С. 22–47.
175. *Зашкільняк Л. О.* Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. 2005. № 5. С. 93–113.
176. *Ионов И. Н.* Глобальная история и изучение прошлого России // Общественные науки и современность. 2011. № 5. С. 139–153.
177. *Калитчак Р. Г.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. К.: Знання, 2007. 303 с.
178. *Каппелер А.* Мала історія України. К.: К. І. С., 2007. 260, [1] с.: карти.
179. *Каппелер А.* Южный и восточный фронт России в XVII–XVIII веках // Ab imperio 2003. № 1. С. 47–64.
180. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М.: Издательство ГУ ВШЭ, 2002. 458 с.
181. *Козеллек Р.* К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий // История понятий, история дискурса, история метафор. Сб. статей. Перевод с немецкого. М.: Новое литературное обозрение, 2010.
182. *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К.: Дух і літера, 2006. 429 с.

183. Колосов В. Теоретическая лимология: новые подходы // Международные процессы. 2003. № 3. С. 44–49.
184. Колосов В. А. Критическая геополитика: основы концепции и опыт ее применения в России // Политическая наука. 2011. № 4. С. 31–52.
185. Колосов В. А., Вендина О. И. Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина. Сборник научных трудов / Под общей редакцией С. И. Пирожкова. К.: НИПМБ, 2002. 176 с.
186. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2001. 479 с.
187. Кононов І., Хобта С., Шудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія, методи, маркетинг. 2008. № 3. С. 73–98.
188. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. № 1. С. 107–124.
189. Королев С. А. Российская граница как края пространства: генезис и технологии // Россия и современный мир. 2002. № 2. С. 5–32.
190. Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок ХХ століття). К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 150 с.
191. Котенко А. Повернення простору // Український гуманітарний огляд. К., 2010. Вип. 15. С. 45–60.
192. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К.: Світогляд, 2004. 722 с.
193. Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. К.: Світогляд, 2005. 222 с.
194. Котляр Н. В. Коммуникационно-географические законы современных международных отношений: безграничные возможности российской границы // Политическая наука. 2010. № 3. С. 153–169.
195. Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация пограничья. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2011. 212 с.
196. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Критика, 2011. 544 с.
197. Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2010. 358 с.
198. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. К.: Вища школа, 1998. 390 с.
199. Левіцька М., Фоланд А. Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності // Україна модерна. Спеціальний випуск. К.–Львів, 2007. С. 272–298.
200. Лефевр А. Введение в современность. Прелюдия первая // Неприкосновенный запас. 2012. № 2 (82). С. 11–56.
201. Лефевр А. Социальное пространство // Неприкосновенный запас. 2010. № 2 (70). С. 3–14.
202. Леш А. Пространственная организация хозяйства / Под ред. академика А. Г. Гранберга. М.: Наука, 2007. 663 с.
203. Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб.: Искусство-СПб, 2010. 704 с.
204. Майборода О. Історична пам'ять у поліетнічному суспільстві (на прикладі інтерпретацій українсько-кримськотатарських відносин) // Людина і політика. 2004. № 4. С. 3–9.
205. Макарычев А. С. «Игра понятий»: Новая геометрия регионализма в современном европейском контексте // Международные процессы. 2003. № 3. С. 68–77.
206. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 399 с.
207. Мегилл А. Границы и национальное государство. Предварительные заметки // Диалог во времени. М., 2010. Вип. 30. С.43–49.
208. Миллер А. И. На границах Европы: ансамбль континентальных империй // Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений. XII–XX вв. Памяти Т. М. Исламова. Ответственный редактор А. С. Стыкалин. СПб.: Алетейя, 2009. С. 27–34. («Studia Hungarica. Центральноевропейские исследования». Т. 4).

209. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Київ; Дрогобич: Відродження, 2004. 487 с.
210. Моця О. «Анги» – «Руси» – «Українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. / Інститут археології НАН України. К.: Наукова думка, 2012. 216 с.
211. Национализм в позднее- и посткоммунистической Европе. Т. 1: Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств / Под общ. ред. Э. Яна. М.: РОССПЭН, 2010. 431 с.
212. Неклесса А. И. Северная Ромея. Пространства сложного диалога // Полис. Политические исследования. 2012. № 5. С. 24–40.
213. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / упорядник і наук. ред. Г. В. Касьянов. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 264 с.
214. Орбан-Лембрик Л. Міжкультурні контакти в епоху глобалізаційних процесів // Соціальна психологія. 2010. № 4. С. 28–40.
215. Орешина М. А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований // Политическая наука. Пространство как фактор политических трансформаций. М., 2003. С. 145–155.
216. Остерхаммель Ю. Трансформация мира: история XIX века: [главы из книги, посвященной изучению разнообразных сторон, составляющих историю XIX века] // Ab imperio. 2011. № 3. С. 21–140.
217. Парк Р. Э. Культурный конфликт и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. 1998. № 2. С. 172–175.
218. Пащенко В. М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. Кн. перша / В. М. Пащенко. К.: [Б. в.], 2000. 320 с.
219. Приграничные районы, приграничное сотрудничество. Сборник статей / Под ред. Л. Б. Вардомского. М.: Эпикон, 2000. 198 с.
220. Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / РАН, Институт славяноведения; [отв. ред. Л. Е. Горизонтов]. Москва: [Б. и.], 2005. 302, [1] с.
221. Регионы и регионализм в странах Запада и России. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2001. 260 с.
222. Рендюк Т. Г. Прикордонне та регіональне співробітництво між Україною й Румунією з питань національних меншин // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 123–136.
223. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М.: Кругъ, 2011. 560 с.
224. Риттер К. О пространственных отношениях на поверхности земного шара и их влиянии на ход исторического развития человечества // Полис. 2005. № 2. С. 102–114.
225. Родман Б. Б. Основные типы географических границ // Географические границы. М.: Издательство МГУ, 1982.
226. Родман Б. Б. Уроки географии // Вопросы философии. 1990. № 4. С. 36–48.
227. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. Київ: [К.І.С.], 2004. 358 с.
228. Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. 2006. № 4. С. 46–72.
229. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Українське слово, 1923. 282, [2] с. (Бібліотека «Українського слова». Ч. 40).
230. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. К.: Критика, 2003. 336 с.
231. Скотний В. Філософія подолання стереотипів: історико-культурні чинники українсько-польських взаємин // Pogranicze / Пограниччя. Польща–Україна: Науковий щорічник. Люблін–Дрогобич, 2006.
232. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. К.: Дух і літера, 2012. 464 с.
233. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / О. І. Амоша, Є. І. Андрос, Ю. М. Бажал та ін.; за заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського та ін. К.: НВЦ НБУВ, 2009. 687 с.

234. *Студенников І.* Сврорегион «Нижній Дунай» як об'єкт історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2003. Т. 9. С. 115–118.
235. *Теннис Ф.* Общность и общество // Социологический журнал. 1998. № 3/4. С. 207–229.
236. *Тойнби А.* Постижение истории: Избранное: Пер с англ. М.: Айрис-Пресс; Рольф, 2001. 637 с.
237. *Тоштендаль Р.* Возвращение историзма? Нео-институционализм и «исторический поворот» в социальных науках // Диалог со временем. 2010. Вып. 30. С. 14–25.
238. Україна и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии: сборник / Отв. ред. Е. Ю. Борисенко. М.: Институт славяноведения РАН, 2008. 400 с.
239. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. Крисаченка. К.: НІСД 2004. 632 с.
240. Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 11 квітня 2003 р. К.: [Б. в.], 2003. 64 с.
241. *Хардт М., Негри А.* X 20 Империя / Пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. М.: Праксис, 2004. 440 с.
242. *Хаусхофер Х.* О геополитике: Работы разных лет. М.: Мысль, 2001. 426 с.
243. *Цымбурский В. Л.* Россия-земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 144 с.
244. *Чернов Е. А.* Региональная история и историсофия // Регіональна історія України. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 59–66.
245. *Швецова А.* Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. 2000. № 7–8. С. 123–134.
246. *Шугин В.* Севастополь. История. Легенды. Предания. М.: Вече, 2008. 448 с.
247. *Шлегель К.* Европа – пограничная страна // Вестник Европы. 2003. № 9.
248. *Amelina A.* Transnationale Migration Jenseits von Assimilation und Akkulturation // Berliner Journal für Soziologie. 2010. Bd. 20. H. 2. P. 257–279.
249. *Armstrong J.* Nations before Nationalism. Chapel Hill, University of North Carolina Press. 1982. 411 p.
250. *Barth F.* (Ed.) Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. Bergen, Universitetsforlaget; London, Allen & Unwin, 1969. 153 p.
251. *Bauman Z.* Globalization. The Human Consequences. New York: Columbia University Press, 1998. 136 p.
252. *Coleman J. S.* The Asymmetric Society. Syracuse N. Y., Syracuse University Press. 1982. 208 p.
253. *Dąbrowska-Partyka M.* Literatura pogranicza. Pogranicze literature. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. 2004. 264 s.
254. *Foucher M.* Fronts et frontieres. Un tour du monde géopolitique. Paris, Fayard. 1991. 691 p.
255. *Hagen M. von.* Does Ukraine Have a History? // Slavic Review, Vol. 54, No. 3 (Autumn, 1995). P. 658–673.
256. *Herzfeld M.* Antropologia. Praktykowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2004. 500 s.
257. *Jagiello M.* Partnerstwo dla przyszłości. Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych. Warszawa : Wydawn. Nauk. PWN: 2000. 488 p.
258. *Keating M.* New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. Northampton. Edward Elgar Publishing, 1998. 242 p.
259. *Komornicki T.* Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990–1996. PAN, IgiPZ, Warsaw, 1999. 347 s.
260. *Martinez O. J.* Border People. Life and Society in the U. S.-Mexico Borderlands. Tuscon: University of Arizona Press, 1994. 352 p.
261. *Pinheiro J.* Transborder cooperation and identities in Galicia and Northern Portugal // Geopolitics. Vol. 14. № 1. L., 2009. P. 79–107.
262. *Świąch J.* Kresy i centrum // Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej / Pod red. Z. Światłowskiego, S. Uliasz. Rzeszyw, 1998. S. 35–54.

263. *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives* / ed. by B. Warf, S. Areas. London; New York: Routledge, 2009. 232 p.
264. *Ulasz S. Literatura Kresyw. Kresy literatury.* Rzeszyw: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. 245 s.
265. *White R. The Middle ground: Indians, Empires, and Republics in the Green Lakes Region.* New York: Cambridge University Press, 2011. 544 p.
266. *Zhurzhenko T. Borderlands into Bordered Lands. Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine* Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2010. 321 p.

Ретроспективне дослідження територіального устрою

267. Административное деление губерний Центрально-промышленной области по данным на 1 января 1925 г. М.: Статотдел НКВД, 1925. 45 с.
268. Административное деление Союза ССР (районы и города Союза ССР). – М.: Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. 317 с.
269. Административное деление СССР по данным к 1 мая 1924 года / РСФСР, НКВД. М.: Изд-во НКВД, 1924. 71 с.
270. Административное деление СССР по данным к 15 мая 1923 года. М.: Изд-во НКВД, 1923. 60 с.
271. Административное районирование РСФСР. Сборник постановлений, касающихся административно-территориального деления России за период 1917–1922 гг. по данным административной комиссии ВЦИК к 10 ноября 1922 г. М.: ВЦИК, 1922. 82 с.
272. Административно-политическое строение Союза ССР: (материалы о территориальных преобразованиях с 1917 г. по 1 июля 1925 г.) / С. И. Сулькевич. [Изд. 2-е доп.]. Ленинград: Государственное издательство, 1926. XVIII, [2], 300 с.
273. Административно-политическое строение СССР: по материалам НКВД РСФСР: в 2 ч. / Сост. С. И. Сулькевич. – Ленинград, 1924. Ч. 1: Изменения административно-территориальных делений СССР за период с 1917 года по 1924 год; Ч. 2: Перечень республик, областей, губерний, уездов и волостей СССР по данным на 1 мая 1924 года.
274. Административно-территориальное деление Союза ССР и список важнейших населенных пунктов. С хронологическим перечнем постановлений об изменении границ губерний, областей, республик с 1917 г. до 1929 г. 8-е изд. М.: НКВД, 1929. 320 с.
275. Административно-территориальное деление Союза ССР на 15 июля 1934 года. М.: Власть Советов, 1934. 350 с.
276. Административно-территориальное деление Союза ССР по данным на 15-е ноября 1930 г. 10-е изд. М.: Издательство НКВД, 1930. 80 с.
277. Административно-территориальное деление Союза ССР. 9-е изд. М. Изд-во НКВД, 1930. 85, [2] с.
278. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1937 г. М.: Власть Советов, 1937. 256 с.
279. Административно-территориальное деление союзных республик. Дополнение к справочнику выпуска 1941 г. (Изменения, происшедшие за период с 1 января 1941 г. по 1 октября 1944 г.). М.: Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1944. 110 с.
280. Административно-территориальное деление союзных республик. Дополнение к справочнику выпуска 1947 года. (Изменения, происшедшие за период с 1 января 1947 г. по 1 января 1948 г.) М.: Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1948. 18 с.
281. Административно-территориальное деление СССР. Краткий справочник на 1 сентября 1935 года. М.: Власть Советов, 1935. 489 с.
282. Административно-территориальное деление Украины. Принято в заседание от 7 марта 1923 г. (По данным Центральной Административно-Территориальной Комиссии). Х.: Издание Наркомвнудела, 1923. 132 с.
283. Административно-территориальный состав СССР на 1 июля 1925 г. и 1 июля 1926 г. в сопоставлении с довоенным делением России: опыт установления связи между административно-территориальным составом довоенной России и современным составом СССР. Ч. 1. Состав СССР в границах на 1 июля 1925 г. Ч. 2. Состав СССР в границах на 1 июля 1926 г. М.: Тип. М. К. Х. им. Ф. Я. Лаврова, 1926. 213 с.

284. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). Харків: Червоний Друк, 1925. 110 с. з табл.
285. Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків: Радянське будівництво і право, 1933. 175 с.
286. Адміністративно-територіальний устрій України: Довідник / Державне підприємство «Державний картографо-геодезичний фонд України» ДП «Укркартгеофонд» / Авт.-упоряд. А. Жежера. К.: [Б. в.], 2005. 798 с.
287. Алфавитный перечень районов, городов, городских поселений Союза ССР. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. М.: ЦУНХУ Госплана СССР, 1935.
288. Алфавитный список административно-территориальных районов Союза ССР / Наркомат почт и телеграфов. М.: Изд-во НКПТ, 1931. 101 с.
289. Алфавитный список административно-территориальных районов Союза ССР / СССР. Народный комиссариат связи. М.: Связьтехиздат, 1932. 48 с.
290. Алфавитный список административно-территориальных районов Союза ССР. М.: Гос. изд-во по технике связи, 1936. 146 с.
291. Буценко А. К вопросу районирования Украины. Харьков: Госиздат Украины, 1925. 80 с.
292. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Под общим наблюдением М. В. Довнар-Запольского и под ред. А. И. Ярошевича. К.: Тип. Л. М. Фица и П. Е. Вольсона, 1913. 1115 с.
293. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и заводских предприятий в губерниях Киевской, Волынской и Подольской / Под ред. Н. П. Струца. К., 1906. 645 с.
294. Волости России. Полный список волостей, станиц, гмин и тому подобных учреждений Российской империи. Валулки: Изд. В. И. Ржевского, 1912. XVII; 208 с.
295. Волостные, станичные, сельские, гминные правления и управления, а также полицейские станы всей России. С обозначением места их нахождения. Киев: Книгоиздательство Т-ва Л. М. Фиц, 1913. 196 с.
296. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XI. Украинская ССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929.
297. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XII. Украинская ССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. 472 с.
298. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XIII. Украинская ССР. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 472 с.
299. Губернии и уезды РСФСР по данным к 1 марта 1921 г. М.: Народный Комиссариат Внутренних Дел, 1921. 16 с.
300. Губернии и уезды РСФСР по данным к 1 сентября 1920 года. [Б. м.]. 20 с.
301. Довідник адмінтерподілу УСРР. За станом на 15 грудня 1935 р. К.: ЦВК УСРР «Радбудівництво і право», 1936. 228 с.
302. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1932 рік. Харків: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1932. 502 с.
303. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1934 рік. Харків: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1934. 564 с.
304. Индексация радоновых центров Украины. 1931. Полтава: Друк. ім. Петровського, 1931. 30 с.
305. Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України. ДК 014-97. К.: Держстандарт України, 1997. Т. 1. 383 с.
306. Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України. ДК 014-97. К.: Держстандарт України, 1997. Т. 2. 384 с.
307. Краткий справочник административного деления Союза ССР по данным на 1 июля 1925 года / СССР, Нар. ком. внутр. дел, Стат. бюро. М.: Изд-во НКВД, 1925. Вып. 1. 47 с.
308. Краткий справочник административного деления Союза ССР по данным на 1-е октября 1925 года с перечнем постановлений с 1-го января 1925 года / РСФСР. Нар. ком. внутр. дел, Стат. бюро. М.: Изд-во НКВД при «Заготхозе» милиции Республики, 1925. Вып. 2. 74 с.

309. Материали по районированию Украины. Низовое районирование на 1 января 1924 г. (Текст). Харьков: Гос. Общеплановая комссия, Центральное Статистическое Управление, 1924. 2 кн. I. 249 с.; II. 230 с.
310. Народне господарство Української РСР: статистичний збірник / Центральне статистичне управління при Раді Міністрів СРСР; Статистичне управління Української РСР. Київ: Держстатвидав, 1957. 536 с.
311. Народне господарство Української РСР: Статистичний щорічник 1957 рік. К., 1958. 257 с.
312. Народне господарство Української РСР: Ювілейний стат. щорічник. К.: Техніка, 1987. 455 с.
313. Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник / Сівко Б. А., Панто Є. О. К.: Техніка, 1977. 464 с.
314. Народне господарство Української РСР в 1959 році: статистичний щорічник / Центральне статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР. К.: Держстатвидав, 1960. 732 с.
315. Народне господарство Української РСР в 1960 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1961. 556 с.
316. Народне господарство Української РСР в 1961 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1962. 752 с.
317. Народне господарство Української РСР в 1962 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1963. 675 с.
318. Народне господарство Української РСР в 1963 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1964. 654 с.
319. Народне господарство Української РСР в 1964 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1965. 694 с.
320. Народне господарство Української РСР в 1965 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1966. 715 с.
321. Народне господарство Української РСР в 1966 році: Статистичний щорічник. К.: Статистика, 1967. 639 с.
322. Народне господарство Української РСР в 1967 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1968. 580 с.
323. Народне господарство Української РСР в 1968 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1969. 611 с.
324. Народне господарство Української РСР в 1969 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1970. 611 с.
325. Народне господарство Української РСР в 1970 році: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1971. 567 с.
326. Народне господарство Української РСР в 1971 році: Ювілейний статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1972. 547 с.
327. Народне господарство Української РСР у 1972 році: Статистичний щорічник. К.: Вид-во політ. літ. України, 1974. 599 с.
328. Народне господарство Української РСР у 1973 році: Статистичний щорічник. К.: Вид-во політ. літ. України, 1974. 584 с.
329. Народне господарство Української РСР у 1974 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1975. 600 с.
330. Народне господарство Української РСР у 1975 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1976. 539 с.
331. Народне господарство Української РСР у 1978 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1979. 360 с.
332. Народне господарство Української РСР у 1979 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1980. 367 с.
333. Народне господарство Української РСР у 1980 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1981. 384 с.
334. Народне господарство Української РСР у 1982 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1983. 382 с.
335. Народне господарство Української РСР у 1983 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1984. 384 с.

336. Народне господарство Української РСР у 1984 році. К.: Техніка, 1985. 406 с.
337. Народне господарство Української РСР у 1985 році. К.: Техніка, 1986. 398 с.
338. Народне господарство Української РСР у 1987 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1988. 461 с.
339. Народне господарство Української РСР у 1988 році. К.: Техніка, 1989. 469 с.
340. Народне господарство Української РСР у 1989 році / Самченко В. В. К.: Техніка, 1990. 463 с.
341. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Статистичний щорічник. К.: Техніка, 1991. 495 с.
342. Народне господарство Української РСР: Статистичний щорічник. К.: Держ. стат. вид-во, 1957. 463 с.
343. Народне господарство УСРР (статистичний довідник) / За ред. О. М. Асаткіна. Управління народно-господарського обліку УСРР. К.: Державне вид-во «Народне господарство та облік», 1935. 664 с.
344. Населення в містах України за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р. Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1925. Т. II.
345. Національно-територіальне строение Союза ССР: декабрь 1922–декабрь 1932 / Сост. С. И. Сулькевич. М.: «Власть Советов», 1937. 57 с.
346. Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукр. перепису населення 2001 р. К.: Держ. ком. статистики України. 2003. 244 с.
347. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). Харків: Б. в., 1925. 65 с.
348. Нові адміністративні райони УРСР: Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.09.1930 р. / Додаток до статистичного довідника «Нові адміністративні райони УСРР». Харків: Державна планова комісія УСРР. 1930. 77 с.
349. Нові адміністративні райони УСРР (Статистичний довідник). Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. 292 с.
350. Округа и районы УССР. (Админтерделение при трехстепенной системе управления). Харьков: Изд-во Нар. Комиссариата Внутр. дел УССР, 1925. 26 с.
351. Райони УСРР. Т. 1: статистичний довідник. К.: Народне господарство та облік, 1936. 1196 с.
352. Районирование СССР: Сб. материалов по районированию с 1917 г. по 1925 год. / К. Д. Егоров (ред.). М.; Л.: Плановое хозяйство: Госплан СССР, 1926. 307 с.
353. Районные центры, города и рабочие поселки Союза СССР. (Справочник по административно-территориальному делению на 1 июня 1933 г.). М.: Власть Советов, 1933. 259 с.
354. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. И. Семенова. СПб.: А. Ф. Девриен. 1899–1914. Т. 7. Малороссия. 1903. 513 с.; Т. 14. Новороссия и Крым. 1910. 982 с.
355. РСФСР. Административно-территориальное деление: на 1 января 1948 года: [справочник] / Инф.-стат. отдел при Секретариате Президиума Верх. Совета РСФСР. М.: Известия Советов деп. трудящихся СССР, 1947. 496 с., [1] л.: список опечаток + 1 л.: карт.
356. РСФСР. Административно-территориальное деление на 1 июля 1945 г. с приложением изменений с 1 июля по 31 декабря. М, 1946. 503 с.
357. РСФСР. Административно-территориальное деление на 1 октября 1950 года. М.: Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1950.
358. Сборник губерний, уездов и волостей Российской Социал. Федерат. Советск. республики, Украинской Социалистическ. Советск. Республики и Социалистическ. Советской Республики Белоруссии. М.: Государственное издательство, 1922. 110 с.
359. Список волостей Украинской Социалистической Советской Республики (приложение к схематической административной карте Украины, изданной Ц.С.У. Украины по данным на 15.XI.1921 г.). Харьков: Типография Командующего всеми вооруженными силами Украины, 1921. 32 с.
360. Список губерний и уездов Р.С.Ф.С.Р. (с числом волостей). По данным Н.К.В.Д. к 1-му августа 1921 года. М.: Государственное издательство. 1921. 20 с.
361. Список залюднених місць УСРР (за даними райвиконкомів). Розділ II. Харків: Радянське село, 1928. С. 560–747.
362. Список почтовых предприятий, ж. д. станций, городов, поселков и с/советов Украины с обозначением индексов / Управление Уполнаркомсвязи на Украине. Х.: СОЮЗОРГУЧЕТ, 1932. 276 с.

363. Список районов, упраздненных в связи с укрупнением сельских и образованием промышленных районов (Декабрь 1962 – февраль 1963 гг.). М.: Известия, 1964. 179 с.
364. Территориальное и административное деление Союза ССР на 1 января 1925 г. М.: Тип. МКХ, им. Ф. Я. Лаврова, 1925. 361 с.
365. Территориальное и административное деление Союза ССР на 1 января 1926 г. М.: Издательство Главного Управления Коммунального Хозяйства НКВД, тип. МКХ, им. Ф. Я. Лаврова, 1926. 284 с.
366. Указатель изменений в распределении административных единиц и границ Империи с 1860 по 1887 г. // Статистический временник Российской империи. Серия III. Вып. 19. СПб.: Издание Центрального Статистического Комитета МВД, 1887. 74 с.
367. Украинская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1979 г. / Ред. коллегия: В. И. Кирненко, Л. Е. Горевой, П. М. Гринюк, В. И. Стадник; Науч. ред. В. Н. Денисова, Н. Д. Михальская, З. Г. Туранская. К.: Глав. ред. УСЭ, 1979. 512 с.
368. Україна та її нові адміністративні райони. Кишеньковий статистичний довідник. Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. 182 с.
369. Україна. Адміністративно-територіальний устрій : станом на 1 січня 2012 р.: [довідник] / Верховна Рада України ; за заг. ред. В. О. Зайчук ; упоряд. В. І. Гапотченко. К.: Парлам. вид-во, 2012. 785 с.: іл.
370. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ / Відп. ред. В. І. Кирненко, В. І. Стадник; Упоряд.: П. М. Гринюк, А. Я. Сидорін; Зав. ред. Є. І. Стеценко; Ст. наук. ред. М. С. Бачинська; Ред. В. М. Лев. К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. 504 с.
371. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ [на 1 квітня 1967 р. з дод. відомостей про зміни до 1 січня 1969 р. У 2-х т. / Відп. ред. В. Є. Нижник]. К.: Політвидав України, 1969. Т. 1. 541 с.; Т. 2. 632 с.
372. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Вид. 1-е. К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. 1064 с.
373. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1965 року / Відп. ред. В. Є. Нижник. К.: Політвидав України, 1965. 432 с.
374. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 р. К.: Держполітвидав УРСР, 1962. 419 с.
375. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р. К.: Політвидав України, 1973. 816 с.
376. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Т. 1 / Упоряд. Д. О. Шелягін; Відп. ред. В. І. Кирненко. К.: Держ. вид-во політ. л-ри, 1973. 270 с. Т. 2 / Упоряд. Д. О. Шелягін; Відп. ред. В. І. Кирненко. К.: Держ. вид-во політ. л-ри, 1973. 554 с.
377. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Додаток до довідника видання 1962 р. (Зміни, що відбулися за період з 1 січня 1962 року по 1 січня 1964 року). К.: Політвидав України, 1964. 72 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адамська І. 164
Аджимаз О. 141
Айвазовський І. 168
Алексеева Т. 203
Андреев В. 57
Андреев О. 175
Андрусак М. 84
Анкерсміт Ф. 34
Антонов Д. 159
Антонович В. 14, 54, 84, 90, 170
Антонович Д. 90
Апанович О. 178
Апостол Д. 163, 172
Аркас М. 169–172, 174
Аркуша О. 94, 101
Армстронг Дж. 215
Арнаутова Ю. 158
Арциховський А. 175
- Багалій Д. 54, 228
Баканов С. 203
Баль М. 135–137, 154, 158
Бандера С. 76, 180
Бантиш-Каменський Д. 170
Барвінський О. 170
Барт Р. 132, 182
Барт Ф. 215
Бартиш Р. 122
Бартлетт Р. 197
Басараб Дж. 43
Батюшков К. 170
Бахтін М. 14, 57
Бебик В. 66
Бедкер Г. Е. 39
Бенвеніст Е. 187
Беннет Дж. 198
Бентлі Дж. 191
Беньямін В. 129–131, 156, 182
Бергер П. 190
Берджес Е. 202
Берк П. 202
Бец В. 170
Білас Л.-Р. 45, 55
Білінський В. 84
Бісмарк О. фон 67
Блок М. 32, 40, 128, 129
Бобир М. 161
Богоявленський М. 175
- Бодряк Ж. 79
Бойцов М. 121
Болтон Г. Ю. 211
Боплан Г. Л. де 170, 226
Брайсен Н. 132
Браницькі 164
Брильова А. 122
Бріггс Е. 201
Брікнер О. 170
Бродель Ф. 187, 234
Брюховецький І. 179
Бурдье П. 96, 190, 213
Буруля І. 169
Бусигіна І. 192
Буслаєв Ф. 126, 127, 151
Бутич І. 104
Бялостоцький Я. 149
- Вайт Г. 32–34, 123, 186
Вайцеккер Е. 80
Варбург А. 127–129, 151, 182
Василенко М. 81
Васильєва О. 81
Вашиковський В. 117
Вебер М. 12, 200, 208, 222
Векслер С. 104
Величко С. 171, 177
Верба І. 88
Веретенников В. 15, 16
Вернадський В. 81
Верстюк В. 100
Вечерський В. 206, 209
Вжосек В. 188
Винниченко В. 49, 86, 88
Витанович І. 84
Вишленкова А. 123
Вишневецький [І.] 177, 178
Відаль же ла Блаш П. 234
Війкман А. 80
Віндельбанд В. 12
Вірт Л. 202
Вітгенштайн Л. 37
Вітек П. 142
Вітовт 225
Владислав Ягайло 225
Влодковський М. 169
Володимир Великий 148
Воронкова Л. 135

- Врубель М. 168
 Вьольфлін Г. 128
- Гавриленко М. 171
 Гайдеггер М. 46
 Гваньїні О. 226
 Ге М. 168
 Геббельс Й. 103
 Гегель Г. В. 48
 Гейштор А. 202
 Герасимова А. 122
 Геращенко І. 77
 Герцфельд М. 214
 Гирич М. 103
 Гідденс Е. 86
 Гісем О. 94
 Гітлер А. 93
 Глінка В. 122
 Гоголь М. 49, 56, 148
 Голлі М. 132
 Головацький Я. 229
 Гомбріх Е.
 Гонта І. 163, 179
 Гордон М. 198
 Горенко О. 27
 Горін Н. 203
 Горянін О. 75
 Грабович Г. 54
 Грабовський С. 99
 Грей Г. 134
 Грицак Я. 69, 70, 100
 Грінченко Б. 49
 Грох М. 43
 Грушевська К. 31
 Грушевський М. 11, 14, 16, 31, 49, 54, 55, 81,
 84, 85, 87–89, 91, 92, 170, 171–174, 227, 230
 Гуревич А. 158
 Гуржій І. 104, 106, 107
 Гуссерль Е. 46
- Гаскел А. 124, 152
- Давідсон А. 116
 Данилевський І. 159
 Данн Дж. 36
 Дашкевич Я. 84, 227
 Демиденко В. 104
 Джалалій Ф. 180
 Дзюба І. 49, 75
 Дівович С. 49
 Дільтей В. 12, 32
 Дмітрієва О. 158
 Дністрянський М. 233
 Доган М. 202
- Догерті Дж. 67
 Докінз Р. 27
 Доманицький В. 19, 170, 171
 Доманська Е. 137, 165
 Доній М. 104
 Донцов Д. 49
 Дорошенко Д. 54
 Дорошенко П. 163, 172, 179
 Достоєвський Ф. 48, 122
 Драгоманов М. 8, 9, 49, 54, 86, 92
 Драгомиров М. 44
 Драч І. 88
 Дьомоїка Г. 122
 Дюрер А. 160
 Дюркгайм Е. 29, 187, 200
 Дядиченко В. 106
- Елкін С. 210
 Елкінс Дж. 158
 Ешпельман Р. 77
 Ешпштейн М. 139
- Єльцин Б. 117
 Єрмеєва К. 164
- Жданович О. 122
 Жебокрицький В. 104
 Жовтий С. 83
 Жолтовський П. 176
 Жуковський А. 54
- Забужко О. 88
 Зайцев П. 168
 Заксль Ф. 129
 Залізник М. 178
 Замятін Д. 217
 Зарицький Я. 104
 Зашкільняк Л. 27
 Зверева Г. І. 52
 Зикун Н. 165
 Зинченко В. 140
 Зібер М. 44
 Зіммель Г. 15
 Зубрицький Д. 229
- Іггерс Г. 34
- Їжакевич І. 170
- Йейтс Ф. 129
- Каганський В. 221
 Казакевич Г. 160
 Казакова О. 122
 Калакура Я. 91

- Калениченко П. 104
 Каревін О. 93
 Карпенко В. 67
 Кассирер Е. 128
 Кастельс М. 199
 Касьянов Г. 78, 96, 98, 99, 111, 112
 Качала С. 49
 Кашинський П. 173
 Келлі Д. 27, 51
 Керенський [О.] 169
 Кістяківський Б. 15, 42, 44, 49
 Клодт М. 170
 Ковалевський М. 44
 Ковальський В. 89
 Когут З. Є. 54
 Кожемякін Є. 141
 Козеллек Р. 38, 39
 Козік П. 108
 Колесник І. 27, 53, 55–57
 Колеснікова К. 122
 Коллінгвуд Р. Дж. 11
 Колосов В. 212, 216
 Коль Г. 117
 Конашевич-Сагайдачний П. 148
 Кондаков Н. 126, 127, 151
 Кондратюк К. 94
 Кониський О. 170
 Конт О. 6
 Копосов Н. 189
 Корнілов [Л.] 169
 Королівський С. 104
 Костомаров М. 21, 49, 54, 84, 88, 90, 92–95, 148
 Котляревський І. 171, 174
 Котляров П. 159, 160
 Коцький П. 169
 Кочина А. 122
 Коялович М. 9
 Кравчук Л. 74
 Кревецький І. 173
 Кренц Е. 73
 Кривонос [М.] 177, 178, 180
 Крип'якевич І. 54, 104, 173–175
 Кристоф Ш. 97
 Кричевський В. 172
 Кричевський С.-М. 19, 180
 Кронер Р. 46
 Кросбі А. 202
 Крупницький Б. 12, 16
 Круткин В. 135
 Круцик Р. 83
 Кряквіна О. 122
 Кубійович В. 42, 205, 206, 223, 230
 Кудря Т. 109
 Куліш П. 8–10, 49, 188
 Кульчицький С. 100, 109, 117, 118
 Кун Т. 28, 35–37
 Купріянович Г. 89
 Курилас О. 171
 Курілла І. 97
 Курціус. Е.-Р. 129
 Кучма Л. 74, 75
 Лавджой А. 22–30
 Лавров П. 104
 Лагута Н. 171
 Лакан Ж. 131, 182
 ЛеКапра (ЛаКапра) Д. 34, 35
 Лакатош І. 36
 Ландрю М. 71, 72
 Лаппо-Данилевський О. 11, 13–15, 20
 Леві-Стросс К. 131
 Леві Дж. 195
 Леві Л. 114
 Леві-Брюль Л. 30, 31
 Ленін В. 109, 148, 169
 Лепкий Б. 141
 Лесевич В. 44
 Ліпа Ю. 90
 Липинський В. 11, 18–22, 46, 49, 54, 55, 171, 172
 Лисенко М. 104–106
 Лисяк-Рудницький І. 42–45, 49, 54, 55
 Литвин В. 92, 95, 111, 112
 Литвин Ю. 170
 Лиховцева А. 143
 ЛІРЕ 71
 Лідов О. 123
 Ліотар Ж.-Ф. 188
 Ліпінський Т. 171
 Локк Дж. 57
 Лось Ф. 106
 Лоський М. 55
 Лотман Ю. 212
 Лукман Т. 190
 Лучицька С. 158
 Лютер М. 160
 Магочий П. 54
 Маєвський О. 164
 Мазепа І. 148, 163, 171, 179, 228
 Майзульс М. 159
 Макаров Ю. 66
 Максимович М. 21, 88, 228
 Маланюк Є. 49
 Малій О. 94
 Мангайм К. 10
 Мартинюк О. 94
 Мартінелі А. 199
 Мартінес О. Дж. 217

- Маслійчук В. 71
Матейко Я. 170, 171
Махно Н. 180
Махов О. 159
Мегілл А. 93, 50, 51, 78, 96
Мединський В. 74, 81, 83
Меланхтон Ф. 160
Мироненко С. 81
Міллер П. 208, 30
Мілюков П. 11
Мітчелл К. 134
Мітчелл У. 133, 134
Міхновський М. 49
Мовчан П. 88
Моксі К. 132
Монастирський А. 180
Моргенштерн У. 67
Мостяєв О. 224
Мороз О. 74
Мохначук С. 205
Мудрий М. 71, 94, 101
Мултих Г. 104
Мушкетик Ю. 178
Мюллер М. 193
Мюллер Я.-В. 97
- Набоков В. 46
Назарук О. 21, 49
Нарський І. 198
Нечай Д. 180
Нечуй-Левицький І. 49
Нещадін А. 203
Нікітін В. 176
Ніколішина О. 122
Німчук І. 173
Ніцше Ф. 61, 69
Новицький О. 175
Нора П. 80
Ньюмен Д. 217
- Овсянико-Куликовський Д. 44
Оглоблин О. 54
Ольга, кн. 148
Онопрієнко В. 186
Орлик П. 49
Остін Дж. 37
Острозькі 164
Отамановський В. 173
Ощепков О. 121
- Паас А. 217
Палійчук А. 66
Панофські Е. 128, 129, 132, 151, 152, 155, 156,
182
- Папілова О. 121
Папроцький Б. 226
Парк Р. 200, 202
Партицький О. 229
Пастушенко М. 170
Пеленський Я. 45
Перес Ш. 98
Перфецький С. 229
Петренко В. 104, 105
Петров В. 18
Петров М. 161
Пизюр Є. 42
Пирожков С. 113
Підгаєцький В. 206
Підлуцький Г. 105
Пінк С. 134
Пітюренко С. 206
Плющ І. 74
Познер Р. 97
Покок Дж. 36–38
Покровський М. 70
Полетика Г. 49
Полетаєв А. 66
Полонська-Василенко Н. 54
Полуботок А. 163
Попович М. 100
Попл С. 191
Портнов А. 69, 100
Потебня О. 10, 44, 49
Потоцькі 164
Пріцак В. 84
Пріцак О. 45, 47, 49, 54, 55
Прокопович Ф. 49
Прокудін-Горський С. 161
Проценко Л. 104
Пунський В. 104
Пушпонкова О. 141
- Райтсон К. 195
Расевич В. 68, 101
Реєнт О. 94
Резник А. 110
Репіна Л. 51, 53, 190, 196, 201
Рихлова В. 122
Рівлін Р. 76, 77
Рігельман О. 170
Рікер П. 185, 187
Ріккерт Г. 12, 46
Робертсон Р. 192
Роджерс Р. 192
Розенау Дж. 192
Роккан С. 216
Романов П. 135
Романчук Т. 171

- Рубі Дж. 134
 Рубльов О. 103
 Рудницька М. 49
 Рудницький С. 173
 Русецький В. 161
- Савельєва І. 66
 Садуль Ж. 130
 Саїд Е. 97
 Самойлович І. 163, 179
 Самокиш М. 177, 178
 Самофалов В. 104
 Самчук У. 40
 Санцевич А. 104, 105
 Сарбей В. 105, 107, 108, 171
 Сас П. 226
 Сассен С. 201
 Святослав, кн. 148
 Семирадський Г. 170
 Сергієнко Г. 105, 107
 Сергієнко С. 82
 Сергієнко Я. 122
 Симоненко С. 139, 140
 Симолян Р. 192
 Сисин Ф. 45, 54
 Сірінеллі Ж.-Ф. 40
 Сірко І. 171
 Скарга Б. 224
 Скіннер К. 36–38
 Склокін В. 76, 97
 Скородода Г. 49, 55
 Скорик Л. 88
 Скоропадський П. 82, 174
 Скотторчак Д. 124
 Скрипник М. 49
 Слабченко М. 15
 Сластіон О. 170
 Смолій В. 55, 96, 107, 112, 226
 Снайдер Т. 69, 70, 114
 Сокирко О. 177
 Соловійов В. 116
 Сонбалі А. 116
 Сонтаг С. 132
 Спенсер Г. 67
 Спицький В. 106
 Сталін Й. 148, 179
 Старовойтенко І. 170, 171
 Степанков В. 226
 Стороженко І. 227
 Стоун К. 210
 Стоянов М. 170
 Стрельський В. 176
 Струхманчук Я. 171
 Стус В. 88
- Субтельний О. 54, 224
 Судомора О. 169
 Сухий О. 94
 Сюнджук І. 93
 Сьор Ж. 125
 Сьорль Дж. 37
- Таїрова-Яковлева Т. 93
 Танюк Л. 88
 Тейлор П. 217
 Терентьєва Л. 176
 Тетеря-Моржковський П. 172
 Тимофєєнко А. 162
 Титов Ф. 168
 Тіллі Ч. 195, 202
 Тішков В. 191
 Тоал Дж. 194
 Тойнбі А. 203
 Толочко П. 69
 Томашівський С. 22, 229
 Торопигіна М. 127
 Трьольч Е. 32
 Туган-Барановський М. 15, 44
 Тулмін С. 36
 Тютюнник Ю. 88
 Тяпкіна О. 203
- Ульман Е. 202
 Ульяновський В. 171
 Усманова А. 135
 Уховська П. 104
- Февр Л. 31, 40, 128
 Федоренко П. 177–179
 Федун П. (Петро Полтава) 49
 Фейєрабенд П. 36
 Філдінг Г. 63
 Фінберг Х. 154
 Фігьян-Адамс Ч. 194
 Фостер Г. 125
 Франко І. 49, 174, 229
 Франко Ф. 73
 Фройд З. 182
 Фуко М. 57, 131, 136, 190
 Фуше М. 215
- Хаєр Х. 71
 Хамітов Н. 113
 Харарі Ю. Н. 97, 100
 Харкнесс Д. 116
 Хескелл Ф. 128
 Хинчевська-Геннель Т. 79
 Хмелько М. 179
 Хмельницький Б. 19, 20, 148, 172, 178–180, 227

- Хмельницький Ю. 172
Хоскінс В. 194
Хоткевич Г. 171
Хоулі Е. 202
Хюльзен-Еш А. фон 158
- Чабров М. 175
Чакрабарті Д. 193
Чаушанський Д. 176
Чеканцева З. 187
Чепіженко В. 160
Червак Б. 77
Черкасенко С. 167
Чижевський Д. 46-48, 55
- Шаповал М. 15
Шаповал Ю. 88, 100
Шараневич С. 229
Шарапа В. 108
Шартъє Р. 30
Швидерська М. 122
Шевченко І. 47
Шевченко Т. 49, 86, 89, 92, 148, 168, 170, 174
Шевченко Ф. 104, 107
Шевчук Г. 104
Шекера І. 105
Шелухін С. 88
Шильдер М.
- Шипович С. 205
Широков О. 93
Широцький К.
Шмітт Ж.-К. 128, 130, 158
Шпорлюк Р. 54
Штайнмаєр Ф.-В. 117, 118
Штанко О. 179
Штомпка П. 134
Шульгіна О. 221
Шурхало Д. 100
Шухевич Р. 82, 83
- Юзва Л. 162
Юркевич П. 44, 49, 55
- Яворницький Д. 54, 170
Яковенко Н. 223
Ян III Собеський 171
Янковська Г. 147
Яновіц М. 64
Яремчук В. 78
Ярослав Мудрий 179
Ярослав Осмомисл 170
Ярська-Смирнова О. 135
Ярузельський В. 73
Яснопольський М. 44
Ясперс К. 46
Ясь О. 84

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- «Аннали», французька історична школа 30, 31, 40, 80, 128, 175
«історія думок» 6–13, 15, 55
«історія духу» («духовна історія») 32, 47, 48
«історія критики» 7, 11–13
«історія ментальностей» 30, 32
«історія поглядів» 7, 8, 10–13, 15
«історія понять», німецька 38, 39
«історія свідомості» («історія самосвідомості») 7, 9, 10
«Кембриджська школа інтелектуальної історії» / «Кембриджська школа історії понять» 36–39, 54
«лінгвістична» концепція Г. Вайта 33, 34
«мовна програма» старого / класичного романтизму 21
«нова інтелектуальна історія» 52, 57, 58
«нова культурно-інтелектуальна історія» 52, 53, 58
«цифрова історія» 62, 63
iconic turn 125
pictorial turn 125
visual studies 119, 182
visual turn 125
- адміністративно-територіальний устрій 206, 209, 210, 220–223, 225, 227–232
академічна свобода 79
аналітична історія 96
антропологічний поворот / антропологічні повороти 29, 33
атрибуція 150
аудіовізуальні засоби навчання 145, 181
афірмативна історіографія 78, 96, 98
- Баденська школа неокантіанців 13
Блогування, блогер 93
- вербальне джерело 123
відеозаписи 120, 142, 165
відеократія 148
візуалізація 142, 160
візуальна антропологія 119, 120, 134, 135, 151, 165
візуальна інформація 138, 140, 142, 143, 157, 158, 167, 183
візуальна історія 119, 124, 132, 153
візуальна комунікація 138, 142, 144, 177
- візуальна культура 123, 132, 133, 136, 137, 141, 154, 155, 183
візуальна мова 142, 144
візуальна пам'ять 157
візуальна подія 136
візуальна репрезентація 120, 133, 140, 141, 157, 158
візуальна сема 143
візуальна семіотика 142, 143
візуальна соціологія 119, 120, 134, 151, 165
візуальне джерело 120–123, 125, 128–130, 138, 147, 150, 151, 153, 158, 162, 163, 165, 166, 176, 177, 180–183
візуальне мислення 138, 139
візуальне мистецтво 142, 144, 161
візуальне народознавство 122, 123, 165
візуальний код 141
візуальний компонент 136
візуальний образ 123, 127, 136, 138–140, 159, 182
пикторіальний поворот (pictorial turn) 125, 133, 136, 137, 182
візуальний текст 141, 183
візуальний феномен 143
візуальні артефакти 120
візуальні засоби викладання 157
візуальні засоби комунікації 143
візуальні засоби навчання 144, 145, 181, 183
візуальні засоби передачі інформації 125
візуальні дані 134
візуальні матеріали 144, 152, 153, 165, 172, 177
візуальні методи 120, 133, 134, 151
візуальні носії інформації 126
візуальні практики 157, 183
візуальні пристрої 45
візуальні студії (visual studies) 119–125, 128, 132, 133, 135–139, 145, 150, 154–158, 173, 182, 183
візуальність 125, 132, 133, 134, 136, 159
- географічний образ 121
геоурбаністика 205, 207
гравер 150
грант-наратив 29, 56, 58
графічний панегірик («друк з приводу»; «підносний лист», теза) 150
губернія 223, 228
гуманітаристика 123, 142, 151, 155, 159, 163, 182

- деконструкція 6, 50, 57
дереворит 150
дереворіз 150
деромантизація історії 116
дивізіонізм 125
дидактика 166, 174, 181, 183
дидактична історія 79, 81, 96, 98, 102, 107, 110, 111
дидактична література 173, 175, 179, 182
дискурси, дискурсивні практики 34, 37, 57
дисциплінарне оформлення історіографії 7, 8
діалог істориків 117, 118
доіконологічний опис джерела 129, 152
дослідницька оптика 124, 135
дослідницький інструментарій 124, 151
дублікат 150
- еволюціонізм 15, 24, 25, 27
економічна історія 25, 29, 30, 51
екранна культура 136
екстерналізм 32
енігма 149
етнокультурний ландшафт 121
- європейський вибір 113, 116
- живопис 125, 127, 132, 142, 148, 150, 161, 168, 177
живописець 150
- зображальне джерело 130, 144, 147–149, 153, 157, 159, 166, 172, 177, 181, 182
зображення 121, 123, 130–133, 142–144, 146–148, 150, 154, 158, 165, 174, 175, 177, 180
зорові образи 139, 140, 149
- ідеограми 146
ієротопія 123, 124
іконіка 149
іконографічний метод 127, 152
іконографічний тип 127, 129, 152, 160
іконографічні форми 129, 152
іконографія 126, 147–149, 151–153, 158–160, 163, 175
іконологічна інтерпретація 129, 152
іконологічний аналіз відображення 129, 152
іконологічний метод 127–129, 151, 152
іконологія 149
іконописець 150
ілюстративні засоби навчання 144
ілюстрація 127, 144, 146, 151, 165–167, 169–172, 174–179, 180, 182
імагологія 121
імагологія потестарна 121, 160, 165
імажинальна (культурна) географія 119–121
- імітація 150
інституціоналізація історії 5, 27, 35, 66, 68, 70, 77, 78, 81, 82, 90, 99, 101, 114, 116
інтелектуальний майданчик 101
інтердисциплінарність 5, 30, 36, 38, 40, 53, 55, 58
інтерліньяж 150
інтерналізм 32
інтерфейси сайтів 120
інфографіка 143
інформаційне суспільство 60–64, 68, 86, 95
інформаційний простір 61, 62, 64–69, 78, 79, 81, 84, 85, 87, 89, 92, 95, 100, 114
історизація 101
історична освіта 77, 81, 101, 102, 115
історична політика 72, 73, 75, 76, 78–80, 82, 90, 99, 102
історичне місто 208
історіографія, самоназви XIX – початку XX ст. 7, 8, 163, 182
історіофотія 123
- карикатура 138, 164, 165, 169, 178, 180
картина батальна 150
картина жанрова 150
картина історична 150
кернінг 146, 147
кіно 120, 124, 126, 130, 132, 138, 141, 142, 144, 151, 162, 165, 166, 181, 183
колективний / масовий герой 17, 21
комемеративні заходи 68, 86, 89, 90
компліментарність 155
конклюдія 150
контрафакт 149
концепція «ідеальних типів» М. Вебера 12
концепція «історичної темпоральності» Р. Ко-зеллека 38
концепція «історії ідей» А. Лавджоя 22–28
концепція «класократичної монархії» В. Липинського 18–22
концепція «мовного поля» / «мовних актів» К. Скіннера 37
концепція «парадигм і наукових революцій» Т. Куна 35, 36
концепція «прелогічного мислення» Л. Леві-Брюля 30, 31
кордон 211–210
креалізований текст 145, 146, 165, 177
креолізація 146
культура друку 136
культура пам'яті 118
культурна антропологія 120, 127
культурний ландшафт 121
культурні феномени 120

- летючі листки 146, 159
 лімологія 211–213, 215, 217–219
 лінгвістичний поворот 32–35, 39
 локальна історія 185, 189, 194–199, 203, 205, 210
 мальовидло 149
 малюнок 120, 142, 145, 146, 148, 169
 маляр 150
 Марбурзька школа неокантіанців 14
 медійна грамотність 83
 медійна історія 66, 83, 100, 113
 мистецтво 120, 124–130, 137–139, 141, 144, 145, 165, 168
 мідьорит 150
 міждисциплінарність 5, 22, 25, 26, 32, 33, 36, 38, 40, 51, 55, 57, 58, 59
 місто 199–210
 містознавство 202, 204, 207, 208
 міська історія 201–203, 205, 206
 мультикультуралізм 113, 115
 наратив 185, 187, 188, 190, 192
 націоналізм 88, 93, 94, 95
 неокантіанство 11–18, 22, 42
 неопрагматизм 58
 неоромантизм 11, 16–18, 20–22
 неосцієнтизм 58
 область 223, 230
 образ історика 84, 91
 образ-концепт 139, 140
 округа 223, 229
 олігархізація інформаційного простору 66
 освітній простір 62, 69, 79, 81, 94, 95, 100
 офорт 150
 Паризька соціологічна школа 29, 30
 Парсуна 149
 Патрет 149
 патріотизм 74
 педагогіка пам'яті 118
 періодизація «довгого» ХІХ ст. І. Лисяка-Рудницького 42, 43
 піктограми 146
 пікторіалізм 160
 післяобрази 139
 повіт 223, 229
 пограниччя 212, 216, 218, 219
 подолання історії 69, 70, 72, 73, 76
 подолання минулого 72, 73, 77, 114
 позитивізм 6–8, 10, 11, 13, 16, 46
 політична історія 25, 29, 30, 32, 36, 40, 42, 49, 51
 політична кон'юнктура 79, 85, 88, 92
 портрет 149, 150, 160, 163, 171, 175, 179, 180
 порубіжжя 211, 212, 218
 постструктуралізм 52
 прагматизм 22–24
 провенанс 150
 просторовий (локальний) міф 121
 психоісторія 96
 пуантилізм 126
 публічна історія 62, 63, 68, 77, 84
 публічний інтелектуал 63, 68, 70, 77, 95–100
 раціоналізм просвітницький 7, 17, 18, 23, 24, 28, 48
 регіоналістика 184, 199, 202, 210, 220
 регіональна (просторова) ідентичність 121
 регіональна історія 184, 185, 189, 196, 199, 234
 реклама 120
 репліка 150
 репродукція 150
 рефлексивна модернізація 86
 романтизм 7–10, 21, 23, 24, 46, 125
 сакральні простори 123, 124
 самопрезентація історика 101
 символічний капітал історика 95–97
 синдром публічної німоти 77, 96, 97, 100, 101
 синкретизм модерністський 5, 18, 21
 соціальна історія 25, 29, 30, 32, 33, 35, 38, 39, 40, 42
 спільний підручник 115, 117, 118
 субдисциплінарність 3–6, 22, 26, 40, 49, 51, 52, 58, 59
 твори мистецтва 120, 126, 127, 129, 130, 141, 148, 154, 156, 164–167, 181, 183
 текстова культура 136
 теорія ілюстрації 127
 тип історика 84, 85
 типологія вченого / інтелектуала 84
 урбаністика 199, 200, 204, 210
 фальсифікат 150
 феноменологія 12–14, 16, 22
 фотографія 120, 124, 126, 127, 130–134, 138, 141, 142, 145–147, 151, 156, 161, 165–169, 171, 174–178, 180, 181, 183
 фотонарис 176, 177
 фотопродукція 176
 фоторепортаж 176
 фреска 150
 фронтир 215
 харизма, харизматичний герой 17, 18
 холізм методологічний 22, 26
 цивілізація 113

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія 73
Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія) 228, 229
Албанія 73
Америка 70, 71, 95, 210
Аргентина 72
Балтія 73, 74
Білорусь 73, 118
Болгарія 116, 117
Британія 36, 37, 129, 194
Буковина 229
Буковинська [Русь] 229
Велика Британія (Великобританія) 36, 37, 129
Велике князівство Литовське (ВКЛ) 211, 225
Відень
Військо Запорозьке 226, 227
Вільнюс 135
Вірджинія 71
Вірменія 118
Волинська земля 224
Волинська країна 226
Волинь 76, 89, 229
Воронеж 93
Воронежчина 90
Гайсин 110
Галицька земля 224, 226
Галицька Русь 229
Галицько-Волинське князівство 224, 225
Галицько-Володимирська Русь 229
Галицько-Карпатська Русь 229
Галичина 76, 87, 225, 226, 228, 229, 231
Гейдельберг 46
Гетьманщина 46, 109, 229
Гольштейн 67
Горішні Плавні 75
Греція 72
Грузія 74, 117, 118, 167
Гуцульщина 229
Дідівці 92
Дніпро 75, 92
Дон 231
Донбас 94
Едмонтон 41, 42
Ельзас 118
Естонія 115
Ефіопія 72
Євразія 75
Європа 43, 61, 63, 67, 69, 70, 72–74, 89, 101, 102, 113–118, 160, 162, 173, 193, 197, 201, 210, 226
Єрван 118
Забужжя 224
Закарпаття 228, 229, 231
Запорозжя 226
Захід 67
Західна Європа 63, 114
Західна Україна 229, 230, 231
Золота Орда (Орда) 225
ЗУНР 181, 229, 230
Ізраїль 98
Іспанія 72, 73, 191
Кавказ 88
Казахстан 73
Кам'янець 82
Камбоджа 72
Київ 68, 96, 108, 224
Київська земля 224
Київська Русь (Давня Русь, Русь) 20, 68, 87, 93, 169, 171, 179, 211, 224, 225, 229
Київське воєводство 226
Київщина 224
Китай 63
Конфедеративні Штати Америки 71
Краків 172, 226
Кримська область 232
Кропивницький 75
Крути 88, 173
Латвія 115
Латинська Америка 201
Лемківщина 205
Литва 115, 225
Лівобережна Україна 228, 229
Лотарингія 118
Львів 10, 68, 98
Львівська земля 226
Мадрид 218
Махнівка 177

- Миколаїв 108, 170
 Молдавська автономія 230
 Молдавська РСР 231
 Молдова 118
 Москва 21, 56, 81, 105, 107, 231
 Московія 174, 225
 Мюнхен 116

 Надбужжя 224
 Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) 8,
 81, 226, 229, 230
 Надросся 224
 Німецька Демократична Республіка (НДР) 73,
 74
 Німеччина 72, 73, 75, 115, 117, 122, 129, 176
 Нова Зеландія 37
 Новий Орлеан 71
 Новий Санч 205
 Нью-Йорк 42, 125

 Одеса 75

 Перемишлянщина 224
 Переяславщина 224
 Петроград 173
 Південна Україна (Новоросія) 229
 Південно-Африканська Республіка 73
 Південно-Західний край 229
 Підкарпатська Русь 226
 Побужжя 229
 Поділля 225, 229
 Подільський край 226
 Полісся 226
 Полтава 174
 Польща 71, 73, 89, 114, 115, 117, 118, 122, 172,
 179, 211, 225, 231
 Правобережжя 228
 Прибалтика 73
 Прилуцький район 92

 Радянський Союз (СРСР) 22, 54, 68, 69, 72, 74,
 75, 76, 82, 88, 103, 105, 107, 115, 176, 209,
 220, 221, 230, 231
 Річ Посполита 21, 226
 Російська імперія 42, 46, 75, 161, 166, 167,
 228, 229
 Російська Федерація (Росія, РФ) 53, 67, 73, 74,
 81, 90, 93, 115
 Румунія 71, 73, 117, 231

 Сальвадор 72
 Санкт-Петербург 56, 93, 96, 97, 172
 Саскачеван 50

 Середземномор'я 197
 Слобожанщина 228
 Софія 116
 Сполучені Штати Америки (США) 36, 37, 41,
 42, 46, 63, 69, 70, 95, 129, 201, 204
 Схід 201, 220
 Східна Галичина 229, 231
 Східна Європа 43, 69, 72, 73, 74, 89, 115
 Сян 231

 Третій райх 72, 75
 Туреччина 117
 Туркменістан 73

 Угорська [Русь] 229
 Угорщина 71, 73, 74, 225, 228
 Україна (УРСР) 68–77, 86–88, 92, 95, 96, 102–
 105, 107, 111, 114, 117, 122, 174, 178, 223,
 227, 229, 230, 233
 УНР 88, 109, 181, 229, 230, 233
 Уругвай 72

 Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) 67,
 69, 73
 Фрайбург 66
 Франція 30, 73, 84, 97, 117, 125
 Фрідріхсру 67

 Харків 181
 Холм 89
 Холмська земля 226
 Холмщина 224

 Центральна Європа 43, 72, 73, 115
 Центрально-Східна Європа 69
 Цзинань 63

 Червона (Галицька) Русь 229
 Чернігівська область 92
 Чернігівщина 225
 Чеська Республіка 73
 Чехія 73
 Чехословаччина 231
 Чилі 72, 73

 Шарлотсвіллє 71
 Шлезвіг 67

 Югославія 73

 Ялта 115
 Японія 92, 162

ЗМІСТ

Субдисциплінарна історія як експериментальний формат конструювання та представлення історії історієписання (Вступні уваги)	3
--	---

Олексій Ясь. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

1.1. Предтечі історії ідей в українській і російській історіографії другої половини XIX ст. Від ідеалістично-романтичної «палітри суб'єктивності» до позитивістської «скриньки думок»	6
1.2. Ідеї-інструменти на зорі становлення некласичної соціогуманітаристики. Неокантіанська проекція О. Лаппо-Данилевського та неоромантична концептуалізація В. Липинського	11
1.3. Дослідницька стратегія А. Лавджоя: ідеї-одиниці, методологічний холізм і міждисциплінарність. Народження історії ідей та її розмаїта рецепція	22
1.4. Криза історії ідей та конституювання інтелектуальної історії в різних академічних світах.	28
1.5. Перші українські проекції та візії діаспорних істориків у царині інтелектуальної історії.	40
1.6. Інтелектуальна історія на теренах глобалізму та за доби постмодернізму. На пострадянському просторі: українські проблеми та перспективи	50

Олександр Удод. ІСТОРІЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Трансформація соціальних функцій історичної науки на початку XXI ст.	60
2.2. Історія в сучасному інформаційному просторі України	62
2.3. Проблема «подолання історії»	69
2.4. Статус історичних джерел в інструменталізованій історії.	77
2.5. Образи істориків у сучасному інформаційному просторі України (М. С. Грушевський і М. І. Костомаров)	84
2.6. Історик як публічний інтелектуал	95
2.7. «Український історичний журнал» як інтелектуальний майданчик (проблеми історичної дидактики).	101
2.8. Медійна історія та європейський вибір України	113

Ольга Ковалевська. ВІЗУАЛЬНІ СТУДІЇ

3.1. Визначення місця візуальних студій у сучасній соціогуманітаристичі	119
3.2. Історичні передумови формування напряму	125
3.3. Візуальний поворот та зміст візуальних студій	133
3.4. Проблема формування «мови» візуальних студій	138
3.5. Дослідницький інструментарій та організація творчої лабораторії дослідника	151
3.6. «Відкриття» та «глухі кути» візуальних студій.	157
3.7. Вплив візуально-історичних досліджень на історичну дидактику.	166

Ярослава Верменич. РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

4.1. Національна, регіональна, локальна історія: точки дотику й розмежувань	185
4.2. Історична урбаністика: теоретико-методологічний ресурс	199
4.3. Історична лімологія: проблеми концептуалізації	211
4.4. Ретроспективне дослідження територіального устрою	220

Вибрана бібліографія до розділу «Інтелектуальна історія»	235
Вибрана бібліографія до розділу «Історія в інформаційному суспільстві»	247
Вибрана бібліографія до розділу «Візуальні студії»	249
Вибрана бібліографія до розділу «Регіональна історія»	261

Іменний покажчик	276
Предметно-тематичний покажчик	282
Географічний покажчик	285

Наукове видання

УДОД Олександр
ВЕРМЕНИЧ Ярослава
КОВАЛЕВСЬКА Ольга
ЯСЬ Олексій

**НАРИСИ З СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІСПИСАННЯ:
СУБДИСЦИПЛІНАРНІ НАПРЯМИ**

Колективна монографія

На обкладинці вміщено репродукцію картини Сальвадора Далі
«Дезінтеграція постійності пам'яті»

Відповідальна за випуск *Наталка Пазюра*
Обкладинка, макет і художнє оформлення *Тетяни Куш*
Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост*
Коректор *Алла Кравченко*

НБ ПНУС

813189

Формат 70×100/16.
Друк. арк. 23,4. Обл.-вид. арк. 24,8.
Тираж 400 пр. Вид. № 1979.
Зам. №4270

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано на ТОВ «Виробничо-торгівельне об'єднання
“Типографія від “А” до “Я”»,
вул. Борщагівська, 143-Б, кв. 2, м. Київ, 03056.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2775 від 23.02.2007.